

Doktori (PhD) értekezés

Vegetius: Epitoma rei militaris

-

Az „Epitoma” hatása a középkori (had)tudományos irodalomra

Kákóczki Balázs

DEBRECENI EGYETEM

Bölcsészettudományi Kar

2012

VEGETIUS: EPITOMA REI MILITARIS

–

AZ „EPITOMA” HATÁSA A KÖZÉPKORI (HAD)TUDOMÁNYOS IRODALOMRA

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a *Történelemtudományok* tudományágban

Írta: *Kákóczki Balázs* okleveles történelem szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem *Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája*
(*Történelem* doktori programja) keretében

és a

TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024 doktorjelölti pályázati program
támogatásával.

Témavezető: *Dr. Forisek Péter*
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2012.

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Prof.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2012.

Nyilatkozat

Én, Kákóczki Balázs, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

Debrecen, 2012.

Kákóczki Balázs

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani témavezetőmnek, Dr. Forisek Péternek, hogy hosszú éveken át segítette a munkámat, és hogy elvállalta a dolgozat vezetését. Ugyancsak köszönet illeti Prof. Barta Jánost és Dr. Barta Róbertet, hogy 2008-ban bevettek a történelem-néprajzi doktori programba, illetve a Történelem Intézetet, hogy támogattak a Chliores-ösztöndíj és a TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024 doktorjelölti ösztöndíj elnyerésében.

Külön köszönetet szeretnék mondani bírálóimnak, Dr. Bárány Attilának (Debreceni Egyetem Történelem Intézet) és Dr. Veszprémy Lászlónak (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), továbbá a bírálóbizottság tagjainak: Dr. Szabó Ádámnak (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár és Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti és Régészet Tanszékek), Dr. Takács Leventének (Debreceni Egyetem Történelem Intézet) és Dr. Töll Lászlónak (Társadalmi Kapcsolatok és Hadisírgondozó Hivatal) a hasznos tanácsokért.

Hálás vagyok Jakobinyi Béla ny. ezredesnek, hogy figyelemmel kísérte a dolgozat fejlődését.

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	8
II. KÉSŐ RÓMAI HADMŰVÉSZET ÉS VEGETIUS ÖRÖKSÉGE	28
FLAVIUS VEGETIUS RENATUS	28
KÉZIRATOK, FORDÍTÁSOK, KIADÁSOK.....	30
A DATÁLÁS PROBLEMATIKÁJA.....	41
VEGETIUS FORRÁSAI.....	47
A KÉSŐ RÓMAI HADÜGY HELYZETE A BIRODALOM NYUGATI ÉS KELETI FELÉBEN.....	54
EPITOMA REI MILITARIS:.....	62
<i>Első könyv</i>	62
<i>Második könyv</i>	68
<i>Harmadik könyv</i>	78
<i>Negyedik könyv</i>	85
ÖSSZEFOGLALÁS.....	93
III. A FRANK ÁLLAMOK HADMŰVÉSZETÉNEK KÉSŐRÓMAI GYÖKEREI - VEGETIUS A 7-9. SZÁZADBAN	95
AZ ELSŐ NYUGATI ÖRÖKÖSÖK:.....	96
<i>Sevillai Izidor</i>	96
<i>Beda Venerabilis</i>	99
<i>Alcuin</i>	102
<i>Sedulius Scottus</i>	104
A „FOGLALAT” ELSŐ REFORMERE:	119
<i>Hrabanus Maurus</i>	119
ÖSSZEFOGLALÁS.....	131
IV. ÁLLAMELMÉLET, KIRÁLYTÜKÖR ÉS HADTUDOMÁNY – VEGETIUS A 12-13. SZÁZADBAN.....	134
KIRÁLYTÜKÖR ÉS ÁLLAMELMÉLET ARISZTOTELÉSZ KORPUZSÁNAK ÚJRAFELFEDEZÉSE ELŐTT:.....	135
<i>John of Salisbury</i>	135
<i>Beauvais-i Vince</i>	147
KIRÁLYTÜKÖR ÉS ÁLLAMELMÉLET ARISZTOTELÉSZ KORPUZSÁNAK ÚJRAFELFEDEZÉSE UTÁN:	151
<i>Aquinói Tamás</i>	152
<i>Luccai Ptolemaius</i>	156
<i>Aegidius Romanus</i>	163
ÖSSZEFOGLALÁS.....	183
V. A „RÓMAI” LOVAGKOR ALKONYA – VEGETIUS A 14-16. SZÁZADBAN	191
VEGETIUS A KÖZÉPKORI HADMÉRNÖKI MUNKÁKBAN:	192
<i>Konrad Kyeser</i>	193
<i>Robertus Valturius</i>	199
VEGETIUS A KÖZÉPKORI HADIJOGBAN:	204
<i>Giovanni da Legnano</i>	206
<i>Honoré Bonet</i>	209
VEGETIUS A FRANCIA LOVAGI KULTÚRÁBAN:.....	212
<i>Christine de Pizan</i>	212
<i>Jean de Bueil</i>	235
CONDOTTIERI VS. MILÍCIA - AZ ÉSZAK-ITÁLIAI VÁROSÁLLAMOK HADSZERVEZETI PROBLEMATIKÁJA ÉS KÍSÉRLET AZ ÓKORI MINTÁK RESTAURÁLÁSÁRA.....	239
<i>Pulcher tractatus de materia belli</i>	241

<i>Flavio Biondo</i>	243
<i>Machiavelli</i>	245
ÖSSZEFOGLALÁS	257
VI. BEFEJEZÉS	271
VII. FÜGGELÉK – VEGETIUS A KELET-RÓMAI ÉS BIZÁNCI HADTUDOMÁNYI MUNKÁKBAN	279
VEGETIUS KELETI ÖRÖKÖSEI?	279
<i>Maurikios, VI. (Bölcs) Leó</i>	279
BIBLIOGRÁFIA	290
<i>Források</i>	290
<i>Irodalom</i>	307
MELLÉKLET	333
<i>1. táblázat</i>	333
<i>2. táblázat</i>	337
<i>3. táblázat</i>	338
<i>1. ábra</i>	339
<i>2. ábra</i>	340
<i>3. ábra</i>	341
<i>4. ábra</i>	342
<i>5. ábra</i>	343

I. Bevezetés

„Vegetius szerint Isten ihlette a legiót. Én azt mondom, hogy Isten ihlette Vegetiust. Ő az, aki a csata hét alapjával megértettette velünk az ókori hadművészetet és napjaink legnagyobb hadvezéreit megtanította arra, hogy hogyan utánozzák azt.”¹

„*A könyveknek megvan a maguk sorsa.*” Ez különösen igaz arra a munkára, amellyel disszertációm foglalkozik. Ez a könyvecske eredetileg arra volt ítéelve, hogy a régi dicsőséges minták révén megújítsa a római hadművészetet, kivezesse a birodalmat az egyre mélyülő válságból, és talán a sors akarta úgy, hogy pont azok a rómaiak nem tudták felhasználni, akiknek eredetileg szánták. Több mint ezerhatszáz év távlatából mi már tudjuk, hogy valóban más sorsot szántak ennek a műnek. Egyesek úgy gondolják, hogy ez a könyvecske alapvetően befolyásolta a középkor hadművészetét, míg mások szerint ez a hatás inkább elméleti jellegű volt. Íróját régen azzal a kritikával illették, hogy ő csak egy kivonatoló volt, aki katonai tapasztalat híján próbált meg eljárni katonai ügyekben. Azt is a szemére vetették, hogy úgy vállalkozott történetírássra, hogy nem is volt történettudós, és valójában csak a nagy római hadtörténetírókat akarta utánozni. Kritikaként fogalmazzák meg vele szemben, hogy leírása gyakran közhelyes, nem egyszer zavaros és sokat ismételt. Ugyanakkor az egyik leggyakoribb kérdés is idekíváncsozik, amit gyakran feltesznek egy kutatónak: „Egy ezerhatszáz éves forrás milyen hatásokkal bírhat a 21. század katonai gondolkodásában?” Többéves kutatómunka távlatából úgy gondolom, hogy mindegyik állításban van némi igazság, a kérdés is jogos, azonban a kép, ahogy mondani szokták, sokkal árnyaltabb.

Ebben a tanulmányban arra keresünk válaszokat, hogy Vegetius *Epitoma rei militaris*, vagyis „*A hadtudomány foglalata*” című munkája, amelyet az egyszerűség kedvéért a továbbiakban „Foglalat”-nak fogunk hívni, milyen elméleti és gyakorlati téziseket fogalmazott meg, és ami fontosabb, hogy a középkorban ezek közül melyeket tartottak hasznosnak, az aktuális hadügyekbe beépíthetőnek.

Tanulmányaim során Vegetiusszal gyakran találkoztam. A római hadművészet akármelyik szegmensét is kellett vizsgálnom, sokszor belebotlottam a vegetiusi „elvekbe”, hiszen általános érvényű tanácsai minden korszakban hatályosak voltak. Azonban csak négy éve merült fel bennem a gondolat, hogy ebben a témában sokkal több rejlik. Annak ellenére, hogy Magyarország hadtörténete rendkívül gazdag, maga a hadtörténetírás a nyugatihoz

¹ Charles-Joseph Lamoral de Ligne (1735-1814) osztrák altábornagy idézete. Jahns (1889) p. 124.

képeket viszonylag fiatal, és csak a második világháborút követően vált nagykorúvá, mint a történelem egyik segédtudománya.² A rendszerváltást követően, a nyugati eszmék beáramlásával, a hadtörténet kutatása is egy szemléletváltáson esett át: kibővült a források köre (nyugati levéltárak megnyílása, majd az internet térhódítása), és szélesebb intézményi háttérrel rendelkező szakmai és civil közösségek (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem és a Hadtörténeti Intézet kutatói, egyetemi hallgatók, múzeumok, gyűjtők) foglalkozhattak behatóbban hadtörténelemmel.³ A kutatók dolga korántsem egyszerű, hiszen igény elsősorban olyan, sokszor még mindig kényes témák iránt van, mint az első és második világháború, vagy az 56-os forradalom. Ami az előző korszakokat illeti, a középkori hadtörténelem tanulmányozása még csak most tör ki az érdektelenségből, az ókori iránti figyelem pedig elhanyagolható, annak ellenére, hogy az egyetlen, nemzetközi szinten is számon tartott hadtörténetírónk, Zrínyi Miklós, főleg római minták, például Vegetius, Caesar, Tacitus inspirációja révén kívánta új alapokra helyezni a magyar királyság hadszervezetét. Ez a kezdeményezés, mint majd a későbbiekben látni fogjuk, nem volt egyedi, és szerves részét képezte azoknak a 16-17. századi, elsősorban a Németalföldről kiinduló reformoknak, amelyek az antik minták restaurálására törekedtek. Ezen a kutatási területen még nyílik mozgástér, hiszen Zrínyi munkássága ugyan jól feldolgozott, viszont máig hiányzik egy olyan összefoglalás, amely Zrínyi katonai elveinek ókori eredetét, azok aktualizálásának jogosságát vizsgálja. A magyar kapcsolat tehát egyértelmű, viszont a szakma ennek ellenére nem fordít kellő figyelmet Zrínyi érveinek feltárására, amelyhez persze a késő római viszonyok ismerete szükséges. Ugyanakkor, ahogy korábban említettük, Zrínyi tervezete egy egyetemes, egész Európán átívelő koncepció részét képezte, amely csak úgy érthető meg, ha sorra vesszük az előzményeket, vagyis a középkorban lezajlott hasonló irányú kezdeményezéseket. Mérlegelve ezeket, arra a következtetésre jutottam, hogy először érdekesebb Vegetius egyetemes hatásait tanulmányozni, majd pedig az eredmények segítségével lépésről lépésre közelíteni a magyar kapcsolatok felé. Disszertációmban azonban csak az első feladatot vállaltam fel. Egyrésztől úgy gondolom, hogy érdekesebb a fokozatosság elvét alkalmazni, másrésztől pedig nem egy doktori disszertációnak, hanem inkább egy Zrínyi-tanulmánynak a részét képezhetné egy hasonló vállalkozás.

A motivációs tényezők közül még több aspektus is szerepet játszott. Az utóbbi években ugyan elkészült néhány jelentős ókori író/hadtörténetíró (Hérodotosz, Thuküdidész, Xenophón, Polybius) művének magyar fordítása, viszont kizárólag a hadtörténeti vonatkozású

² Veszprémy (2010) p. 31.

³ Veszprémy (2010) p. 32.

források száma továbbra is kevés. Zrínyi latinul tanulmányozta Vegetiust, így akkoriban valószínűleg föl sem merült egy magyar nyelvű fordítás elkészítése. Miközben Európa nyugati felében már a 14-15. században lefordították a „Foglalat”-ot a főbb európai nyelvekre, és korán elkészült például egy héber-német vagy portugál fordítás is,⁴ addig idehaza egészen 1963-ig, Várady László fordításáig kellett várni.⁵ Ez a fordítás nem egy önálló kötetben, hanem Hahn István: „*A hadművészet ókori klasszikusai*”-ban kapott helyet, a részben lefordított Frontinus, Onosandrus vagy Aelianus Tacticus mellett. Ez a vegetiusi fordítás ugyan teljes és mindmáig a leghasznosabb, azonban nem egyszer pontatlan, és sem kommentárok, sem pedig magyarázatok nem készültek hozzá, amely pedig elengedhetetlen lenne az ósszrómai hadművészet megértéséhez. Egy friss fordításon alapuló önálló Vegetiuskötet megszerkesztése, kiegészítve kommentárokkal, a megírás körülményeivel, vagy a középkori hatásokkal továbbra is várat magára. Ez egy olyan többszerzős vállalkozás lenne, amely szintén nem szorítható egy disszertáció keretébe, ezért a legjárhatóbb útnak azt találtam, ha a latin, a magyar, és az angol nyelvű szövegek összevetésével készítek egy olyan elemzést, amely útmutató lehet a további kutatásokhoz.

A téma időbeli kerete és tematikája mindvégig adott volt, így disszertációm kezdeti címén (*Epitoma rei militaris: A római hadművészet középkori hatásai*) még a befejezést követően sem kellett nagyon változtatni, inkább csak pontosítani. Az újabb és újabb források bevonása, különösen Niccoló Machiavelli hadtudományos munkásságának a feltárása először arra ösztökélt, hogy a címet kibővítssem a kora újkori hatásokkal is. Ezzel viszont túlságosan megnöveltem volna a dolgozat terjedelmét, hiszen, Machiavellin túl számításba kellett volna venni még olyan 17. századi hadvezéreket és katonai gondolkodókat is, akik bőségesen merítettek az antik mintákból. Például Nassaui Móríc Oránia herceget, Lajos Vilmos hessen-orániai herceget, vagy II. Gusztáv Adolf svéd királyt stb. Machiavelli ugyan kicsúszik a középkorból, viszont gondolatainak egy jó része még a középkori hadművészetből táplálkozik, amellet persze, hogy számos intéciója már előrevetíti a 17-18. század hadművészeti változásait is. Ugyanakkor Machiavelli azért is kihagyhatatlan, mivel már jóval előtte, a középkor derekán felmerült az igény az észak-itáliai városállamok hadszervezetének megújítására ókori minták alapján. Machiavelli személye volt az, amely ezeket a reformizációs törekvéseket elméleti szinten keretbe foglalta, és ami fő, a gyakorlatban is kivitelezhetőnek tartotta. Machiavellit tehát ezen okok miatt tartottam szükségesnek bevonni a vizsgálódási körbe, viszont a címen ennek ellenére nem változtattam.

⁴ Shrader (1979) pp. 280-305.

⁵ Várady L.: *A hadtudomány foglalata* In: Hahn (1963) pp. 751-865.

A disszertáció címének meghatározásánál semmiképpen sem szerettem volna bonyolult, több alcímből összeálló címsort megadni, mivel ezzel nemcsak a saját helyzetemet, hanem az olvasó dolgát is megnehezítettem volna. Egy ehhez hasonló, több korszakon átívelő hatástanulmány esetében a kezdeti probléma kifejtése mindössze néhány oldalt venne igénybe, ahol röviden, lényegretörően kellene összefoglalni a kiindulópontot, esetünkben az *Epitoma rei militaris*. Azonban Magyarországon még senki sem vonta mélyreható elemzés alá Vegetius „Foglalat”-át, ezért úgy véltem, hogy a dolgozat keretében ennek is helyt kellene adni. Ugyanakkor nem elhanyagolható szempont az sem, hogy egy részletes, magyarázatokkal, kommentárokkal és idézetekkel teletűzdelt elemzés révén lehet csak megragadni a középkori hatások lényegét, hiszen a már korábban kiragadott idézetek vagy motívumok bukkannak fel újra egy másik történelmi kontextusban. A fentiek tudatában adtam főcímnak a *Vegetius: Epitoma rei militaris*, hiszen a dolgozat második fejezetében gyakorlatilag ezt vonjuk vizsgálat alá, és ahogy az alcím jelöli, erre épül a maradék három fejezet. Az alcím definiálása azonban némi magyarázatra szorul. Nem teljesen fedné a dolgozat tartalmát, ha csak szimplán a „Az 'Epitoma' középkori hatásai” szerepelne a főcím alatt, hiszen így a vizsgálódás körébe a vegetiusi hadművészet gyakorlati hatásait is be kellene vonni. Mivel szigorúan csak az elméleti kihatásokkal és eredményekkel foglalkozunk, ezért sokkal ésszerűbb volt Vegetius és a középkori „hadtudományos” irodalom közti kapcsolatra célozni. Ezzel a megfogalmazással viszont van egy probléma, és így előrevetítem disszertációm egyik fő konklúzióját is: a középkorban nem létezett elméleti hadtudomány. Az ókor utolsó hadtudományos munkája,⁶ az *Epitoma rei militaris* Vegetius keze közül került ki. A Nyugatrómai Birodalom bukásával viszont, mint oly sok más tudományág a kora középkorban, a hadügyek elméleti művelése is alábbhagyott, és gyakorlatilag ezer évre kiveszett Európa tudományos vérkeringéséből.⁷ Paradoxon, de a hadtudomány művelését a *pax deit* hirdető katolikus egyház vette át, és ahogy majd látni fogjuk, a Vegetiusra hivatkozó források szinte kivétel nélkül egyházi személyek tollából születtek. Az európai hadművészet elméleti és tudományos művelése tehát egy jóval alacsonyabb szinten, más tudományos műfajok keretei között (florilégium, királytükör, bibliamagyarázat, önéletrajz, enciklopédiák, kézikönyvek stb.), olyan klerikusok és teológusok révén „fejlődött tovább”, akik nem voltak

⁶ Az ismeretlen szerző által írt *De rebus bellicis* szintén a korszakban született, valamikor I. Konstantin császár halála (337) és a Nyugatrómai Birodalom bukása között. A szerző és a datálás körüli bizonytalanság miatt nem eldönthető, hogy ez vagy Vegetius munkája tekinthető az utolsó antik hadtudományos értekezésnek.

⁷ Európa alatt szűkebb értelemben Nyugat-Európát értem, noha tudjuk, hogy a hadtudomány művelésnek hagyományát keleten a Keletrómai és a Bizánci Birodalom viszi tovább.

katonák, és akik valószínűleg még csatateret sem láttak. Az alcímben ezek ismeretében használtam a *(had)tudományos* szót.

Úgy gondolom, hogy némi magyarázatra szorul a korábban említett „elméleti kihatások és eredmények” kifejezés is. A „Foglalat”-tal kapcsolatban talán a legáltalánosabb közhelynek számítanak az olyan és ahhoz hasonló mondatok, hogy „*ez a könyv volt a középkor katonai Bibliája*”, vagy „*a középkori hadvezérek Vegetius útmutatásai alapján vívták a háborúikat.*” Napjaink szakirodalma még mindig állít hasonlókat, anélkül, hogy ezt komolyabb forrásokkal alátámasztanák.⁸ Aki egy kicsit is járatos az ókori és középkori hadművészetben, annak az ösztöne azt sugallja, hogy Vegetius latin nyelven írt, elérhető volt a legnagyobb könyvtárakban, ráadásul az általa leírt javaslatok jó része a középkorban még mindig aktuális lehetett. Vagyis miért ne gondolhatnánk azt, hogy a mindennapi gyakorlatban, a csatateren is érvényesültek a vegetiusi elvek? Az érvek valóban megállják a helyüket, viszont nem szabad elfelejteni, hogy egy-két kivételtől eltekintve nincsen semmiféle bizonyítékunk arra, hogy egy-egy csataformációt vagy hadmozdulatot maga Vegetius ihletett. Írónk nagyon sok közhelyet írt le a harctéri taktikától kezdve a hadvezér feladatain át egészen az ostromharcászatig, viszont valljuk meg, hogy ezeket a taktikai elemeket egy felkészült középkori hadvezér Vegetius nélkül is számításba vett volna. Ugyanakkor azt se feledjük el, hogy kizárólag valamilyen írott forrás szövegszerű utalásából lehetne feltételezni Vegetius gyakorlati hatását, ezekből pedig nagyon kevés áll rendelkezésünkre.⁹ Ráadásul, bár ez nem

⁸ Az elmélet abból indul ki, hogy a „Foglalat” az egyik legtöbbször lemásolt és leggyakrabban idézett ókori szövegnek számít. Henri Delpech francia történész volt az első képviselője ennek a felfogásnak, amely később számos követőre talált. Delpech úgy látja, hogy Vegetius elengedhetetlen a középkori hadtörténelem tanulmányozásához, és szerinte a „Foglalat” főképp a 11. századtól kezdve fejtett ki komoly hatást a középkor hadművészetére. Delpech (1886) II. pp. 130-146, 240-290. Delpech nézőpontját a következő kutatók osztják: Goffart (1977) pp. 65-66, Nickerson (1925) pp. 294-297. Vale úgy gondolja, hogy a 14. századi ostromeszközök fejlődésére nagy hatással volt Vegetius. Vale (1981) p. 129. Strickland azt a véleményt osztja, hogy Vegetius útmutatásait a középkori stratégiában és taktikában hasznosították. Strickland (1996) p. 38. Murray szerint Vegetius középkori népszerűsége a bizonyíték arra, hogy a gyakorlatban is hasznosították. Murray (1978) pp. 127-130. Contamine szerint Vegetius a francia hadsereg fejlődésére volt hatással. Contamine (1972) p. 542. A delpech-i teóriát azonban nem mindenki fogadja el. Smail szerint „*Delpechnek az volt a módszere, hogy a középkori szövegekben olyan katonai eszméket és eljárásokat találjon, amelyek Vegetiusnál is előfordulnak. Neki ez elég volt ahhoz, hogy az író középkori gyakorlatra kifejtett hatását bizonyítsa. Állításának alátámasztásához még verbális hasonlóságokat is felhasznált.*” Smail (1956) p. 121. Taylor és Mallett arra a következtetésre jutott, hogy a Vegetius iránti érdeklődés csupán elméleti volt, a hadművészet alapjait pedig a tanulóévek alatt sajátították el a hadvezérek, és nem könyvekből. Taylor (1921) p. 179, Mallett (1974) pp. 176-177.

⁹ Ezek közül az egyik legismertebb V. Gottfrid (1113-1151) Anjou grófjának esete, aki a *Historia Gaufridi Ducis Normannorum et Comitum Andegavorum* (In: Halphen-Poupardin (1913) pp. 218-219.) szerzője, Marmoutier-i János szerint komoly taktikai problémával nézett szembe Montreuil-Bellay 1150-es ostromakor. A forrás azt állítja, hogy V. Gottfried csapatai napról napra újabb és újabb réseket ütöttek a várfalon, amelyeket viszont a védők éjszakánként fagerendákkal kijavítottak. A történet így folytatódik: „*Ez a gróf, aki olvasott volt, Vegetius Renatustól kért tanácsot, aki a De re Militariát írta. Néhány Marmoutier-ből érkezett pap is jelen volt, akik a grófnak jelentéseket hoztak a templomukból. Így a tisztelettudó gróf a papok iránti tiszteletből letette azt a*

minden esetben lehet kizáró indok, valamivel tisztában kell még lennünk: a középkorban írni és olvasni főleg a papok tudtak. Nemhogy egy hadvezér, de még az uralkodók sem sajátították el a betűvetést. Bár kizárni nem lehet, mégis nagyon kicsi volt az esélye annak, hogy egy korabeli hadsereg parancsnoka hozzáfért a „Foglalat” valamelyik másolathoz, és ami fő, el is tudta azt olvasni.

A megvizsgált források természete és a követendő módszer révén az tűnt a legmegfelelőbbnek, ha disszertációmban kombinálom a kronológiai és a tematikus megközelítést, lehetővé téve ezáltal minden történeti korszak egységének a megőrzését, és a szélesebb korszakok között átívelő összefüggések megértését. Eme komplex eljárás miatt azonban nem egyszer átfedésbe került néhány téma vagy alfejezet, attól függően, hogy milyen kontextusban vagy melyik korszakban vizsgáljuk őket. Ez részben Maurikios kelet-római császár *Strategikon* című munkája kapcsán lesz feltűnő, amelyet a második fejezetben a kelet-római hadművészet szemszögéből, míg a hetedik fejezetben a vegetiusi hivatkozások kapcsán fogunk elemezni. Hasonló átfedést tapasztalhatunk a királytükör műfaját illetően is, amelyet a harmadik fejezetben bontunk majd ki, noha a negyedik fejezet legfőbb forrása szintén egy királytükör lesz. A tematikai rendezés főleg a források gyarapodását követően vált szükségessé, mivel magam is meglepődtem, hogy Vegetius milyen szerteágazó hatással bírt az egymástól teljesen eltérő irodalmi és tudományos műfajokra. Így tehát a középkort korszakokra osztottam, és az adott korszak legjellemzőbb műfajait/témaköreit vettem számításba.

könyvet, amely éppen a kezében volt, hogy jobban tudjon rájuk figyelni. Aztán az egyik pap, név szerint W[alter Compiégne], a küldöttség vezetője, a jó tisztelet és a jobb élet embere, éles eszű és a kéziratok nagyon jó ismerője felvette a könyvet és elkezdte olvasni. Hovatovább, rábukkant arra a részre, ahol Vegetius Renatus részletesen elmagyarázza, hogy hogyan kell gyorsan védtelenné tenni az olyan tornyot, amelyeket összefogatott tölgyfagerendákkal javítottak ki. A figyelmes gróf ránézett az érettséget megtestesítő emberre, aki szorgalommal és nagy gonddal olvasott, majd így szólt: 'Walterius Testvér, az Úr kegyeltje, ahogy ezt te az olvasmányban felfedezted, úgy fogod látni holnap a gyakorlatban megvalósulni.'" A gróf végül ezzel a taktikával vette be a várat. Noha első olvasatra úgy tűnik, hogy a gróft Vegetius inspirálta, a római író semmi hasonló megoldásra nem tett javaslatot. A *Historia Gaufredi* szerkesztői szerint az egész történet fikció. Helphen-Poupardin (1913) p. 218. Ezt annak ellenére állítják, hogy a feljegyzések szerint az angers-i Saint Aubin kolostor könyvtárában őriztek egy példányt a „Foglalat”-ból. Az Anjou grófok szorosán kötődtek a kolostorhoz. Delisle (1868-1891) II. p. 486. Tanulságos B. S. Bachrach cikke is, amelyben a szerző V. Gottfrid ükapja, III. (Fekete) Fulko (972-1040) harctéri taktikája és Vegetius között keresett párhuzamokat, pont arra alapozva, hogy a fenti „Foglalat” egy példánya a grófok birtokában volt. Noha a párhuzamok elgondolkodtatóak, ő is arra a következtetésre jutott, hogy nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy III. (Fekete) Fulko hadmozdulatait Vegetius inspirálta. Bachrach (1985) pp. 239-255, különösen 249. Máig tartja magát az a delpech-i álláspont, hogy az Anjou grófok családjában továbböröklődött a „Foglalat” használata. Szerinte V. Gottfrid fia II. (Plantagenet) Henrik, és unokája I. (Oroszlánszívű) Richárd állandóan maguknál tartották a könyvet. Delpech (1886) II. pp. 128, 264, Shrader (1981) p. 169, Whetham (2009) p. 128. Egy szintén friss tanulmány viszont azt állítja, hogy attól még hogy néhány klerikus, katona vagy király birtokolta a „Foglalat”-ot, az nem azt jelenti, hogy általános lett volna a használata. Nicholson (2004) pp. 15-17.

Mivel a második fejezetben (Késő római hadművészet és Vegetius öröksége) kizárólag a disszertáció legfőbb forrására, vagyis az *Epitoma rei militaris*ra fektettem a hangsúlyt, ezért ez az egység elkülönül a többi fejezettől. Nem volt kétséges, hogy tematikai szempontok szerint kell dolgoznom, mivel a szakirodalom is ezt teszi, ugyanakkor más eljárásra nincs is nagyon lehetőség. Ennek az oka egyszerű: Vegetiusszal és a „Foglalat” keletkezésével kapcsolatban egy a biztos: minden nagyon bizonytalan. Nem igazán tudjuk, hogy ki volt ő, mikor élt, máig tartó évtizedes viták folynak arról, hogy kinek címezte írását, és forrásai is lenyomozhatatlanok, mivel azok mind elvesztek. Ezen kérdőjelek kiegyenesítésére nem teszünk próbálkozást, mivel egyrészt nem ez a dolgunk, másrészt a szakirodalomban minden lehetséges elmélet hozzáférhető. Jobbnak láttam inkább egy rövid, de komplett összegzést adni Vegetius életéről, a kéziratok csoportosításáról, a datálás körül kialakult anomáliáról, és a „Foglalat” forrásairól.

Mivel Maurikios kelet-római császár *Strategikon*ja időben közel esik Vegetiushoz, ezért érdemesnek találtam a késő római/kora bizánci hadművészet legfőbb jellegzetességeit a *Strategikonon* keresztül érinteni. Viszont nem tartottam szükségesnek, hogy belebonyolódjunk a közöttük tátongó kétszáz év hadügyi változásainak ismertetésébe, mivel már erről is nagy mennyiségű szakirodalom adhat tájékoztatást. Ugyanakkor, mivel a két szerző közötti kapcsolat roppant felületes, és ami fő, nem egyértelmű, ezért jónak láttam azt is, ha nem a harmadik fejezetben, hanem inkább elkülönítve, egy függelékben tárgyaljuk a köztük húzódó lehetséges összefüggéseket. Ráadásul a „Foglalat” és a *Strategikon* célja, jellege és taktikája is ég és föld, ezért a vegetiusi elveket ezzel semmiképpen sem tudnánk alátámasztani, amely pedig disszertációm legfőbb feladata lenne. Ez a kétszáz év soknak tűnik, viszont a hadművészet tágabb időintervallumban változott, főleg a korszakban. A Maurikios által sulykolt barbár mintákat hordozó lovastaktika jóval a Vegetius előtti időkre, a Kr. u. 2. századra nyúlik vissza, amikor nagy tömegben bukkantak fel sztyeppe-i lovas-nomád népek a birodalom északi és keleti határainál. A Vegetiusszal való kapcsolatot tehát már csak azért is nehéz lenne realizálni, mivel a „Foglalat” nem az aktuális és egyre dinamikusabban fejlődő lovasharcmodort preferálja, hanem a hagyományos római gyalogság feltámasztásában bízik. Vegetius a forrásait is ennek tudatában válogatta össze, és ezért nem hagyatkozott saját korára.

A harmadik fejezetben (A frank államok hadművészetének későrómai gyökerei - Vegetius a 7-9. században) a primer források definiálása nem okozott különösebb fejtörést, mivel a 7-9. századi hivatkozások belátható és kezelhető mennyiséget képviselnek. Mivel a műfaji keveredés itt a legváltozatosabb, ezért ebben a fejezetben ésszerűbb volt egy időrendi

megközelítést választani a tematikus helyett. Kronológiailag ide illene Maurikios és VI. (Bölcs) Leó, viszont a korábban leírt okok folytán ők egy külön fejezetbe, a függelékbe kerültek. A harmadik fejezetben a Meroving- és Karoling-korszakra alapozva kellett elindítani a „nyugati örökösök” vonalát, ahol az első vegetiusi utalások eleinte kezdetleges, vagy az írók által nem tudatosan idézett formában jelentek meg: Sevillai Izidor: *Etimologiae* (enciklopédia), Beda Venerabilis: *De temporum ratione* (bibliamagyarázat), *Retractatio in actus apostolorum* (bibliamagyarázat), *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (egyház- és politikatörténeti értekezés, gesta), Alcuin: *De fide sanctae et individuae trinitatis III.* (bibliamagyarázat). A Karoling politikai eszmék propagálói szándékosan táplálták a dinasztikus hatalom legitimitását és konszolidálását célzó programokat, teokratikus gondolatokat. Ezen folyamatok eredményeképpen születtek meg többek között a fenti bibliamagyarázatok, de ide sorolhatók az egyház levelei, királytükrei, különféle értekezései is. Az utóbbi műfajok egyik legillusztrisabb képviselője volt Sedulius Scottus, aki az államelméleti problémák felszínre törésével párhuzamosan, elsőként használta fel Vegetiust a király személyiségjegyeinek formálásához: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* (levél), *Ex libris Flavii de arte bellica* (florilégium), *De rectoribus Christianis* (királytükör). Tehát már ekkor érintjük majd a negyedik fejezetben bővebben tárgyalt összefüggéseket az államelmélet, a királytükörök, és a hadművészet között. Első látszatra a harmadik fejezetből kilóg a fejezet záró akkordja, Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae militiae* című katonai kivonatgyűjteménye. Tematikailag és főképp stílusában szöges ellentétben áll az előzőekkel. Szélesebb kronológiai skálára helyezve is egyedi, hiszen ehhez hasonló, kizárólag a „Foglalat” első könyvének mintájára ráhúzott hadsereg-összehasonlítással később sem találkozunk. A 9. század derekán a *De procinctu* megírását szigorúan katonai indokok, többek között a gyakori viking támadások, és az aktuális hadsereg válsága ihlette. Viszont a kezdeményezés, vagyis a haderőreform egyáltalán nem számít egyedinek, hiszen John of Salisburynek vagy Aegidius Romanusnak az állam és társadalom megújítása felé tett lépései, továbbá Christine de Pizan és Machiavelli hadügyi intézkedései is határozottan ebbe az irányba mutatnak. A *De procinctu* tehát szerves részét képezi a források azon csoportjának, amelyek katonai oldaláról próbálták meg megragadni Vegetius „Foglalat”-át.

A negyedik fejezetben (Államelmélet, királytükör és hadtudomány - Vegetius a 12-13. században) folytatjuk azoknak a királytüköröknek a feltérképezését, amelyekben államelméleti és hadművészeti problémák tisztázásához támaszkodtak Vegetiusra. Mielőtt azonban továbbmennénk a fejezet felosztására, egy gondolat erejéig érdemes elidőzni amellest, hogy a 10-11. századból miért hiányoztak a vegetiusi hivatkozások. A szakirodalom minden szó

nélkül mellőzi az okok feltárását, és inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy ebben az időszakban a „Foglalat” gyakorlati jelentősége nőtt meg igazán, mivel ekkor Nyugat-Európát északról a vikingek, délről az arabok, keletről pedig a magyarok és a szlávok szorongatták.¹⁰ A római író tanácsai tehát gyakorlati segédletként szolgáltak a csataformációkhoz, az ostromharcászathoz vagy a haditengerészethez. Ha ez ugyan nem is, az viszont közel állhat az igazsághoz, hogy a barbárok inváziója jelentősen hozzájárult az irattárak és könyvtárak pusztulásához is, amely főleg abban mutatkozott meg, hogy a 10-11. századból sokkal kevesebb könyvtári katalógus maradt ránk, mint az azt megelőző, vagy az azt követő évszázadokból.¹¹ Érdeemes még megfontolni egy másik érvelést is. Az antik és a keresztény Rómára vonatkozó középkori politikai eszmék, amelyek a Karoling-korszakban alakultak ki, a birodalom végső széttagolását követően törést szenvedtek, és új birodalmak kialakulásának váltak a kezdőpontjává. Ez jól követhető az akkoriban megszületett vegetiusi másolatok segítségével: a 9. századból négy kézirat maradt fenn, amelyek közül mindegyiket a Karoling-kori frank állam területén másoltak. A tizenhét 10-11. századi másolat közül viszont már csak három frank-francia eredetű, a többi főleg német, angol és itáliai területekről került elő.¹² Vagyis a Karolingok államának felbomlásából származó politikai hangsúlyeltolódás is szerepet játszhatott abban, hogy Vegetiust ekkor mellőzték. Nagyjából a 11. század közepétől indultak el vagy születtek újjá azok a római mintákat hordozó eszmék (például organológia, „római császárság” stb.), amelyek majd elősegítik az újraformálódó nyugat-európai államok politikai gondolkodását. Például a 12. században az investitúraharc egyik eredménye az lett, hogy a világi és egyházi eszmék erőteljesebb elválása termékenyen hatott a politikai erkölcsök kikristályosodására. E gondolatok elsődleges forrásai az irodalmi műveltségben jelentek meg, amelyek nagyban támaszkodtak a klasszikus mintákra. E világnézet szerint a természet értelmezése a tisztán vallási és erkölcsi kategóriák irányából fokozatosan elmozdult az ok-okozati elvet követő magyarázatkeresés felé.¹³ Ez a próbálkozás érhető tetten a 12. századi organológikus elméletekben, amelyeknek legismertebb képviselője az angol John of Salisbury volt. Salisbury *Policraticus* című munkája mindmáig a legalaposabb leírást nyújtja a középkori állam organikus felépítéséről. Nézete szerint az állam egyik kezének felel meg a hadsereg, és az utóbbi „szerv” ideális működésének ábrázolása közben hagyatkozott leginkább Vegetiusra. Az organikus metaforák háttérében a *corpus rei publicae* húzódott meg, amely valójában Ciceró *utilitas publica* fogalmának újragondolása volt, és melynek

¹⁰ Richardot (1998) p. 186.

¹¹ Thompson (1939) p. 129.

¹² Richardot (1998) p. 191.

¹³ Canning (2002) p. 161.

segítségével John of Salisbury továbbfejlesztette a kereszténység szolgálatként felfogott uralkodás eszméjét.¹⁴ Ezzel jelentősen hozzájárult a természetes jellegű állam koncepciójának kialakulásához, a cicerói és római jogi fogalmakkal pedig új politikai dimenzióba helyezte a *republicát*. A *Policraticus* többek között ezért vált a középkorban az egyik legbefolyásosabb politikai munkává. Viszont az organológikus eszmék csak akkor verhetek gyökeret és terjedhettek szét a kontinensen, ha olyan közegbe kerültek, amelyek elbírták ezt az új államszemléletet. A legbefogadóbb műfajnak a királytükör bizonyult. A 12-13. század karakterét ugyanakkor a hatalmas tudásszomj, az eddigi ismeretek szintézise is meghatározta. A rendszerezés eme vágya Beauvais-i Vince domonkos szerzetes munkáiban kapcsolódott össze a tanítás és nevelés dilemmáival. Írásainak legillusztrisabb darabja a *Speculum Maius*, a középkor legnagyobb enciklopédiája volt. Beauvais-i Vince ebben kompilatív formában szintetizálta az addig ismert összes tudományt, így a hadtudományt is, amelyhez Vegetius „Foglalat”-át tekintette etalonnak.

A virágzó középkor társadalmainak intellektuális kibontakozását valójában az antik világ irodalmának, filozófiájának, jogi nyelvezetének, különösen Arisztotelész korpuszának az újrafelfedezése segítette elő, amely a 13. század közepére újfajta naturalisztikus rendszert nyújtott a politikai folyamatok megértéséhez. Ennek eredményeképpen a 13. század végére a klasszikus irodalom, a világi és kánonjogi, valamint az arisztotelészi módszertan új táptalajt adott a politikai eszmék kifejtése számára, párhuzamosan e diskurzus fejlett bibliai formáival.¹⁵ Az eredmények a skolasztikus szerzők első generációjánál, Aquinói Tamás és Luccai Ptolemaius *De regno ad regem Cypri*, továbbá Aegidius Romanus *De regimine principium* című királytükreben jutottak leginkább érvényre, amelyekben a vegetiusi tézisek kiegészítő forrásként szerepeltek az arisztotelészi filozófia interpretálásában. Noha a skolasztikus eszmék központja Párizs volt, a 14. század elején az új irányzat különösen termékenyen hatott az észak-itáliai politikai gondolkodókra. Luccai Ptolemaius már Itáliában fejezte be mesterének, Aquinói Tamásnak a félbehagyott *De regno ad regem Cyprijét*, így az elhangzottakat részben már az itáliai városállamokra kell értenünk, amellyel bővebben majd a következő fejezet második felében foglalkozunk.

Az ötödik fejezetben (A „római” lovagkor alkonya - Vegetius a 14-16. században) részben maradunk a királytükroknél, viszont a haditechnikával és a hadijoggal feltétlenül tovább kell bővítenünk azokat a hadtudományos témaköröket, amelyek magukévá tették Vegetius javaslatait. A késő középkor fokozott figyeleme többek között annak is volt

¹⁴ Canning (2002) pp. 164-165.

¹⁵ Canning (2002) p. 126.

köszönhető, hogy a 13-14. században a „Foglalat”-ot lefordították a nemzeti nyelvekre, kibővítve így az érdeklődők körét; már nemcsak papok, hanem lovagok, tudósok, írók is tanulmányozhatták a római hadügyet.

A haditechnika története gazdag múltra tekint vissza, hiszen már az ókorban is születtek olyan értekezések, amelyek a különféle hadi- és ostromgépeket tekintették tárgyuknak. A középkorban a haditechnika tudományos művelését részben bizánci és arab írók vitték tovább, nyugaton pedig nem mutattak komolyabb érdeklődést a hadművészet eme speciális válfaja iránt. Nagyjából a 14. században merült fel az igény a haditechnika elméleti művelésére főképp itáliai és német hadmérnökök kezdeményezésére (Guido da Vigevano, Robertus Valturius, Francesco Giorgio, Mariano Taccola, Giovanni Fontana, Konrad Kyeser, Feuerwerkbuch). Munkáikat azonban komoly fenntartásokkal kell kezelnünk. Annak ellenére, hogy tanulmányozták a korábbi hadtudósok forrásait, és saját tapasztalatból is merítettek, a különféle gépek és szerkezetek rajzait főleg a képzelet szülte, és nem a hétköznapi realitás inspirálta. Ugyanakkor a téma sajátossága egyben a nehézsége is: sok rajzra, viszont kevés szövegre hagyatkozhatunk. Szövegszerű hivatkozás nélkül gyakorlatilag lehetetlen bebizonyítani, hogy egy-egy gép rajzát konkrétan Vegetius ihlette. A fenti szerzők közül azért esett a választásom Konrad Kyeser *Bellifortis*ára és Robertus Valturius *De re militari* című értekezésére, mivel ezekben név szerint hivatkoztak Vegetiusra.

A középkori háborúzás előírásait a 11. században megfogalmazott *Pax Dei*, majd az abból kialakuló *Treuga Dei*-mozgalom igyekezett valamilyen formában szabályozni. Az előbbieket hosszú távon azonban nem a háború teljes megszűnését eredményezték, hanem inkább ahhoz járultak hozzá, hogy az erőszak a társadalom egy szűk csoportjának a monopóliumává váljon.¹⁶ A kánonjogászok nagyjából a mozgalom kifulladásával egyidőben kísérelték meg lefektetni a hadijog egyetemes elveit. Ezek első kezdeményezője a Bolognai Egyetemen tanító jogászprofesszor, Giovanni da Legnano volt, aki a középkori hadijog nélkülözhetetlen forrását, a *Tractatus de bello, de represaliis et de duellót* írta. Utódja Honoré Bonet francia kánonjogász volt, aki az *L'Arbre des batailles*-ban számos római író felhasználásával még tovább finomította a Legnano-féle hadijogot, és elődjével szemben így egy praktikusabb, a mindennapok háborúiban sokkal jobban alkalmazható hadijogot tárlhatott közönsége, a lovagi arisztokrácia elé. A középkori hadijog valójában a francia Christine de Pizan *Le livre des fais d'armes et de chevalerie* című munkájában jutott el a csúcspontra, amelyben az író nő egyesítette a Legnano és Bonet-féle hadijogot a vegetiusi

¹⁶ Györkös (2000) p. 74.

hadművészettel. Ez a királytükör az összeurópai lovagi hadművészet megreformálása mellett tört lándzsát, mégpedig kifejezetten a római minták aktualizálásával. Érdekes tanulságokkal szolgál a hanyatló lovagi hadművészetről a késő 15. század hadirodalmának legillusztrisabb darabja a *Le Jouvenel*, amely egy önéletrajzi kulcsregény. Ebben az író, Jean de Bueil, a saját életét meséli el attól fogva, hogy nincstelen emberből hogyan lett lovag, és miként vált Franciaország egyik legünnepeltebb hadvezérévé. Bueil sok mindent szóba hozott: fegyverzet, taktika, ostromharcászat, haditengerészet stb. Ezek között számos vegetiusi motívumra lehetünk majd figyelmesek.

Az ötödik fejezet második részében végül visszatérünk abba az Észak-Itáliába, amelyet Luccai Ptolemaiusnál többé-kevésbé már érintettünk. Az antik Rómát itt egy különös nosztalgia övezte, részben a történelmi-földrajzi hagyományok, részben pedig a politikai berendezkedés miatt. A köztársaság eszméjének megerősödése, továbbá az önvédelmükben bízó, és a drága condottieri-rendszer felé egyre bizalmatlanabb városállamok katonai igényei itt találkoztak a köztársaság kori római milícia ötletével. Számtalan olyan itáliai szerzőt lehetne felsorolni (Petrarca, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri, Cristoforo Landino, Francesco Patrizi di Siena stb.), akik elméleti úton kísérelték meg érvényre juttatni ezt a mintát. Viszont úgy látom, hogy a mi szempontunkból inkább érdekesebb azokra a szerzőkre korlátozni a vizsgálódást, akiknek a terveiben gyakorlati célok is szerepeltek. A *Pulcher tractatus de materia belli* egy töredékes királytükör, amelyre a szakirodalom nagyon ritkán hivatkozik. Az ismeretlen szerző útmutatásait viszont azért érdemes mérlegelni, mivel ő valószínűleg katona volt, tisztában lehetett a mindennapi hadseregszervezési kérdésekkel, a zsoldosság problémáival, ugyanakkor Vegetius mellett járatos volt a görög filozófiában is. Flavio Biondo ugyan nem volt katona, viszont hatalmas műveltsége, az antik irodalom iránti példanélküli tudásszomja, továbbá a régészet tudományát elindító korszakalkotó munkássága miatt feltétlenül számításba kell venni. A *De Roma triumphante* traktálja leginkább Vegetius kiképzéssel kapcsolatos caputjait, számos ponton felfrissítve azokat, továbbá az ostromfegyverek átvétele Biondo katonai problémák iránti érzékenységét támasztja alá. Végül az észak-itáliai városállamok minden politikai és hadügyi visszássága kiütöközik majd a reneszánsz korának legismertebb gondolkodója, Niccoló Machiavelli katonai kézikönyvében. Az 1521-ben megjelent *Sette libri dell'arte della guerra* egy 16. századi tükörképe a római hadművészetnek, amelynek azonban az lett a sorsa, mint Vegetius írásának: nem volt már arra idő, hogy a benne foglaltakat a gyakorlatban is kivitelezzék, és inkább a jövőbeni hadtudományi munkák forrásaként tett jó szolgálatot.

Végül, de nem utolsósorban még három dolgot kell érintenünk, mielőtt megismerkednénk Vegetius életével és a „Foglalat”-tal: disszertációm műfaját, a módszertani eljárást, továbbá a felhasznált forrásokat és a szakirodalmat. Úgy gondolom, hogy különösebb magyarázat nem szükséges a műfajt illetően. Disszertációm egy egyetemes eszmetörténeti hatástanulmány, amelyben több korszakon átívelő, elsődlegesen hadtörténeti és hadművészeti kérdéseket érintő problémákat taglalunk. A vizsgált periódus a források tekintetében Kr. u. 400 és 1521 közé esik, vagyis amikor Vegetius lejegyezte a „Foglalat”-ot, illetve Machiavelli révén megszületett a *Sette libri dell'arte della guerra*. Valójában azonban sokkal bővebb időskálát kellett számításba venni, mivel Vegetius forrásai a Kr. e. 1. és Kr. u. 1-2. századra nyúlnak vissza. Ugyanakkor jónak láttam azt is, ha Machiavellit követően néhány szó erejéig érintjük az ókori mintákra támaszkodó 16-17. századi hadvezéreket is, egyfajta keretbe foglalva a vegetiusi hatásokat, és kijelölve a kutatás további irányát.

Disszertációm, noha nem egy filológiai esszé, mégis a lehetőségeimhez mértem próbáltam eredeti, latin nyelvű forrásokból tájékozódni, amelyeket angol és német nyelvű kritikai kiadásokkal vagy fordításokkal vettem egybe. A magyar nyelven hozzáférhető források száma elenyésző, és külön jelzem, ha a forráshoz van magyar fordítás. Noha főleg a klasszikus és középkori latin nyelv kíséri a dolgozatot, nem szükséges, hogy nyelvészeti problémákba merüljünk bele, mivel számunkra a forrás tartalma a lényeg, és nem az, hogy a klasszikus és a középkori latin között milyen stilisztikai, nyelvtani vagy formai eltérések voltak.

A módszertani szempontokat figyelembe véve elsődleges célom a szövegszerű hivatkozások és egyezések felgöngyölítése volt, mivel csak így bizonyítható egyértelműen, hogy egy-egy szerző valóban Vegetiustól idézett; többségük név szerint is említette az író. Ha viszont ez elmaradt (Maurikiosnál, VI. (Bölcs) Leónál, Sevillai Izidornál, Beda Venerabilisnál, Alcuinnál, Machiavellinél), akkor a tipikus vegetiusi motívumokkal, toposzokkal vagy a latin szavak és kifejezések egyezésével igyekeztem alátámasztani a fennálló kapcsolatot. Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Alcuin és Machiavelli esetében ez az eljárás egyértelmű eredményre vezetett, mivel ők összefüggően, több mondatot, bekezdést vagy motívumot idéztek Vegetiustól. A párhuzamok értéke inkább Maurikios császárt illetően ütközött problémákba, mivel nála a szövegszerű egyezések aforizmákban jelentek meg, amelyeknek száma ráadásul elenyésző. A bizonyítást csak nehezítette a már korábban említett indok: Maurikios számtalan aktuálisnak tekinthető vegetiusi javaslatot kihagyott a „törzsszövegből”, és azokat inkább „csak” az aforizmagyűjteményébe tartotta beépíthetőnek. A filológiai úton történő bizonyítás pedig azért problematikus, mivel Maurikios görögül és

nem latinul írt. Ezen szempontok tükrében került a *Strategikon* és a *Taktika* elemzése a dolgozat végére egy függelékbe.

Az *Epitoma rei militaris* máig legmegbízhatóbb kritikai kiadása a német Carl Lang kezei közül került ki 1885-ben.¹⁷ Bár azóta készültek újabb kritikai kiadások és fordítások is, Vegetius tekintetében ezt a művet tartja a szakma etalonnak. Ahogy már korábban szó volt róla, Várady László vállalta magára a „Foglalat” magyar nyelvű fordítását, amely 1963-ban jelent meg a Hahn István által szerkesztett „*A hadművészet ókori klasszikusai*”-ban.¹⁸ Természetesen a Vegetius-féle hadművészet csak akkor értékelhető igazán, ha az elhangzottakat több forrással, például Polybiusszal, Caesarral, Frontinusszal, Onosandruszal, Aelianus Tacticusszal, és még néhány kisebb szerzővel támasztjuk alá. Mivel ezek az írók kiváltképp népszerűek szerte a világon, ezért a kritikai kiadásaik és fordításaik könnyen hozzáférhetőek, többségük magyarul is olvasható.

A harmadik fejezet forrásait illetően Sevillai Izidor nagy hatású etimológiai gyűjteményét W. M. Lindsay dolgozta fel, amelyet rendszeresen újra kiadnak.¹⁹ Beda Venerabilis munkássága már egész korán felhívta a szakértők figyelmét, életművét egy nyolc részes sorozatban adták ki.²⁰ A *Retractatio in actus apostolorum*ot egy viszonylag frissebb kritikai kiadásból vettem.²¹ Alcuin *De fide sanctae et individuae trinitatis III.* című biblíamagyarázatát egy klasszikus és keresztény írók munkáit egybegyűjtő hatalmas elektronikus adatbázisból lehet legkönnyebben elérni.²² Véleményem szerint Sedulius Scottus érdemtelenül kevés figyelmet kapott eddig, annak ellenére, hogy a költészetben is kimagaslót alkotott. Életművét csak az utóbbi évtizedben kezdték el újra felfedezni. Fő műve a *De rectoribus Christianis* egy éve jelent meg kritikai kiadásban.²³ A Hartgarius püspök nevében

¹⁷ C. Lang: *Vegetii Epitoma Rei Militaris* Teubner, Leipzig, 1885.

¹⁸ Vö. 5. lábjegyzet.

¹⁹ W. M. Lindsay: *Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum sive Originum libri XX* 2. vols., Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, repr.: Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1966, 1985.

²⁰ J. A. Giles: *The Complete Works of Venerable Bede* 8 vols., in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a Life of the Author. London: Whittaker and Co., 1843.

²¹ M. L. W. Laistner: *Beda Venerabilis: Expositio Actuum Apostolorum et Retractio* Medieval Academy of America, Cambridge, 1939.

²² Alcuin: *De fide sanctae et individuae trinitatis III* (Epistola nuncupatoria). In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Scriptoribus Ecclesiae Relatis (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL101 (volumen), 0009 - 0064A (Ab Columna ad Culumnam), Alcuinus [0735-0804] (auctor), De Fide Sanctae Et Individuae Trinitatis Libri Tres (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-

[0804_Alcuinus_De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres_MLT.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-0804_Alcuinus_De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres_MLT.pdf.html) - 2012. máj. 1.

²³ R. W. Dyson: *Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers)* Boydell Press, Woodbridge, 2010.

írt levelét (*Hartgarius Episcopus ad Eberhardum*) pedig a középkor tanulmányozásához elengedhetetlen Monumenta Germaniae Historica közli.²⁴ Sedulius *Collectanea* nevű kivonatgyűjteményét, amely rejt néhány vegetiusi mondatot is, J. Klein adta ki.²⁵ Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae militiae* című rövid figyelemfelkeltő írására kevesen hivatkoznak. Rázsó Gyula jelentéktelennek tartja, ami szerintem túlzás.²⁶ Noha nem római szinten megírt hadtudományos vállalkozás, mindenképpen megbecsülendő annak tudatában, hogy a frank hadviselésről mindmáig nagyon hézagosak az ismereteink.²⁷

Némileg nagyobb mozgástér adódott a negyedik fejezet forrásait illetően, ahol a latin nyelvű kritikai kiadások szinte kivétel nélkül elérhetőek. John of Salisbury kihagyhatatlan a középkori politikai gondolkodásból, népszerűsége nemcsak a történészek, hanem az irodalmárok körében is töretlen. Fő művéből, a *Policraticus*ból rendszeresen újrarendeltetik kisebb nagyobb részeket,²⁸ magyarországi tanulmányozóinak pedig elengedhetetlen Somfai Anna ugyanazon című könyvének használata.²⁹ Beauvais-i Vince hatalmas kompendiumából modern formátumban eddig még csak részletek jelentek meg. A *Speculum Maius*nak az emberiség történelmét feldolgozó része, a *Speculum doctrinale* hiánytalanul egy 1477-es strassburgi példányból olvasható.³⁰ Aquinói Tamás elvein ugyan még ma is sokat vitatkoznak, azonban kétség nem férhet ahhoz, hogy etikai meglátásai, teológiai, filozófiai tanításai felbecsülhetetlen értékűek, és máig hatnak. A *De regno ad regem Cypri*, Luccai Ptolemaius kiegészítéseivel együtt egy hatalmas gyűjtemény, a *Corpus Thomisticum* részét képezik.³¹

²⁴ Sedulius Scottus: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* In: Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum Medii Aevi, vol. III, Berolini apud Weidmannos, Berlin, 1880, pp. 212-213.

²⁵ Sedulius Scottus: *Collectanea* In: J. Klein: *Ueber eine Handschrift des Nicolaus von Cues, nebst ungedruckten Fragmenten Ciceronischer Reden* Weidmann, Berlin, 1866.
http://books.google.hu/books?id=xk5OAAAAYAAJ&pg=PR1&dq=joseph+klein+1866&hl=hu&ei=DHfYTq-nPMSv8QP7mOHBDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCwQ6AEwADgK#v=onepage&q=joseph%20klein%201866&f=false - 2012. máj. 1.

²⁶ Rázsó Gy.: *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* Zrínyi, Budapest, 1974, p. 114.

²⁷ E. Dümmeler: *Hrabanus Maurus: De procinctu Romanae militiae* In: Zeitschrift für deutsches Altertum, vol. 15. (1872), pp. 443-451.

²⁸ C. C. J. Webb: *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII* 2 vols., Oxonii E Typographeo Clarendoniano, 1909.
<http://www.archive.org/search.php?query=ioannis%20Saresberiensis%20episcopi%20Carnotensis%20Policratici> - 2012. máj. 1.

²⁹ Somfai A. (ford. & szerk.): *John of Salisbury: Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól (részletek)* Atlantisz, Budapest, 1999.

³⁰ Vincentius Bellovacensis: *Speculum doctrinale Vincenti beluacensis fratris ordinis praedicatorum incipit* Straßburg, ca. 1477.

[http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml) - 2012. máj. 1.

³¹ Aquinói Tamás-Luccai Ptolemaius: *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.): *Corpus Thomisticum*, Roma, 1954.

<http://www.corpusthomisticum.org/orp.html> ill. <http://www.corpusthomisticum.org/xrp.html> - 2012. máj. 1.

Aegidius Romanus *De regimine principum*nak elkeresztelt királytükreinek kritikai kiadása 1968-ban született meg,³² egy modern fordítás viszont még mindig várat magára.³³

Az ötödik fejezet forrásainak összegyűjtése komoly feladat elé állított, mivel többségük nagyon nehezen hozzáférhető. A haditechnikai írók munkáinak kiadása azért rendkívül ritka, mivel a különféle rajzokat és illusztrációkat csak az eredetihez teljesen hű ún. faksimile (hasonmás) típusú sokszorosítással lehet nyomtatni. Ezzel a módszerrel jelentette meg G. Quarg Konrad Kyesser *Bellifortis*át bilingvis formában latinul és németül 1967-ben.³⁴ Robertus Valturius *De re militari* című értekezésének 1472-es kiadását frissítették fel 2006-ban, és adták ki DVD melléklettel.³⁵ Giovanni da Legnano *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* című korszakalkotó munkája a középkori hadijog egyik klasszikusának számít, amelyről a sztenderd Brierly-Holland kiadást rendszeresen újra megjelentetik.³⁶ A hadijog tudományos elveinek népszerűsítését valójában Honoré Bonet vállalta magára az 1387-re befejezett *L'arbre des batailles* című munkájában.³⁷ Érdekes sorsa volt az ötödik fejezet fő forrásának, Christine de Pizan *Le livre des fais d'armes et de chevalerie* című királytükreinek. Már a 15. században hatalmas érdeklődés vette körül, és szinte az első francia kiadással egyidőben fordította le angolra William Caxton nyomdász 1489-ben.³⁸ Ugyan a középkorban készült néhány francia verzió, amelyek faksimile változatban olvashatóak,³⁹ viszont máig hiányzik egy megbízható, modern francia kiadás. Ennek hiányában kénytelen voltam Caxton

³² Aegidius Romanus: *De regimine principum libri III* Minerva, Frankfurt, 1968. Én egy 1556-os kiadást használtam: Aegidius Romanus: *De regimine principum libri III* Apud Antonium Bladum, Roma, 1556.
<http://books.google.hu/books?output=text&id=Vr47AAAACAAJ&dq=De+regimine+principum&q=vegeti#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

³³ Briggs és szerzőtársai rendkívül alaposan vették sorra a forrásokat, a kéziratokat vagy a korai fordításokat, azonban nem fordították újra a szöveget, hanem John Trevisa 15. századi fordítását korrigálták. C. F. Briggs (et al.): *The Governance of Kings and Princes: John Trevisa's Middle English Translation of the 'De regimine principum' of Aegidius Romanus* Vol. 1, Garland Medieval Texts, no. 19, New York and London: Garland Publishing, 1997. C. F. Briggs: *Giles of Rome's De Regimine Principum: Reading and Writing Politics at the Court and University, c. 1275-1525* Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne, 1999.

³⁴ G. Quarg: *Conrad Kyesser aus Eichstätt. Bellifortis* 2. vols., Düsseldorf: V.D.I. Verlag, 1967.

³⁵ F. Cardini - A. Contó: *Roberto Valturio. De re militari* Editio princeps (rist. anast. 1472), con DVD-ROM, Guaraldi, 2006. Az általam használt kiadás: Roberto Valturio: *De re militari* Apud Christianum Wechelum, Paris, 1534.

<http://books.google.hu/books?id=m3Q8AAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=valturio+De+re+militari&hl=hu&a=X&ei=qoftT7-4JoHftAb40L2ODw&ved=0CDIQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

³⁶ J. L. Brierly - T. E. Holland: Giovanni da Legnano: *Tractatus de bello, de represaliis et de duello*. Carnegie Institute, Oxford-Washington, 1917, repr.: New York: Oceana, 1964, 1976, 1983, 1995.
<http://archive.org/details/tractatusdebello00legnuoft> - 2012. máj. 1.

³⁷ E. Nys: *L'arbre des Batailles, d'Honore Bonet* Librairie Européenne C. Marquardt, Bruxelles, 1883. G. W. Coopland: *The Tree of Battles of Honoré Bonet*. Liverpool University Press, Liverpool, 1949.

³⁸ William Caxton (ford. & nyomt.): *Here begynneth the table of the rubryshys of the boke of the fayt of armes and of chyalrye whiche sayd boke is departyd in to foure partyes* Westminster, 1484.

³⁹ Christine de Pizan: *Le Livre des fais d'armes et de chevalerie* Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Français 1243.
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449705f> - 2012. máj. 1.

óangol fordítását, továbbá annak javított változatait használni.⁴⁰ Jean de Bueiltől a *Le Jouvenceit* 1887-ben tette közzé két francia történész egy kétkötetes kritikai kiadásban, amely az internetes archívumokban hozzáférhető.⁴¹

A *Pulcher tractatus de materia belli* című töredékes királytükör csak A. Pichler igen ritka cikkéből tanulmányozható.⁴² Flavio Biondo többkötetes életművének modern feldolgozása még nem készült el, és a *De Roma triumphanté*hoz csak egy 1531-es bázeli publikációból juthatunk hozzá.⁴³ Machiavelli mindmáig rendkívül népszerű, írásainak összegzése korán elkészült. A *Sette libri dell'arte della guerra* több nyelven, köztük magyarul is olvasható.⁴⁴ Az eredeti olasz verzióhoz az író munkáinak *Opere* kiadását használtam.⁴⁵

A hetedik fejezetben tárgyalt keleti császárok, Maurikios és VI. (Bölcs) Leó görögül írtak, viszont műveiket idővel latinra is lefordították. A *Strategikon* esetében Johannes Scheffer fordítása nagyon régi, viszont ezt 1967-ben újra kiadták.⁴⁶ VI. (Bölcs) Leó *Taktikája* latinul ugyancsak egy 17. századi fordítás révén tanulmányozható, azonban ehhez igénybe vettem George T. Dennis legfrissebb kritikai, bilingvis kiadását is.⁴⁷

Az *Epitoma rei militaris* a modern szakirodalom kedvelt témája. Alapforrásnak számít nemcsak a hadtörténészek, hanem az ókor- és középkorkutatók körében is. A 20. század

⁴⁰ A. T. P. Byles: *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalerye. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan* Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London, 1932. S. Willard - C. C. Willard: *The Book of Deeds of Arms and of Chivalry* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.

⁴¹ C. Favre - L. Lecestre: *Le Jouvenceit par Jean de Bueil: suivi du commentaire de Guillaume Tringant* 2. vols., Renouard, H. Laurens, succ., Paris, 1889, repr.: Slatkine, Geneva, 1996.

<http://www.archive.org/search.php?query=Le%20Jouvenceit%20par%20Jean%20de%20Bueil%3A%20suivi%20du%20commentaire%20de%20Guillaume%20Tringant> - 2012. máj. 1.

⁴² A. Pichler: *Pulcher tractatus de materia belli. Ein Beitrag zur Kriegs- und Geistesgeschichte des Mittelalters* Veröffentlichungen des historischen Seminars der Universität Graz IV., Leuschner und Lubensky.

⁴³ Flavius Blondus: *Historiarum ab inclinatione Romanorum Libri XXXI* Basileæ ex Officina Frobeniana, 1531.

<http://www.mgh-bibliothek.de/digilib/blondus.htm> - 2012. máj. 1.

⁴⁴ Majtényi Z. (ford.): *Machiavelli: A háború művészete* Szukits, Szeged, 2001.

⁴⁵ *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampate* (a kiadó és szerkesztő nincs jelölve) 2. vols., Londra, 1747.

<http://www.archive.org/details/tutteleoperedin01machgoog> - 2012. máj. 1.

⁴⁶ Johannes Schefferus: *Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim: Omnia, numquam ante publicata, Græce primus edit, versione Latina notisque* Uppsala, 1664, repr.: Johannes Scheffer: *Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris* Bibliotheca rerum militarium, vol. 3, Biblio-Verlag, Osnabrück, 1967.

⁴⁷ Johannes van Meurs: *Leonis Imperatoris Tactica, sive de re militari liber* Apud Lugduni Batavorum, excudebat Ioannes Balduini, impensis Ludouici Elzevirii, 1612.

<http://books.google.hu/books?id=SbRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

G. T. Dennis: *The Taktika of Leo VI. - Text, Translation and Commentary* Dumbarton Oaks, Washington, 2010. Talán itt érdemes megemlíteni, hogy a *Taktika* I-XIV. konstitúciónak (a 228. sorig) kritikai kiadása a magyar Vári Rezső gondozásában jelent meg először görögül. Vári R.: *Leonis imperatoris Tactica* Ad liborum mss. fidem edidit, recensione Constantiniana auxit, fontes adiecit, praefatus est R. Vári. 2. vols., Budapestini (Typis Regiae universitatis scientiarum budapestinensis), 1917. A XVIII. konstitúció kiadása, benne a magyar honfoglalásra vonatkozó forrásokkal: Vári R.: *Bölcs Leó Taktikájának XVIII fejezete* In: Pauler-Szilágyi (1900) pp. 1-89.

szinte mindegyik évtizedében jelent meg egy-egy kritikai kiadás vagy fordítás, a kisebb cikkek, tanulmányok száma szinte végtelen. Carl Lang kiadása óta ugyan a hozzáférhető kéziratok száma megduplázódott,⁴⁸ viszont sem Vegetius életéről, sem pedig császáráról nem tudunk meg többet. Ugyan a nyitott kérdésekkel kapcsolatos viták máig nem jutottak nyugvópontra, mégis úgy tűnik, hogy kutatók inkább új irányokat keresve próbálnak közelíteni a vegetiusi hadművészet felé. Noha Vegetius középkori hatásainak bizonyítása Delpech 1886-os könyve óta napirenden van, egészen friss tendenciának számít az elméleti eredmények felgöngyölítése. Az erről írt nemzetközi szakirodalom még nagyon kevés, Magyarországon pedig teljesen hiányos. Hosszú lenne számba venni azokat a középkori hadtörténelemmel foglalkozó kiadványokat, amelyek felsorolják a legjelentősebb vegetiusi kivonatolókat, viszont egy önálló kötet megírására eddig még kevesen vállalkoztak. Munkám folyamán a leghasznosabbnak F. H. Sherwood: *Studies in Medieval Uses of Vegetius' 'Epitoma rei militaris'* című doktori disszertációját találtam, amelyben az író korszakolva gyűjtötte össze Vegetius elméleti követőit.⁴⁹ A második és harmadik fejezetekben folyamatosan fogok erre hivatkozni, mivel ez az egyetlen olyan összefoglaló szakmunka, amely részben fedi disszertációm témáját, és mindig jelezem, hogyha az ő gondolatmenetét, következtetéseit és kutatási eredményeit használom fel. Sherwood úttörő kutatásokat végzett a 7-9. századi kivonatolók feltérképezésében, és elsőként dolgozta fel részletesen Beda Venerabilis, Sedulius Scottus, Alcuin, Hrabanus Maurus, John of Salisbury, Aquinói Tamás, Luccai Ptolemius vegetiusi hivatkozásait, és Aegidius Romanus *De regimine principum*-át. Írása nagyon sokat segített a második és harmadik fejezet tartalmának és menetének meghatározásában, az ideális korszakolásban (például a királytükörök az arisztotelészi corpus felfedezése előtt és után), vagy a források kiválasztásában. Ugyan magyarázatait gyakran átveszem (például Sedulius Scottusnál, John of Salisburynél vagy Aegidius Romanusnál), viszont konklúzióit nem minden esetben. Ennek az az oka, hogy Sherwood gyakran nem érintett jelentékeny hadművészeti kapcsolatokat, vagy például az államjogi problémákat Sedulius Scottus és John of Salisbury esetében, így ezért én ezen motívumokra sokkal nagyobb hangsúlyt fektettem. Disszertációm legfőbb újítása mégis abban mutatkozik meg, hogy olyan forrásokat is számba vettem, melyekből jelentős, a későbbi korokra nagy hatást kifejítő kivonatok készítek, viszont eddig még nem foglalkozott velük senki: például a keleti császárok kézikönyveit, Sevillai Izidort, Beauvais-i Vincét, a hadmérnököket, a

⁴⁸ Erről bővebben a második fejezet „Kéziratok, fordítások, nyomtatványok” című részben.

⁴⁹ F. H. Sherwood: *Studies in Medieval Uses of Vegetius' 'Epitoma Rei Militaris'* PhD diss., University of California, Los Angeles, 1980.

jogtudósokat vagy Flavio Biondót. Sherwoodhoz képest Aquinói Tamás és Luccai Ptolemaius vegetiusi citátumait számos pontban frissítettem, továbbá minden eddiginél részletesebben elemeztem Christine de Pizan és Machiavelli utalásait, amelyek ugyancsak hiányoznak a szakirodalomból.

Szintén jó szolgálatot tett P. Richardot: *Végéce et la Culture Militaire au Moyen-Age (V^e-XVe siècles)* című könyve, amelyben a szerző a kronologikus megközelítés helyett tematikai szempontok alapján válogatta össze a forrásokat.⁵⁰ Richardot eljárásában az az újdonság, hogy nem törekedett forráselemzésre, hanem inkább egy átfogó képet kívánt nyújtani az összes olyan középkori íróról, akik Vegetiustól idéztek. Külön ki kell emelni, hogy Richardot közli a legfrissebb és legalaposabb statisztikai összefoglalást a kéziratokról és a fordításokról országokra lebontva.

C. T. Allmandnak, napjaink legaktívabb Vegetius kutatójának 2011-ben megjelent cikke azért tanulságos, mert elsőként boncolgatja Vegetius modernkori hatásait, nyomatékosítva azt, hogy a Vegetius által lefektetett katonai alapelvek még ma is érvényesek.⁵¹ Ugyanebben az évben látott napvilágot a cikk könyvvé bővített kiadása, amelyben a szerző a legfrissebb információkra alapozva tárgyalja Vegetius életét, a datálást és a kéziratokat.⁵² A munka erőssége mégis néhány kevésbé ismert középkori kivonatoló feltérképezésében rejlik: Bretoni Vilmos francia krónikás, Siete Partidas törvénygyűjtemény X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király idejéből, Jean Juvénal des Ursins francia krónikás, Denys de Carhusian 15. századi teológus.

A „Foglalát” egyik legnépszerűbb angol nyelvű fordítását N. P. Milner adta közre 2001-ben, akinek a magyarázataira és kommentáira ugyancsak nagy hangsúlyt igyekeztem fektetni. Milner röviden, lényegretörően vette számba a legfontosabb kutatási eredményeket Vegetiusról és munkájáról. Különösen hasznosnak találtam Milner összefoglalóját a források eredetének felgöngyölítéséről és a datálás körül kialakult anomáliáról.⁵³ A kéziratok rendszerezésével többek között C. R. Shrader és M. D. Reeve foglalkozott behatóbban. Shrader doktori disszertációja korszakolva és államokra lebontva közli a kivonatolókat és a kéziratok közötti lehetséges összefüggéseket.⁵⁴ Részben az ő kutatási eredményeit fejlesztette

⁵⁰ P. Richardot: *Végéce et la Culture Militaire au Moyen-Age (V^e-XVe siècles)* Economica, Paris, 1998.

⁵¹ C. T. Allmand: *Vegetius' De re militari: Military Theory in Medieval and Modern Conception* History Compass, vol. 9, issue 5. (2011), pp. 397-409.

⁵² C. T. Allmand: *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages* Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2011.

⁵³ N. P. Milner: *Vegetius: Epitome of Military Science* Liverpool University Press, Liverpool, 2001.

⁵⁴ C. R. Shrader: *The Ownership and Distribution of Manuscripts of the De re militari of Flavius Vegetius Renatus Before the Year 1300* PhD diss., Columbia University, 1976.

tovább Reeve 2004-ben, aki összesen huszonnégy további kéziratot vett vizsgálat alá.⁵⁵ T. R. Phillips minden idők öt legnagyobb katonai klasszikusa, Szun-ce, Szász Móric, Nagy Frigyes és Napóleon közé sorolja Vegetiust. Igencsak alapos elemzése a „Foglalat” katonai stratégiában betöltött szerepével foglalkozik.⁵⁶

A tanulmányok közül mindenképpen elengedhetetlen D. Whetham: *Just Wars and Moral Victories* című könyve, amely főleg a késő középkori hatásokra koncentrál.⁵⁷ A kisebb publikációk közül még érdemes megemlíteni egy rövid cikket C. R. Shradertől, aki katonai szemmel is vizsgálta Vegetiust, és B. S. Bachrach írását, amely a gyakorlati hatásokat próbálta mérlegelni.⁵⁸

Mivel a hadművészeti kérdések folyamatosan előkerülnek, ezért a korszakkal foglalkozó szakirodalomra majd az adott fejezetben térünk ki. Ókori és középkori hadművészetről könyvtárnyi irodalom született már. A római hadművészet általános tanulmányozásához elengedhetetlen a Cambridge History ide vonatkozó kötetei, amelyek nemzetközileg elismert szakértők bevonásával, a legfrissebb kutatási eredmények felhasználásával készültek el néhány éve.⁵⁹ A középkori hadművészet alapos ismeretéhez feltétlenül ajánlott a háromkötetes *Medieval Warfare* enciklopédia használata, amelyet szintén nemzetközileg elismert kutatók jegyeznek.⁶⁰ A disszertáció témájának korszakolásában és a források rendszerezésében az 1. táblázat lesz állandó segítségünkre. A 2-3. táblázatok a legfontosabb vegetiusi motívumok továbbélését illetve az ostromfegyverek irodalmi hatását rendszerezik. Az 1-5. ábrák a vegetiusi és maurikioszi hadszervezetben/csatarendben segítenek eligazodni.

⁵⁵ M. D. Reeve: *Vegetius: Epitoma Rei Militaris* Oxford Classical Texts, Oxford University Press, New York, 2004.

⁵⁶ T. R. Phillips: *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time Complete in One Volume, Book 1*, Stackpole Books, Harrisburg, 1985, repr.: MJF, 2005.

⁵⁷ D. Whetham: *Just Wars and Moral Victories: Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Middle Ages* History of Warfare, vol. 55. (2009), Brill, Leiden, pp. 114-165.

⁵⁸ C. R. Shrader: *The Influence of Vegetius' De re Militari* Military Affairs, vol. 45, no. 4. (1981), pp. 167-172. B. S. Bachrach: *The Practical Use of Vegetius' De Re Militari During the Early Middle Ages* Historian, vol. 47. (1985), pp. 239-255.

⁵⁹ P. Sabin - H. Van Wees - M. Whitby: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* 2 vols., Cambridge University Press, 2007.

⁶⁰ C. J. Rogers: *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology* 3 vols., Oxford University Press, Oxford-New York, 2010.

II. Késő római hadművészet és Vegetius öröksége

„Vajon kik voltak a rómaiak? Kik voltak a régi macedónok?
Nem oly emberek, mint mi? Mégis Vegetiust előhívom.”⁶¹

Flavius Vegetius Renatus

Az íróról, teljes nevén Publius Flavius Vegetius Renatusról nem sokat tudunk. A 4. század közepén született, nagy valószínűség szerint a birodalom nyugati felében.⁶² A kéziratok többsége szerint a rangja *vir illustris* (v. *inlustris*) *comes* azaz „nevezetes férfiú”.⁶³ Egy másik olvasat szerint a *vir inlustris comes* azonos a *Notitia Dignitatum* által is megemlített *comes sacrarum largitionum* tisztséggel.⁶⁴ Ennek a titulusnak a viselője volt (részben) felelős a birodalmi pénzügyekért, vagyis egy hivatalnoki pozícióról van szó. Ezt az elméletet alátámasztja az, hogy Vegetius három esetben is utalt katonai pénzügyekre.⁶⁵ A „Foglalat” mellett Vegetius írt egy kevésbé ismert művet *A lovak ápolásáról* (*Mulomedicina*).⁶⁶ Ez az írás, a sokkal személyesebb és bensőségebb hangulata mellett, nagy hozzáértésről tanúskodik a lótartásban vagy a lovak és öszvérek gyógyításában. Ebben, és a „Foglalat” legkorábbi, 7. századi példányában nevezik a szerzőt „Publius Vegetius Renatus”-nak.⁶⁷ A középkori hagyomány viszont birtokos esetben „Flavius Vegeti Renati”-ként vagy „Flavius Vegati Renati”-ként őrizte meg. A „Vegati” formát elírásnak tartják, mivel ilyen latin név nem létezett, még birtokos esetben sem.⁶⁸ A „Vegeti” írásmód viszont kétértelmű, hiszen alanyesetben ez lehet „Vegetus” vagy „Vegetius”. Ha a név „Vegetus” volt, akkor ez egy *cognomen*, mivel így az egyetlen átörökített *nomen gentile* a „Flavius” lett volna. Vagyis a szerzőt teljes nevén Publius Flavius Vegetus Renatusnak hívták volna. Ilyen formában viszont sehol sem fordul elő. Ehelyett csak az fogadható el, hogy szerzőnk

⁶¹ Zrínyi Miklós: *A török áfium ellen való orvosság*, V. fejezet. Kovács-Kulcsár (2000) p. 298.

⁶² Mivel a „Foglalat” megírásának dátuma bizonytalan (lásd a „Datálás problematikája” című alfejezet bevezetőjét), így az író születésének ideje és helye is nehezen behatárolható. Bővebben: Milner (2001) pp. XXXI-XXXVI. Az egyik legfrissebb tanulmány azt állítja, hogy Vegetius valószínűleg a mai Spanyolország területén született. Allmand (2011) p. 1.

⁶³ Veg. *Epit.* prol. In: Lang (1885) pp. X-XI, 1. Alföldy szerint az *illustres* csoport tagjai az egyik legmagasabb szenátori rangosztályhoz tartoztak. Alföldy (2000) p. 180.

⁶⁴ Schoener (1888) pp. 6-9, Lang (1885) pp. X-XI, Not. Dig. (w) l. 10, Alföldy (2000) pp. 184-185.

⁶⁵ Veg. *Epit.* I. 28; II. 3, 18

⁶⁶ E. Lommatzsch: *P. Vegeti Renati: Digestum artis Mulomedicinae libri IV* B. G. Teubner, Leipzig, 1903. Az általam használt kiadás: *Vegetius Renatus of the distempers of horses, and of the art of curing them* Printed for A. Miller, 1748.

⁶⁷ *Vat. Reg. (Excerptum Vaticanum) (Vaticanus Reginensis) 2077*. Lang (1885) p. XI.

⁶⁸ Lang (1885) pp. VI, XI, XXXVIII, Reeve (2004) pp. VI-VII.

praenomenje a Publius, *nomen gentilije* pedig a Vegetius Renatus volt. A megtisztelő „Flavius” rangjelzőt főleg a nyugat-római tisztviselők kapták meg.⁶⁹ Vegetius „Flavius”-ként bizonyára népszerű íróként és tekintéllyel rendelkező hivatalnokként bírt, akit feltehetőleg kiválasztottak a „Foglalat” megírására.

Ha valóban viselte a *comes sacrarum largitionum* tisztséget, akkor ez feltételez egyfajta katonai múltat is, és így nem zárható ki, hogy írónk szolgált a hadseregben, még annak ellenére is, hogy erre nem találunk utalást sem a „Foglalat”-ban, sem pedig a *Mulomedicinában*. Viszont nincs okunk kételkedni Vegetius felekezeti hovatartozásában; többször utalt Krisztusra vagy a Szentlélekre.⁷⁰ Nyelvezete nyugat-római stílusjegyeket hordoz magában, ezért biztos, hogy ott keresztelték meg.⁷¹ Későbbi népszerűségének pont ez lesz az egyik sarokköve; mint nyugat-római keresztény forrás tökéletes alapot nyújtott a római eszmék frank vagy reneszánsz kori újjáélesztésében.

Néhány gondolatban szóljunk a *Mulomedicináról*, amely némi betekintést nyújt az író mindennapi életébe. Az első könyv bevezetője szerint Vegetius bejárta az egész birodalmat, és az így szerzett tapasztalatok révén jártassá vált a lovak tenyésztésében: „*Utjaim során megismertem az összes lófajtát, és gyakran tenyésztettem őket a saját istállómban.*”⁷² Mint a lovak gyógyításában jártas szakember, nem érezte szükségét annak, hogy könyve megírásakor más forrásaira támaszkodjon, mint ahogy azt tette a „Foglalat” esetében. Tájékozottságának bizonyítéka, hogy perzsa vagy más keleti lófajtákon kívül megnevez olyan csatalófajtákat, mint például türingiai, burgundi vagy hun lovak.⁷³ Ez pedig csak úgy lehetséges, ha foglalkozott ezen, a Földközi-tenger medencéjében ritkának számító fajták kereskedelmével. Ha kellett, Vegetius bírálni is tudott: „*A gyógyítás művészete, amely a hunok és más nemzetek példája miatt teljesen kiveszett, és néhány nemzetség, akik gögösen költekeznek, és úgy tesznek, mintha a barbár szokásokat akarnák utánozni, ők azok, akik kiteszik az állatokat a téli legeltetés és elhanyagoltság kockázatának. Ez a viselkedés senkinek nem válik előnyére, hisz túl sok kárral jár, főleg azért, mert a barbárok lovai sokkal szívósabbak, testfelépítésük erősebb, kibírják a téli legeltetést, és sem a fagy sem pedig a hó nem tesz kárt bennük. Ezzel szemben a mi lovaink meleg istállókhöz szoktak, és ha bármi folytán idegenkednek valamitől,*

⁶⁹ Salway (1994) pp. 124-145, Milner (1996) pp. XXXII-XXXIII.

⁷⁰ Veg. *Epit.* I. prol.; II. 5; IV. 35. Vegetius keresztény mivoltának legjobb bizonyítéka a katonai eskü (*sacramentum militiae*) szövege, mely szerint a katonák először Krisztusra és a Szentlélekre, majd pedig a császárra tettek fogadalmat. (Veg. *Epit.* II. 5.) A katonai esküről bővebben: Gáspár D.: *Eskü a rómaiaknál és a Sacramentum Militiae* Akadémia, Budapest, 1982. Tondo (1963) pp. 1-123. Vö. 328, 725. lábjegyzetek.

⁷¹ Lang (1885) p. V.

⁷² Veg. *Mul.* IV. 6.

⁷³ Veg. *Mul.* IV. 6. Bővebben: Hyland (1990) pp. 5-29.

azonnal elkapnak valami betegséget.”⁷⁴ A ötletes megjegyzéseken túl láthatjuk, hogy igencsak kritikusan viszonyult ahhoz a „néhány nemzetség”-hez, amelyek már erkölcsileg lezüllött, és ahogy a római hadsereg, úgy már ők is a barbár szokásokat másolták.⁷⁵ Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a *Mulomedicina* egy olyan praktikus írás, amely tudatosan megszerkesztett, célja pedig jól érthető. Szerzője nagy szakértelmet és intelligenciát sugároz. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az író tehetséges volt, érthető koncepcióval, önálló gondolatmenetekkel.

Kéziratok, fordítások, kiadások

A „Foglalat”-ról eddig 331 kéziratot ismerünk.⁷⁶ Ezek első tanulmányozója a már többször említett Carl Lang német professzor volt, aki először 1869-ben, majd 1885-ben, egy bővített kiadásban tette közzé elemzését több mint száz átvizsgált kéziratokról.⁷⁷ 1979-ben Shrader már 202, Reeve 2004-ben már 226 kézirathoz jutott hozzá.⁷⁸ A kéziratokat több szempontból is megvizsgálták: származás, másolási hibák, töredezettség, helyesírás, stilisztika, papírmínőség stb. Végül öt családot alakítottak ki, amelyeket az alábbi szimbólumokkal különböztettek meg: E, ε, δ, β, φ. Mindegyik családot több alcsaládra, majd azokat csoportokra, alcsoportokra osztották felhasználva a latin és görög ABC szinte összes betűjét.⁷⁹

Az E jelű családba mindössze egy, a legkorábbi példány tartozik (Vaticanus Reginensis 2077). Lang a 7. század környékére datálta a kéziratnak azt a részét, ahová lejegyezték néhány sort Vegetiustól. A kéziratot jelenleg a Vatikán őrzi.⁸⁰ Mivel erősen kivonatolt, ezért másolatok nem készültek róla.

A 9. századra datálják az ε család kézirateit, amelyeket Flavius Eutropius elveszett másolatára vezetnek vissza. Róla csak annyit tudunk, hogy egy bizánci másoló volt, aki a másolatát ellátta kézjegyével, dátummal (450) és helyszínnel (Konstantinápoly).⁸¹ A család

⁷⁴ Veg. *Mul.* II. prol.

⁷⁵ Anonymus Valesianus is megerősíti, hogy a római patríciusok a barbárokra akartak hasonlítani: Anon. Vales. *Chron. Theod.* 12. 61. In: J. C. Rolfe: *Ammianus Marcellinus* 3. vols., vol. 3. (*Anonymus Valesianus: Pars Posterior: Chronica Theodericana*), Harvard University Press, Cambridge, 1939.

⁷⁶ Richardot (1998) p. 193.

⁷⁷ Lang (1885) pp. XVI-XXIII.

⁷⁸ Shrader (1979) pp. 280-305, Reeve (2004) p. XV.

⁷⁹ A kéziratok eredetéről és csoportosításáról bővebben: Reeve (2004) pp. XIV-LX.

⁸⁰ *Vaticanus Reginensis (Excerptum Vaticanum) 2077.* Lang (1885) pp. XXI-XXIII, Shrader (1976) pp. 18-19.

⁸¹ „*Fl. Eutropius emendavi sine exemplario Constantinopolim consul. Valentiniano Augusto VII. et Avieno.*” Lang (1885) p. VI.

kéziratai két példány köré csoportosíthatók: az egyiket a berni Burgerbibliothek, a másikat a müncheni Staatsbibliothek őrzi.⁸²

A δ család kéziratának száma a legnagyobb. Keletkezésük a 9-15. századra tehető. Közös jellemzőjük, hogy a szöveg a IV. 39. caput első sorában megszakadt. A mai Olaszországból származik a másolatok többsége (Vatikán, Bologna, Montecassino, Udine, Milano), melyekkel rokonságot mutat egy német (Schaffhausen), egy francia (Bibliothèque Nationale de France), és egy angol (British Library) verzió.⁸³

A β családot két vatikáni kéziratból lehet levezetni. Eredetükről nem sokat tudunk. Az elsőt a 11-12. század fordulóján írták beneventán írásban. Ezt a speciális írást Dél-Itáliában használták a 8-13. század között. Scriverius, a híres németalföldi tudós jelentetett meg belőle egy részletet.⁸⁴ A másik példányról csak annyit tudunk, hogy a 12-13. század között írták, és 1623-ban került a Vatikánba.⁸⁵

A φ családot nem igazán lehet családnak nevezni. Mindössze azt a néhány caputot tartalmazza, amelyekkel kiegészítették a δ család megszakadt kézirateit. Ezek a javítások feltűnnek egy 12. századi montpellier-i példányon is, amely az ε család egy párizsi alcsaládjához köthető.⁸⁶

Az öt család között stilisztikai és másolási kapcsolatot nem találtak. Az E, δ , β , φ családok között kézenfekvő lenne valamilyen viszony, merthogy hiányzik belőlük Eutropius bejegyzése, míg az ε családból nem.⁸⁷ Eutropius 450-ben fejezte be a másolást,⁸⁸ vagyis a legjobb esetben is 350 év telt el közte és az első fennmaradt ε -kópia között. Az E, δ , β , φ családok közös őse lehetett Vegetius eredetije, viszont a távolság itt is több mint 300 év.

Az egyetlen Karoling-korszak előtti kivonatot a korábban említett Vaticanus Reginensis 2077 kézirat tartalmazza, amelyben az ismeretlen másoló a „Foglalat” II. 2, 6. (Mi a különbség a legiók és a segédcapatok között; Hány cohors van egy legióban és hány katona van egy cohorsban) illetve a IV. 38-39. caputjait (A szelek nevei és fajtái; Mely hónapokban biztonságosabb a hajózás) kivonatolta. A papirusztekercs, amely Ciceró beszédeiből és más

⁸² Bern Burgerbibliothek 280 (s. IX¹), München Staatsbibliothek CLM. 6368 (s. IX¹).

⁸³ BAV Palat. Lat. 1572 (s. IX¹), 4493 (s. IX), 1571 (s. XII), Bologna Com. A. 146. (s. XIV), Montecassino 392 (s. XIII-XIV), 361 (s. XII¹), Udine Semin. Archivesc. 17. (s. XIV), Milan Ambros D. 2 sup. (s. XII), Schaffhausen Gen. 27 (s. XV), Paris BNF Lat. 7231 (s. XI¹), British Library Additional Manuscripts 11698 (s. XIII²).

⁸⁴ Scriverius: *V. Inl. Fl. Vegetii Renati, (...) aliorumque aliquot veterum De Re militari libri* Accedunt Frontini Strategematibus ejusdem auctoris alia opuscula. Omnia emendatius, quaedam nunc primum edita a Petro Scriverio. Cum commentaris aut notis God. Stewechii et Fr. Modii, imprimé par Raphelengius de chez Plantin, ex officina Plantiniana Raphelengii, 5 parties en 1 vol., Leyde Lugduni Batavorum, 1606-1607.

⁸⁵ BAV Palat. Lat. 909 (s. X/XI), 5957 (s. XII/XIII)

⁸⁶ Montpellier 133 (s. XII)

⁸⁷ Reeve (2004) p. XXXIII.

⁸⁸ Vö. 81. lábjegyzet.

kiseb munkákból idézett, a 16. századig a római Maffei család tulajdonát képezte.⁸⁹ Ahogy ezt majd később más korai kivonatok esetében is tapasztaljuk, a másoló figyelme főleg az időjárási jelenségekre vonatkozott, és nem a katonai viszonyokra. Ez abból is látható, hogy a legio felépítése, létszámviszonyainak ábrázolása erősen elhanyagolt és néhol helytelen. Viszont az is megállapítható, hogy a Vegetius iránti érdeklődés korán megmutatkozott, és más antik szerzők munkáival együtt a „Foglalat”-ot is másolták.

Beda Venerabilis angolszász szerzetes hivatkozásaiból bizton állítható, hogy a „Foglalat” már ismert volt a késő 7. századi Angliában, még annak ellenére is, hogy Beda nem említette Vegetius nevét. Mivel az I-II. és IV. könyvekből is idézett, ezért valószínű, hogy egy teljes példány a rendelkezésére állt, vagy ha az nem is, akkor egy olyan másolat, amely legalább három könyvből kivonatolt.⁹⁰ Mivel azonban a normann hódítás előtti Angliából nem maradt fenn vegetiusi kézirat, ezért gyakorlatilag lehetetlen kinyomozni Beda forrását. Az persze mindenképpen figyelemre méltó, hogy Angliában már akkor hivatkoztak Vegetiusra, amikor a kontinensen még jóval később történt a „Foglalat” „újralfedezése”.

Hogy a Meroving-korban ismerték és idézték Vegetiust, az teljesen egyértelmű. A 19. század derekáig azonban kétségesnek tűnt, hogy a 9-10. században születtek olyan értekezések, amelyek forrása Vegetius lett volna. Fordulat akkor következett, amikor Alcuin, Lisieux-i Frechulf és Sedulius Scottus munkásságát kezdték el kutatni, továbbá megtalálták Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae militae* írását. Max Manitius (1858-1933) német történész foglalkozott először a kérdéssel. Tanulmánya szerint egy 10. századi drezdai kódex (Dc. 182) tartalmazta Vegetius „Foglalat”-át (a kódex Drezda bombázásakor megsemmisült).⁹¹ Megállapította, hogy noha a kézirat egy 10. századi λ -alcsoporthoz köthető, a görög kifejezések azt feltételezik, hogy az eredeti forrás valamikor a 8-9. század környékén íródott, vagyis akkor, amikor a fenti írók révén Vegetius ismét a figyelem középpontjába került.⁹² Ez az alcsoport lehetett az őse a frank Vegetius-másolatoknak, és ebből táplálkozott Alcuin ajánlása, Sedulius Scottus idézetei és Hrabanus Maurus értekezése a kiképzésről. Ugyan teljes bizonyossággal nem állítható, viszont a kéziratok kutatóinak egy része úgy véli, hogy a Karoling-kori őskézirat valószínűleg abból az Írországból eredhet, ahonnan számos

⁸⁹ Traube szerint a tartalom a következő: Hieronymus et Gannadius viris illustribus, Tractatus de Henoch et Elia, Ratio paschae, Epitome chronicorum Prosperianorum, Excerpta de Vegetii libris de re militari, Nomina haeresum. L. Traube: *Lehre und Geschichte der Abkürzungen* In: Lehmann-Boll (1909) p. 170.

⁹⁰ Lásd még: Allmand (2011) p. 65, Jones (1932) pp. 248-249.

⁹¹ A kódexet 1944-ig a drezdai Landes- und Universitätsbibliothek őrizte. A 63^r-135^v ívek tartalmazzák a „Foglalat”-ot *Flavii Vegetii Renati viri inlustri epithoma rei militaris* címmel. A kódex tartalmáról bővebben: Löhberg (2006) pp. 22-23.

⁹² Manitius (1902) pp. 392-397, Sherwood (1980) p. 75.

szereztes települt át a kontinensre a 800-as évek elején, és talán ők hozhatták magukkal a „Foglalat”-nak azt a példányát, amely Beda Venerabilis forrásával is kapcsolatban lehetett.⁹³ Az egyik ilyen kolóniát abban a Laonban alapították, amelyről azt sejtjük, hogy tartottak itt egy példányt a „Foglalat”-ból, de más olyan apátságok is szóba jöhetnek (Reichenau, Lorsch), amelyek erős angol-ír kapcsolatokkal bírtak, és annak a Sedulius Scottusnak (ő ír származású is volt) vagy Hrabanus Maurusnak az irányába mutatnak, akik szintén kötődtek ezekhez a településekhez.⁹⁴ Manitius szerint Sedulius Scottus *Collectanea* című florilégiumának összes példánya az író székhelyéből, Liége-ből származott el.⁹⁵ Sandys Hellmann információira alapozva azt a következtetést vontta le, hogy Sedulius Scottus a laoniak révén jutott hozzá a „Foglalat”-hoz.⁹⁶

Ugyancsak ezzel az alcsoporttal hozható összefüggésbe Lisieux-i Frechulf,⁹⁷ Lisieux püspökének másolata a „Foglalat”-ról, amelyet a 840-es években küldött Kopasz Károly nyugati frank királynak és császárnak. A *Chronicum* ajánlása szerint amikor Frechulf Lisieuxba érkezett, feltűnt neki, hogy a püspökség mennyire híján van a könyveknek. Valószínűnek tartjuk, hogy kutatásai során találhatott egy rendkívül rossz állapotú kéziratot, amelyet ő újramásolt, és egy dedikációval kiegészítve elküldött a királynak. A levél szerint Frechulf reménykedik abban, hogy az uralkodó talán szeretné magát elszórakoztatni a hadtudományok örömeivel, diplomatikusan célozva arra, hogy Károlynak igencsak szüksége van a győzelmekre a keletről betörő bretonok és az északról támadó skandináv kalózok ellen. Az utolsó sorok szerint Vegetius tanulmányozásával az uralkodó megelőzhetné a hasonló bajokat.⁹⁸ A levelet egyébként több 14-15. századi vegetiusi másolaton is megtalálták.⁹⁹ A korai másolatok közül még egy 10. századra datált példányon (Bibliothèque Nationale MS Latin 7383) is felbukkant a dedikáció.¹⁰⁰

Ahogy a bevezetőben is érintettük, a 10-11. században a barbárok inváziója és a Karoling Birodalom felbomlása egyaránt szerepet játszott abban, hogy ebben a két évszázadban

⁹³ Jones (1932) p. 248.

⁹⁴ Shrader (1976) pp. 21-22.

⁹⁵ Manitius (1935) p. 202.

⁹⁶ Traube (1906) p. 104, Sandys (1921) I. pp. 463-464.

⁹⁷ Lisieux-i Frechulf (Freculphus Lexoviensis) 825 és 853 között Lisieux püspöke, Hrabanus Maurus személyes jóbarátja volt. Fő munkája egy kétrészes világkrónika volt (*Chronicum*), amelyben áttekintette a történelmet az ókori közel-keleti népektől kezdve a Római Birodalmon át egészen I. Gergely pápaságáig. Bővebben: Shrader (1976) pp. 22-23, Sherwood (1980) pp. 111-113.

⁹⁸ *Editor quidum (Frechulfus episcopus) Francorum regi (Carolo) Flavii Vegeti librum de re militari a se correctum offert.* In: Dümmler (1899) pp. 618-619.

⁹⁹ Shrader (1976) p. 22.

¹⁰⁰ Ma Párizsban, a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzik ezt a példányt. *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae, IV* (Paris 1744), 350, Lang (1885) pp. XXVI-XXIX.

lecsökkent a kéziratok száma,¹⁰¹ és nem született olyan munka, amely Vegetiust dolgozta volna fel. A „Foglalat” másolása a 12. században ívelt fel újra, mivel ebből az évszázadból már 13, az addigi legtöbb kézirat került elő.¹⁰² Ebben a három évszázadban a különféle írások és könyvek kiadása továbbra is az egyház égisze alatt történt, és noha az irodalmi kultúrában nyílt némi mozgástér, a „Foglalat”-ot még mindig papok és szerzetesek másolták. Ez az időszak azonban inkább azért érdemel figyelmet, mivel a magánkönyvtárak is bekapcsolódtak a „Foglalat”-ot birtokló intézmények sorába. Ez különösen igaz az Anjou grófokéra, akik, mint láthattuk, kapcsolatba kerültek Vegetiusszal, legalább III. (Fekete) Fulko (972-1040) idejétől fogva. Bár továbbra is vizsgálat tárgyát képezi az a delpech-i álláspont, miszerint az Anjouk a „Foglalat”-ból vett inspirációk révén szervezték a gyalogságukat és dolgozták ki az ostromtechnikákat, ahhoz nem férhet kétség, hogy ismerték a római író nevét. Ha valóban igaz, hogy a grófok leszármazottai, a későbbi II. (Plantagenet) Henrik és I. (Oroszlánszívű) Richárd angol királyok magukkal vitték Vegetius munkáját a hadjárataikra, akkor kijelenthető, hogy a „Foglalat”-ot már nemcsak egyháziak, hanem hadvezérek is olvasták. Ezek a másolatok valószínűleg latin nyelvűek voltak, mivel az ő utódaik már Maitre Richard vagy Jean de Meun francia nyelvű fordítását forgatták.¹⁰³

A kéziratok területi eloszlását figyelembe véve érdemes még érintenünk a Német-római Birodalmat is, ahol a még súlyosabb iratpusztulások ellenére a helyi kolostorok és irattárak szép számmal őriztek meg másolatokat Vegetius „Foglalat”-ából.¹⁰⁴ Ezek közül az egyik legérdekesebb a Leideni Egyetemen őrzött Perizonianus MS F. 17 nevű kézirat, amelynek második fele a 15. századból származik, és Vegetius illetve Frontinus munkáiból tartalmaz kivonatokat, kommentárokat és szójegyzéket.¹⁰⁵ A kézirat első felét a korai 10. század idején írták Karoling típusú betűvetéssel, amelynek az 1-65^v oldalai a Makkabeusok első könyvét, míg a 66-149. oldalai a „Foglalat” IV. könyvét tartalmazzák. A kézirat egyediségét és különös forrásértékét az adja, hogy a 22, 24^v és 37. oldalakon kengyeleket és lándzsákat is ábrázoltak, jelezve a korabeli lovassági harcmodorban végbemenő változásokat.¹⁰⁶ A vizsgált időszakban még Einsiedelnben, Freisingben, Lorsch-ban, Murbach-ban, Reimsben, Bambergben és Gorzében tartottak egy-egy példányt vagy hosszabb-rövidebb kivonatokat. A legtöbb esetben

¹⁰¹ A 10. századból 11, míg a 11. századból 6 kézitról tudunk. Richardot (1998) p. 191.

¹⁰² Földrajzi elhelyezkedés szerint 5 francia, 4 angol, 3 itáliai és 1 német. Richardot (1998) p. 191.

¹⁰³ Vö. 132-133. lábjegyzetek.

¹⁰⁴ A mai Németország és Svájc területéről a 10. századból összesen 5, a 11. századból 0, a 12. századból 1 a kéziratok száma. Richardot (1998) p. 191. Megjegyzendő, hogy több olyan kézitról is tudunk, amelyek nem Németországból és Svájcban kerültek elő, viszont az eredetüket oda vezették vissza. Bővebben: Shrader (1976) pp. 51-60

¹⁰⁵ Sevensma (1946) pp. 21-23, Lang (1885) pp. XXXII-XXXIV.

¹⁰⁶ Shrader (1976) pp. 52-53.

egy vagy több antik vagy középkori szerző (Aethicus, Dicuil, Paulus Diaconus, Landulphus Sagax) társaságában közölték a részeket a legkülönfélébb írásmódokban (beneventán, longobárd, gótikus).¹⁰⁷ A kivonatok birtokosai főleg monostorok voltak. A beneventán írásban lejegyzett példányt maga II. Henrik német-római császár hozta magával az itáliai hadjáratából, amelyet később a Corvey-i apátságnak ajándékozott.¹⁰⁸

Nagyjából a 12. század közepétől fogva a Vegetius iránti érdeklődés feltűnően megnőtt, és az ezt követő százötven évben lényeges változások zajlottak a „Foglalat” másolásában.¹⁰⁹ Noha a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a francia területeken továbbra is fokozott érdeklődést tanúsítottak a római író iránt, a hangsúly mégis abba az Angliába tevődött át, ahonnan 8 darab 12-13. századi másolatról tudunk.¹¹⁰ Megváltozott a másolók érdeklődési köre is; a történelmi és földrajzi részletek helyére főleg technikai aspektusok léptek, és a „Foglalat”-ot gyakran együtt másolták Vitruvius *De architectura*, Palladius *De agricultura* vagy Frontinus *Strategemata* című munkájával.¹¹¹ Végül a 13. század végére megszülettek az első nemzeti fordítások is, amelyek eredményeképpen minden eddiginél elterjedtebbé vált a „Foglalat”.

A korabeli angliai kéziratok központja a canterburyi Christ Church-ben volt, ahol az akkori priornak, Henry of Eastrynek (1285-1331) a jegyzéke szerint a „Foglalat”-ból egyszerre öt másolatot őriztek a templom könyvtárában. Ez a kivételesen nagy szám azt jelenti, hogy a klerikusok és a könyvtár patrónusai komoly figyelmet fordítottak a technikai jellegű források felé, főleg úgy, hogy Vegetiust Vitruviusszal, Frontinusszal és Palladiusszal együtt másolták.¹¹² Ezen kéziratok jelentősége viszont abban rejlik, hogy közülük kettő kapcsolható Thomas Beckethez, Canterbury érsekéhez, akinek John of Salisbury a *Policraticus*-t ajánlotta. Salisbury messzemenően sok vegetiusi és frontinusi hivatkozást tett, viszont nem ez az egyetlen bizonyíték arra, hogy jártas volt a római hadművészetben. Salisbury a végrendeletében a személyes könyvtárát a chartres-i katedrálisra hagyta, amely tartalmazta azt a példányt is, amelyet a *Policraticus*-hoz használt fel. Mivel a katedrális anyaga

¹⁰⁷ Shrader (1976) pp. 53-60.

¹⁰⁸ Hobson (1970) p. 39, Thompson (1939) pp. 191, 653.

¹⁰⁹ Shrader szerint nem kevesebb, mint 20 kézirat köthető az 1150 és 1300 közötti periódushoz. Shrader (1976) pp. 53-60. Richardot a 12-13. századnál összesen 27 kéziratot tüntetett fel. Richardot (1998) p. 191.

¹¹⁰ Richardot (1998) p. 191.

¹¹¹ Shrader (1976) p. 61.

¹¹² Shrader (1976) p. 65-66.

a második világháborúban megsemmisült, így csak korábbi szakmunkákból tudjuk, hogy őriztek itt egy *De re militari* is.¹¹³

A francia királyságban Richard de Fournivalnak (kb. 1201 - kb. 1260), az amiens-i templom kancellárjának *Bibliotheca* nevű könyvtárkatalógusa a legjobb bizonyíték arra, hogy nemcsak klerikusok, hanem egyszerű laikusok is tanulni akartak Vegetiustól. A *Bibliotheca* egy 162 könyvet tartalmazó lista volt, amely megörökítette a könyvtár tartalmát és tulajdonosának érdeklődési körét.¹¹⁴ A filozófiai munkákat taglaló VIII. tábla 94. pontja szerint az egyik kötet Vitruvius *De architectura* és „*Flavii Vegetii Renati epythoma institutorum rei militaris*” munkáját tartalmazta.¹¹⁵ Mindeközben a francia nemesség és klerikusok figyelme sem lankadt a római hadügyek iránt. Az érdeklődők közül érdemes kiemelni I. Henriket (1127-1181), Champagne grófját, aki grófi székhelyét, Troyes városát, jelentős irodalmi központtá fejlesztette a korszakban, továbbá a később részletesebben tárgyalt Aegidius Romanust, aki szintén bőségesen hivatkozott Vegetiusra a *De regimine principum*-ban. Az utóbbi munka értékét csak tovább növeli, hogy Aegidius intézményei a mindennapi gyakorlatban kívánták érvényesíteni Vegetius mondanivalóját. Ugyancsak ebben az évtizedben született meg Jean de Meun francia nyelvű fordítása a „Foglalat”-ról, amely ugyan nem volt mentes a fordítási hibáktól és kihagyásoktól, mégis páratlan népszerűségnek örvendett a latin nyelvet nem ismerő olvasók körében.¹¹⁶

A nemzeti fordításoknak és a nyomtatás feltalálásának köszönhetően a 14-15. század fordulójára a „Foglalat” Európa egyik legnépszerűbb és legelterjedtebb katonai kézikönyvének számított. Ebből a két évszázadból összesen már 257 kéziratról tudunk, amelyek olyan helyekről is előkerültek, mint Svédország, Lengyelország, Csehország, Románia vagy Rhodosz szigete.¹¹⁷ A legnagyobb érdeklődés továbbra is Franciaországban övezte Vegetiust, a jócskán megszorodott itáliai másolatok pedig azt mutatják, hogy a félszigeten a „Foglalat” ekkor élte igazi reneszánszát.¹¹⁸

A 14. század második felétől fogva a francia és burgundiai udvarban már jól ismerhették Vegetius nevét. Amikor 1373-ban Gilles Mallet levéltáros V. Károly király louvre-i könyvtárában leltározott, 917 kötetet vett lajstromba, és ezek közül 10 tartalmazta a

¹¹³ Lépinos-Marlet (1862-65) III. pp. 201-202, Webb (1909) I. p. XXXVII, Webb (1941) pp. 128-129, Shrader (1976) pp. 67-68.

¹¹⁴ A *Bibliotheca* tartalmáról bővebben: Kelly (1999) pp. 20-23.

¹¹⁵ Shrader (1976) p. 81.

¹¹⁶ Vö. 133. lábjegyzet.

¹¹⁷ Richardot (1998) p. 191.

¹¹⁸ A 14-15. századi Franciaországból összesen 25, Itáliából összesen 90 kézirat származik. Richardot (1998) p. 191.

„Foglalat”-ot.¹¹⁹ II. (Jó) János fiának, a művészetpártoló Jean de Berry hercegnek a gyűjteményét gazdagította a BN MS Francis 1229-es számú, francia nyelven írt kézirat.¹²⁰ III. (Jó) Fülöp burgundiai herceg ugyancsak olvashatta Vegetiust, mivel egy halálakor (1467) készített lajstrom két francia fordítást tartalmazott.¹²¹ A Burgundiában tevékenykedő Christine de Pizan ugyan tudott latinul, mégis úgy gondoljuk, hogy Jean de Vignay francia fordítását tartotta kezében a „Foglalat” tanulmányozásakor.¹²²

A tűzfegyverek elterjedése és a könyvnyomtatás feltalálása együttesen eredményezték a korábbi szakmunkák számának robbanásszerű növekedését. A technikai-technológiai újítások és a klasszikus szerzők iránti lankadatlan érdeklődés következtében a 16. században a hadtudomány az önállóság útjára léphetett. Ebben a hosszan tartó folyamatban megkülönböztetett szerep jutott azoknak az itáliai humanistáknak, akik az antik örökség számbavételével, a haditechnikai és műszaki változások felismerésével, továbbá az itáliai hadügy megreformálásának igényével jelentősen hozzájárultak a technikatörténeti historiográfia megszületéséhez, és az aktuális hadművészet revíziójához. Az itáliai reneszánsz íróinak gondolkodását, miközben aktívan idézték a klasszikus írókat, két tényező befolyásolta. Egy kisebb részük (Guido da Vigevano, Mariano Taccola, Robertus Valturius) a haditechnikai problémák és újítások iránt mutatott fogékonyságot, akiknek munkássága egyenesen vezetett a nyugat-európai erődítéstechnikai, ballisztikai, pirotechnikai szakirodalom kialakulásához és specializációjához.¹²³ Jóval többen voltak azok, akik a *condottieri*-rendszer kritikáját és lehetséges alternatíváit helyezték a középpontba. Mivel ők (Petrarca, Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Matteo Palmieri, Cristoforo Landino, Francesco Patrizi di Siena stb.) nem katonák, hanem történészek, politikusok, írók vagy költők voltak, ezért a milícia és a *condottieri* problematikáját elméleti síkon vizsgálták: milyen eredettel bírnak; van-e létjogosultságuk; római megfelelőik stb. Néhányan viszont (a *Pulcher tractatus de materia belli* írója, Philippe de Clèves, Battista della Valle, Machiavelli stb.) szolgáltak a hadseregben, ismerték a mindennapi hadseregszervezési problémákat, és gyakorlati tapasztalataikból merítve fogalmazták meg elképzeléseiket a hadügyi reformokról: sorozás, kiképzés, csataformációk, hadrend stb. A humanisták munkáinak szignifikáns részét alkották a klasszikus görög és római források. Nemcsak egyszerűen az ókori kultúra utánzására törekedtek, hanem azzal versenyezve, a technikai, műszaki fejlődés tényének tudatosulását, a politikai berendezkedés

¹¹⁹ Shrader (1976) p. 98.

¹²⁰ Guiffrey (1894) I. pp. 233-234, Shrader (1976) p. 99.

¹²¹ Meyer (1896) pp. 419-420, 422.

¹²² Vö. 134, 1047. lábjegyzetek.

¹²³ Veszprémy (1995) pp. 12-13.

fejlődésével kívántak új értéket teremteni.¹²⁴ Különösen Vegetiusra hárult nagy szerep, akinek időtálló hadigépei, és mindinkább aktuális tanácsai egyaránt kielégítették a haditechnikai írók és a „rendszerkritikusok” irodalmi kíváncsiságát is.

Az 1300 utáni kéziratok hatalmas mennyisége is egyedivé teszi az itáliai írók széleskörű vegetiusi érdeklődését.¹²⁵ A „Foglalat” az elsők között került elő a Sankt Galleni és a Monte Cassinói kolostorokból, vagy a Capitolare Veronából, amellyel Petrarca is kapcsolatban állt.¹²⁶ A leghíresebb tulajdonosok között kell megemlíteni a ferrarai D’Este,¹²⁷ a cesenai Malatesta,¹²⁸ vagy a firenzei Medici családokat.¹²⁹ A vatikáni és az avignoni pápai kúriában a 14. század második felétől nőtt meg jelentősen a klasszikus szövegek száma. A korabeli könyvtárkatalógusok szinte mindegyike közölte valamilyen formában Vegetius „Foglalat”-át.¹³⁰

A számtalan kézirat és egyáltalán az igény arra, hogy a tudományos és laikus érdeklődők megértsék, és a gyakorlatban is alkalmazzák Vegetius javaslatait, viszonylag korán kikényszerítette a nem latin nyelvű másolatok megszületését.¹³¹ Az első ilyen jellegű próbálkozás a 13. századi Angliába kalauzol el minket, amelyre egy 1952-ben felfedezett kézirat irányította rá a figyelmet. A szöveg francia nyelven szól, amely mellett megtalálták a latin eredetit is. Az írója egy teljesen ismeretlen Maitre Richard volt, címzettje pedig „*Lord Edward*”, aki lehetett I. (Nyakigláb) Edward (1272-1307) vagy a fia, II. Edward (1307-1327) angol király.¹³² Ha a címzett II. Edward volt, akkor ezt megelőzte a korábban már említett Jean de Meun 1284-es fordítása (*Le livre de Végèce de l'art de chevalerie*), amelyet Briennei János (Jean de Brienne, 1260-1294) Eu grófjának megrendelésére készített el.¹³³ 1320 körül Jean de Vignay készített egy új fordítást (*De la Chose de la Chevalerie*), elmondása szerint azért, mivel a katonák nem beszélnek latinul.¹³⁴ Nagyjából Meunnal egyidőben fordította le a

¹²⁴ Veszprémy (1995) p. 12.

¹²⁵ Vö. 118. lábjegyzet, továbbá Shrader (1976) pp. 122-145.

¹²⁶ Hobson (1970) p. 22.

¹²⁷ Cappelli (1889) p. 14. (#24)

¹²⁸ Lang (1885) p. XLII.

¹²⁹ Shrader (1976) pp. 134-135.

¹³⁰ Bővebben: Shrader (1976) pp. 125-130.

¹³¹ A fordításokról az egyik legfrissebb tanulmány: Allmand (2011) pp. 148-196.

¹³² Richardot (1998) p. 57. A kézirat első tanulmányozója, L. Thorpe szerint a Szentföldön tartózkodó I. Edward megrendelésre, Acre városában (ma Izrael) készült a fordítás. Ezt azzal magyarázza, hogy viszonylag csekély számú francia beírás fedezhető fel a latin szövegben. Thorpe (1952) pp. 39-50, Wallace (2004) p. 62, Legge (1953) pp. 262-265.

¹³³ Jean de Meun: *Le livre de Végèce de l'art de chevalerie* U. Robert (ed.): *L'art de chevalerie traduction du "De Re militari" de Végèce, par Jean de Meun* F. Didot, Paris, 1897.

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k548098/f5.image> - 2012. máj. 1.

¹³⁴ L. Löfstedt: *Jean de Vignay: Li Livres Flave Vegece de la Chose de Chevalerie* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1982. Továbbá: Meyer (1896) pp. 401-423, Allmand (2004) p. 22.

„Foglalat”-ot olaszra (*Dell' arte della guerra*) a neves firenzei író, fordító Bono Giamboni, az olasz nyelvű próza első jelentős alakja.¹³⁵ Az angol nyelvű verzióra viszonylag sokáig, 1408-ig kellett várni, ami annak tudható be, hogy az angol nemesség beérte a számos francia nyelvű példánnyal.¹³⁶ Az angol változat (*The Book of Vegecye of Dedes of Knygthoode*) elkészítését a walesi Glendower-féle felkelést leverő Sir Lord Thomas Berkley megbízására vállalta el John Trevisa, az angol próza megteremtője.¹³⁷

A „Foglalat” fordításában messze a francia nyelvűek domináltak 14 fordítóval és 53 kézirattal. Angolra 5-en fordították le és 17 kéziratot ismerünk, míg ez az arány az olasz nyelv esetében 5 fordító és 10 kézirat.¹³⁸ A többi európai nyelven elkészített fordítás és kézirat száma elenyésző. A német változatot (*Kurcze Red von der Ritterschafft*) Ludwig Hohenwang von Tal Elchingen, ulmi nyomdász, fordító adta ki 1475-ben.¹³⁹ A dedikáció Stühlingen tartomány grófjának, Johann von Lupfennek szólt.¹⁴⁰ Az 1511-es erfurti kiadás (*Vier Bücher der Rytterschafft*) címzettje pedig I. Miksa császár volt.¹⁴¹ III. Henrik kasztíliai királynak írta a spanyol verziót (*El libro de Vegeçio de las batallas*) Alfonso de San Cristobal a 15. század vége felé.¹⁴² Érdekes még megemlékezni a skót fordításról, amelyet Adam Loutfut vetett papírra vers formájában 1494-ben.¹⁴³ Loutfut híres herold és író volt, aki Sir William Cummin of Inverellochy mellett szolgált, mint *kintyre pursuivant*¹⁴⁴ Kéziratában (*Deidis of Armorie*, London, British Library, MS Harley 6149) több lovagkori harcmodorral foglalkozó elméleti művet is beépített, mint például Ramon Llulltól a *Libre qui es de l'ordre de cavalleriát*, vagy

¹³⁵ G. Merenigh (ed.): *Di Vegezio Flavio dell' arte della guerra libri IV* Florence, 1815. Shrader (1976) pp. 142-143.

¹³⁶ Lucas szerint az Angliában fellelhető francia fordítások közül négy kézirat Meun, öt Vignay és egy Maitre Richard-féle fordításból származik. Lucas (1970) pp. 248-250.

¹³⁷ Richardot (1998) p. 64. Kiadása: G. Lester: *The Earliest English Translation of Vegetius' De re militari* Middle English Texts 21, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1988.

¹³⁸ Richardot (1998) pp. 215-216.

¹³⁹ Ludwig Hohenwang von Tal Elchingen: *Des durchleichtigen wolgebornen Grauen Flauii Vegecii Renati kurcze Red von der Ritterschafft (De re militari) / Flavius Vegetius Renatus* Augsburg, 1475. Modern kiadás: E. K. Heller: *Ludwig Hohenwang's Von der Ritterschafft* Publications in Modern Philology, vol. 36, no. 6, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1952. Ludwig Hohenwangról és fordításáról bővebben: Hassler (1840) pp. 22-36.

¹⁴⁰ Richardot (1998) p. 66, Sherwood (1980) pp. 316-317.

¹⁴¹ H. Knappe (ed.): *Vier Bücher der Rytterschafft* Erfurt, 1511. A kiadás digitalizált verziója:

<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00001888/images/index.html?seite=1&pdfseite=> - 2011. máj. 1.

¹⁴² Fradejas (2011) pp. 153-178. Vegetiusról és a kasztíliai fordításokról bővebben: P. E. Russel: *The Medieval Castilian Translation of Vegetius Epitoma rei militaris: An introduction* In: Peers-Mackenzie (1997) pp. 49-63.

¹⁴³ Bornstein (1970-71) pp. 174-83.

¹⁴⁴ A *Kintyre Pursuivant of Arms in Ordinary a Court of the Lord Lyon* nevezetű bíróság főtisztviselője volt, aki a heraldikai és családjogi ügyeket kezelte Skóciában. Bővebben: Innes of Learney - Innes of Edingight (1978) pp. 7-8.

Aegidius Romanus *De regimine principum*ának harmadik könyvének harmadik fejezetét, amely főként Vegetiuson alapszik.

A „Foglalat”-ot Nicolaus Ketelaer és Gerardus de Leempt nyomtatta ki először Utrechtben 1473-74 között.¹⁴⁵ A 16. századból Godescalcus Stewechius 1585-ös kiadása érdemel említést, amelyben a könnyebb érthetőség kedvéért már rajzok is készültek.¹⁴⁶ Petrus Scriverius híres, igencsak kritikus kiadása a „Foglalat”-ról a 17. század elején látott napvilágot *Libellus de vocabulis rei militari* (Katonai kifejezések szótára) címmel.¹⁴⁷ Ebben Scriverius egy gyenge Polybius utánpótlásnak nevezte Vegetiust, aki meg sem közelítette azt a színvonalat, amit a nagy előd elért a római hadsereg bemutatásával.¹⁴⁸ A 18. században a felvilágosodás terjedése új lökést adott az óorkutatásnak. 1767-ben a Nicolaus Schwebel kiadó már az eddigi kiadások kritikai elemzésével toldotta meg Vegetius írását. Az áttörést a már korábban említett Lang-féle kiadások hozták meg, amelyek mindmáig az egyik legalaposabb tanulmánynak számítanak Vegetius „Foglalat”-áról, kiegészítve kommentárokkal és a kéziratok vizsgálatával. Langot követően sokáig német kutatók tanulmányozták Vegetiust, és a két világháború közti időszakból jó néhány disszertáció és monográfia látott napvilágot a témában.¹⁴⁹ 1965-ben Alfred Neumann foglalta össze a német vizsgálatok eddigi eredményeit egy bibliográfiában, majd pedig angol, francia és amerikai kutatók is bekapcsolódtak Vegetius örökségének feltárásába.¹⁵⁰

Az *Epitoma rei militaris* címe elárulja egyben a műfaját is. Az *epitoma/epitomé* szó a görög *epitemnein* szóból ered, amelynek elsődleges jelentése „kivágni”, és ebből származik a „rövid kivonat”, „összefoglalás” jelentésárnyalat. Főleg az ókori irodalomban volt közkedvelt, mint prózákat összefoglaló mű, de kisebb terjedelmű, önálló alkotás is lehetett *epitoma*. Leggyakrabban Livius *Ab urbe condita* című hatalmas terjedelmű művét kivonatolták, de Valerius Maximus vagy Velleius Paterculus munkái ugyancsak a kivonatolók kedvelt forrásai közé tartoztak. A késő császárkorban az *epitomát* kortárs események lejegyzésére is használták.¹⁵¹ Mivel Vegetius kézírata elveszett, ezért nem tudjuk, hogy eredetileg adott-e neki valamilyen címet. Az bizonyos, hogy az első könyv külön készült el, mivel azt a második

¹⁴⁵ N. Ketelaer - G. de Leempt: *Flavius Vegetius Renatus: De re militari* Utrecht, 1473-74.

¹⁴⁶ G. Stewichius: *Vegetius: Epitoma rei militaris* Leiden, 1585, repr.: in: N. Schwebel (publ.): *Flavii Vegetii Renati comitis de Re Militari libri quinque* Strasburg, 1806.

¹⁴⁷ Vö. 84. lábjegyzet.

¹⁴⁸ Schwebel (1806) pp. XII-XIII.

¹⁴⁹ Schenk (1930) pp. 28-81, Lammert (1931) pp. 798-800, Neumann (1936) pp. 1-10.

¹⁵⁰ Neumann (1965) pp. 992-1020, Paschoud (1967) pp. 110-117. L. F. Stelten: *Epitoma rei militaris of Flavius Vegetius Renatus: A Critical Edition of Books I and II* PhD diss., St. Louis University, 1970. Goffart (1977) pp. 65-100, Sabbah (1980) pp. 131-155.

¹⁵¹ Németh (2001) p. 211.

könyv bevezetőjében „*libellum de dilectu atque exercitatione tironum*”-nak nevezte az eddig leírtakat.¹⁵² A császár ezután adhatott „felhatalmazást” a másik három megírására. Miután Vegetius elkészült, megfogalmazta a szinopszist, amelyet betoldva látunk a könyvcím és az első könyv tartalomjegyzéke között.¹⁵³ Ebben a néhány sorban megnevezte a négy könyv tartalmát, anélkül, hogy a későbbi címre bármiféle utalást tett volna. Hovatovább, a harmadik könyvben *commentarios*ként hivatkozott munkájára, ami azt bizonyítja, hogy a végleges kéziratot nem nevezte el.¹⁵⁴ Vegetius nem könyvet akart írni, hanem csak egy néhány institúcióból álló esszenciát, amelyet császára rendelkezésre bocsáthat. Az írást csak utólag látták el az ismert címekkel: *Epitoma rei militaris*, *Epitoma institutorum rei militaris*, *De re militari*.

A datálás problematikája

Sajnos Vegetius sem dátummal sem pedig ajánlással nem látta el művét. Noha többször méltatta császárat, nevét azonban sose mondta ki.¹⁵⁵ Ezért a szakértők körében máig nincs megnyugtató konszenzus abban, hogy mikor született a „Foglalat”.¹⁵⁶ Az biztos, hogy Gratianus császár (375-383) halála után, mivel egy passzus múlt időben beszél a császárról: „*A város alapításától az isteni Gratianus koráig ugyanis a gyalogos vértézve volt (...)*”¹⁵⁷ A felső határ pedig 450, amikor a korábban említett Flavius Eutropius elkészült a másolással. Vagyis ebből a 67 évből négy császár jöhet számításba: II. Valentinianus (375-392), I. Theodosius (378-395), Honorius (393-423) és III. Valentinianus (425-455). A nézetek I. Theodosius és III. Valentinianus között oszlanak meg, noha egyesek lehetségesnek tartják

¹⁵² Veg. *Epit.* II. prol. „(...) az újoncok sorozásáról és kiképzéséről szóló könyvecském (...)”

¹⁵³ A Várady-féle fordításból a szinopszis hiányzik.

¹⁵⁴ Veg. *Epit.* III. 9. A „címnélküliség” gyakori jelenségnek számított az ókorban, mivel papirusztekercsekre írtak, így a műveknek nem volt címlapjuk, és így címük sem. A korabeli könyvtárakról és könyvkiadási szokásokról bővebben: Grüll (1996) pp. 223-231.

¹⁵⁵ Veg. *Epit.* I. prol., 28; II. 18; III. prol., 26; IV. prol., 31.

¹⁵⁶ Ennek a dolgozatnak nem az a célja, hogy ebben a hosszan elnyúló vitában állást foglaljon. Inkább szerencsésebbnek találom a két oldal érveinek ismertetését.

¹⁵⁷ Veg. *Epit.* I. 20.

Honorius császárt is.¹⁵⁸ Egy régebbi, mára már elvetett koncepció szerint II. Valentinianus volt a császár a „Foglalat” megírásakor.¹⁵⁹

A III. Valentinianust „támogató” tábor az első könyv két caputjára hívja fel a figyelmet, amelyek szerint Vegetius az 5. század első évtizede után írta művét: *„Itt a helye, hogy megkíséreljük előadni: milyen fegyverfajtákkal kell felszerelni, illetve védeni az újoncot. Ezen a téren azonban a régi gyakorlat teljesen megszűnt. Mert bár a gótok, alánok és hunok példájára a lovasság fegyverzete tökéletesedik, a gyalogság védtelennek tekinthető. A város alapításától az isteni Gratianus koráig ugyanis a gyalogos vértézve volt pikkelypáncéllal is és ércsisakkal is. Amikor azonban lelkiismeretlenségből és nemtörődömségből elhagyták a harcgyakorlatokat, a fegyverzetet kezdték nehéznek találni a katonák, és csak ritkán öltötték magukra. Ezért azután azt kívánták a császártól, hogy olvassza be előbb a pikkelypáncélokot, majd az ércsisakot, amelyek amúgy is haszontalanul heverték. Katonáink így fedezetlen mellel és védtelen fővel gyakran pusztultak el a gót ijászok tömegétől, amikor megütköztek velük. És még oly sok vereség, oly nagy városok pusztulása után sem volt senkinek sem gondja arra, hogy akár a pikkelypáncélzatot, akár az ércsisakot visszaadja a gyalogságnak.”*¹⁶⁰ Egy nagyon jól követhető kronológia rajzolódik ki ebből a részletből: Gratianus koráig a gyalogosok páncélzatot viseltek, vagyis legkorábban 375-ig, legkésőbb 383-ig. A lovasság barbár mintára erősödik, a gyalogság hatékonysága a hiányos páncélzat miatt gyengül, mivel engedélyt kértek a császártól, hogy beolvasszthassák a páncélokot. Ezt követte egy nagy pusztulást hozó időszak, amikor oly sok gyalogos és város esett el a harcokban. Más szóval Vegetius a Róma elleni gót támadásról beszél, vagyis a város feldúlása után írt (410), amikor már túl voltak a katasztrófán, és még mindig nem fegyverezték fel újra a gyalogságot. Meddig tartott ez a fegyverzetnélküli időszak? Néhány caputtal odébb találjuk a választ: *„(...) Ámde a hosszú békés időszak biztonsága részint a pihenés élvezetére szoktatta, részint a polgári hivatalok felé vonta el az embereket. Ezért látjuk azt, hogy a katonai kiképzés ügyét előbb*

¹⁵⁸ Theodosius volt a császár a „Foglalat” születésekor: Milner (2001) pp. XXXVII-XLI, Lang (1885) p. VI, Mazarino-Giannelli (1956) pp. 487-489, Barnes (1979) pp. 254-257, Sabbah (1980) pp. 131-155.

III. Valentinianus volt a császár a „Foglalat” megírásakor: Seeck (1876) pp. 61-83, Várady (1961) pp. 279-282, Goffart (1989) pp. 49-68, Birley (1988) pp. 57-67, Gibbon (1836) III. 27. (125. jegyzet)

Honorius melletti érvek: Giuffrida (1981) pp. 25-56.

¹⁵⁹ Ezt az elméletet egy magát soha meg nem nevező másolóra építették, akinek betoldása szerint: *„ad Valentinianum imperatorem”*, vagyis Valentinianus császárhoz, aki lehet II. vagy III. Valentinianus. Viszont mivel Vegetius szót sem ejtett Róma 410-es feldúlásáról, ezért e dátum előtt kellett írnia, és így csak II. Valentinianusra lehet gondolni. Goffart (1989) p. 49, Milner (2001) p. XXXVII.

¹⁶⁰ Veg. *Epit.* I. 20. Vegetius indokait fenntartásokkal kell kezelnünk. A korszak hadtörténelme sokkal összetettebb volt, és természetesen nem azért szorult háttérbe a gyalogság, mert a katonák lustaságból nem páncélozták magukat. A római gyalogság hanyatlásának egyik elsődleges oka az volt, hogy az évszázados gyalogsági taktika mondott csődöt a barbár népek nehéz- és könnyűlovas harcmodorával szemben.

lazábban kezelték, majd elhanyagolták, míg végül az egész már régóta feledésbe merült. Senki ne csodálkozzék, hogy ez már korábbi időkben megtörtént, hiszen az első pun háború után a húsz és egynéhány éves béke idején azok a mindenütt győztes rómaiak a nyugalomban, elszokva a fegyverektől annyira elpuhultak, hogy a második pun háborúban nem mérkőzhettek Hannibállal. Oly sok consul, annyi hadvezér és hadsereg elvesztése után végül is csak akkor győzhettek, amikor már alaposan elsajátíthatták a katonai ismereteket és a kiképzési formákat.”¹⁶¹ Vegetius a pun háborúk példáját veszi elő és hangulata kétségkívül reményteljes: egy békés, katonai ügyekben elhanyagolt időszakot követte egy pusztulás, majd az újabb megerősödés. Kronológiailag: siker Karthágó ellen (Kr. e. 241), bő húsz év után vereség Hannibáltól (Kr. e. 218), majd a punok legyőzése. Vegetius ezt a példát saját korával állította párhuzamba: Gratianus alatt a hadsereg dicsőséges, majd húsz év nemtörődömség következett. Így elérkeztünk a jelenbe, amikor megint aktuálisak lennének a reformok, mint ahogy azok voltak Hannibál legyőzése előtt. Ebből az következik, hogy az időrendben már húsz évvel Gratianus halála, három évvel Róma feldúlása után járunk, tehát 413-ban. Vagyis máris csak két császár maradt: Honorius és III. Valentinianus. Viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül II. Theodosiust (408-450), a keleti birodalom uralkodóját, és a kérdés adja magát: miért nem lehetett ő a „Foglalat” címzettje? A birodalom néhány éve vált ketté (395), a keleti császár, sőt még a hadsereg is latin nyelven beszélt, vagyis könnyen megérthették Vegetius ajánlásait. Ráadásul az első másolat Konstantinápolyhoz köthető.¹⁶² Ezen elmélet ellen viszont a következő érvek hozhatók fel: Vegetius egyik műve sem tartalmaz görög eredetű szavakat; egyszer sem említi Konstantinápoly nevét, míg Rómáét többször is;¹⁶³ a görögök a hadászatelméleti műveket *Tacticá*nak hívták, és bizonyára Vegetius is így nevezte volna el, ha a keleti birodalomban írja könyvét. Ezt ő maga is kimondja: „*Ezek legtöbbször [a megtörtént dolgokat és a háborús szokásokat] 'taktika' név alatt a spártaiak, athéniak és más görögök írásba foglalták, de nekünk a rómaiak hadművészetét kell kutatnunk, azét a népét, mely a legszerényebb kezdetektől csaknem a Nap tájékáig, és a földkerekség határáig terjesztette ki birodalmát.*”¹⁶⁴ Vegetius szerint ez a kötelesség vezette rá arra, hogy csakis latin írók műveire támaszkodjon. Ha Bizáncban tevékenykedett volna, akkor görögül kellett volna írnia, és felhasználta volna Onosandrus, Aelianus Tacticus, Arrianos vagy más görög szerzők

¹⁶¹ Veg. *Epit.* I. 28.

¹⁶² Vö. 81. lábjegyzet.

¹⁶³ Veg. *Epit.* I. 3, 20; IV. 9, 31.

¹⁶⁴ Veg. *Epit.* I. 8.

taktikai műveit, ahogy azt később Maurikios, vagy VI. (Bölcs) Leó keleti császárok tették.¹⁶⁵ Így tehát sokkal valószínűbb, hogy a „Foglalat” a nyugati haderő megreformálására íródott, és a *Mulomedicina* célközönsége is nyugati volt.¹⁶⁶

Visszakanyarodva a két számba vehető császárhoz, nézzük meg, hogy Honorius mellett és ellen milyen érvek szólnak. Az egyik álláspont arra épül, hogy I. Theodosius, majd Stilicho (Honorius gyámja, befolyásos vandál hadvezér és politikus) állítólag barbárbarát politikát folytattak, majd ezzel szemben, Stilicho halála után (408) Honorius az igencsak barbárellenes, a *magister officiorum* tisztséget betöltő Olympios által feltüzelt szenátorok befolyása alá került 408 és Róma 410-es kifosztása között. Vagyis Vegetius ezeknek a hazafias érzelmű szenátoroknak lett volna a szócsöve, aki sosem alkuszik meg, és nem fogadja el Róma sorsát.¹⁶⁷ Az elmélet bírálata szerint azonban túlzás kijelenteni, hogy I. Theodosius császár és Stilicho a barbárok oldalán állt volna. Régi római eljárás szerint inkább kijátszották egymás ellen (mint például Kr. u. 386-ban a tervingeket a greuthungok ellen), mintsem támogatták volna őket. Ez Vegetius elképzeléseibe se fért volna bele.¹⁶⁸ Egy másik gondolatmenet szerint Honorius volt az, aki a 410-es katasztrófa után újjáépítette Róma falait.¹⁶⁹ Vegetius hosszan méltatja császárat, aki „sok város építését fejezte be”, majd pedig „*hogy mennyire hasznos volt a falaknak Kegyelmességed rendelkezései szerint foganatosított megépítése, arra intő példa Róma, amely a capitoliumi fellegvár védelmét nyújtva megóvta a polgárok életét (...)*.”¹⁷⁰ Ennek azonban ellentmond az, hogy Honorius 28 éves uralkodása a római történelem egyik vészterhes időszaka volt; Itáliába többször betörték a gótok, idegenek foglalták el Rómát, Britannia elszakadása már csak idő kérdése volt, a legionáriusok pedig több helyen is lázadoztak.¹⁷¹ Kizárt, hogy egy ilyen baljóslatú periódusban Honorius meg tudott volna

¹⁶⁵ Onosandrusról bővebben: 224-229. lábjegyzetek. Aelianus Tacticus görög nyelven író hadtörténetíró volt, aki a Kr. u. 2. században élt Rómában, és ott írhatta a *Περὶ Στρατηγικῶν Τάξεων Ἑλληνικῶν*-t (A görögök taktikai hadrendje). Maurikios kelet-római császár merített tőle sokat a *Strategikon* című munkájához, majd ezen keresztül VI. (Bölcs) Leó a *Taktikához*. Vö. 284. lábjegyzet. Arrianos szintén a Kr. u. 2. században élt, aki *Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις* (Alexandrosz felvonulása) című munkájában Alexandrosz hadjáratait örököltte meg. Kiadása: Johannes Schefferus: *Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim: Omnia, numquam ante publicata, Græce primus edit, versione Latina notisque* Uppsala, 1664, repr.: Johannes Scheffer: *Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris* Bibliotheca rerum militarium, vol. 3, Biblio-Verlag, Osnabrück, 1967.

¹⁶⁶ Goffart (1989) pp. 62-63.

¹⁶⁷ Guiffrida (1981) pp. 25-26, Bury (1923) p. 177.

¹⁶⁸ Milner (2001) p. XXXIX.

¹⁶⁹ Teuffel (1913-1920) III. p. 314. Ez egy régi, mára már elvetett elmélet, amely szerint a Capitolium védelmének megerősítését Róma falainak újjáépítésével azonosította.

¹⁷⁰ Veg. *Epit.* IV. prol.

¹⁷¹ Az időszak politikai és katonai eseményeiről bővebben: Ferrill (1988) pp. 86-132, Mitchell (2007) pp. 101-154.

valósítani egy nagyszabású város- és falrekonstrukciós programot.¹⁷² Vagyis a végkövetkeztetés csakis az lehet, hogy III. Valentinianus (425-455) idején íródott a „Foglalat”.

Cáfolatként a következő indokokat hozzák fel III. Valentinianus ellen. A kronológiai skála a pun háború párhuzamával túlságosan merev. Nem érdemes a két pun háború közötti bő húsz évet a Gratianus halála utáni húsz évvel azonosítani. A gótok elleni katasztrófa jelentheti a 377-78-as római hadjáratot is, amelynek csúcspontján, a hadrianopolisi csatában a keleti birodalom hadseregének kétharmada elpusztult Valens császárral egyetemben.¹⁷³ Ha innen számítjuk a vegetiusi „hosszú békés” időszakot, vagyis a „húszegynéhány évet”, akkor még mindig csak I. Theodosius uralkodásának végén (395) és Honorius uralkodásának kezdetén járunk (393). A városok kirablása és a gót invázió pedig jelentheti a 378-as gót hadjáratot Pannoniában, Daciában, Thráciában és Macedoniában.¹⁷⁴ Másodsorban pedig III. Valentinianus alatt nem volt lehetőség a hadsereg újjászervezésére. A nyugati birodalom nagy része már elveszett, és noha a császár ért el részsikereket Aëtius és a hun zsoldosok segítségével, a reformokat már nem lehetett volna kivitelezni.¹⁷⁵ A kronológiai és politikai érvek mellett érdemes megfontolni még további három indokot is. Az első szerint Vegetius természetesnek találta, hogy *colonus*okat soroznak be,¹⁷⁶ viszont tudjuk, hogy a földbirtokkal rendelkező szenátorok nyomására a Kr. u. 5. században már elálltak ettől a gyakorlattól. Ha köztudatban lett volna a *colonus*ok sorozásának tiltása, akkor Vegetius biztosan nem tesz róla említést.¹⁷⁷ Ugyanilyen elven a gladiátorok gyakorlatozásának hasznossága sem szerepelne az I. 11. caputban, mivel a gladiátorjátékokat Honorius 399-ben ideiglenesen beszüntette, majd 410-re végleg kihalt ez a régi tradíció.¹⁷⁸ Harmadsorban a IV. 31. caputban felbukkan annak a Ravennának a neve, ahol a flotta állomásozott, és amely Kr. u. 401-től a nyugati birodalom fővárosának szerepét is betöltötte. A város a 400-as évek legelején komoly erődítésekkel esett

¹⁷² Honorius császár Vegetius kronológiájába sem illik bele. Goffart azt állítja, hogy Vegetius nem célzott volna egy „hosszú békés” időszakra Honorius uralkodása idején. Goffart (1989) p. 64. Milner a Honorius elleni érvelést még kiegészíti azzal is, hogy a „Foglalat” szerkesztettsége sem utal Honorius császárságára. Külön készült el a sok katasztrófát és pusztulást emlegető első könyv, majd ezt követte a második-negyedik könyv, amelyek hangulata viszont korántsem olyan borús, mint az elsőé. Ha Honorius uralkodott volna a „Foglalat” megírásakor, akkor a többi könyv is tükröznék ennek a vészterhes periódusnak a hatásait. Milner (2001) pp. XXXIX-XL.

¹⁷³ A csatáról bővebben: Macdowall (2001) pp. 6-93. Vö. 267. lábjegyzet.

¹⁷⁴ Milner (2001) pp. XXXVIII-XXXIX, Guiffrida (1981) pp. 25-56. A gót hadjáratokról bővebben: Kulikowski (2007) pp. 100-143, Heather (2006) (nincs oldalszám megadva; 2. fejezet: Crisis: 4. War on the Danube).

¹⁷⁵ Milner (2001) p. XXXIX.

¹⁷⁶ Veg. *Epit.* I. 7.

¹⁷⁷ Jones (1964) I. p. 619.

¹⁷⁸ Veg. *Epit.* I. 11. Weismann (1981) pp. 27-28.

át, viszont Vegetius erről hallgatott, és csak annyit jegyzett meg, hogy a flotta egy része itt horgonyoz.¹⁷⁹ Ez pedig azt jelenti, hogy Vegetiusnak 400 előtt kellett írnia „Foglalat”-ot.

Most vizsgáljuk meg, hogy milyen érvek szólnak I. Theodosius mellett. Először is kronológiai egyezések a „Foglalat” és a valós események között. Vegetius utal a hadrianopolisi csatavesztésre, amikor azt taglalja, hogy *„mire kell ügyelni a nyílt csatába való bocsátkozás napján? (...) Ahogy ezt a régiek elkerülték [hogy a katonák ne legyenek fáradtak a csata napján], úgy megtanulták a hadseregek a megelőző és saját korunkban, amikor a római hadvezérek járatlanságukban nem vigyáztak, hogy ne mondjak többet (...).”*¹⁸⁰ Viszont Róma kirablását már nem említi (mivel még meg se történt). Rómára háromszor utalt az író, mint „érinthetetlen városra”, amelyet csak a gallok tudtak elfoglalni (Kr. e. 387), viszont a 410-es fosztogatásnak nincs nyoma.¹⁸¹ Vegetius megnevezte a hadrianopolisi csata győzteseit (hunok, alánok, gótok), de nem szólt a néhány évtizeddel későbbi, igen jelentős vandál invázióról Galliában. Egy népnek nevezte a hunokat és az alánokat,¹⁸² de arról már nincs szó, hogy ez a szövetség felbomlott, amikor az alánok a vandálokkal karöltve rohanták le Galliát, a hunok pedig visszavonultak pannoniai szállásterületeikre.¹⁸³ Az utolsó, hajózásról szóló fejezet egy rövidke megjegyzése arról árulkodik, hogy kevés erről a témáról a mondanivaló, *„mivel a tengeren már régóta béke lévén, a barbár népekkel szárazföldön harcolunk.”*¹⁸⁴ I. Theodosius idején valóban így volt, viszont Vegetius biztos, hogy nem írta volna ezt le, ha tudja, hogy a rómaiak már összecsaptak Alarich-kal Rhegium kikötőjénél 410-ben, és a vizigótok flottájával Hispania keleti részén 416-ban. Az I. Theodosius melletti érvelést alátámasztja néhány politikai indok is. *„Különösképpen szem előtt kell tartani, hogy a fákat, amelyekből a liburnákat építik, az újhold utáni 15. naptól a 22. napig vágják ki. Ugyanis csak ebben a nyolc napos időközben kivágott fa lesz mentes a rothadástól, (...).”*¹⁸⁵ Ez az utalás tökéletesen beleillett I. Theodosius naptárreformjába, amelyet Theophilus alexandriai pátriárka hajtott végre 387-ben. Ez az ún. „húsvéti naptár”, amely I. Theodosius 380-as consulságától kezdődött és száz évre szólt.¹⁸⁶ Mindezekon felül, reflektálva a „honoriusi irányvonal” érveire, I. Theodosius is lehetett a város- és falrekonstrukciós program kezdeményezője, mivel ez sokkal aktuálisabb volt keleten, mint nyugaton (ne feledjük, hogy

¹⁷⁹ Veg. *Epit.* IV. 31. Reddé (1986) pp. 659-660.

¹⁸⁰ Veg. *Epit.* III. 11.

¹⁸¹ Veg. *Epit.* IV. prol., 9, 26.

¹⁸² Veg. *Epit.* III. 26.

¹⁸³ Amm. Marc. *Hist.* XXXI. 3.

¹⁸⁴ Veg. *Epit.* IV. 31.

¹⁸⁵ Veg. *Epit.* IV. 35.

¹⁸⁶ Sabbah (1980) p. 145.

I. Theodosius 379-től keleten volt császár és csak 394 őszétől a teljes birodalomban). Így került sor például Theodosiopolis alapítására Armenia provinciában.¹⁸⁷ Ráadásul ő volt az egyetlen olyan uralkodó a korszakban, aki valamilyen szinten érdeklődött a hadügyek iránt, és bizonyára szívesen olvasta volna Vegetius ezirányú értekezését.¹⁸⁸

Az előbbi megjegyzés, miszerint I. Theodosius volt felelős a rekonstrukciós programért legfőbb bírálata az *urbs* (város) szó félreértelmezésén alapszik, mivel Vegetius a hellénizmus kori városalapításokat értette alatta. A korai közösségek a természetből kiszakadva városokat építettek, és „ezekben ismerték meg a város fogalmát. Ezért a leghatalmasabb népek és a felkent fejedelmek azt tartották a legnagyobb dicsőségnek, ha új városokat alapítanak, vagy pedig valamilyen bővítéssel magukról nevezik el azokat, amelyeket mások alapítottak. E dologban Felsőged Kegyességét dicsőség illeti, mert míg amazok csak kevés vagy csak egy, Kegyességed szüntelen fáradozván, számtalan város építését fejezte be (...).”¹⁸⁹ Az érvelés szerint a korábban kis számban alapított kis területű városokat nem szabad összetéveszteni a jelenlegi várostípusokkal, mivel az *urbs* szó eredeti jelentése „fallal körülvett város”. Vagyis a „számtalan város építését” úgy kell érteni, mintha sok várost megerősített volna fallal, és nem úgy, hogy városokat alapított. Ugyanakkor ha Vegetius eszébe lett volna Theodosiopolis, akkor valószínűleg nem nyúl vissza egy több száz évvel ezelőtti példához, mint ahogy az a történetírói gyakorlatban szokás, hanem inkább saját császáranak legfőbb alapítására utalt volna vissza. Mivel nem tette, ezért Vegetius idején nem Theodosius volt a császár.¹⁹⁰

Mindkét oldal mellett és ellen lehetne további érveket felhozni. Azonban erre a csaknem 150 éve tartó vitára máig nem sikerült pontot tenni. Valószínűleg nem is lehet, mivel mindenki másképp értelmezi, más-más kontextusba helyezi Vegetius szavait. Számunkra tökéletesen elfogadható az az álláspont, hogy Vegetius valamikor a 4-5. század fordulóján írhatta művét.

Vegetius forrásai

A „Foglalat” datálása után tanulmányozzuk át Vegetius forrásait! Szerencsére név szerint ismerjük őket, hiszen Vegetius az egyik *caput* végén felsorolta őket: Celsus, Paternus, Frontinus, Cato, továbbá használta Augustus, Traianus, és Hadrianus

¹⁸⁷ Garsoïan (2003) pp. 63-72.

¹⁸⁸ Amm. Marc. *Hist.* IXXX. 6. 15, Zos. *Hist. Nov.* IV. 16. 6. Rist (1996) pp. 989-994, Errington (1996) pp. 438-453.

¹⁸⁹ Veg. *Epit.* IV. prolog.

¹⁹⁰ Goffart (1989) p. 58.

rendeletgyűjteményeit.¹⁹¹ Azonban az bizonytalan, hogy ezek a szerzők milyen mértékben képviseltetik magukat a „Foglatat”-ban, mivel mindegyikük írása elveszett. Rajtuk kívül még támaszkodott Varróra, akit az idősebb Pliniustól kölcsönzött, kedvenc költőjére, Vergiliusra, és néhány sor erejéig Sallustiusra.

Aulus Cornelius Celsus neve inkább az orvosok, mintsem a történészek számára cseng ismerősen. Feltételezések szerint az egyetlen megmaradt, *De Medicina* (Az orvoslásról) című munkája egy hatalmas terjedelmű enciklopédia része lehetett.¹⁹² Ebben az enciklopédiában néhány jogi, retorikai és mezőgazdasági értekezésem felül megtalálható volt a számunkra fontos hadművészeti tanulmánya is.¹⁹³ Az író életéről semmit sem tudunk. Quintilianus és az idősebb Plinius hivatkozásaiból úgy sejtjük, hogy Tiberius császár (14-37) idején élt.¹⁹⁴

Semmivel sem tudunk többet Paternus Tarrunteniusról. Marcus Aurelius (161-180) és Commodus császár (180-192) alatt töltött be először titkári majd praefectus praetorio rangot, vagyis nagy befolyással és hatalommal rendelkezhetett. Mint hadvezérnek bizonyára komoly rálátása volt a katonai ügyekre is. Karrierjét azonban derékba törte a Commodus elleni összeesküvés vádja, aminek következtében kivégezték. Aelius Lampridius szerint kiemelkedő jogtudományíró volt, de semmi sem maradt fent tőle.¹⁹⁵

Sextus Iulius Frontinus (kb. 40-105) római író többször töltött be állami tisztséget: először aedilis, majd 70-től consul volt Britanniában, 95-ben pedig a római vízvezeték-hálózat kiépítésével bízta meg (*curator aquarum*).¹⁹⁶ Tiszteinek lejártával visszavonult a közéletől, és az írásnak szentelte további életét. Művei közül a legismertebb a *De aquaeductu urbis Romae* (Róma városának vízellátásáról), amely részletekbe menően ábrázolja Róma város vízhálózatát és a hozzá kapcsolódó jogi szabályozásokat,¹⁹⁷ továbbá a *Strategemata* (Hadicserek), amely az ókori hadvezérek híres hadicsereit, harcászati eljárásait foglalja össze.¹⁹⁸ Neki tulajdonítanak még néhány kisebb, az *Agrimensores* (Földmérők)

¹⁹¹ Veg. *Epit.* I. 8.

¹⁹² Adamik (2002) pp. 83-84. A *De Medicina* még ma is megfontolandó ajánlásokat tartalmaz például a sebészetről, vagy az elsősegélynyújtásról. (Celsus *Med. pro.* 9, 35; I. 3, 30; 10, 3; II. 7, 33; 17, 2; 33, 1; III. 2, 5.) Celsus életéről és munkáiról bővebben: T. Meyer-Steinag: *Von der Heilkunde der alten Römer: nach den Werke des Römers Cornelius Celsus* Voigtländers Quellenbücher, vol. 3, Leipzig, 1918. Benedek (1990) pp. 48-49.

¹⁹³ Quint. *Orat.* X. 1.

¹⁹⁴ Quint. *Orat.* III. 1. 19; 5. 3; IV. 1. 12; VII. 1. 10; 2. 47; 3. 35, 47; IX. 1. 18; X. 1. 23, 124; XII. 11. 24. Plin. *Hist. Nat.* XIV. 32.

¹⁹⁵ *Hist. Aug.* Commodus 4, 13, Dio Cass. *Hist. Rom.* LXXII. 5.

¹⁹⁶ Adamik (2002) p. 93.

¹⁹⁷ R. H. Rodgers: *Frontinus: De Aquaeductu Urbis Romae* Cambridge Classical Texts and Commentaries 42, Cambridge-New York, 2004.

¹⁹⁸ R. I. Ireland: *Ivli Frontini Strategemata* Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, B. G. Teubner, Leipzig, 1990.

gyűjteményben fennmaradt kivonatot is.¹⁹⁹ A *Strategematica* bevezetőjében maga Frontinus említi, hogy írt egy hadtudományi munkát is, amelyet az utókor *De re militari*ként (A hadügyekről) ismer.²⁰⁰ Aelianus Tacticus katonai író személyesen ismerte Frontinust, és szerinte Frontinus behatóan foglalkozott a görög taktikai irodalommal, amelyet Homéroszig vezetett vissza.²⁰¹ Valószínűleg ez lehetett a témája a *De re militari*nak, amely mára sajnos elveszett, viszont Vegetius még időben kivonatolt belőle.²⁰²

Marcus Porcius Cato Maior (Kr. e. 234-149) katona, államférfi már sokkal inkább ismert. Életrajzát Plutarchus örökítette ránk.²⁰³ Rendkívül sikeres karriert futott be: harcolt a második pun háborúban, Kr. e. 195-ben consulnak, néhány évvel később pedig Hispania Citerior proconsuljának nevezték ki. Számtalan röpirata és beszéde mellett több mint tíz művéről tudunk, amelyekből azonban csak a *De agri cultura* (A földművelésről) maradt fent teljesen. Cato már életében kiadta néhány írását, amelyeket többször kivonatoltak. Feltételezhetően ezek között volt a *De re militari* is.

Mivel Vegetius forrásait egyáltalán nem ismerjük, ezért nagyon nehéz rekonstruálni, hogy a „Foglalat” négy könyvében milyen arányban kaptak szerepet a fent említett szerzők írásai, és mekkora volt Vegetius saját betoldása. Például a legiók csatarendjének Kr. e. 3-2. századi technikai kifejezéseit (*principes, hastati, triarii, velites, ferentarii, accensi*) egy az egyben Catótól vehette át.²⁰⁴ Viszont az olyan adminisztratív tisztek elnevezése, mint a *supernumerarii, praefectus legionis, praefectus castrorum* csak a császárkorban, sőt a *decenarius, ordinarius* tipikusan a késő császárkorban voltak használatban, ami azt jelenti, hogy Vegetius bátran merített saját kútfőből is, kiegészítve ezzel forrásait.²⁰⁵ A pun háború csatáira való számos utalás és Cato nevének többszöri említése (például a kiképzésnél) is azt

¹⁹⁹ Az *Agrimensores (Rei agrariae auctores)* című gyűjtemény néhány földméréssel foglalkozó auctor kivonatait tartalmazza. F. Blume: *Über die Handschriften der Agrimensoren* Rheinisches Museum für Jurisprudenz, vol. 7. (1835), pp. 173-248. A földmérőkről bővebben: Takács (2008) pp. 43-49, Takács (2009) pp. 159-167. A gyűjteményből a *De agrorum qualitate* (A föld minőségéről) és a *De controversiis* (Az ellentmondásokról) című művek kivonatai köthetőek még Frontinushoz. A kivonatokról bővebben:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0104%3Aalphabetic+letter%3DF%3Aentry+group%3D7%3Aentry%3Dfrontinus-sex-julius-bio-1> - 2012. máj. 1.

²⁰⁰ A *Strategematica* bevezetője szerint először a *De re militari* készült el: „Miatán vállalkoztam a hadtudomány feldolgozására, mint egyvalaki azok közül, akik ez iránt érdeklődnek, és úgy látszott, hogy ennek a feladatnak amennyire felkészültségem engedte, eleget tudtam tenni, úgy gondolom, hogy elkészült munkámhoz szükséges megfelelő magyarázatokkal ellátva hozzáfűzni a hadvezérek leleményes tetteit, (...).” (Front. Strat. prol.)

²⁰¹ Ael. Tact. *Epist.*, Tact. Peachin (2004) p. 93.

²⁰² Vö. 53. oldal.

²⁰³ Plut. *Bioi Par.* Cato Maior

²⁰⁴ Veg. *Epit.* II. 2.

²⁰⁵ Veg. *Epit.* II. 7-11. Milner (2001) pp. XVII-XVIII.

bizonyítja, hogy ő volt a legnagyobb hatással a „Foglalat”-ra.²⁰⁶ Viszont nem lehet megkerülni a kérdést: vajon Vegetius a kezében tartotta Cato *De re militari* című írását, vagy csak kivonatokból „másolt”, és ha igen, akkor tudta-e, hogy ez vagy az a mondat Catótól származik. Ezen felvetések megválaszolásához ismernünk kell a korabeli könyvírési szokásokat. Ugyanis akkor teljesen evidensnek számított, hogy az írók másod-, vagy harmadkézből származó adatok alapján idézzék egymást. Vagyis még az is előfordulhatott, hogy Vegetius néhány „sokadkézből” származó kivonatgyűjteményből dolgozott. Cato egyik kivonatolója, Verrius Flaccus (élt időszámításunk kezdete környékén), római grammatikus tűnik az egyik ilyen forrásnak, akinek viszont szintén rendkívül töredékes a gyűjteménye. Tudjuk, hogy írt egy *De obscuris Catonis libri* (Cato homályos szavairól) című művet, amely ugyancsak elveszett. Ebből viszont kivonatolt Gellius, Nonius Marcellus és Priscianus Caesariensis is.²⁰⁷ Vegetius használhatta Aulus Gelliustól (kb. 125-180) a *Noctes Atticae*-t (Attikai éjszakák), mint alapot, amelyben több idézet is felbukkan Catótól, viszont hadművészeti vonatkozású megjegyzéseket itt sem találunk.²⁰⁸ Inkább az a köztes út járható, hogy Vegetiusnak nem állt rendelkezésére Cato írása, és inkább mára már elveszett kivonatokból merített.²⁰⁹

Időrendben haladva a következő szerzőnk Sextus Iulius Frontinus. Ő Cato mellett már csak azért is lehetett Vegetius fő forrása, mivel egy mondatban külön hivatkozott rá: „*Amaz idősb Cato, bár a fegyverek terén legyőzhetetlen volt, (...) úgy vélte, hogy többet használ az államnak, ha a hadtudományt írásba foglalja. (...) Ugyanezt cselekedték többen mások is, de kivált Frontinus, aki ilyen irányú törekvéseivel az isteni Traianus előtt kegyben állott.*”²¹⁰ Frontinus elveszett *De re militari* írásával kapcsolatban az egyetlen kapaszkodó a történelem viharait túlélte *Strategemata* lehet. A *stratagema* (hadicsel) mint műfaj már az ókorban is létezett. A hadvezér váratlan helyzetekben való helytállását, gyors elhatározó képességét, az

²⁰⁶ Például az ilipai csatában (Kr. e. 206): Veg. *Epit.* III. 20, Livius *Ab urb. cond.* XXVIII. 14, Polyb. *Hist.* XI. 20-24. A zámái csatában (Kr. e. 202.) alkalmazott taktika az elefántrohamok kivédésére: Veg. *Epit.* III. 24, Livius *Ab urb. cond.* XXX. 33. A cannae-i csata (Kr. e. 216.) Veg. *Epit.* III. 14. Vegetius egyértelműen egy programot ajánlott a császárnak, hogy a régi katonai erkölcsöket és fegyelmezési gyakorlatot visszaállítsa. Mivel Cato neve többször is elhangzik az első könyvben, ezért nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy Cato elveszett művének szerves részét képezte a Vegetius által kölcsönzött fegyelmezés és kiképzés. Utalás Catóra: Veg. *Epit.* I. 8, 13-14; II. 3.

²⁰⁷ Verr. Flacc. *Fragmenta* IV. 29-30 (Gell. *Noct. Att.* XVII. 6; XVI. 14), Incerto e quo verii libro 67, Non. Marc. *De comp. doct.* 16, 17, 22-24, 35, 52. Prisc. Caes. *Prisc. inst.* (de litteris) 2, 6, 31, (de nomine) 2, 56, 85, 87-88, 90-91, 121, 129, 152, 171, 182, 228, 230, 254, 260, 264, 266, 268, 271, 293, 334, 367.

²⁰⁸ Gell. *Noct. Att.* VI. 3, 4, 10.

²⁰⁹ Milner (2001) p. XIX.

²¹⁰ Veg. *Epit.* II. 3. „*Ugyanezt cselekedték mások is (...).*” Feltételezhetően Vegetius itt Celsusra és Paternusra gondolt. Viszont majd a későbbiekben láthatjuk, hogy érdekes párhuzamok fedezhetőek fel a „Foglalat” és más, Vegetius által nem említett írók művei között.

ellenség megtévesztését, a pillanatnyi helyzetfelismerés fogalomkörét foglalta magában.²¹¹ A műre legnagyobb hatással Onosandrus görög történetíró volt.²¹² Struktúráját megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a „Foglalat” harmadik könyvének számos caputja frontinusi ihletésű lehetett.²¹³

Paternus Tarrunteniusról Vegetius megjegyzi: „*a hadművészetről, (...) amit Paternus, a katonai érdekek fáradhatatlan jogvédője könyvekbe foglalt, és amit Augustus, Traianus és Hadrianus határozatai elrendeltek.*”²¹⁴ Valószínűleg Paternus elveszett munkájából ered az a néhány sor, amelyet Ioannes Lydos (kb. 490-565) bizánci grammatikus *De magistratibus reipublicae romanae* (A római köztársaság tisztségei) című munkája megőrzött.²¹⁵ Ezekből kiderül, hogy Paternus négy könyvben foglalta össze a római hadtörténetet, Romulus korától saját koráig, kiegészítve a *disciplina Augusti* nevű rendeletgyűjteménnyel.²¹⁶ A fenti idézetben Vegetius is erre gondolhatott, amelyről tudjuk, hogy létezett, de szintén elveszett. A legiókról szóló második könyvének egyik sora szerint: „*Ennélfogva a régi legio szervezetét a katonai jog szabályzata szerint fogom előadni.*”²¹⁷ Ez azt sejtetné, hogy a második könyv Paternus munkáján alapszik.²¹⁸ Azonban majd később látni fogjuk, hogy Vegetius sokkal inkább egy késő császárkori legio leírását adja meg nekünk, nem pedig egy kora császárkoriét, amelyben Paternus élt. Számos célzást találhatunk rendeletekre, szabályozásokra, amelyek közül a legszembetűnőbb: „*A régi szokás is fennmaradt, továbbá az isteni Augustus és Hadrianus rendeletei is előírják, hogy mind a lovasokat, mind a gyalogosokat hónapjában háromszor kell kivezényelni 'sétára'.*”²¹⁹ Ez azt bizonyítja, hogy Vegetiusnak valamilyen formában kezébe került néhány kivonat Paternus művéből (vagy legalábbis a *disciplina Augusti*ből).²²⁰ Érdekes lehet Ioannes Lydos egy elejtett mondata is, miszerint: „*(...), amiről bizonyosságot szerez Celsus, Paternus és Catilina, nem az összeesküvő, hanem a másik, előttük Cato, az első író, Frontinus és utánuk Renatus, minden római.*”²²¹ Ez az idézet 550-560 környékén született, vagyis kb. 150 évvel Vegetius után. Nem tudjuk, hogy

²¹¹ Hahn (1963) p. 631.

²¹² Vö. 230. lábjegyzet.

²¹³ Pontosítva: Veg. *Epit.* III. 9-22. részek (a hadvezér szerepe a csata előtt, a csata helyszínének megválasztása, a hadrend felállítása stb.) struktúrában hasonlítanak Front. *Strat.* II. 1-3. (a harc idejének, helyének megválasztása, hadrend felállítása) részekhez. Schenk (1930) pp. 44-81, Campbell (1987) pp. 13-29.

²¹⁴ Veg. *Epit.* I. 8.

²¹⁵ Milner (2001) p. XXIV.

²¹⁶ loh. *Lyd. Mag.* I. 9.

²¹⁷ Veg. *Epit.* II. 4.

²¹⁸ Schenk (1930) p. 23. Az elmélet bírálata: Parker (1932) pp. 137-149.

²¹⁹ Veg. *Epit.* I. 27. További utalások hasonló szabályozásokra: Veg. *Epit.* I. 5, 9; II. 22.

²²⁰ Milner (2001) p. XXV.

²²¹ loh. *Lyd. Mag.* I. 47.

Ioannes Lydos honnan vette ezt a névsort.²²² Ugyanakkor előkerül egy rejtélyes Catilina is, akiről még csak nem is hallottunk. Lehet, hogy egy számunkra eddig ismeretlen kivonatolóról van szó, akit Vegetius is ismert és használt is, viszont nem említette meg, mivel nem volt történetíró. Ha ez a megállapítás helytálló, akkor magyarázatot kapunk arra a már többször feltett kérdésre, hogy Vegetius hogyan jutott hozzá Cato, Paternus, Celsus és Frontinus munkáihoz. Létezett egy kivonatoló (Catilina, talán a 3-4. századból) és egy kivonat, amely összegyűjtötte ezeket a könyveket (vagy részleteket belőlük). Vegetius pedig ebből a mára teljesen elfeledett forrásból dolgozott.²²³

Folytatva ez utóbbi gondolatmenetet, korántsem zárható ki, hogy Vegetius olyan szerzőktől is merített, akiket nem nevezett meg. Hiszen ott volt Onosandrus, Iosephus Flavius vagy a Róma történetét megíró Polybius is, akitől többek között a köztársaságkori legio leírását ismerjük. Onosandrus görög származású római történetíró írta a VI. (Bölcs) Leó vagy a Nassaui Móric által oly kedvelt *Strategikost* (A hadvezér).²²⁴ Az írást Quintus Veraniusnak, a 49. évi consulnak ajánlotta, vagyis Onosandrus valamikor Claudius (41-54) és Nero (54-68) uralkodása környékén élt. Nincs tudomásunk arról, hogy Vegetius használta volna a *Strategikost*, viszont néhány érdekes hasonlóságot felfedezhetünk a két mű között. Például Onosandrus szerint az ellenség jelenlétére utal a por és a tűz: „Az ellenség közelségéről a felvert porból vagy az éjszakai lángokból is tudomást szerezhethetünk.”²²⁵ Vegetius is szinte ugyanezt mondja: „(...) néma és közismert jel, amikor a menetelő csapat porfelhőt kavart, és így árulja el az ellenség közeledtét; (...) ugyanígy az éjszakai lángokkal, nappal pedig füsttel jelzik övéiknek azt, amit másként nem is tudnának jelenteni.”²²⁶ Mindketten azt javasolták, hogy a hadsereg egészségének megőrzése végett gyakran váltsunk táborhelyet: „A betegségek gyakran felőrlik a hadsereget. Ezt úgy előzhetjük meg, ha néha táborhelyet váltunk, kivétel télen, amikor a katonák barakkokban vagy városokban laknak.”²²⁷ „Ha őszi vagy nyári időben ugyanazon a helyen hosszabb ideig tartózkodik nagy tömeg katona, a vizek fertőződése és magának a levegőnek a szennyeződése folytán a fertőzött italból és a megromlott levegőből a legveszedelmesebb betegség támadhat, amit csak a táborhely gyakori változtatásával lehet

²²² Watson szerint Lüdosz Vegetiustól és a „rejtélyes” Catilinától ismerheti a neveket. Úgy véli, hogy Catilina Paternus és Vegetius között élhetett. Watson (1985) p. 27.

²²³ Milner (2001) p. XXV.

²²⁴ H. A. T. Köchly: *Stratēgikos. Onosandri De imperatoris officio liber* Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1860.

²²⁵ Onos. *Strat.* VI. 8.

²²⁶ Veg. *Epit.* III. 5.

²²⁷ Onos. *Strat.* IX. 1.

megakadályozni.”²²⁸ A *Strategikosz*on ugyan érezhető a klasszikus görög hatás, főleg Xenophóné,²²⁹ mégis úgy tartjuk, hogy Onosandrus önálló feldolgozója volt a témának. Ő és Frontinus kortársak voltak, és nagyon valószínű, hogy Frontinus ismerte a *Strategikosz*t, amit egyrészt a Vegetius és Onosandrus közti számos párhuzam,²³⁰ továbbá a *Strategikosz* és a *Strategemática* struktúrájában mutatott hasonlóság bizonyít. Például mindkét műben a hadvezérnek a csata előtti, közbeni és utáni teendőit taglaló részeket az ostromharcászat leírása követi. Ugyanakkor mivel a „Foglalat” harmadik és negyedik könyvei is ugyanezt a felépítést tükrözik, ugyanakkor azt is tudjuk, hogy Vegetius nem támaszkodott sem a *Strategikosz*ra, sem pedig a *Strategematicára*, ezért ez arra enged következtetni, hogy Vegetius az onosandrusi példákat Frontinus *De re militari* írásából kölcsönözte. Ha ehhez még hozzátesszük Ailianos információit is,²³¹ akkor körvonalazódik az elveszett *De re militari* témája: Frontinus (részben) a görög hadművészeti hagyományokat dolgozhatta fel benne. Szólt a görög taktika gyökereiről, a hadvezér szerepéről, a csata előtti, közbeni és utáni teendőkről, továbbá az ostromharcászatról. Ezt megerősíti az is, hogy másik műve a *Strategemática* számtalan görög példára épült.

Hasonló összefüggés kevésbé valószínű Iosephus Flavius, Polybius és Vegetius között. Iosephus Flavius (kb. 37-100) és Vegetius gyakran utaltak azonos jelenségekre: a rómaiak vitézségére; az állandó gyakorlatozásra; a testedzés mellett a lelket is erősíteni kell.²³² Ugyanakkor a zsidó történetírónak van egy egészen egyedi leírása a római táborerődítésről is, amely néhány pontban a vegetiusi mintára emlékeztet. Például a rómaiak mindig tábort építenek, hogy ne érje őket kívülről támadás: „Az ellenség rajtaütéssel sem boldogul ellenük; mert mihelyt behatolnak az ellenséges országba, előbb nem bocsátkoznak ütközetbe, csak ha már elkészült megerősített táboruk.”²³³ Vegetius: „(...) ha a tábor helyesen van elkészítve, a sáncon belül éjtnapot biztonságban tölthetik a katonák, és még akkor is, ha az ellenség szorongatja őket.”²³⁴ Iosephus Flavius azt állítja, hogy „a tábor területe olyan, mint egy

²²⁸ Veg. *Epit.* III. 2. Tovább utalások a két szerző közötti párhuzamra: Onos. *Strat.* VI. 9, Veg. *Epit.* III. 11. (csata előtti teendők); Onos. *Strat.* VII. 1-2, Veg. *Epit.* III. 6. (magaslatok elfoglalása); Onos. *Strat.* VII. 2, Veg. *Epit.* III. 2. (mocsarak elkerülése); Onos. *Strat.* XII. 1-2, Veg. *Epit.* III. 11, Front. *Strat.* II. 1. (étkezés csata előtt)

²²⁹ A *Strategikosz*t inspirálhatta Xenophón: *A lovassági parancsnok feladatairól című munkája*. In: Németh Gy. (szerk.): Xenophón összes munkái II: Xenophón filozófiai és egyéb írásai, Osiris, Budapest, 2003.

²³⁰ Vö. 212. lábjegyzet.

²³¹ Vö. 201. lábjegyzet.

²³² Ios. *Bell. Iud.* III. 5, Veg. *Epit.* I. 1. (a rómaiak vitézségüknek és nem a szerencsének köszönhetik győzelmeiket); Ios. *Bell. Iud.* III. 5, Veg. *Epit.* I. 1, 4, 27-28; II. 23-24; III. prol., 4, 9. (a rómaiak mindig gyakorlatoznak); Ios. *Bell. Iud.* III. 5, Veg. *Epit.* I. 1, 2, 7-8; II. 19. (a testedzés mellett a lelket is erősíteni kell)

²³³ Ios. *Bell. Iud.* III. 5.

²³⁴ Veg. *Epit.* I. 21, továbbá III. 8, 10.

rögtönzött város; (...).”²³⁵ Vegetius: „(...) a tábor, bárhol üssék is fel, olyan (...), mint egy felfegyverzett város.”²³⁶ Viszont csak Polybius (kb. Kr. e. 200-120) írt részletesen a *tesseráról*, a parancsot tartalmazó táblácskáról, amely oly fontos volt a táborban őrszolgálatot teljesítő legionáriusoknak.²³⁷ Tudjuk, hogy a *tessera*-módszer a késő császárkorig fennmaradt, amelyről Iosephus egyáltalán nem szólt, Vegetius pedig csak marginálisan érintette.²³⁸ Ez inkább azt sejteti, hogy egyikük sem támaszkodott Polybiusra.²³⁹ Az apró egyezéseken túl azonban azt sem állíthatjuk, hogy Vegetiusnak rendelkezésére állt *A zsidó háború*. Közvetlen sem valószínű, hiszen Iosephus nem meríthetett Vegetius forrásaiból; Iosephusnak nem volt kortársa sem Cato, sem Paternus. Frontinusnál határozottan Onosandrus hatása tükröződik, ahol nincs szó táborerődítésről. Egyedülként Celsus jöhetne szóba. Az ő munkájáról viszont olyan kevés az ismeretünk, hogy még azt is nehéz tisztázni, hogy Vegetiusra milyen hatással volt.²⁴⁰

A késő római hadügy helyzete a birodalom nyugati és keleti felében

Eddig tehát szóltunk a kéziratokról, a szerzőről, a megírás dátumáról és a forrásokról. Most vizsgáljuk meg röviden a polgárháborúban professzionálissá érett római hadsereg jellegzetességeit és a császárkori hadügy hanyatlásának legfőbb okait!²⁴¹ Maurikios császár *Strategikon* című munkája révén mindenképpen érintenünk kell a kelet-római hadművészetet is, hiszen e nélkül nem lehetne teljes a késő római hadügy, és a római hadművészet középkori hatásainak vizsgálata. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy Maurikios valószínűleg ismerte Vegetiust,²⁴² ugyanakkor a kelet-római/bizánci haditechnika néhány fegyver esetében még felbukkan a disszertáció későbbi szakaszában. Ahogy azonban a bevezetőben céloztunk

²³⁵ Ios. *Bell. Iud.* III. 5.

²³⁶ Veg. *Epit.* II. 25, továbbá I. 21; II. 18.

²³⁷ Polyb. *Hist.* VI. 34, 40.

²³⁸ Veg. *Epit.* II. 7, Amm. Marc. *Hist.* XXI. 5, XXIII. 2.

²³⁹ Nem mutatható ki közvetlen összefüggés Polybius és Iosephus között. Például Polybius a táborépítésnél volt szűkszavú (VI. 40.), míg Iosephus nem (III. 5). Amit Polybius írt le hosszabban, például a mulasztások miatti fenyegetések (VI. 37), arról viszont Iosephus szólt rövidebben (III. 5).

²⁴⁰ Iosephus Flavius ellen szólhat még az is, hogy ő munkássága inkább a középkorban vált igazán népszerűvé. Bővebben: Dihle (1994) pp. 170-171.

²⁴¹ E dolgozatban nem adhatunk helyet a császárkori és késő császárkori hadügy részletekbe menő elemzésének, amelyről már amúgy is bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. A késő római hadügyekről bővebben: Várady L.: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik, 376-476 - A Római Birodalom utolsó évszázada* Akadémia, Budapest, 1961. A. Goldsworthy: *A római hadsereg története* Alexandra, Pécs, 2004. M. J. Nicasic: *Twilight of Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople* J. C. Gieben, Amsterdam, 1998. P. Southern - K. R. Dixon: *The Late Roman Army* B. T. Batsford Ltd., London, 1996. Tomlin (1987-90) I. pp. 107-133, Simkins (1979) pp. 1-48, MacDowall-Embleton (1994) pp. 3-64.

²⁴² A Maurikios-féle vegetiusi passzusokat a VII. fejezetben tárgyaljuk.

rá, a maurikioszi és a vegetiusi taktika szöges ellenétben áll egymással, ezért csak azokat a passzusokat kutatjuk fel, amelyekre Vegetius is nagy hangsúlyt fektetett.

Kr. e. 31-ben Actiumnál végleg lezárult a polgárháborúk időszaka, és a győztes Octavianus, a későbbi Augustus császár elképzeléseinek megfelelően alakíthatta a Római Birodalom, s ezen belül a római hadügy sorsát. A csaknem száz évvel korábban, Caius Marius által létrehozott polgárhadsereg megreformálása, állandó zsoldoshadsereggé való átalakítása már igencsak időszerű volt. Ennek társadalmi okait Cassius Dio világosan kimondta: a polgárháborúk tapasztalataiból okulva az új császár nem mert fegyvert adni az egyre nagyobb politikai szerepre törő polgárok kezébe.²⁴³ Így Augustus megkezdte a termelőmunkából kivált lakosság lefegyverzését és elválasztását a hadseregtől. Ugyanakkor kezdeményezte egy, csak a császárnak alárendelt hivatásos zsoldoshadsereg felállítását.²⁴⁴ A polgárháborúk végére már csaknem 60 legio állt fegyverben. Ezek nagy részét leszerelték és először 28-ra, majd 25-re csökkentették számukat. Mindegyikük külön nevet, számot és jelvényt kapott. A szolgálati időt 16 évben rögzítették, amelyhez négy év veteránszolgálat járt. A kiképzés és fegyelmezés továbbra is rendkívül szigorú mintákat követett. Az egységes fegyverzetet rögzítették: pilum, scutum, gladius. Megmaradt a mariusi hadszervezet azzal a különbséggel, hogy az első cohorsot hat helyett öt dupla méretű centuriára osztották. Így egy rendes legio létszáma „papíron” 5120 gyalogost tett ki.²⁴⁵ A katonákat kizárólag római polgárok közül sorozták. A legióhoz csatoltak 120 lovas. Segédcapatokat (*auxilia*) a provinciákban élő, polgárjoggal nem rendelkező alattvalókból toboroztak (*foederati, peregrini*).²⁴⁶ A legiókat hadigépekkel is felszerelték, kezelőiket szakemberekből válogatták. A belső konfliktusok elmúltával a legiók kivétel nélkül a határon, a katonailag fontos provinciákban állomásoztak.²⁴⁷ Így csökkent a menettáborok (*castra aestiva, castra hiberna*) és nőtt az állandó táborok (*castra stativa*) szerepe.²⁴⁸ Traianus korára (98-117) a birodalom elérte legnagyobb kiterjedését, viszont Hadrianus császár (117-138) már kénytelen volt feladni néhány területet. Ő fogott hozzá a határok konszolidálásához és az egységes határvédelmi rendszer (*limes*) kiépítéséhez. Marcus Aurelius császár (161-180) már súlyos védelmi

²⁴³ Dio Cass. *Hist. Rom.* LII. 27-28.

²⁴⁴ Hahn (1963) p. 100.

²⁴⁵ Marius idejétől kezdve (Kr. e. 157-87) egy legio 10 cohorsból, egy cohors pedig 6 centuriából állt, centuriánként 80 fővel. Vagyis egy legio $80 \times 6 \times 10 = 4800$ fő volt. A császárkortól kezdve az első cohorsban öt dupla méretű centuria $5 \times 160 = 800$, a további kilenc cohorsban pedig $9 \times 480 = 4320$, vagyis összesen 5120 fő kapott helyet (egyéb szolgálattelvőkkel kb. 5200 fő). A centuria alatti kisebb adminisztratív egység a contubernium (sátorközösség, kaszárnyablokk). Tíz 8 fős contubernium alkotott egy centuriát. Vö. 333. lábjegyzet.

²⁴⁶ Bővebben: Várady (1961) pp. 39-48.

²⁴⁷ Dio Cass. *Hist. Rom.* LII. 27.

²⁴⁸ A római erődökről és táborokról bővebben: Brewer (2000) pp. 5-187, Campbell (2006) pp. 4-63.

harcokra kényszerült a kvád és markomann támadók ellen. Ezért az egyre gyakoribb barbár betörések újabb, jelentős átalakulásra kényszerítették a római hadsereget.

A változásokat a rómaiak számára újszerű fegyverek vezették be. A keleti határoknál az egykori párthusok helyét átvevő Szaszanida Birodalom hadseregének erejét a páncélos nehézlovasság alkotta. A perzsa páncélos lovasok fegyverzete: az egész arcot beborító sisak, pikkelypáncél, szúrólándzsa (*contus*) és rövid kard.²⁴⁹ Ez a középkori lovagokra emlékeztető harceljárás merőben új volt a rómaiak szemében. Alán és szarmata hatásra a keleti gótok is átvették a nehézlovas harcmodort, és folyamatosan pusztították Daciát valamint a Duna menti provinciákat.²⁵⁰ A gyalogságra épülő római hadszervezet nem tudott hatékony választ adni az új helyzetre, hiszen a nehézlovasok mind mozgékonyaságban, mind átütőerőben felülmúlták a római legionáriusokat. 226 után állandósult a hadiállapot, és a folyamatos betörések több ezer kilométernyi határszakaszon védekezésre készítette a birodalmat. Ehhez viszont az erők átcsoportosítása már nem volt elegendő, és az egyik védelmi vonal megerősítését csak egy másik kárára lehetett véghezvinni. A császárok a bajokat először létszámnöveléssel orvosolták, majd zsoldemeléssel és a katonai szolgálat megkönnyítésével (például házasság) tették vonzóbbá a hadseregbe való belépést.²⁵¹ Katonákat már nem csak római polgárok közül toboroztak. Egyre több barbár népcsoport kapott letelepedési engedélyt, részleges vagy teljes polgárjogot, akik ezért katonai szolgálattal tartoztak. Mindezek a fegyelem lazulását, és a sereg lassú barbarizálódását eredményezték. Hogy a hadsereget mozgékonyabbá tegye, Septimius Severus császár (193-211) a lovasságot különválasztotta a gyalogosoktól és perzsa mintára újjászervezte. Ekkor jelennek meg azok a nehézlovas egységek (*catafractarii, clibanarii, scutarii*), amelyek később a Keletrómai és Bizánci birodalmak haderejének gerincét alkotják. Gallienus (253-268) megszervezte az állandó határ menti alakulatokat (*limitanei, ripenses*).²⁵² Ők a határtól már mélyebb védelmi vonalat képeztek. Mivel ellátásuk fejében földet kaptak, ezért harcértékük csökkent. A védelem második vonala a belső területeken elhelyezett központi hadseregen nyugodott (*comitatenses*). Ezt létszámban ugyan megnövelték, viszont az egyes legiók (*legiones palatinae*) létszámát ezer főre, a lovas csapatok (*scholae palatinae*) létszámát pedig 500-600 főre csökkentették.²⁵³ A katonai vezetést elválasztották a közigazgatástól. A provinciák katonaságának élére a *duxok* kerültek.

²⁴⁹ A római lovasságról, különösen a római és barbár nehézlovasokról bővebben: Eadie (1967) pp. 161-173. I. P. Stephenson - K. R. Dixon: *Roman Cavalry Equipment* Tempus Publishing Ltd., Gloucestershire and Charleston, 2003.

²⁵⁰ Hahn (1963) pp. 106-107.

²⁵¹ *Cod. Theod.* VII. 1. 3.

²⁵² Várady (1961) pp. 65-72, Bréhier (2003) pp. 345-347.

²⁵³ Goldsworthy (2004) p. 206, Jones (1964) p. 684.

Hogy biztosítsák a katonanyag utánpótlását, örökletessé tették a katonai szolgálatot.²⁵⁴ A szolgálat alól való kibújás mindennapos jelensége lett a dezertálás és az öncsonkítás.²⁵⁵ A birtokosokat arra kötelezték, hogy colonusaikat katonának adják, akik így a termelésből estek ki.²⁵⁶ Vagyis gazdaságilag és politikailag is kifizetődőbb lett, ha a határon túlról soroznak. A 4. század derekára a római hadsereg döntő többsége már germánokból állt, de nagy számban toboroztak szír íjászokat, szaracén könnyűlovasokat, afrikai tevés harcosokat.²⁵⁷ A taktikában is átvették a barbárok harceljárásait. A gyalogsági manőverek jelentősége is alábbhagyott és a csatadöntő elem a nehézlovaság lett (312 Pons Milvius, 357 Strasbourg). A vonalalakzat helyett új, változatosabb csatarendek jelentek meg: „ék”, „fűrész”, harapófogó.²⁵⁸ A gyalogság, amelyen az egész ókori hadművészet alapult végképp háttérbe szorult. Feladatuk a zárt rendszerű védelem lett, amely visszatérés volt a hellenisztikus kori taktikához. Különösen szembeötlő volt a római legiók feldarabolása. Maga a „legio” szót is ritkábban használták, és helyét a maximum 1000-1200 főből álló *numerus* (*milites*, *vexillatio*) vette át.²⁵⁹ Nehéz megmondani, hogy a legiók létszámcsökkenése mikor következett be. Vegetius 6100 főben állapítja meg a létszámot.²⁶⁰ Ez a 3. századbéli reformok előtti viszonyokat tükrözi, amikor a hadsereg és a birodalom a zenitjén volt. A változások Gallienus (260-268) és Constantinus (306-337) császársága közé tehetőek. Az új csapatok felállításának egyik feltétele a mozgékonyság, a gyors reagálás volt, amelyet egy több ezer fős legióval már bajosan lehetett volna kivitelezni. Pár száz gyalogost és lovasat sokkal könnyebb volt „átdobni” egyik hadszíntérről a másikra, mint egy egész legiót. Tehát a kisebb egységek létrehozásában taktikai megfontolások is szerepeltek.

Átalakult a fegyverzet is. A legionáriusok kezében megjelent a lovasoktól átvett hosszú kard (*spatha*), a pilumot felváltó könnyű hajítódárda (*verutum*, *spiculum*, *lancea*), az egyénre szabott ovális pajzs (*scutum*), a nehéz dobonyilak (*mattiobarbulii*, *plumbatae*) vagy a parittyá (*funda*).²⁶¹ A nehézlovasok teljes páncélzatot (sisak, pikkelypáncél, lábvért) és nehézfegyvereket (szúrólándzsa, hosszú kard, ovális pajzs) viseltek. Nehezen rekonstruálható a parancsnokok szerepe. A 4. századra vonatkozó legfontosabb forrásunk, a Notitia

²⁵⁴ Várady (1961) pp. 21-27.

²⁵⁵ *Cod. Theod.* VII. 13. 4, 5, 10; VII. 18. 5, 7-8, 11, 14; VIII. 18. 4. *Cod. Iust.* XII. 45. 1-3.

²⁵⁶ Várady (1961) pp. 27-30.

²⁵⁷ Hahn (1967) p. 111.

²⁵⁸ *Veg. Epit.* III. 19-20.

²⁵⁹ Tomlin (1987-90) p. 111, Jones (1964) p. 681, Várady (1961) pp. 59-61.

²⁶⁰ A vegetiusi legióról részletesebben: Parker (1932) pp. 137-149. R. M. van Nort: *The Battle of Adrianople and the Military Doctrine of Vegetius* PhD diss., City University of New York, 2007.

²⁶¹ *Veg. Epit.* III. 14. A római fegyverzetről bővebben: M. C. Bishop - J. C. N. Coulston: *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome* Oxbow Books, London, 2006. I. P. Stephenson: *Roman Infantry Equipment: The Later Empire* Tempus Publishing Ltd., Gloucestershire and Charleston, 2001.

Dignitatum tarka összevisszaságban sorol fel polgári és katonai tisztségeket. A korábban meghatározó centuriókat felváltották a *centenariusok* és *decenariusok*, akiknek szerepét Vegetius sem tudja pontosan tisztázni.²⁶² Megjelentek a sorok vezetéséért felelő *ordinariusok*, a sátorközösségeket irányító *decaniusok*, és a kiképzésért felelő *campidoctorok*.²⁶³ Egy-egy legio/vexillatio élére a gyalogság/lovasság mestere (*comes*) került.²⁶⁴

A 4. század közepétől a római hadügy már rohamosan hanyatlott. A hadsereg bomlásának megállítására Iulianus császár (355-363) még tett egy elkeseredett kísérletet: a katonák csekély harcértékét hadigépek beállításával, a haditechnika tökéletesítésével próbálta ellensúlyozni.²⁶⁵ A 363-as perzsa hadjárat azonban teljes kudarchoz vezetett, maga a császár is meghalt. A 378-as hadrianopolisi katasztrófa a vég kezdete, a római hadművészet válságának tökéletes példája volt. A hadvezetés alapvető hibákat követett el: hiányos felderítés, az ellenség lebecsülése, harcászati tartalék hiánya, az erősítés bevárásának elmulasztása.²⁶⁶ Mind-mind hozzájárult Valens császár (364-378) és mintegy 10 ezer ember pusztulásához.²⁶⁷ Róma városát 410-ben érte el végzete, amikor a nyugati gótok különösebb erőfeszítés nélkül elfoglalták és kifosztották.

Vegetius ezekben a viharos évtizedekben vetette papírra a „Foglalat”-ot. Császára világosan felismerte, hogy a hadügy általános reformja nélkül a birodalom elpusztul, ezért feltételezhetően megbízást adott Vegetiusnak arra, hogy röviden foglalja össze a dicsőséges korok hadtudományát. A császár, aki talán nem volt érzéketlen a katonai ügyek iránt, ezekből merítve szerette volna új alapokra helyezni a római hadviselést. Egy olyan személyre esett a választása, aki ugyan nem volt katona, viszont hivatalnokként és íróként már ismert lehetett az udvari körökben.

Az 5. században a birodalom keleti fele is súlyos krízisen ment keresztül. Északon állandóak voltak a gót és hun betörések, keletről a perzsák, délről pedig a vandálok fenyegették a határokat. A bizonytalan katonai helyzetet politikai válság és vallási problémák is színezték. Viszont a nagyobb népesség, a szélesebb gazdasági erőforrások, a városiasabb kultúra, a kereskedelmi utakhoz való közelség, a colonus-rendszer viszonylagos hiánya, vagy a főváros védhetőbb helyzete miatt a Keletrómai Birodalom nem jutott a nyugati

²⁶² *Not. Dig. (w)* IV. 17, *Veg. Epit.* II. 8.

²⁶³ A *campidoctorokról* bővebben: Bréhier (2003) p. 348.

²⁶⁴ A római hadsereg tisztségeiről bővebben: Goldsworthy (2004) pp. 60-68, Le Bohec (1993) pp. 19-37.

²⁶⁵ Várady (1961) pp. 220-225.

²⁶⁶ Várady (1961) pp. 225-232.

²⁶⁷ A rómaiak vesztesége vitatott, viszont a csata modernkori rekonstrukciója szerint a vereség mindenképpen katasztrófális volt. Bővebben: P. Donnelly: *What Happened at Adrianople? A re-examination of the campaign and battle of Adrianople, August 378 CE* <http://skookumpete.com/adrianople.htm> - 2012. máj. 1. „How many fought?” című rész

birodalomrész sorsára. A túlélést többek között annak is köszönhette, hogy a hadsereg képes volt alkalmazkodni a barbár hadviseléshez. A római hagyományokkal ellenétben a stratégia nem csak a saját katonai erő kiaknázására hagyatkozott. Bátran fogadtak zsoldba barbárokat, gót vagy hun lovasokat, germán könnyűgyalogosokat. Gyakran kijátszották egymás ellen a törzseket, vagy amikor harcra került a sor, nem törekedtek az ellenség teljes megverésére, hiszen tudták, hogy aki ma ellenség volt, az holnap szövetséges is lehet.²⁶⁸ A kelet-római hadsereg fő erősségét az adta, hogy képes volt az eltérő módon harcoló katonákból egy egységes, de taktikailag mégis variálható fegyveres erőt létrehozni.²⁶⁹ Így amíg az ellenfelek egy-két jellegzetes fegyverrel, például döfő- vagy hajítólándzsával, dobonyilakkal, karddal, parittyával vagy összetett reflexíjjal támadtak, addig egy 6. századi kelet-római katonát mindezen fegyverek használatára kiképezték. Nem csoda, hogy Maurikios is azzal kezdte a *Strategikont*, hogy a katonának, akár gyalogos, akár lovas, a helyes és gyors íjhasználatot kell először elsajátítania. Aztán tudnia kell hirtelen felugrani a lóra, minden irányban lőnie, akár két nyílveendővel is, majd megragadnia a hátára felcsatolt hajítólándzsát (*iacula*), és azzal harcolni.²⁷⁰ Az elsődleges katona tehát nem gyalogos volt és nem is lovas, hanem inkább mindkettő, vagyis egyfajta „lovasított íjász”. Maurikios erre a harcmodorra építette fel a *Strategikon* menetét mindvégig meghatározó lovassági taktikát: fegyverzet (íj és nyilak, döfőlándzsa, lovassági kard), felszerelés (ruházat, páncéling, tegez, a ló páncélzata, nyereg és tartalma, kengyel, lasszó, tartalékfegyverek), logisztika (szolgák, kocsik),²⁷¹ hadszervezet (tisztek és altisztek, egységek, rendszabályok és büntetések),²⁷² csatafelállás- és formációk (arcvonal, szárnyak, utóvéd, mélység, térköz, a hadvezér pozíciója, jelvények).²⁷³ Maurikios a hadicselek közül csak kettővel, a csapdaállítással és a rajtaütéssel foglalkozott mélyebben,²⁷⁴ viszont Vegetiusnál sokkal összeszedettebben tárgyalta a hadvezér csata előtti, közbeni és utáni teendőit.²⁷⁵ Külön érdekesség, hogy több könyvben is elemezte a barbár népek (avarok, szlávok, szkíták stb.) harceljárását és taktikáját, felkészítve az olvasót az ellenük való harcra.²⁷⁶ Ami még szembetűnő a *Strategikon*nál, hogy rövidebben, általánosságokban tárgyalta az ostromharcászatot.²⁷⁷ Nem volt annyira aprólékos, mint Vegetius, és nem

²⁶⁸ Luttwak (2009) p. 5.

²⁶⁹ A kelet-római/bizánci fegyverzetről és taktikáról bővebben: Bréhier (2003) pp. 350-352.

²⁷⁰ Maur. *Strat.* I. 1.

²⁷¹ Maur. *Strat.* I. 1-2.

²⁷² Maur. *Strat.* I. 3-8.

²⁷³ Maur. *Strat.* II. 1-20; III. 1-16.

²⁷⁴ Maur. *Strat.* IV. 1-5; IX. 1-5.

²⁷⁵ Maur. *Strat.* VII. 1-15.

²⁷⁶ Maur. *Strat.* IV. 2; VI. 1-5; XI. 1-4.

²⁷⁷ Maur. *Strat.* X. 1-4.

részletezte például az ostromfegyvereket, amelyeket az olvasó mindenképpen elvárna. Ez azért is meglepő, mivel a „Foglalat”, amelyben kellő mélységgel tanulmányozhatjuk a római ostromharcászatot, minden bizonnyal a kezébe került. Ráadásul az abban megfogalmazott alapelvek azok, amelyek a legkevesebbet változtak az elmúlt századokban, vagyis Maurikios biztos, hogy tudta volna használni.²⁷⁸

A „Foglalat” és a *Strategikon* közti legkardinálisabb eltérést mégis a gyalogság szerepének meghatározásában találjuk. A 4. században, amelyben Vegetius élt, már szemmel látható volt a gyalogság hanyatlása. A 6-7. századi kelet-római/bizánci harcmodor a lovasság fölényére épült, amelynek dominanciája már Vegetius korában is egyértelmű volt. Viszont ne feledjük, hogy az utóbbi szerző a régmúlt idők hadierényeit kívánta aktualizálni, mégpedig a hagyományos római nehézgyalogosokra alapozva. Maurikios elismerte a gyalogság hasznát, viszont súlytalanoknak tartotta őket: a *Strategikon* XII., utolsó könyvének második szekciójában vezette be a gyalogosokat: „*A következőkben a gyalogsági taktikáról kell szólnunk, egy olyan tárgyról, amely már régóta elhanyagolt, és az idő múlása csaknem betemetett (...).*”²⁷⁹ Ellentétben Vegetiusszal, kiképzésükről ijesztően kevés adatot osztott meg velünk. A nehézgyalogosokat „*egymás elleni gyakorlatokkal kell tréningeztetni: pajzzsal és doronggal, továbbá rövid hajítogerelyek, és ólomhegyű dobónyilak távoli eldobására.*”²⁸⁰ Páncélszatuk: pajzs, a sorvezetőknél tollakkal, bojtokkal díszített sisak és arcvédő, fa vagy vas lábszárvédő, fegyverzet: herul típusú kard,²⁸¹ lándzsa, parittyá, dobónyilak. Ha megoldható, akkor a sor mindegyik katonája viseljen páncélinget, de a sor első két tagja mindenképpen. „*A könnyűgyalogosoknak vagy római vagy perzsa módon kell az íjászatot elsajátítani, és a lándzsát a céltől megfelelő távolságra felállítani. Tudniuk kell használni az íjat akkor is, ha pajzsot tartanak a kezükben, de érteniük kell a rövid hajítódárda távoli eldobásához, a parittyá használatához, az ugráshoz és a futáshoz.*”²⁸² További felszerelésük: tegez, dobónyilak, számszeríj.²⁸³ A könnyű- és nehézgyalogos felszerelésének a specifikálása, noha sok az átfedés, és a lista korántsem teljes, mégis körvonalazza a gyalogság funkcióját: a nehézgyalogosok feladata a szilárd védelem, az alakzat tartása volt. A Vegetiusnál majd megtapasztalt agilitást és fürgeséget nem követelték meg. A könnyűgyalogosok a

²⁷⁸ A problémát még a VII. fejezetben a vegetiusi idézetek kapcsán fogjuk érinteni.

²⁷⁹ Maur. *Strat.* XII. prol.

²⁸⁰ Maur. *Strat.* XII. B. 2.

²⁸¹ A *herul* egy a Fekete-tenger partvidékéről származó germán törzs volt, amely a 3. században került összetűzésbe a Keletrómai Birodalommal. A nekik titulát kardtípusról ugyan semmit nem tudunk, mivel azonban Iordanes könnyűgyalogosoknak írta le őket, ezért valószínűsíthető, hogy egy rövidkardról lehet szó. Iord. *Get.* L. 261. A barbár kardokról bővebben: Rogers (2010) III. pp. 432-436.

²⁸² Maur. *Strat.* XII. B. 3.

²⁸³ Maur. *Strat.* XII. B. 5.

hagyományos kiegészítő funkciókat kaphatták: az ellenség nyugtalanítása, más csapattek kisegítése.

Talán a legérdekesebb adatokkal a gyalogsági hadszervezet felépítése szolgál, amely a makedón phalanxszal mutat rokonságot, és nem a római legióval. Nehezen érthető, hogy Maurikios miért egy több mint 800 éves mintát tekintett etalonnak, és miért nem azt a vegetiusit, amely egyrészt kéznél volt, másrészt a római legiók emléke sem halványulhatott még el annyira. Maurikios forrása ez ügyben a már korábban említett Aelianus Tacticus görög származású, de Rómában élt taktikai író műve, a *Περί Στρατηγικών Τάξεων Ελληνικών* (A görögök taktikai hadrendje) volt, amelyben részletes adatokat közölt a makedón gyalogság taktikájáról.²⁸⁴ Maurikios a makedón szüntagmát (*tagma*) vette alapul, amely egy 16x16 főből álló, összesen 256 nehézgyalogost (*scutarius*) megmozgató taktikai egység volt (5. ábra). A teljes gyalogság arcvonala négy szüntagma hosszú volt, összesen 1024 emberrel. A szüntagmához 8000 könnyűgyalogost (íjászokat, dárdásokat és parittyásokat), továbbá 10 ezer lovast csatoltak. A nehéz- és könnyűgyalogosokat négy egyenlő kontingensre (jobb, bal, balközép, jobbközép), a lovasságot pedig két egyenlő részre osztották.²⁸⁵ A író a makedón hadrend kapcsán azonnal jelzi, hogy „*mivel napjainkban az egységeink nem azonos képességűek, ezért nem egyszerű egy csapattest létszámát meghatározni.*”²⁸⁶ Abban viszont legyünk biztosak, hogy „*mindegyik oszlopot és tagmát mindig 16 sor mélységűre alakítsuk ki, a képességeknek megfelelően.*” Ezt a javaslatát a következő caputban részletezi. Ha 24 ezernél több gyalogossal rendelkezünk, akkor a felüket, ha ennél kevesebb, akkor a harmadukat szervezzük századokba, aztán *dekarchiák*ba egy-egy *dekarchos* és íjászmester vezetésével.²⁸⁷ A század másik fele 18 fős oszlopokból áll, akik között egyaránt voltak veteránok és újoncok. Az oszlop azonban valójában 16 fős, mivel Maurikios úgy gondolja, hogy a két leggyengébb harcosnak kell őriznie a málhát, vagy ott kell segíteniük, ahol éppen tudnak. A 16 fős oszlopot a katonák harci tapasztalata szerint szervezte össze: a 8 legtapasztaltabb került az 1-4. és 16-13., míg rutintalanabbak az 5-12. pozíciókba. Az oszlop parancsnoka a *primus*, vagyis az oszlopvezető volt, amely azonos lehet a korábban említett íjászmesterrel. Helyettese a *secundus* vagy *dekarchos* volt. A 16 fős *dekarchia* mindegyik tagja, valószínűleg a tapasztalattól függően, szintén megkapta a *primus* vagy *secundus* rangot, és ebből következően lett alárendeltje az oszlopvezetőnek vagy a

²⁸⁴ H. Köchly - W. Rüstow: *Aelianus' Theorie der Taktik Griechische Kriegsschriftsteller*. 2. vols., Leipzig, 1855, vol. 2.

²⁸⁵ Maur. *Strat.* XII. B. 8.

²⁸⁶ Maur. *Strat.* XII. B. 8.

²⁸⁷ Maur. *Strat.* XII. B. 9.

*dekarchos*nak, akiket a csatában is követtek. Maurikios szerint ez a fajta parancsnoki struktúra a legideálisabb a csapatok vezetéséhez. Az alapfelállás ugyanez volt, viszont a császár azt állítja, hogy nemcsak tapasztalat, hanem magasság szerint is fel lehetett sorakoztatni az embereket, mivel sokkal látványosabb a csatasor, ha a magasabbakat állítjuk előre.²⁸⁸

Maurikios a továbbiakban még hosszasan ecseteli a gyalogsági tagma hadszervezetét. Felsorolja a különféle alakzatváltásokat, csataformációkat, de még kitér a vezényszavakra, a vegyes lovas-gyalogos formációkra, a menetvonalra, és a málhára is.²⁸⁹ Javaslaiból határozottság és professzionalitás sugárzik. Egy olyan hadvezér benyomását kelti, aki a tapasztalatait a csataterén szerezte, nem pedig az íróasztal mögül. Vele ellentétben Vegetius nem volt gyakorlott katona, és így nem gyakorlati oldalról, hanem könyvekből próbálta megragadni a probléma gyökerét. Persze két évszázaddal korábban teljesen más volt a helyzet. A nyugati birodalomrész az életéért küzdött, a hadügy átszervezése pedig a szükségből fakadt, és nem pedig abból, hogy konzerválja saját korának hadszervezeti viszonyait.

Epitoma rei militaris:

Első könyv

A „Foglalat” szerkesztettsége komoly kutatómunkát sugároz. Vegetius először összegyűjtötte és rendszerezte a forrásokat, majd kiválogatta azokat, amelyek mintát adhatnak a hadseregreformhoz. Egyértelműen felismerte, hogy ennek alapjául csakis egy tudatos sorozás és kiképzés szolgálhat, ezért erre a két motívumra építette az első könyvet. A második könyv középpontjába a hadszervezet került, a harmadikban pedig általános taktikai jelenségekre hívja fel a figyelmünket. Az utolsó, negyedik könyv tárgyalja az ostromharcászatot és a haditengerészet témakörét. A fejezetek grammatikailag és stilisztikailag egységesek, vagyis szerzőjük azonos és nem történt utólagos betoldás (például másolók által). A szinopszis néhány sorában Vegetius kifejti műve tartalmát. Eszerint „*az első könyv az ifjak újoncoszását ismerteti; azt, hogy milyen tájakról milyen katonákat kell sorozni, és milyen harcgyakorlatokban kell kiképezni őket (...).*”²⁹⁰ Pontosítva Vegetius szavait, az első könyv 28 caputját a következő egységekre bonthatjuk: kiképzés (1-19), fegyverek és

²⁸⁸ Maur. *Strat.* XII. B. 9.

²⁸⁹ Maur. *Strat.* XII. B. 11-20.

²⁹⁰ Veg. *Epit. syn.*, in: Lang (1885) p. 1.

páncélzat (20), táborerődítés (21-25), majd folytatódik a kiképzés ismertetése (26-28). A bevezetőben az írótól megtudjuk, hogy nem az ő vállalkozása az első ebben a témában. A korábbi uralkodók is szívesen fogadtak hasonló írásokat, amelyeknek célja, hogy tudásukat gyarapítva közkincsé tegyék mindazt, amit megismertek ezekből a művekből. Az író nem kíván a szavakkal játszani vagy szellemeskedni, csakis szorgalmas és lelkiismeretes munkával a „római ügy” hasznára szeretne tenni. Tudja, hogy a római hadsereget alapjaiban kell megváltoztatni, ezért az elsődleges feladat a megfelelő újoncok kiválasztása (*probatio*). Ma már ugyan anakronisztikusan hangzanak Vegetius szavai, de akkoriban, a barbár invázió kellős közepén, kialakult az „északi népekről” egy olyan kép, hogy „a Nap hevétől távol élnek, ezért kevésbé megfontoltak, de mivel áradó bőségben van vérük, a háborúskodásra igen készségesek.” „Az a nép, amely a Nap hevében él, és a nagy hőség kiszárította, eszesebb ugyan, de kevesebb a vére, és ezért nincs benne kitartás és bátorság a közelharchoz.” Ezért „az újoncokat a mérsékeltébb éghajlatról kell sorozni, akikben a vér is elég, és az eszeség sem hiányzik.”²⁹¹ Vegetius a kiválasztással kapcsolatos gondolatmenetét a falusi és városi újoncok közötti különbségek ismertetésével folytatja: „Ami azt illeti, úgy gondolom, sosem volt kétséges, hogy a parasztemberek alkalmasabbak a fegyverviselésre. A parasztember a szabad ég alatt és munka közben táplálkozik, túri a napot, nem húzódik árnyékba, nem ismeri a fürdőket, járatlan az élvezetekben, egyszerű lelkű, kevéssel beéri, tagjai edzettek mindenfajta fáradalom elviselésére; hazuról megszokott dolog neki vasat cipelni, árkot ásni, terhet hordozni. Néha mégis úgy hozza a szükség, hogy városiakat is fegyverbe állítsunk. Ezek (...) tanuljanak meg először dolgozni, díszlépésben menetelni, terhet cipelni, napsütést és port elviselni; ériék be kevés és paraszti étellel; a szabad ég alatt vagy sátorban tartózkodjanak, és csak ezután tanítsuk meg őket a fegyverforgatásra.”²⁹² Ezekkel a gúnyos megjegyzésekkel Vegetius Marius reformkorszakát állítja példának, amikor felszámolták a

²⁹¹ Veg. *Epit.* I. 2. Ez az ún. „északi toposz”, amely az egyik legnépszerűbb vegetiusi motívum volt a középkorban. A motívum Hippokratésztől ered (*Hipp. De aere, aquis et locis* 5, 12, 16, 23-24), amelyet Arisztotelész (*Arist. Pol.* VII. 7.), Poseidonius (*Pos. Frag.* II. 72, fr. 71.) és Varro is átvett. Az utóbbitól merített Vitruvius (*Vitr. Arch.* VI. 1.) és Vegetius is. A motívum görög gyökereiről bővebben: Benedek (1990) pp. 19-46. Tacitusnál a következőképpen jelent meg: „Én magam azok véleményéhez csatlakozom, akiknek megítélése szerint Germania népei nem házasodtak össze más törzsekkel, így érintetlenül megmaradtak sajátos és tiszta, csak önmagához hasonló nemzetnek. Innen van az is, hogy - bármily nagy a lakosság száma, - mindnyájan egyforma testalkatúak: vad és kék a szemük, vöröses a hajuk, testük megtermett, de csak közelharcban erős; a munkát és a fáradtságot már nem bírják úgy, a szomjúságot s a hőséget alig tudják elviselni, a hideget és az éhezést ellenben az éghajlati és talajviszonyok következtében megszokták.” (*Tac. Germ.* 4.) Ammianus Marcellinus az „északi toposz” megnyilvánulását a hunokban vélte felfedezni: „Mindnyájan tagbaszakadt, hatalmas, vállas emberek, ijesztő torzalakok, úgy, hogy kétlábú állatoknak tarthatná őket az ember (...).” (*Amm. Marc. Hist.* XXXI. 2. 2.) „Olykor, ha ingerlik őket, csatába állnak, és ék alakú tömegben indulnak szörnyű csatakiáltással a küzdelembe.” (*Amm. Marc. Hist.* XXXI. 2. 7, továbbá XXXI. 2. 1-6, 8-11.)

²⁹² Veg. *Epit.* I. 3. További utalás: „A földművesek közül kerülnek ki a legbátrabb és legerősebb katonák.” (*Cato Agric. prol.*)

miliciarendszert, és létrehozták a professzionális hadsereg alapjait. A reformok előtt vagyoni osztályok (*classis*) szerint osztották be Róma lakosait katonai szolgálatra. Ezzel szakított Caius Marius, aki a legszegényebbek előtt nyitotta meg a hadsereg kapuját. Munkát, egzisztenciát és életcélt kínált fel ezeknek az embereknek, leküzdve a munkanélküliséget, új alapokra helyezve így a hadsereget.²⁹³ Vegetius egyik legfőbb mondandója így tehát az, hogy vissza kell térni ehhez a korábban kiválóan működő rendszerhez, amikor még csak „*a mérsékelt éghajlatról*” (vagyis Itáliából a római állampolgárok közül) toboroztak újoncokat.²⁹⁴

A továbbiakban Vegetius megadja azokat a kritériumokat, amelyeket feltételként állítanak a jelentkezők elé: „*a férfikor kezdetén kell sorozni*” (18-20. életév), mert akkor a legtanulékonyabb az újonc.²⁹⁵ „*Hatlábnyi illetve öt láb tízhüvelyknyi*” (kb. 178-173 cm)²⁹⁶ magasak legyenek, viszont Tüdeidész példája nyomán, ne annyira a termetet, hanem az erőt és bátorságot vegyük alapul.²⁹⁷ Továbbá az újonc legyen: „*egyenes tartású, izmos vállú, erős alkatú, hosszú ujjú, kis hasú, sovány farú; alsó és felső lábszárát ne párnázza fölösleges hús, hanem az inak keménysége formálja.*”²⁹⁸ „*Messze távol kell tartani a tábortól azokat, akik valamilyen nőies foglalkozást űznek: halászok, madarászok, cukrászok, takácsok.*” Viszont ácsokat, kovácsokat, kerékgyártókat, mészárosokat és vadászokat szívesen látnak.²⁹⁹ A sorozást követően rátérünk a kiképzés fortélyaira: csak akkor kell az újoncot „*megbélyegezni a pontozásos bekarcolással*”, ha már kiderült, hogy alkalmas a feladatra. „*Ezért az újoncot szüntelen gyakorlatoztatással kell bevezetni a fegyverforgatásba.*”³⁰⁰ Vegetius itt megint utal saját korának problémáira: mivel nincs elég kiképző, ezért a régi könyveket kell elővenni: „*De ki is lenne az, aki tanítani tudná azt, amit maga nem tanult meg? Nekünk tehát a történelemből, illetőleg könyvekből kell felelevenítenünk a régi szokást.*”³⁰¹ Vegetius az egyik

²⁹³ Val. Max. *Facta et dicta memorabilia* II. 3. Vö. 245. lábjegyzet. A sorozásról bővebben: Davies (1989) pp. 3-30.

²⁹⁴ A kiválasztással kapcsolatban érdekes adatokkal szolgál a Codex Theodosianus. Ha valaki katonai szolgálatra jelentkezett, azonnal meg kellett vizsgálni az illető születési körülményeit, életviszonyait, és az elmondottakat egy köztisztviselőnek is meg kellett erősíteni. A törvény szerint csak így lehetett biztosítani, hogy a jelölt „*az életfeltételei alapján teljesen szabad.*” (*Cod. Theod.* VII. 2. 1.) A következő pont pedig kimondta, hogy nem szabad senkinek sem kedvezni, vagy valótlan tartalmú bizonyítványt kiállítani. (*Cod. Theod.* VII. 2. 2.)

²⁹⁵ Veg. *Epit.* I. 4. Természetesen ez a legoptimálisabb életkor. E fölött is lehetett jelentkezni.

²⁹⁶ 1 római hüvelyk (*uncia*) a római láb (*pes*) 1/16-od része. 1 római hüvelyk 24,67 mm, 1 római láb 296 mm. A római hosszértékekről bővebben: Hosch (2011) p. 206. Megjegyzendő, hogy a Codex Theodosianus szerint a norma öt láb két hüvelyk (kb. 168 cm) volt. (*Cod. Theod.* VII. 13. 3.)

²⁹⁷ Veg. *Epit.* I. 5. (Veg. *Epit.* I. 6.) Tüdeidész a Théba ellen vonuló hős, „*aki bár kisméretű volt, de vitéz a csatában.*” (Hom. *Il.* V. 801.)

²⁹⁸ Veg. *Epit.* I. 6.

²⁹⁹ Veg. *Epit.* I. 7.

³⁰⁰ Veg. *Epit.* I. 8.

³⁰¹ Veg. *Epit.* I. 8.

legfontosabb feladatnak a menetelés (*gradum*) begyakorlását tartja. A limit katonai lépés esetén (*gradus militaris*) 5 óra alatt 20 ezer lépés (kb. 30 km), erőltetett menetben (*gradus plenus*) 24 ezer lépés (kb. 36 km).³⁰² De tudjon az újonc kitartóan futni (*cursus*) (a nagyobb lendület miatt), ugrani (*salto*) (kitérés a hajítófegyverek elől; az ellenfél elkápráztatása) és úszni is (*natatio*) (ha gyorsan vissza kell vonulni, és egy folyó vagy patak akadályt képez).³⁰³ Szüntelenül gyakorolni kell a kardvívást vesszőből készült pajzsokkal, amelyeknek súlya az eredeti kétszerese, továbbá kétszeres súlyú fadorongokkal és karóbábukkal.³⁰⁴ Vegetius alaposága már szinte zavaró: „Minden egyes újonc külön karóbábút szúrt a földbe úgy, hogy ne inoghassanak meg és hat láb magasan [kb. 178 cm] emelkedjenek ki.”³⁰⁵ Külön felhívja a figyelmünket a helyes kardhasználatra: „(...) nem vágva, hanem szúrva kell sebezni. A vágás ritkán okoz halált, mivel a fegyverek is és a csontok is védik az életfontosságú szerveket. Ellentétben a kéthüvelyknyi [kb. 5 cm] mélységbe hatoló szúrás halálos.”³⁰⁶ Ezzel a részlettel Vegetius tökéletesen leírja a római *gladius (semispatum)* funkcióját, amelyet elsősorban szúrásra és nem vágásra használtak.³⁰⁷ A római legionárius másik fő fegyvere a *pilum* volt: „Az újoncnak (...) gerelyfélét is kell dobni, amelyek nehezebb súlyúak, mint a későbbi igazi hajítófegyverek.”³⁰⁸ Külön kell oktatni az íjászokat és a parittyásokat: az íjakat szakszerűen

³⁰² A római lépés (*passus*) az a távolság, amelyet kilépéskor a hátullévó láb felemelkedése és leérkezése között mértek, vagyis mai értelemben minden második lépés. Ezer lépésben (*mille passus*) állapították a római mérföldet (*mille*), amely ma kb. 1480 méternek felel meg.

³⁰³ Veg. *Epit.* I. 9-10.

³⁰⁴ Veg. *Epit.* I. 11.

³⁰⁵ Veg. *Epit.* I. 11.

³⁰⁶ Veg. *Epit.* I. 12. A nehézgyalogos kiképzése kapcsán Maurikios sokkal szűkszavúbb volt: „Egy az egy ellen kell őket gyakorlatoztatni, pajzzsal és fegyverrel (valódi pajzzsal és gyakorlódárdával), továbbá rövid gerelyek és dobónyilak nagy távolságra való eldobását.” (Maur. *Strat.* XII. B. 2.)

³⁰⁷ Egy római legionáriusnak a *pilum* mellett a *gladius* volt a legbecsesebb fegyvere. A keltibér törzsektől vették át (*gladius Hispaniensis*), és változatait egészen a 11-12. századig használták. Egy klasszikus római *gladius* kb. 60-80 cm hosszúságú, 4-8 cm pengeszélességű, kétélű szúrókard volt. A penge alapját acél és szén keveréke alkotta, a markolat pedig többnyire fából vagy csontból készült. A *gladius*ról és a római gyalogos fegyverzetéről Polybius tájékoztat minket részletesen: Polyb. *Hist.* VI. 22-23. Modern szakirodalom: M. C. Bishop - J. C. N. Coulston: *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome* Oxbow Books, London, 2006.

³⁰⁸ Veg. *Epit.* I. 14. A *pilum* egy kb. 2 méter hosszú nehéz hajítódárda volt. A vassal bevont faszárhoz hozzáerősítettek egy kb. 60 cm hosszú fémszárat, amely egy piramis alakú hegyben végződött. A két elemet fa- és fémszögekkel fogatták egymáshoz. Becsapódáskor a szegek eltörtek és a *pilum* elhajlott, amelyet így nem lehetett visszadobni, továbbá súlyánál fogva lehúzta a pajzsot. Hatótávolsága kb. 30-35 méter volt. Polybius így írt róla: „A hajítódárda közül az egyik nehezebb, a másik könnyebb. A nehéz hajítódárda vagy henger alakú, egy tenyéryni átmérővel, vagy négyszög alakú, egy tenyér hosszúságú éllel. A könnyű hajítódárda nagyjából vadászgerelyhez hasonlít. Mindkét fajta hajítódárda fanyele könyök hosszúságú, ezekbe horgas végű vashely van beleillesztve, melynek hossza azonos a fanyéllal (...)” (Polyb. *Hist.* VI. 22-23.) A klasszikus *pilum*nak több változata alakult ki a 4-5. századra: a *verutum* a *pilum* egy rövidebb kb. 1 méteres változata volt, és a könnyűfegyverzetű előcsatározók használták; a *spiculum* egy késő római hajítódárda, amely kb. 160-180 cm-es lehetett, és a hegy kiképzésében tért el a *pilum*tól. A *Notitia Dignitatum* egyik ábráján a *spiculum*hoz hasonló hajítódárdákat láthatunk. Borhy (2003) p. 20. A *plumbata* egy nehéz dobónyíl volt, ólomsúlllyal a közepén, amelyet a pajzs belső oldalára csatoltak fel a katonák. Vö. 655. lábjegyzet.

kell tartani, a bal kart rögzítve, míg a jobb kart helyes számítással hátra kell húzni.³⁰⁹ A parittyások, mivel minden csatában szükség van rájuk, szorgalmasan gyakorlatoznak, csakúgy, mint az íjászok.³¹⁰ Vegetius, mint a lovak nagy szakértője kivételes figyelmet szentelt a helyes lóraszállás megtanítására: „*Télen fedett helyen, nyáron a szabadban falovakat állítottak fel; az ifjak ezekre - míg gyakorlatra tesznek szert - előbb fegyvertelenül, majd fegyveresen kellett felszállni. Nagy gondot fordítottak arra, hogy ne csak jobb, hanem bal felől is megtanulják a fel- és leugrást, úgy is, hogy kivont kardot vagy lándzsát tartanak a kezükben.*”³¹¹ A kiképzést leíró első egységet egy Vergilius idézettel zárta le: „*Felszereléssel jár, mint Róma serény katonája, / Hordja nehéz terhét, s amikor még senki sem hinné: / Ott van az ellen előtt csatakészen, táborigendben.*”³¹²

A 19. caput után Vegetius úgy gondolja, hogy a kiképzés további lépéseit csak úgy értheti meg az olvasó, ha rövid kitérőt teszünk a fegyverek és a táborerődítés világába (20-25). Megint csak sajnálkozik, hogy a mai gyakorlat már teljesen más, mint a régi. Visszautal a már jól ismert gratianusi példára; az „isten” császár előtt a gyalogosokat sisakkal és páncélinggel vértették fel, most viszont beolvasztják őket. Azt érzékelteti velünk, mintha visszalépett volna a hadművészet egy olyan korba, amikor a katonák még nem páncélozták magukat. Úgy tűnik, hogy katonának lenni már nem kiváltság, hanem teher: „*Miközben katonáink húzódoznak a munkától és a gyakorlástól, kiáltó szegényükre barmokként mérsárolják le őket.*” Viszont régebben „*falnak nevezték a gyalogosok seregét.*” Azért, mert a „*korábbi dárdás legiók a pajzsokon*”³¹³ kívül páncélokkal és az ércsisakokkal is tündököltek. Az íjászok bal karját is felpáncélozták.” Itt kerül elő a *princeps-hastatus-triarius* felállítás, amely a római hadsereg

³⁰⁹ A római hadsereg íjászairól bővebben: Coulston (1985) pp. 280-325. Maurikiosnál sokkal hangsúlyosabb szerepet kapnak az íjászok. Az egész *Strategikon* az íjászok és lovasíjászok kiképzésével indul: „*Ki kell lépezni arra [a katonát], hogy gyalogosként gyorsan lőjön, akár római, akár perzsa módon. Fontos, hogy sebesen végezzék, hogy egy pillanat alatt kiengedjék és felhúzzák az íjat. Ez elengedhetetlen, és lovon ülve is gyakorolni kell. Gyalogosan kell meghatározott távolságból gyakorolni a lögyorsaságot egy dárdára vagy más célra. A gyorstüzelést vágató lovon is folytatni kell előre, hátra, balra és jobbra.*” (Maur. *Strat.* I. 1.) A rómaiak az íj felhúzását a nomádoktól leshették el, mely szerint a húrt hüvelyk- és mutatóujjal kell megfeszíteni. A perzsák ehhez az alsó három ujjukat használták. Bővebben: Bivar (1972) p. 285.

³¹⁰ Veg. *Epit.* I. 15-17. „*Azt mondják, hogy a parittyák használatát a Baleári-szigetek lakói találták fel és olyan ügyességgel alkalmazzák, hogy az anyák csak akkor engedték kenyérhez nyúlni kicsiny fiaikat, ha előbb azt egy parittyából kilőtt kővel átlukasztották.*” (Veg. *Epit.* I. 16.) Ez a mondat remek példa az ókori kivonatolásra. A gondolat először Sztrabónnál jelent meg (Strabo *Geog.* III. 5. 1), majd Varrónál, aztán Diodorus Siculusnál (Diod. *Sic. Bibl. Hist.* V. 18), majd Florusnál (Florus *Epit.* XLIII. 8). A római hadsereg parittyásairól bővebben: Griffiths (1989) pp. 255-279.

³¹¹ Veg. *Epit.* I. 18. Maurikiost inspirálhatta Vegetius a lóraszállást illetően, bár előbbi nem volt annyira részletes. A császár röviden megjegyzi, hogy a katonának gyakorolnia kell a lóraszállást. (Maur. *Strat.* I. 1.)

³¹² Veg. *Georg.* III. 346-348.

³¹³ Vegetius szerint a katonák *digmatákat* (*digmata*), csapatjelvényeket festettek a pajzsokra, nehogy a csata forgatagában eltávolodjanak egymástól. A *Notitia Dignitatum*ban megadott csapatjelvény és csapatnév között nem egy esetben szoros összefüggés tapasztalható. Bővebben: Borhy (2003) p. XXXIII.

meghatározó taktikai formációja volt a köztársaság idején. A páncélokon kívül újfent megemlíti Vegetius a *pilumot*: „*Vékony, kilenc hüvelyknyi [kb. 22 cm], vagy egy lábnyi [kb. 30 cm] hosszú, háromszög alakú vashegyel*³¹⁴ *volt ellátva, hogyha a pajzsba fúródott, ne lehessen kiszakítani.*”³¹⁵ Valaha a rómaiak arról voltak híresek, hogy fegyvereket másoltak az ellenségtől. Ez a tendencia mára megfordult: „*A távolra ható fegyvereknek ez a fajtája nálunk már ritka. A barbárok pajzsos gyalogsága azonban előszeretettel használja, és bebrának nevezik.*”³¹⁶ Végül a tanulságot levonva, zárásként megjegyzi, „*hogy a régi fegyverek minden fajtájával fel kell szerelni és fel kell vértézi az újoncokat (...).*”³¹⁷

A kiképzésről szóló rész catói hatást tükröz, viszont azt nem tudjuk, hogy a táborerődítés öt caputját ugyanő ihlette-e. Látszik, hogy betoldott rész és erősen lerövidített, mivel alapvető lépéseket (távolságok kimérése), római sajátosságokat (tessera, őrtornyok, a táborlakók pontos elhelyezkedése) kihagyott.³¹⁸ Viszont más szerzőknél sokkal részletesebben, precíz méretekkal alátámasztva fejti ki a tábor körüli sáncok felhúzását.³¹⁹ Ugyancsak itt találkozunk olyan rejtélyes táborverési formákkal, mint a háromszögletű vagy a félkör alakú tábor, amelyeket viszont nem fejtett ki részletesen.³²⁰ Úgy tűnik, hogy egy kicsit bajban volt a forrás(ok) értelmezésével. Maga is megjegyzi, hogy ez a tudás teljességgel kihalt, így nem is lehet összehasonlítási alapja.³²¹ Végül a könyv utolsó három caputjával visszakanyarodunk a gyalogosok kiképzéséhez. A 26. caputban Vegetius azokra az alapelvekre hívta fel a figyelmet, amelyeket bizonyára minden olvasója megfontolt: „*Bizonyos, hogy az ütközetben*

³¹⁴ Várady a „*ferro subtili trigono praefixa*” részhez „*horgos vashegy*”-et írt, viszont jobbnak láttam „*háromszög alakú vashegy*”-ként visszaadni a jelentést.

³¹⁵ Veg. *Epit.* I. 20.

³¹⁶ A *Notitia Dignitatum* egyik ábráján valószínűleg egy *spiculumot* látunk és nem *bebrát*, amelynek a feje nem volt háromszög alakúan kiképezve, ahogy azt Vegetius mondta. Vö. 308. lábjegyzet.

³¹⁷ Veg. *Epit.* I. 20. Gyakorlatilag Maurikios könnyűgyalogosai is hasonlóan voltak felfegyverezve: íj és tegez 30-40 nyíllal, számszeríj és tegez néhány rövidebb nyíllal, egy parittyá, néhány dobónyíl, kis pajzs. Azok a katonák, akik még nem voltak jártasak az íjászkodásban, rövid gerelyekkel vagy szláv dárdákkal harcoltak. (Maur. *Strat.* XII. B. 5.)

³¹⁸ A római tábor jellegéről sokkal részletesebb képet kapunk Polybiustól és Iosephus Flaviustól. Polybius szerint a római tábor 400 négyzetláb területű, meghatározott helye van a hadvezérnek, a tribunusoknak és az egyes egységeknek. Az éjszakai őrségváltást pedig az aznapi jelszót tartalmazó táblácska, a *tessera* segítségével hajtották végre. (Polyb. *Hist.* VI. 27-42.) Iosephus Flavius nem volt annyira részletes, mint Polybius, viszont hatásosan érzékeltette a római táborban uralkodó rendet és szervezettséget. (Ios. *Bell. Iud.* III. 5.)

³¹⁹ Veg. *Epit.* I. 24. A táborerődítés újra terítékre kerül majd a III. 8. caputban. A római táborerődítésről bővebben: Baatz (1994) pp. 315-325. Vegetius a barbárok szokásának tartja a szekértábor felállítását. A gyakorlatot a kelet-római hadsereg is átvehette, mivel Maurikios a két táborverési módszer ötvözetére tesz javaslatot: „*A kocsikat körbe kell állítani, és be kell őket ásni, ha a talaj engedi. A kocsikon túl egy külső árkot is ásni kell 5-6 láb szélesen [Vegetiusnál 9-12 láb], és 7-8 láb mélyen [Vegetiusnál 7-9 láb] (...). Az árok szélén szögeslábakat szórjunk szét, míg az aljába kis lyukakat fúrjunk, amelyek éles tüskékkel legyenek tele.*” (Maur. *Strat.* XII. B. 22.)

³²⁰ Veg. *Epit.* I. 23.

³²¹ Veg. *Epit.* I. 21.

minden egyébnél fontosabb, hogy a katonák állandó gyakorlás eredményeképpen megtartsák a harcrendben megállapított sorokat, és az előremozgáskor az előírással ellenkezően sehol se rövidítsék vagy nyújtsák meg az oszlopot. Mert ha tömörülnek, elveszítik a harchoz szükséges teret, és egymást kölcsönösen akadályozzák, ha pedig soraik fellazulnak és megritkulnak, az ellenséges áttörésnek nyitnak utat. (...) Az újoncokat tehát ki kell vezényelni a mezőre és katalógus [matriculae ordinem]³²² szerint egyes vonalba állítani, úgy, hogy az először egyszeres és széltében nyújtott legyen, sehol ne öblösödjön vagy görbüljön, s a katonák egyenlő és szabályos térközökre álljanak egymástól. Aztán parancsot kell adni a gyors megkettőzésre, úgy, hogy még rohamban is megőrizték a sort, amelybe tartoznak. Harmadik oktatási feladat, hogy gyorsan négyszögalakot képezzenek, amelyből háromszögű alakzatot kell felvenni; ezt éknek nevezik.”³²³ Vegetius itt megfogalmazta a legalapvetőbb gyalogsági elveket: a sorok és oszlopok közötti távolságok tartása, nyújtása, tömörítése, alakzatok felvétele.

Második könyv

A második könyv bevezetőjéből úgy tűnik, hogy Vegetius első könyve elnyerte a császár tetszését, mivel megbízást kapott a folytatásra: „Mert az újoncok sorozásáról és kiképzéséről szóló könyvecskémet nem sokkal ezelőtt mintegy szolgálétemre felajánlottam, és mégis feddés nélkül távoztam. Nem rettegek ezért parancsra nekifogni olyan munkának, amely büntetlenül maradt.”³²⁴ Ez a fejezet már egy összeszedettebb koncepciót sugároz, amelynek alapja a római legiók felépítésnek és működésének bemutatása (2-22). Ezt az író kiegészíti két kiképzéssel kapcsolatos caputtal (23-24) és a legiók gépeit felsoroló résszel (25). A tudatosság leginkább abban mutatkozik meg, hogy Vegetius először általánosságban beszél a hadügyről, majd pedig fokozatosan jutunk el a könyv fő mondanivalójához, a római legiókhoz. Megint csak egy Vergilius idézetet hívva segítségül először meghatározza az egyes fegyvernemeket: „A hadügyet pedig, amit azt a latinok hírneves költője művének elején mondja: 'a fegyverek és harcosok képezik.' Ez utóbbi három részre tagolódik: lovasságra, gyalogságra és hajóhadra.”³²⁵ Másodsorban a legiókat és a segédcsapatokat (*auxilari*) választja ketté: „A

³²² A *matricula ordinem* (*index militum, catalogus*) a katonai szolgálatra alkalmas fiatalokat tartotta nyilván. Livius szerint nemcsak Róma város lakosairól, hanem a szövetséges népek hadrafogható fiataljairól is vezettek *catalogust*. Livius *Ab urb. cond.* XXIX. 15. Bővebben: Brunt (1987) pp. 33-43. Várady László fordításában „anyakönyvi névsor” szerepel, amelyet „katalógus”-ra javítottam.

³²³ Veg. *Epit.* I. 26.

³²⁴ Veg. *Epit.* II. prol.

³²⁵ Veg. *Epit.* II. 1. „Fegyvert és vitézt éneklek (...)” (Verg. *Aen.* 1.)

segédcsapatok különféle vidékekről, különféle seregekből érkeznek és nincsenek összehangolva sem fegyvelmezetség, sem katonai ismeretek, sem harci kedv tekintetében. (...) Mert a segédcsapatokat mindig könnyűfegyverzetűek gyanánt csatolták a legiókhoz a harcrendben úgy, hogy a harcban inkább támaszul, mint élvonalbeli segéderőként szolgáltak. - A teljes számú cohorszal rendelkező legio azonban, amely a nehézfegyverzetűeket (ti. princepsket, hastatusokat, triariusokat, előharcosokat), hasonlóképpen a könnyűfegyverzetűeket (ti. ferentariusokat, ijászokat, parittyásokat, hajítódárdásokat és a saját testébe oltott legionárius lovasságát) egyetlen katalógusba egyesíti.”³²⁶ A 4. caputban Vegetius szövé teszi, hogy a most következő leírást a régi legio szervezetéről a katonai jog szabályzata szerint fogja előadni. „Ha pedig ez a leírás egy kissé homályosnak tűnik, azt nem nekem, hanem a dolgok természetének kell betudni.”³²⁷ Való igaz, hogy egy olyan képet kapunk, amelyet első olvasatra nehéz megérteni. Mindenesetre egy létszámban erősen felduzzasztott császárkori legiót ismerhetünk meg:³²⁸ „Tudnivaló, hogy egy legióban tíz cohorsnak kell lennie. Az első cohors létszámban és rangban fölötte áll a többinek, mert származásra és műveltségre nézve a legválogatottabb férfiakat kívánja. Ez a cohors viszi a legio jelvényét, a sast és a császári képmásokat. (...) 'Ezres cohors'-nak is hívják: 1105 főnyi gyalogsága és 132 főnyi páncélos lovassága van.”³²⁹ [1. ábra] Ez a legio feje, és amikor harcra kerül sor, az első csatasor tőle kiindulva sorakozik fel. A 2. cohorsnak 555 gyalogosa, 66 lovasa van és 'ötszázados cohors'-nak nevezik.” (2. ábra) A továbbiakban a cohorsok létszámban nem, csakis elhelyezkedésben térnek el egymástól: „A 3. cohorsba derekabbakat szokás besorozni, mivel a hadrend közepén áll. (...) Az 5. cohors is bátor katonákat kíván,

³²⁶ Veg. Epit. II. 2. Vegetius a caputban kissé zavarosan fogalmazott, de a lényeg, hogy külön legiót képeztek a nehézfegyverzetű gyalogosok (princeps-hastatus-triarius) és külön legiót a könnyűfegyverzetűek (lovakok, ijászok, parittyások). Várady László a *matricula* szót „anyakönyv”-re fordította, amelyet én „katalógus”-ra javítottam.

³²⁷ Veg. Epit. II. 4.

³²⁸ A legio leírása előtt Vegetius még szólt a „katonai esküről” (*militia sacramenta*) (Veg. Epit. II. 5). Ezt tartjuk az egyik „legkeresztényibb” caputnak, hiszen Vegetius szerint miután megjelölték és lajstromba vették az újoncokat, feleskették őket Istenre, Krisztusra, a Szentlélekre és a császárra. Vegetius úgy gondolta, hogy ez az egész procedura valami olyasféle rítus lehet, mint a keresztényeknél a hamvazószerda vagy a keresztelés, ahol a jelöltet keresztel megjelölték. Viszont Vegetiusnál a kereszt helyett egy tetoválás a jel. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a 4. századra már egyre inkább teherré vált a katonáskodás, és az újoncokat igyekeztek a lehető legszigorúbban ellenőrizni. Gáspár (1982) p. 43. A témáról bővebben: Dölger (1929-34) II. pp. 268-280. Vö. 725. lábjegyzet.

³²⁹ Vegetius külön nem említi, de centuriánként 1-1 *signifer* (jelvényhordozó) és *optio* (segédtsizt) is szolgált. Az 1-2. ábrákon őket is feltüntettem, viszont a létszámba nem számoltam bele. Az 1105 fős 1. cohors gyalogságának hadszervezete:

1. centuria: 385 *contubernales* + 55 *decanus* + 1 *centurio* = 441 gyalogos
2. centuria: 200 *contubernales* + 20 *decanus* + 1 *centurio* = 221 gyalogos
3. centuria: 150 *contubernales* + 15 *decanus* + 1 *centurio* = 166 gyalogos
4. centuria: 150 *contubernales* + 15 *decanus* + 1 *centurio* = 166 gyalogos
5. centuria: 100 *contubernales* + 10 *decanus* + 1 *centurio* = 111 gyalogos

mivel akár az 1. cohors a jobbszárnyat, ez a bal szárnyat képezi. Ez az öt cohors a harcrend első sora. A 6. cohorsba is a kiszemelt ifjak sorolandók, mivel a második sorban a sas és a szent képmások mögött a 6. cohors áll. (...) A 8. cohors is bátor férfiakat kíván, mivel a második sor közepén áll. (...) A 10. cohors is jó harcosokat szokott kapni, mivel a második sor bal szárnyán van.”³³⁰ Noha korábban a cohorsok három vonalban álltak fel (*triplex acies*), úgy látszik, hogy áttértek a kétvonalas felállásra (*duplex acies*) (3. ábra).³³¹ Vegetius nem szól külön a 2. 4. 7. és 9. cohorsok elhelyezkedéséről, de továbbgondolva viszonylag egyszerűen kijön a két vonal: az első sorban balszárnyon 5-4. cohors, centrum 3. cohors, jobbszárnyon 2-1. cohors. A második sorban balszárnyon 10-9. cohors, centrum 8. cohors, jobbszárnyon 7-6. cohors. „Ezen a tíz cohorson alapul a teljes legio, amelynek 6100 főnyi gyalogsága és 730 főnyi lovassága van.”³³² Két caputtal odébb találjuk a legio kisebb egységeit, amely szerint a cohorsokat 5-5 *centuria* adja. A *centuria* alatti adminisztratív egység a *contubernium* (sátorközösség) 10-10 fővel (*contubernales*), amelyet a *decanus* vezet.³³³

A következő caputokban megismerhetjük a legio tisztikarát.³³⁴ Hadjárattól függően 1-2, maximum 3-4 legio felállítására adtak parancsot a szenátorok. A köztársaság idején a hadsereg élén két *consul* állt. A császárkorban a hadvezér a *legatus legionis*, akit különleges császári megbízottként maga az uralkodó nevezett ki.³³⁵ Távollétében a *praefectus* helyettesítette, aki a hadsereg életével kapcsolatos mindenféle ügyet intézett: letáborozás, indulás, büntetés, fegyverzet, ruházat, lovak beszerzése, ellátás megszervezése. Legiónként

³³⁰ Veg. *Epit.* II. 6.

³³¹ Például Caesar a háromvonalas felállást preferálta: 4 cohors az első vonalban 3-3 cohors a másodikban és a harmadikban. (Caes. *Bell. Civ.* I. 83.) Egy tipikus manőver szerint amíg az első vonal cohorsai lefoglalták az ellenséget, addig a második vonal az első mögé sorakozott, és ha kellett kisegítette vagy felváltotta őket. A harmadik vonal cohorsai foglalkozhattak a táborerődítéssel vagy a málha védelmével, de tartalékba is vonhatták őket. (Caes. *Bell. Gall.* I. 25.)

³³² Várady László fordításában a lovasoknál 780 szerepel, azonban 730 a helyes létszám. Lang (1885) p. 40.

³³³ Veg. *Epit.* II. 8. További utalás: Gell. *Noct. Att.* XVI. 4, Ps. Hyg. *Mun. castr.* I. 2. A létszámviszonyokra vonatkozó adatokat természetesen fenntartásokkal kell kezelünk. A betegségek, halálozások, szabadságolások, leszerelések, vagy a hadvezér távolléte miatt a legiók létszáma sohasem volt teljes. Ez az oka annak, hogy a források ellentmondanak egymásnak a legiók létszámviszonyait illetően. Pseudo Hyginus szerint az 1. cohors 800 főből állt, míg a 2-10. cohorsok egyenként 480 főből, amelyhez hozzácsatoltak még egy 120 fős lovasegységet. (Ps. Hyg. *Mun. castr.* 1-3.) Frere (1980) pp. 51-60. Arrianos alánok elleni hadjáratában a nehézyalogságot a *legio XV Apollinarius* és a *vexillatio legionis XII Fluminatae* adták. Ezek létszáma 7 ezer fő körül mozoghatott. Forisek (2010) pp. 67-68.

A 2-10. cohors egyikére levetítve a létszám: 100 *contubernales* x 5 *centuria* = 500 *contubernales* + (10 *decanus* x 5 *centuria*) = 50 *decanus* + 5 *centuriones* = 555 gyalogos.

³³⁴ Veg. *Epit.* II. 7-11.

³³⁵ A *legatus legionis* tisztség a polgárháborúk időszakában formálódott ki. Caesar és Pompeius nem személyesen utazott a tartományaikba, hanem legatusaikat küldték oda egyfajta helytartóként. Augustus idejétől fogva a császárok egy-egy tapasztalt, szenátori rangú volt tribunust neveztek ki *legatus legionis*-nak. Ez alól kivételt képeztek Egyiptom és Mezopotámia provinciák, ahol a helytartói és hadvezéri posztot a lovagrendbeli *praefectus legionis* töltötte be. Bővebben: Keppie (1998) pp. 176, 189-190.

több *tribunus* segítette a praefectus munkáját. Vegetius csak egyről tesz említést, amely valószínűleg saját korára vonatkozott, de tudjuk, hogy az érett császárkorban legalább hatan voltak (*tribuni militum*).³³⁶ Hagyományos értelemben vett haditanács (*consilium*) a rómaiaknál nem létezett. A haditervet maga a hadvezér dolgozta ki egy-két törzstiszt segítségével (például Iulius Caesar mellett Marcus Antonius, Octavianus mellett Agrippa), amelyet továbbadtak a többi törzstisztnek, azok pedig az alárendeltjeiknek. Vitának nem volt helye, és a hadvezér döntéseit nem lehetett megkérdőjelezni. A tribunusok alatt helyezkedett el a táborpraefectus tisztsége (*praefectus castrorum*): „Az ő feladata volt a tábor helyének megállapítása, a sánc és az árok felbecsülése. Az ő gondjaira voltak bízva a katonák sátrai, illetve barakkjai és az összes felszerelés. Az ő hatáskörébe tartoztak a sátorközösség gyengélkedői, valamint a kezelőorvosok és kezelési költségek. Gondoskodott arról, hogy mindig legyenek kéznél társzekerek, teherhúzó lovak; hasonlóképpen szerszámok, melyekkel a farönköt fűrészelik és hasítják, melyekkel árkot ásnak, a sáncot és vízvezetékét egybeszerkesztik; azután, hogy legyenek kéznél faanyagok, szalmaféleségek és faltörő kosok, 'vadszamarak', nyíllövő- és egyéb fajta hajtógépek. A táborpraefectust hosszú és kipróbált katonáskodás után, mint az összes között a legtapasztaltabbat szemelték ki, hogy helyes utasításokat adjon másoknak arra, amit ő maga megelégedésére látott el.”³³⁷ A táborpraefectus általában lovagrendbeli személy volt, de előfordult, hogy az első centuriót, a *primipilust* léptették elő. A további tisztségekről elég rendezetlen kép rajzolódik ki.³³⁸ A táborpraefectus alatt szolgáltak a *centuriók*, legiónként 55. A legio első centuriója, „aki a sas előtt járt és a harcrend első sorában négy centuriának, azaz 400 katonának parancsolt” a *primus pilus prior*, röviden *primipilus* volt.³³⁹ Úgy tűnik itt Vegetius saját magával kerül ellentmondásba, mivel az első cohors esetében négy centuria létszáma 880 fő, nem pedig 400, ahogy ő mondja. Valószínűleg úgy értette, hogy két duplaméretű centuriának, azaz 440 (2x220) főnek parancsnokolt az első centurio. „Az első *hastatus* hasonlóképpen két centuriát vezetett. Ezt most *decenarius*nak hívják. Az első cohors első katonája pedig másfél centuria, azaz 150 ember fölött parancsnokolt. Reá tartozik csaknem minden szervezési teendő. A második *hastatus* parancsnoksága alatt hasonlóképpen másfél centuria, azaz 150 ember

³³⁶ A *tribunus angusticlavius* egy szenátori rendű fiatal volt, aki „tanulóéveit” töltötte a legiónál. Alatta helyezkedett el az öt *tribuni laticlavii*, akik gyakorlatilag törzstisztek voltak, és gyakran a kiképzésért feleltek. (Veg. *Epit.* II. 12.) Bővebben: Keppie (1998) pp. 176-177.

³³⁷ Veg. *Epit.* II. 10. További utalás: Iul. *Obseq. Prod. Lib.* 72.

³³⁸ A félreértést az adja, hogy a római parancsnoki hierarchia sosem volt kötött, hanem rugalmasan kezelték. Sok volt az átfedés a tisztségek között. Ugyanakkor az is látszik, hogy Vegetius keverte a kora császárkori és a saját korabeli tisztségeket. Ez betudható annak, hogy közte és forrásai között nagy volt az időbeli eltérés, ugyanakkor nem volt annyira járatos a katonai terminológiában, mint például Ammianus Marcellinus.

³³⁹ Veg. *Epit.* II. 8.

állott. Az első triarius 100 embert vezényelt. Így az első cohors tíz centuriája az öt ordinarius parancsnoksága alatt állott.” Nem teljesen világos, hogy az első hastatus (*hastatus prior*), mint az első centurio utáni tiszt két centuriát (440 főt?) vezetett, vagyis annyit, mint a felettese? A következő sor pedig teljesen érthetetlen, mivel az első cohors első katonája az maga az első centurio, akiről már korábban szolt, és ő nem vezethetett 150 főt.³⁴⁰ Az ellentmondást azonban könnyen fel lehet oldani akkor, hogyha visszakanyarodunk az első cohors létszámához (1105 fő) (1. ábra). Eszerint a cohors 10 centuriája (5 dupla méretű centuria) közül négyet vezetett az első centurio (valójában 440 főt), kettőt a második centurio (220 főt), másfelet a harmadik centurio (165 főt), másfelet a negyedik centurio (165 főt) és egyet az ötödik centurio (110 főt).³⁴¹ A caput végére már Vegetius is megtalálta a fonalat: ha egy centuriára 5 centurio jut, akkor valóban 55 centurio van a 2-10. cohorsokban. A centuriók alatt következtek az altiszti, illetve tiszties rangúak: *centenarius* (késő császárkori centurio, aki egy centuriát vezényel), *decanus* (a sátorközösség vezetője), *ordinarius* (csatában az első sorok vezetője), *aquilifer* (a sas hordozója), *imaginarius* (a császári képmás hordozója), *optio* (segéd tiszt, „felzárkóztató”), *tesserarius* (parancsörtiszt), továbbá zenészek, mérnökök és egyéb kitüntetettek.³⁴² „A katonák előléptetése az egyes cohorsokon, illetve az egyes szolgálati fokozatokon keresztül körforgásszerűen történt, úgy, hogy az első cohorsból a tizedikbe jut a katona, amint egy bizonyos rendfokozatra léptetik elő, és viszont: a szolgálati idő növekedésével magasabb rendfokozatokba jutva, a tizedikből a többi cohorson át visszajut az elsőbe. Tehát az első centurio úgy jutott el az első cohorsban erre a tisztségre, hogy előzőleg körben végigszolgált az összes cohorsot a különböző szolgálati fokokon át.”³⁴³ Bár az rejtély, hogy a gyakorlatban ez hogyan működött, mégis Vegetius szerint ez a fajta összefűződés biztosította az egyes cohorsok közötti teljes egyetértést.³⁴⁴ A lovassági cohorsot két-két turmára osztották. Egy turmában 32 lovas volt élükön a *decurio*val. „Turmájában a *decurio* a legtekintélyesebb mindegyikük között; legügyesebb a fegyverforgatásban, szakértő a

³⁴⁰ Vegetius nem jól számolt: $400 + 400 + 150 + 150 + 100 = 1200$, ami jóval túllépi az 1105 főt.

³⁴¹ $440 + 220 + 165 + 165 + 110 = 1100 + 5$ centurio (*ordinarius*) (*primipilus*, *decenarius* [*hastatus prior*], *hastatus posterior*, *triarius prior*, *centenarius*) = 1105 fő. Vö. 329. lábjegyzet.

³⁴² Veg. *Epit.* II. 7, 13.

³⁴³ Caes. *Bell. Gall.* VII. 40.

³⁴⁴ Veg. *Epit.* II. 21. Eszerint például a 10. cohors legfiatalabb centuriójának akár több évtizedet is várnia kellett, hogy *primipilus* legyen. Mire elérte ezt a posztot, már a „nyugdíjazása” is esedékessé vált. További utalás: Caes. *Bell. Gall.* VI. 40. A Codex Theodosianus rendkívül szigorúan vette a katonai érdemek szerinti előléptetést, mely szerint ne a szerencse vagy előjogok döntsenek ilyen esetekben. (*Cod. Theod.* VII. 21. 1, VII. 3. 1-2.) Anastasius kelet-római császár (431-518) rendelete kimondta, hogy az újoncnak a legalacsonyabb rendfokozatból kell indulniuk, és addig nem engedélyezik számukra az előléptetést, amíg rá nem szolgáltak arra. (*Cod. Iust.* XII. 43. 3.)

kiképzésben.” Ő gondoskodik a turma páncélzatáról, fegyverzetéről, továbbá a legénység (*turmales*) és a lovak egészségéről.³⁴⁵

Vegetiusnak a legio hadrendjéről szóló leírása is nehezen követhető. A második és harmadik könyv több *caput*-jában foglalkozik vele, de eltérő módon.³⁴⁶ Úgy tűnik, mintha ötvözte volna saját korának hadszervezetét a korábbi legiók taktikai felállásával. Például nem világos, hogy a 110 fős centuriák milyen szisztéma szerint foglalták el a helyeiket. Többször szól a princeps-hastatus-triarius hármasságról, amellyel kora köztársaság kori mintát követett („polybiusi legio”), de ezeket összevegyíti egy későbbi császárkori mintával, amikor már megint több fegyvernem jelent meg a római seregben (például szigonyosok, kelta lándzsások, pikkelypáncélos íjászok stb.).³⁴⁷ Sajnos arról sincsen információnk, hogy a centuriákon belül milyen arányban oszlottak meg ezek az egységek, vagy hogy az egyes egységek között voltak-e térközök, és ha igen, akkor mekkorák.³⁴⁸

Kiindulópontja a már fentebb tárgyalt kétvonalas felállítás (*duplex acies*) (3. ábra).³⁴⁹ Az első vonal bal szárnyát az 5. cohors, jobbszárnyát a megnövelt méretű 1. cohors védte. Köztük foglaltak helyet a 4-3-2. cohorsok. „Az első sorba a begyakorlott és régi katonákat kell elhelyezni, akiket azelőtt princepsnek neveztek.”³⁵⁰ (4. ábra) Fegyverzetük: fémsisak, pikkelypáncél, lábvért, pajzs, pallos, félpallos, öt-öt szakállas paritty a pajzsra akasztva, „amelyeket az első roham során vetnek ki. Továbbá két-két hajítódárda: az egyik nagyobb méretű kilenc hüvelyk hosszú szigonyvassal, öt és fél láb hosszú dárdanyéllel, amelyet pilumnak hívtak, és most 'szigonynak' neveznek. (...) A másik kisebb, öthüvelyknyi hosszú vashegygel és negyedfél láb hosszú nyéllel, amelyet most 'nyársnak' neveznek. A princeps első vonala a régi szabályzat szerint ezekkel a fegyverekkel volt felszerelve.”³⁵¹ Nem tudjuk, hogy Vegetius miért nevezi az első vonalat a „*princeps* vonalának.” Vagy a forrása nem volt megbízható, vagy pedig ő került fogalomzavarba, mivel a „polybiusi legio” első vonalában a legfiatalabb férfiakból álló hastatusok harcoltak hasonló fegyverzettel.³⁵² A princeps csak utánuk következtek. Mindenesetre a korábban egységes fegyverzet (pilum, gladius, scutum) eléggé differenciálttá vált, ha a legionáriusnak még egy pallos és néhány

³⁴⁵ Veg. *Epit.* II. 14. A 2-10. cohors egyikére levetítve a létszám: 32 *turmales* x 2 *turmae* = 64 *turmales* + 2 *decurio* = 66 fő. Az első cohors esetében: 64 *turmales* x 2 *turmae* = 128 *turmales* + 4 *decurio* = 132 fő.

³⁴⁶ Veg. *Epit.* II. 15-17; III. 14-18.

³⁴⁷ A „polybiusi legio” (kb. Kr. e. 2. század közepe) szerint az első vonalban a fiatalabb *hastatus*ok, a másodikban a középkorú *princeps*ok, a harmadikban pedig a tapasztalt *triarius*ok harcoltak.

³⁴⁸ A „polybiusi legio”-ról bővebben: Polyb. *Hist.* VI. 21-29, Livius *Ab urb. cond.* I. 43; VIII. 8.

³⁴⁹ Vö. 331. lábjegyzet.

³⁵⁰ Veg. *Epit.* III. 14.

³⁵¹ Veg. *Epit.* II. 15.

³⁵² Polyb. *Hist.* VI. 22.

dobónyíl kezeléséhez is értenie kellett.³⁵³ A vonal második sorában következtek a könnyűfegyverzetű egységek, amelyeket Vegetius hastatusoknak nevez, és több sorba (*ordo*) sorol: „*Pikkelypáncélos íjászok, ferentariusok és könnyűfegyverzetűek következnek, akiket most 'csatározóknak' és 'harcgyakorlatosoknak' nevezünk, s akik fel voltak szerelve pajzssal, karddal hajítódárdákkal (...) vagy íjakkal.*”³⁵⁴ A következő sorban a „*legkönnyebb pajzsosokból, az ifjabb íjászokból és azokból áll, akik 'nyársakkal' vagy mattiobarbolusokkal (melyeket ólomgolyós korbácsoknak neveznek) harcolnak fűrgén (...).*”³⁵⁵ Ezek az egységek az előző sorok elé mentek „*az első helyre*”, hogy a távolra ható fegyvereikkel nyugtalanítsák az ellenfelet. Ha az ellenség megfutott, üldözték őket, ha nem, akkor ezek visszavonultak az eredeti helyükre. A következő sorban „*helyezték el olykor a kerek nyíllövőgépeket és a kézi nyíllövőgépeket valamint a rudas és kézi parittyásokat.*”³⁵⁶ A vonal harmadik és egyben leghátsó sorát „*a legerősebb, pajzssal és minden fegyverfajtaival felszerelt harcosok foglalták el, akiket a régiek triariusoknak neveztek. Ezek, hogy pihenten és sértetlenül, frissebben támadjanak az ellenségre, a legutolsó sor mögött ülni szoktak.*”³⁵⁷

Vegetius leírásával kapcsolatban az első probléma az, hogy nem tudjuk, hogy a kétvonalas csatarendben, hogyan helyezkedtek el a fent említett sorok. Vajon a princeps-hastatus-triarius felállás csak az 5-1. cohorsokra vonatkozott, vagy pedig a teljes legióra, ahogy az Polybius leírásában olvasható? Az első vonalban az öt cohors létszáma elméletileg 3325, a másodikban 2750 fő.³⁵⁸ Arról is hallunk, hogy „*az egyes fegyveresek egyenes irányban három-három lábnyi [0,9 m] szakaszt szoktak egymás között elfoglalni, azaz egy mérföldnyi [1480 m] távolságon 1666 gyalogos sorakozik hosszában, úgy, hogy ne legyen hézag az arcvonal, de hely is legyen a fegyverek forgatására.*”³⁵⁹ Ha az arcvonalban 1666 ember állt, akkor a 3325 főt csak két sorban lehetett felsorakoztatni, a második vonalat meg még annyiban se. Taktikailag nem lett volna kifizetődő, ha két sor mélységben állítanak fel tíz cohorsot, mivel az arcvonal túlzott elnyújtása könnyebb áttörést eredményezett volna. Ezért

³⁵³ Vö. 655. lábjegyzet.

³⁵⁴ Veg. *Epit.* II. 15; III. 14. Itt Cato volt a forrás: „*Cato ferentariusoknak hívta őket.*” (Festus, in: *Catoniana sive M. Poreii Catonis Censorii quae supersunt operum fragmenta* 44). További utalás: Sall. *Cat.* LX. 2.

³⁵⁵ A könnyebb pajzsosok (*scutati*) valószínűleg késő római íjászok vagy dárdavetői lehettek. Procopius kelet-római történetíró elég gyászos képet fest róluk: „*Gyakorlatilag nem viseltek páncélzatot, ezért vagy elkérték egy bajtársuk pajzsát, vagy sírhalmok sírkövei mögé bújtak, amelyek azonban nem védték meg őket sem a menekülőktől, sem pedig az ellenség támadásától.*” (Procop. *Bell. Pers.* I. 1. 8-16.)

³⁵⁶ A nyíllövőgépek elhelyezéséről: Veg. *Epit.* II. 15, 25; III. 24.

³⁵⁷ Veg. *Epit.* III. 14. A triariusok szerepe emlékeztet leginkább a „polybiusi legió”-ra, ahol a hátsó vonalban a legtapasztaltabb és legtekintélyesebb katonák kaptak helyet (Polyb. *Hist.* VI. 22).

³⁵⁸ Első vonal: $4 \times 555 = 2775 + 1105 = 3325$ fő, második vonal: $5 \times 555 = 2750$ fő.

³⁵⁹ Veg. *Epit.* III. 14; II. 17. Az előző *caput*-ban viszont azt olvashattuk, hogy néhány könnyűfegyverzetű egység az első sorok elé ment, vagyis voltak „hézagok” a katonák között.

inkább valószínűbb, hogy a hármastagolást az egész legióra, sőt több legióra, és nem az első arcvonal cohorsaira értette. Másrészt a római csatarend inkább mélységében volt tagolt, amelyben a hatfős mélységi tagolás volt a legideálisabb: „*Sor és sor között hátrafelé mélységben hat láb [kb. 1,8 m] távolságot írnak elő, hogy a harcolóknak legyen helyük az előre és hátramozgáshoz.*”³⁶⁰ „*Mint mondtuk, az egyes sorok közötti mélységben hatlábnyi távköznek kell lennie, és maguk az egyes harcosok is állva egy láb széles közt foglalnak el. Ha tehát hat sort állítunk fel, egy 10 000 főnyi hadsereg 42 láb [kb. 38 m] mélységben és 1 mérföld szélességben fog elhelyezkedni.*”³⁶¹ Sajnos forrásaink ritkán tartalmaznak a seregek alakzatba rendezésére vonatkozó leírásokat. Arrianos görög származású római történetíró gyalogsága négyes sorokban menetelt, csatában pedig nyolc sor mélységben állt fel az alánok ellen Kr. u. 135-ben.³⁶² Pompeius Pharsalusnál Kr. e. 48-ban annak tudatában, hogy nagyobb számú, de Caesar seregénél gyengébb minőségű katonákkal rendelkezik, 10 sor mélységben állította fel a gyalogságát.³⁶³ De ha a taktika és a terep úgy kívánta, „nyitott formációban”, mintegy sakktáblaszerűen is fel tudta őket sorakoztatni.³⁶⁴ Ilyen esetekben egy-egy centuria valószínűleg contuberniumok szerint, 20 fős arcvonalban és 4 sor mélységben nézhetett farkasszemet az ellenséggel. Iosephus Flavius szerint a legionáriusok hatos sorokban meneteltek, a mélységet pedig három vonalban adja meg, ami a hármastagolás többszöröseire alapuló drillrendszert feltételez.³⁶⁵ Úgy tűnik, hogy a felállás korszakról korszakra, legióról legióra változhatott. Lehet, hogy a tapasztalt, harcedzett egységek 3-4 sor mélységben, a fiatalabb, kevésbé magabiztos csapatok 6-8 vagy még több sor mélységben küzdöttek, ahogy ezt Pompeius példája is szemlélteti. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a sorok és oszlopok rendeződését befolyásolhatta a terep, az ellenség harcmódora, de még saját katonáink képzettsége is.³⁶⁶ A korábban leírt egy mérföldes arcvonal már csak azért is nehezen érthető, mivel az sokkal nagyobb eséllyel ütközött valamilyen akadályba, mint egy

³⁶⁰ Veg. *Epit.* III. 14.

³⁶¹ Veg. *Epit.* III. 15. 6 sor x 6 láb távolsággal = 36 láb + 6 fő távolsága = 42 láb, 10 000 fő / 1666 fővel = 6 sort kell kialakítani. Megjegyzendő, hogy Polybius másfajta sortávolságot említett. Eszerint a katonák között mindkét irányba 3 láb (0,9 m) távolságot kellett tartani. Ha összevetjük a két forrást, láthatjuk, hogy az oldaltávolság megegyezik, azonban a hasonlóan harcoló „polybiusi” katonák közötti mélység kevésnek tűnik. (Polyb. *Hist.* XVIII. 30.)

³⁶² Arr. *Alan.* 1-2, ill. 7.

³⁶³ Caes. *Bell. Civ.* III. 88.

³⁶⁴ Caes. *Bell. Civ.* I. 44.

³⁶⁵ Ios. *Bell. Iud.* III. 6; V. 2. ill. III. 7.

³⁶⁶ A rómaiak többnyire nyílt, sík területen, lehetőleg száraz talajon szerettek összecsapni az ellenségeikkel (Caes. *Bell. Hispan.* 30). De kiválóan ki tudták aknázni egy természetes vagy mesterséges akadály előnyét, védelmét: a rómaiak egy dombról lerohanva támadnak (Caes. *Bell. Gall.* I. 25), falak védelmében harcolnak (Tac. *Hist.* I. 67-68), természeti akadályok között csapnak össze (Tac. *Hist.* II. 41, Tac. *Ann.* II. 14, Dio Cass. *Hist. Rom.* LVI. 13).

keskenyebb, mélyebb formáció, amely így gyorsabb haladásra és könnyebb manőverezésre volt képes. Ráadásul harc közben így csak az első két sorra nehezedett nyomás. A mögöttük lévő négy-öt sor inkább fizikailag tartotta az alakzatot, biztatta a harcolókat, és nem utolsósorban megakadályozták, hogy az első sorban küzdők megfutamodjanak. Mindenképpen evidensnek számított az, hogy az egyes csapategységek, akár manipulusról, akár cohorsról beszélünk, tartottak egymás között valamekkora térközt, hiszen pont ez adta a taktika rugalmasságát. Például Kr. e. 218-ban Trebiánál a könnyűfegyverzetűek a nehézfegyverzetű gyalogosok sorai között szaladtak hátra.³⁶⁷ Caesar a britannusok ellen vívott egyik csatájában két első számú cohorsot küldött csapatainak megsegítésére. A két cohors egymás mellett csekély távolságra (*perexiguo intermisso loci*) fejlődött fel, ami azt sugallja, hogy ez kivételes alkalom volt, és normál esetben nagyobb térközöket hagytak egymás között.³⁶⁸ Egy másik esetben a manipulusokat „húzta szét” egymástól, hogy a katonák könnyebben forgathassák kardjaikat.³⁶⁹ Polybius és Livius kommentárjaiból azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a vonalak gyors váltása miatt a manipulusok közötti térközök egyenlőek voltak, ami azt jelenti, hogy két manipulus között egy manipulus méretének megfelelő térköz (arcvonalban 20 fő, mélységben 6 fő) húzódott.³⁷⁰ Polybius 0,9 méteres távolságával számolva egy-egy manipulus arcvonalban 18 méter lehetett, majd mellette, ugyanekkora távolságra állt a következő manipulus.³⁷¹ Azonban ne feledjük el, hogy ez a számítás a Kr. e. 2. század taktikai felállását tükrözi. Vegetius mintája ötszáz évvel később született, amikor már merőben más volt a római hadszervezet, a taktika és a hadsereg összetétele.

Meglehetősen keveset olvashatunk a lovasságról, annak ellenére, hogy a császárkorban a szerepük gyökeresen átalakult. A szerző kétfajta lovast különböztet meg; a nehézlovasságot: „(...) az összes páncélos és lándzsás lovas szorosán csatlakozzon a gyalogsághoz, mert az erősebb lovasságnak kell védenie a gyalogság oldalát.” Másrészt pedig a könnyűlovasságot: „(...) a gyorsan mozgó, könnyűfegyverzetű lovasságnak az ellenfél szárnyaira kell rázúdulni és azt megzavarnia.”³⁷² A legalapvetőbb taktika, miszerint a lovasságot a szárnyakon kell elhelyezni, még mindig kulcsfontosságú volt, vagyis a nehézlovasoknak a gyalogság védelmében kellett kitűnni. Későbbi szerepüket most még a

³⁶⁷ Polyb. *Hist.* III. 73.

³⁶⁸ Caes. *Bell. Gall.* V. 15.

³⁶⁹ Caes. *Bell. Gall.* II. 25.

³⁷⁰ Livius *Ab urb. cond.* VIII. 8, Polyb. *Hist.* III. 113; XV. 9. További utalás: Livius *Ab urb. cond.* XXX. 32, Herodianus *ab excessu divi Marci* IV. 15. 1.

³⁷¹ 0,9 méter X 20 = 18 méter. Vö. 361. lábjegyzet.

³⁷² Veg. *Epit.* III. 16.

könnyűlovasság töltötte be. Nem vallana azonban Vegetiusra, ha olvasóját ne gondolkoztatná el egy érdekes lovas-gyalogos taktikáról: „Ha mármost a lovasságunk gyengébb lenne, a régiek módjára könnyű pajzsokkal felszerelt, igen mozgékony és erre begyakorolt gyalogosokat kell közéjük keverni, akiket velitesnek neveznek.”³⁷³ Bár egy kicsit hihetetlennek tűnik, hogy voltak olyan gyalogosok, akik „futásban” fel tudták venni a versenyt a lovasokkal, mégis azt kell mondanunk, hogy a példa nem egyedi. Caesar a pharsalusi csatában „az első vonalba a legiókat osztotta szét, a balszárnyat egészen a mocsárig toltta ki. (...) A jobbszárnyra a lovasságot rendelte, a leggyorsabban mozgó lovascsatára begyakorolt gyalogos csapatokkal együtt.”³⁷⁴ Caesaron túl Ammianus Marcellinus is pozitívan szólt a szerepükről: „Midőn pedig látták, hogy a mi egész lovasságunk (...) jobbfelől áll velük szembe, ők is mind azokat a csapatokat halmozták össze balszárnyukon, amelyeknek fő ereje a lovasságban volt. Ezek közé itt-ott könnyűfegyverzetű gyalogos csatározókat vegyítettek, ami csakugyan célszerű intézkedés volt. Tudták ugyanis, hogy bármilyen ügyes a harcosuk, ha lóháton csap össze a páncélos vitézünkkel, baljában a gyeplőt és a pajzsot tartva, jobbjával pedig dárdáját lóbálva nem árthat semmit sem az egészen vasvértetbe rejtett vitézünknek. Ellenben a gyalogos a legváltóságosabb pillanatokban (...) négykézláb odalopózhatik, megszúrhatja a ló oldalát és elbuktathatja a készületlen lovas, hogy aztán könnyűszerrel végezzen vele.”³⁷⁵

Mielőtt még folytatnánk a második könyv elemzését, szólnunk kell néhány gondolatot a legio adminisztrációjáról. Bár Vegetius nem említette, a legio papírmunkáját a *quaestor* végezte néhány hivatalosolga (*apparitores*) és írnok (*scribae*) segítségével. Ők követték nyomon az egész legio szolgálati, munka- és pénzügyeit, amelyeket naponként egy naplóba vezettek. Az íráshoz és számvetéshez értő embereket már a sorozás alatt kiszűrték: „Mivel pedig a legióknál több szolgálati fokozat van, amelyek művelt katonákat kívánnak, (...) egyeseknél a válogatás szempontja a betűismeret, a számolási és számvetési gyakorlat.”³⁷⁶ Az élelmiszer beszerzésével kisebb egységek voltak megbízva, amelyeket vagy egy tribunus, vagy az elosztásért felelő *frumentarius* vezetett.³⁷⁷

³⁷³ Veg. *Epit.* III. 16. A velitesek könnyűfegyverzetű gyalogosok voltak, akiket eredetileg a kevésbé vagyonos római polgárok, majd később a szövetséges népek csapataiból válogattak ki. Fegyverük a *iaculum*, egy könnyű hajítódárda volt.

³⁷⁴ Front. *Strat.* II. 3. További utalás: Caes. *Bell. Gall.* I. 48.

³⁷⁵ Amm. *Marc. Hist.* XVI. 12. 21-22. További utalások: Amm. *Marc. Hist.* XVI. 11. 9; IXX. 3. 1; XXI. 12. 9; XIV. 1. 13. A veliteseket eredményesen vetették be a rómaiak a zamai csatában a punok ellen. (Veg. *Epit.* III. 24.)

³⁷⁶ Veg. *Epit.* II. 19.

³⁷⁷ Sall. *Iug.* 93, Caes. *Bell. Gall.* II. 35; VII. 3. A Codex Theodosianus néhány pontja szerint a késő császárkorra igencsak megszorodtak az ellátmánnyal kapcsolatos visszaélések. Ha kiderült, hogy a hadtápfőnökség könyvelői vagy segédtsíztjei többet vételeztek, mint amennyit lehetett, akkor a vételezett mennyiség

A legio hadszervezetének ismertetését követően Vegetius két *caput* erejéig (23-24) visszatér a katonák gyakorlatoztatásának fontosságához, összefoglalva az első könyv legfontosabb tanulságait. A második könyv utolsó *caputja* (25) veszi sorra a legio szerszámain és gépezeteit. Az ókori nehézfegyverek nem igazán számítottak csatadöntő elemnek. Az ellenségben nem tudtak számottevő kárt tenni, ezért kezdetben inkább az ostromharcászatban és a pszichológiai hadviselésben volt szerepük. A források tanulsága szerint például Caesar leggyakrabban ostromnál, ritkábban tengeri vagy szárazföldi csatában vetette be őket.³⁷⁸ A császárkorban már minden legiónak megvoltak a maga nehézfegyverei: a kisebb nyilakat kilövő katapultok (*catapultae*), a farönkökkel és nagyobb kövekkel operáló követők (*ballistae*), és a skorpió (*scorpio*), amely szintén nyilakkal pásztázta az ellenséget.³⁷⁹ Hatékonyságukról így ír Vegetius: „Nemcsak a tábort védik, de a csatatéren is felállítják őket a nehézfegyverzetűek mögött. Lövedékeinek sem az ellenség vértés lovassága, sem pajzsos gyalogsága nem állhat ellent.”³⁸⁰ Külön „tüzéralakulat” nem volt. A gépek kezelőit a cohors katonái közül válogatták ki: „Minden *centuriának* volt egy-egy kerek nyíllövőgépe, amelyekhez vontatóöszvéreket és egy sátorközösséget, vagyis 11 embert osztottak be, hogy ezek kiszolgálják és irányozzák.”³⁸¹ Egy legióban 55 kerek nyíllövőgép volt, 10 *onager* azaz „vadszamar”, továbbá monoxüloszok, vascáklyák, vassarlók, fűrészek, szekercék és egyéb szerszámok.³⁸² A gépek készítői, a fegyverkovácsok, az utászok és az aknászok a kézművesek *praefectusához* (*praefectus fabrorum*) tartoztak.³⁸³

Harmadik könyv

A „Foglalat” harmadik könyve egy csokorba gyűjti azokat az alapvető instrukciókat, szabályokat, amelyeket a hadtudományokban jártas hadvezérnek mindenképpen ismernie kell a sikeres hadviseléshez. Az egész fejezet erős hasonlóságot mutat Onosandrus *Strategikos* és

kétszeresét voltak kötelesek visszatéríteni. (*Cod. Theod.* VII. 4. 24, további utalások: *Cod. Theod.* VII. 3. 6, VII. 4. 12, XII. 37. 3.) A római hadsereg logisztikájáról részletesebben: J. P. Roth: *The Logistics of Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)* Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999.

³⁷⁸ Ostromnál: *Caes. Bell. Gall.* II. 8; VII. 41, 81-82. *Caes. Bell. Civ.* II. 2, 9. *Ps. Caes. Bell. Afr.* 56. Tengeri csatában: *Caes. Bell. Gall.* III. 14; IV. 25. Szárazföldi csatában: *Caes. Bell. Gall.* VIII. 14.

³⁷⁹ A nehézfegyverek építéséről és működéséről sokkal részletesebb leírást kapunk Vitruviustól: *Vitr. Arch.* X. 10-12.

³⁸⁰ *Veg. Epit.* II. 25.

³⁸¹ *Veg. Epit.* II. 25. „A gépek kezeléséhez a legválogatottabb embereket kellett kiválasztani, akik nagy szakértelmet és hozzáértést tanúsítottak.” (*Veg. Epit.* IV. 29).

³⁸² Az *onager* egy számarra hasonlító, torziós elven működő követő volt. *Monoxülon* szó szerint „egy fatörzsből kivájt”. Gyakorlatilag kötelekkel és vasláncokkal összekötött csónakokra deszkákat fektettek, és ezeken a katonák zavartalanul átmasírozhattak egy folyón.

³⁸³ *Veg. Epit.* II. 17.

Frontinus *Strategemata* című művével, viszont a hadrend itteni, részletesebb kifejtése inkább catói hatást tükröz.³⁸⁴ Vegetius azt mondja, hogy azért kellett az előző könyvekben a kiképzésről és a legio hadszervezetéről írni, mivel az olvasó akkor nem értené meg ezt a részt, „*amely a harci jártasságot és a győzelem legfőbb zálogát foglalja magában.*”³⁸⁵ Az előző könyvekhez hasonló vezérfonalat itt nem találunk. Viszonylag sok benne a visszautalás és az ismétlés. Tagolása nem annyira kötött. Az 1-10. caputokban általános taktikai jelenségekre hívja fel a figyelmünket: hogyan őrizzük meg a hadsereg egészségét, élelmiszer és takarmány beszerzése, hogyan kell elejét venni a hadsereg zendülésének, hány fajtája van a katonai jeladásnak, miként építsünk tábornok, vagy hogy milyen fortélyai vannak az ellenség közelében végzendő hadmozdulatoknak. Gyakorlatilag mindegyik caputnak az a végkövetkeztetése, hogy a hadvezérnek a legnagyobb gonddal kell eljárnia, akár egy titkos hadműveletet kell végrehajtani, akár a katonák lelkiállására kell hatni. A 11-25. caputok a csata előtti, közbeni és utáni helyzetekről szólnak. Egy rátermett hadvezér pihenten veti harcba katonáit: „*Ügyelni kell azután, nehogy hosszú úton kifáradt katonát, vágóban elcsigázott lovakat erőszakoljunk nyílt csatára; a harcban induló katona sokat veszít erejéből az út fáradalmaiban.*”³⁸⁶ A csata előtt ki kell puhatólni a sereg hangulatát; ha félnek és gyávának mutatkoznak buzdítani, ha önteltek figyelmeztetni kell őket.³⁸⁷ A hadvezérnek nagy gonddal kell eljárnia a csatater kiválasztásában: „*(...) a győzelemben nagy szerepe van magának a küzdőtérnek. Arra igyekezzünk tehát, hogy összecsapásra készülve az első segítséget a tereptől nyerjük, melyet annál célszerűbbnek tartanak, minél magasabb szintet foglalunk el. Az alacsonyabban elhelyezkedőkre ugyanis nagyobb erővel zúdulnak le a távolra ható fegyverek, és a magasabban álló fél nagyobb lendülettel mozditja ki helyükből az ellenállót. Aki meredekkel szemben harcol, kétszeres harcot folytat: küzd a tereppel és az ellenséggel is.*”³⁸⁸ A következőkben Vegetius a hadrendet ismerteti (14-16), amelyet már korábban elemeztünk.³⁸⁹ Viszont nem szóltunk a tartalék (*subsidia*) szerepéről és a hadvezér pozíciójáról (17-18). Vegetius a „*leghasznosabb alapelvnek*” nevezi a tartalék felállítását, amely a győzelem kulcsa: „*De a leghasznosabb alapelv és a győzelmet leginkább szolgálja, ha a hadvezér a sorok mögött, helyettes comesekkel és szolgálaton kívüli tribunusokkal az élen a legválogatottabb gyalogosokat és lovasokat készenlétbe tartja, egyeseket a szárnyak*

³⁸⁴ A csataleírás (Veg. *Epit.* III. 11-22.) stílusában eltér az eddigi szövegrészeketől. A T/1. személy, továbbá a -us, -a, -um igevégződések használatát egyesek catói hatással magyarázzák: Schenk (1930) pp. 60-61.

³⁸⁵ Veg. *Epit.* III. 1.

³⁸⁶ Veg. *Epit.* III. 11.

³⁸⁷ Veg. *Epit.* III. 12.

³⁸⁸ Veg. *Epit.* III. 13.

³⁸⁹ Vö. 73-74. oldalak.

körül, másokat a derékhad tájékán, hogy amikor az ellenség hevesen támad, hirtelen előretörve, és az elesettek helyeit betöltve akadályozzák meg az arcvonal áttörését, és fokozva a harckészséget, törjék meg az ellenfél támadókedvét.” Szerepük azért is elengedhetetlen, mivel „csak fölösleggel tudunk 'éket', 'ollót' (...), vagy 'fűrész' kialakítani.”³⁹⁰ Tartalékot még akkor is képezni kell, ha nem vagyunk harcosok bőségében: ebben az esetben „jobb ha rövidebb az arcvonalunk, hogy minél többet tarthassunk tartalékban. Mert az arcvonal közepén jól felfegyverzett és a legválogatottabb gyalogosokra van szükségünk, hogy belőlük éket képezzünk, és nyomban betörjük az ellenfél arcvonalát, míg a szárnyak körül erre a célra tartogatott lándzsás-páncélos lovassággal és a könnyűfegyverzetű gyalogsággal az ellenség szárnyait kell átkarolnunk.”³⁹¹ Vegetius ezekkel a sorokkal az egyik legfontosabb taktikai alapelveket, a harcászati tartalék kialakítását fogalmazta meg.

Egy római hadvezérnek nem volt konkrét kijelölt helye a csatában. Noha néhány kivételes esetben előfordult, hogy valamelyik első vonalbeli egység élén vezette harcba a katonákat, mégis a legáltalánosabb szokás az volt, hogy a csapatok mögött, egy magaslati pontról figyelte az eseményeket.³⁹² Így alárendeltjei könnyebben elérték, és hírvivők útján a parancsosztogatás is egyszerűbb volt.³⁹³ A csapatok mögött jobban meg tudta ítélni hogyan alakul a küzdelem, hol vannak sebesült katonák és hol kell tartalékot bevetni. Ebből a helyzetből buzdítani is könnyebb volt, mint az első sorokból közelharcot vívva. Vegetius azt mondja, hogy a fővezérnek rendszerint a jobbszárnyon, a lovasság és a gyalogság között kell állnia. Innen mindkét fegyvernemnek közvetlenül tud parancsot adni, és tekintélyével mindkettőt harcra tudja buzdítani. A második hadseregpáncsnoknak a gyalogság arcvonalának közepén, a harmadiknak pedig a sereg balszárnyán kell elhelyezkednie.³⁹⁴ Az előbbinek kell „ollót” nyitnia, ha az ellenség „éket” képez, míg az utóbbinak jó lovassági és gyalogsági vezetőnek kellett lennie, hogy megakadályozza a balszárny bekerítését.³⁹⁵

Mivel már nem először találkozunk ezekkel a gyalogsági formációkkal, vizsgáljuk meg, hogy pontosan miről van szó (19-20). A hellénisztikus idők phalanxainak taktikája a zártságra, és az abból származó fizikai nyomásra épült, kevés teret engedve a katonáknak arra, hogy szemtől szembe vívjanak meg az ellenséggel. A zárt phalanxok kiválóan védekeztek

³⁹⁰ Veg. Epit. III. 17. További utalás: Onos. Strat. 22.

³⁹¹ Veg. Epit. III. 17.

³⁹² Caes. Bell. Gall. II. 25. ill. VII. 85.

³⁹³ Maurikios szerint sem ildomos, ha a hadvezér az első sorokban harcol, mivel meghalhat, és így az egész sereg megzavarodik. (Maur. Strat. II. 16.)

³⁹⁴ Veg. Epit. III. 18. Hasonló parancsnoki rendszert találhatunk Liviusnál, a cannae-i csata leírásánál (Livius Ab urb. cond. XXII. 45).

³⁹⁵ Veg. Epit. III. 18.

ugyan, de lomhaságuk és zártságuk miatt nem voltak alkalmasak arra, hogy a négyszög alakzatot felbontva támadást indítsanak. Kezdetben a rómaiak is phalanxban harcoltak, azonban az újítás abban rejlett, hogy kisebb egységekre bontották azt, amelyek nem tömörültek össze és képesek voltak önálló hadmozdulatokra. Így született meg a manipuláris-, majd cohorstaktika, amelyek sokkal nagyobb rugalmasságot biztosítottak a római legióknak, mint a görög vagy makedón phalanxoknak.³⁹⁶ Ez megmutatkozott a mozgékonyásban és a különféle alakzatok felvételében. A köztársaság korában a „vonal” számított az elsődleges csatarendnek, viszont Vegetius itt inkább saját korabeli mintákat mutatott be. Az egyik legalapvetőbb felállás az éktaktika (*cuneus*): „'Éknek' nevezik a gyalogságnak azt a tömegét, amely egyesült arcvonalban elől keskenyebb, majd hátrafelé szétterül, és mivel tömegesen egy helyre dobják ki a távolra ható fegyvereket, áttöri az ellenfél sorait. Ezt az alakzatot a katonák 'disznófőnek' nevezik.”³⁹⁷ Az ék ellenszere az „olló” (*forfex*): „V-betű módjára válogatott harcosokból olyan sort kell képezni, amely az említett éket befogadja, és mindkét oldalról bezárja: ennek következtében az arcvonalat nem lehet áttörni.”³⁹⁸ A második a négyszög (*quadratus*): „(...) a sereg elnyújtott arcvonallal, négyszögben van felállítva (...)”³⁹⁹ A négyszögalakzat egy klasszikus védekező felállás bekerítések vagy lovasrohamok kivédésére. A „*Repellre equites*” (lovasságot visszaverni) vezényszóra az első sor a pajzsokat földre támasztva, a pilumokat pedig kitartva letérdelt. A második sor 45 fokos szögben ráhelyezte a pajzsát az első soréra, miközben pilumjaikkal célba vették a rohamozó ellenséget. Vegetius azonban két okból is veszélyesnek tartja ezt az alakzatot. Egyrésztől megnyúlik az arcvonal és az egyenetlen terep miatt görbület keletkezhet. Másrésztől pedig, ha az ellenfél létszámfölényben van, teljes bekerítés lehet az eredmény.⁴⁰⁰ A négyszög után következik a „ferde ék”: „(...) a ferde harcrend előnyösebb a többinél. Ha ebben a megfelelő helyre állítunk kevés számú, de bátor harcost, még akkor is győzelmet arathatunk, ha megzavar minket az ellenség tömege és derekassága. (...) Mikor az ellenfelek összecsapnak, balszárnyunkat tartjuk távol az ellenség jobbszárnyától. Jobbszárnyunkkal támadunk az ellenség balszárnyára, és előbb itt kezdjük a harcot úgy, hogy a legjobb lovasokkal és a legkipróbáltabb gyalogosokkal karoljuk át az ellenség balszárnyát (...), s azt megfutamítva és

³⁹⁶ A manipuláris taktikáról bővebben: Cowan-Hook (2007) pp. 3-56.

³⁹⁷ Veg. *Epit.* III. 19. Disznófő, disznófej (*caput porcinum*) Ammianusnál is előkerül: „Mialatt a barbárok (...) hevesen a császár felé tódultak, a mieink úgy sorakoztak, hogy csapatuk keskeny élbe csúcsosodjék, amely sorakozást a közkatonák együgyűségükben disznófőnek szoktak nevezni.” (Amm. Marc. *Hist.* XVII. 13. 9.) További utalás: Caes. *Bell. Gall.* VI. 40.

³⁹⁸ Veg. *Epit.* III. 19.

³⁹⁹ Veg. *Epit.* III. 20.

⁴⁰⁰ Veg. *Epit.* III. 20.

lerohanva kerüljünk az ellenség hátába.”⁴⁰¹ A negyedik harci alakzatnak Vegetius nem adott nevet, de egy „gyenge centrum” létrehozásáról beszél: „Amikor felállítottuk a harcrendet az ellenféltől 4-500 ölnyire [kb. 600-750 méter], váratlanul mindkét szárnyunkat mozgásba kell hozni, hogy a meglepett ellenséget mindkét szárnyán megfutamítsuk (...). Ámde a harcnak ez a fajtája, bár gyors fölényt eredményez, ha begyakorlott és igen kiváló katonákkal hajtják végre, mégis veszedelmes, mert aki így csatázik, arra kényszerül, hogy arcvonalának közepét lemeztelenítse, és seregét két részre különítse.”⁴⁰² Vagyis az „erős centrum” helyett kettős súlypontot alakítunk ki a szárnyakon, amely nagy kockázatokkal jár ugyan, de képzett katonákkal kivitelezhető. Az ötödik alakzat az előzőnek egy változata, amelyben a meggyengített centrum elé könnyűfegyverzetűeket állítunk egy esetleges áttörés megakadályozására.⁴⁰³ A hatodik alakzatot tartja Vegetius a legjobbnak, amely egy „súlyozott ék” felálláshoz hasonlítható leginkább. Abban tér el a „ferde ék”-től, hogy a jobbszárnyon hozunk létre súlypontot az arcvonal elhajlítása nélkül: „Amikor tehát a felállított hadrend az ellenség felé közelít, jobbszárnyunkkal lépünk harci érintkezésbe az ellenfél balszárnyával, és itt kezdjük csatát a legkipróbáltabb lovasokkal és a legfürgébb gyalogosokkal. Az ellenfél azonban sem jobbszárnyáról, sem arcvonalának közepéről nem tud övéinek segíteni, mert a mi arcvonalunk ki van terjesztve, I-betű módjára egészen szét van húzva, az ellenségtől igen messze.”⁴⁰⁴ Végül az utolsó a „védett szárny” felállítás, amelyben a sereg egyik szárnyát valamilyen természetes akadály védi: „Ha tehát az egyik szárnnyal hegyre, folyóra, tóra, városra, mocsárra vagy szakadékra támaszkodunk, ahonnan az ellenség nem közelíthet meg bennünket, rendezzük itt seregünk zömét egyenes vonalba (...).”⁴⁰⁵ Ezt abban az esetben érdemes alkalmazni, amikor a csapatok gyengék vagy képzetlenek. Biztosabban fognak harcolni, ha tudják, hogy nem támadhatják őket oldalba vagy hátba, ugyanakkor a csapatok átcsoportosításával a másik szárnyon súlypontot lehet kialakítani. Vegetius ugyan nem említette, viszont a teljesség kedvéért egészítsük ki a repertoárt még két manőverrel. Kisebb egységek védekezéséppen formázhattak kört is. Az „*Orbem formatam*” parancs elhangzása után a katonák körbevették a vezérüket és a jelvényt, mintegy védőgyűrűt alkotva. Középre gyakran íjászokat is elhelyeztek. A legismertebb gyalogosmanőver a „teknős” (*testudo*) volt,

⁴⁰¹ Veg. *Epit.* III. 20. További utalás: Onos. *Strat.* XXI. 8, Front *Strat.* II. 3. A „ferde ék” taktikáját Epameinondasz thébai hadvezér fejlesztette ki Kr. e. 370 környékén. A hadrendet nem lineárisan, hanem ferdén állította fel, mégpedig úgy, hogy válogatott harcosokból 50 sor mélységű súlypontot alakított ki a balszárnyon. A leuktrai (Kr. e. 371) csatában először ez a „szent csapat” csapott össze a spártai phalanx jobb szárnyával, amely a nyomást nem bírva összeomlott, eldöntve így az ütközetet. (Xen. *Hell.* VI. 4. 12.)

⁴⁰² Veg. *Epit.* III. 20.

⁴⁰³ Veg. *Epit.* III. 20, Front. *Strat.* II. 3.

⁴⁰⁴ Veg. *Epit.* III. 20.

⁴⁰⁵ Veg. *Epit.* III. 20.

amelyet ostromkor vagy parittyalövedékek és nyilak kivédésekor vettek fel. Az első sor maga elé tartotta a pajzsokat, majd a következő az első fölé helyezte a saját pajzsát és így tovább, egy teknős páncélját utánózva.⁴⁰⁶

Miután tisztázta, hogy milyen felállást kell követni, és milyen hadicseleket célszerű alkalmazni, Vegetius rátér az üldözés és a csata előli kitérés vizsgálatára, továbbá a speciális egységek elleni védekezésre (21-25). Szerinte az üldözés egyik előfeltétele, hogy egérvat engedünk az ellenfélnek, majd pedig ekkor indítunk támadást. Egy menekülő sereget még akkor is könnyebb legyőzni, ha létszámban nagyobb a miénknél: „*Mert amikor nyitva áll az elvonulás útja, mindannyiuknak egyenként csak a megfutamodáson jár az esze, (...). Az üldözők teljesen veszélytelenül járnak el, mert a legyőzöttek fegyvereiket, melyekkel védhetik magukat, visszafordították. Ilyen módon annál könnyebben teríthető le egy tömeg, minél nagyobb volt.*”⁴⁰⁷ Ha nem vállaljuk a csatát, akkor ne keltsük azt a képzetet a mieinkben, hogy ezt gyengeségből tesszük: „*(...) mert készek a megfutamodásra, akik észreveszik, hogy csüggedt a vezérük.*”⁴⁰⁸ Higgyék inkább azt, hogy valamiféle hadijátékról van szó, amelyben csapdát állítunk. Az ellenséggel se hitessük el, hogy megfutamodunk, mert akkor vérszemet kap. Az elvonulást rendezetten, az egységek fokozatos visszavonásával kell kezdeni. A lovasságot bevetve útját kell állni a gyalogosok szétfutásának, miközben a könnyűfegyverzetűek fedezéket nyújtanak az elvonulóknak, és csapdákat állítanak az ellenségnek. Ha erdőben vonulunk vissza, előre el kell foglalni a szűk helyeket és medencéket, nehogy kelepcébe essünk. Magunk mögött pedig hagyjunk fagerendákat, hogy eltorlaszoljuk az utat. Ha meg akarjuk lepni az üldözőinket, üssünk rajtuk éjszaka. Ha seregünk vereséget szenvedett és a menekülésben keresett vigaszt, nem szabad feladni a reményt. Vegetius szerint ilyen esetekben a hadvezérnek állhatatosnak kell lennie. Nem szabad kétségbe esnie, „*(...) mert hasonló helyzetekben erősebbnek vélik azt, akit a balsikerek*

⁴⁰⁶ Dio Cass. *Hist. Rom.* II. 30, Plut. *Bioi Par.* Ant. 45, Ios. *Bell. Iud.* II. 19. Maurikios is ír egy hasonló alakzatról, amit *φουλκου*-nak (*fulcum*) hív, és akkor ajánl, ha a nehézgyalogosok védekezésre kényszerülnek. „*Aztán a gyalogosok felbontják a mély oszlopokból álló alakzatot (...) és a vonalalakzat hézagait újra kitöltve felállnak (...). Ha az ellenség egy nyíllövésnyi távolságon belülre kerül és rohmozva a phalanxunk felbontására készül, (...) a gyalogosoknak a sorokat a hagyományos módon kell összezárni. Mindegyik sor első, második és harmadik tagja a pajzsok összetolásával fulcumot formáz, a lándzsáikat szilárdan a földre támasztják és kitartják, ferdén és egyenesen a pajzsokon kívülre, hogy bárki, aki túl közel merészkedik hozzájuk, azonnal beléjük fusson. Ugyanakkor a vállait is összetámasztják, és súlyuk együttes erejével nyomják a pajzsokat, hogy ellenálljanak az ellenség nyomásának. A harmadik ember, aki már csaknem álló testhelyzetben van, és a negyedik ember úgy markolja meg a lándzsáikat, mint a hajítódárdákat, így amikor az ellenség a közelükbe jut, dőfésre vagy dobásra is használhatják azokat, majd pedig kiránthatják kardjaikat.*” (Maur. *Strat.* XII. A. 7.) Mihăescu szerint a kifejezés a germán *Volk*ból származik, a formáció pedig nagyon hasonlított a régi római *testudóra*. Mihăescu (1969) pp. 261-272. A római „teknős”-ről és továbbéléséről a kelet-római hadművészetben, különös tekintettel az etimológiai összefüggésekre: Rance (2004) pp. 265-326.

⁴⁰⁷ Veg. *Epit.* III. 21.

⁴⁰⁸ Veg. *Epit.* III. 22.

nem törnek meg.”⁴⁰⁹ Bár furcsán hangzik, Vegetius azt vallja, hogy a legjobb önbizalom növelő az, ha győztesként térünk vissza a csataterre és elsőként „söpörjük össze a csatamezőt” (vagyis összeszedjük az ellenség fegyvereit). A megmaradt katonákat össze kell gyűjteni, fel kell fegyverezni, új sorozást kell tartani, és ami a leghasznosabb, „rejtett hadicselekkkel rá kell támadni a győztesekre, hogy ilyen módon helyreálljon a harckészség.”⁴¹⁰

Vegetius két caputot (23-24) szentelt a tevés harcosoknak (*cameli*), a pikkelypáncélos lovasságnak (*catafracti*), a kaszás négyesfogatoknak (harci szekerek, *quadrigae falcatae*) és a harci elefántoknak (*elefanti*). Hogy ezen régi harcmódoroknak a leírását miért tartotta érdemesnek, nem tudjuk. A kétszázötven évvel azelőtti Arrianos is úgy gondolta, hogy ilyen elavult dolgokkal már nem érdemes foglalkozni.⁴¹¹ Úgy tűnik, hogy ebben a részben is Cato keze nyomát vélhetjük felfedezni, hiszen a Kr. e. 2. században többször is vetettek be harci elefántokat, tevés egységekről pedig még Kr. e. 190-ből is hallunk.⁴¹² Vegetius azt mondja, a katonákon rémület lett úrrá, amikor meglátták a harci szekereket. Később azonban már nevetség tárgyává lettek, mert egyszerű csapdák felállításával könnyen semlegesíteni lehetett őket.⁴¹³

Az utolsó, 26. caput egy kiegészítés az eddig elhangzottakhoz, amelynek Vegetius azt a címet adta, hogy „A hadviselés általános szabályai”. Gyakorlatilag harminc mondatban egybegyűjtötte a könyv legfontosabb rendelkezéseit, szabályait, hadicseleit, illetve azokat a gondolatokat, amelyek ilyen vagy olyan oknál fogva kimaradtak. Érezhető, hogy Vegetius itt akart pontot tenni értekezésének végére és ezt szánta egész műve befejezésének: „Előadtuk mindazt, Legyőzhetetlen Császár, amit a legnevesebb szerzők különböző korokban tapasztalatilag bevált dolgokként hagyományoztak át az utókornak, (...).”⁴¹⁴ Az aforizmák közül többet is átvett Maurikios *Strategikonja*.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Veg. *Epit.* III. 25.

⁴¹⁰ Veg. *Epit.* III. 25.

⁴¹¹ Arr. *Tact.* 19.

⁴¹² Tevék: Livius *Ab urb. cond.* XXXVII. 40. Elefántok: Plut. *Bioi Par.* Pyrrh. 16-17, Livius *Ab urb. cond.* XXXVII. 40, Sall. *Iug.* 49.

⁴¹³ Veg. *Epit.* III. 24. Utalás harci szekerekre: Livius *Ab urb. cond.* XXXVII. 41, Front. *Strat.* II. 3, Plut. *Bioi Par.* Sull. 15-16, Caes. *Bell. Gall.* IV. 33; V. 15-16, Ps. Caes. *Bell. Alex.* 75.

⁴¹⁴ Veg. *Epit.* III. 26.

⁴¹⁵ Vö. 1300. lábjegyzet.

Negyedik könyv

A „Foglalat” negyedik, egyben utolsó könyve dolgozta fel az ostromharcászatot (1-30) és a tengeri hadviselést (31-46).⁴¹⁶ Az ostromharcászatról szóló harminc *caput* egyik ihletője lehetett Frontinus, aki *Strategemata* című munkájában hasonló kérdéseket feszegetett, noha teljesen más kontextusban. Az utóbbi nem annyira részletes, mint Vegetius leírása. Frontinusnál nem olvashatunk hadigépekről vagy ostromeszközökről. De talán az eredeti frontinusi forrás, a *De re militari* sokkal alaposabban foglalkozhatott mindezekkel, amelyből végső soron Vegetius dolgozott. Az eddigi könyvekre Cato volt leginkább hatással, vagyis csak sejtjük, hogy Frontinus mellett az ő munkája is nyújthatott némi alapot. Mivel a római hadtörténetírók sosem boncolgatták a tengeri hadviselést, így Vegetius vállalkozása igazi unikumnak számít a témában.⁴¹⁷ A tengeri hadviselés jelentőségét ők is elismerték, azonban sohasem kezelték egy szinten a szárazföldi hadviseléssel. A flottaszolgálatot alantas munkának tartották, amely nem volt méltó a római katonai hagyományokhoz.

Ugyan a negyedik könyv sem mentes az ismétlésektől és a visszautalásoktól, mégis egy jól érthető és könnyen követhető struktúrát sugároz. A bevezetésben az író jelzi, hogy ez a könyv egy kiegészítés az előző három mellé, amely a már korábban említett város- és falépítéshez gyűjt össze hasznos tanácsokat.⁴¹⁸ Ahhoz, hogy az olvasó könnyebben el tudjon igazodni az ostromtechnikák és hadieszközök világában, Vegetius a fejezetet három részre bontotta: erődítés (1-6), felkészülés az ostromra (7-11), ostromeszközök, ostromstratégiák (12-30). Az erődítés lehet természetes (magaslat, tenger, mocsár, folyó) vagy mesterséges (falak), azonban a legideálisabb, ha a kettő egyszerre érvényesül.⁴¹⁹ Megismerhetjük a tipikusan rómainak mondható, *legyező alakú saroktorony* szerepét, amely alkalmas volt „oldalazó” ostromgépek elhelyezésére: *„A régiek nem szerették, hogy a körbefutó fal egyenes vonalú, nehogy ki legyen téve a faltörő kosok csapásainak. Ehelyett amikor megvetették az alapokat, kanyargós, zezugos falakkal vették körül városaikat, számos tornyot helyeztek el magukon a szögleteken, mert ha az ilyen terv szerint megépített falat valaki ostromlétrákkal vagy ostromgépekkel akarná megközelíteni, azt nemcsak szemből, hanem oldalról és csaknem*

⁴¹⁶ A tengeri hadviselést taglaló *caputok* részletes feldolgozása: P. D. Emanuele: *Vegetius on the Roman Navy: Translation and Commentary, Book four, 31-46* University of British Columbia, Vancouver, 1969.

⁴¹⁷ A görög hadtörténeti irodalomban nagyobb hagyománya volt a tengeri hadviselésnek. Sajnos Aeneas Tacticus értekezéséből pont a tengeri hadviselésről szóló rész veszett el. (Aen. Tact. *Polior.* XL. 8.) Aelianus Tacticus szintén írt a témáról, de az se jutott el hozzánk (Ael. Tact. *Tact.* II. 1).

⁴¹⁸ Veg. *Epit.* IV. prolog.

⁴¹⁹ Veg. *Epit.* IV. 1.

*hátulról is mintegy öbölben körülzárva legyűrik.*⁴²⁰ A földsáncokat döngölt földdel megerősített válaszfalakkal építsük ki, mert ez ellenáll a faltörő kos döngetéseinek.⁴²¹ A kapu elé emeljünk bástyát, amelynek bejáratát kapurostéllyal védjük, a vár köré pedig húzzunk vizesárkot, amely az aknaások ellen is véd.⁴²² Az ostromlétrák és íjások elleni hatékony védekezést szolgálnak a „*kifeszített köpenyek és szőrtakarók. Nem egykönnyen hatolnak át ugyanis a szigonyok olyan anyagon, amely enged a lökésnek és hullámzik.*”⁴²³ A faltörő kosok ellen a falakhoz földsáncot kell felhúzni válaszfalakkal, amelyek közé az árokból kimert földet kell beledöngölni.⁴²⁴ A kapukat bőrökkel kell védeni a felgyújtástól, de a legjobb megoldás az, ha bástyát emelünk a kapu elé, „*amelynek bejáratánál vasgyűrűkön és köteleken függő kapurostélyt helyeznek el, hogyha behatol az ellenség, azt leeresszék és leöljék a bennrekedteket.*”⁴²⁵ Külső védműként a rómaiak is árkokat ástak, amelyeknek a lehető legszelebbebbnek és legmélyebbnek kellett lennie.⁴²⁶

Ostrom előtt a védőknek nagyon alapos előkészületeket kell tenni (7-11). A harcra alkalmatlanokat el kell távolítani, nehogy élelmiszerhányt idézzenek elő.⁴²⁷ Mivel a támadók majd megpróbálják kiéheztetni a bennlévőket, ezért mindenféle ételmezt (gabonaféléket, vágóállatokat, gyümölcsöt stb.) és takarmányt fel kell halmozni.⁴²⁸ Az elosztást egy arra alkalmas személynek józan beosztással kell vezetnie.⁴²⁹ Ha a városnak nincs saját forrásvíze, akkor a legközelebbi kútig utat kell építeni, és azt erősen védeni kell. Ha erre nincs lehetőség, akkor ciszternákba kell esővizet gyűjteni.⁴³⁰ Az élelmiszeren és ivóvízen túl készenlétben kell tartani szurkot, kátrányt, *'gyűjtogató'-nak nevezett olajat,*⁴³¹ szentet a gyújtólövedékekhez,

⁴²⁰ Veg. Epit. IV. 2. A „legyező alakú” saroktoronyról és az oldaltornyos erődökről bővebben: Tóth (2009) pp. 137-158.

⁴²¹ Veg. Epit. IV. 3. További utalás: Vit. Arch. I. 5.

⁴²² Veg. Epit. IV. 4-5.

⁴²³ Veg. Epit. IV. 6. További utalás: Amm. Marc. Hist. XXIV. 2. 10, Livius *Ab urb. cond.* XXXVIII. 7.

⁴²⁴ Veg. Epit. IV. 3.

⁴²⁵ Veg. Epit. IV. 4.

⁴²⁶ Veg. Epit. IV. 5.

⁴²⁷ Veg. Epit. IV. 7. Maurikios finomabban fogalmazott: „(...) távolítsuk el azokat, akik harcra alkalmatlanok, mint például az asszonyokat, az időseket, a betegeket, a gyerekeket, így a harcolóknak több ellátmány jut.” (Maur. Strat. X. 3.) Hasonlóan önti szavakba a lényegét Christine de Pizan is. Vö. még 1104. lábjegyzet.

⁴²⁸ Ugyanezt javasolja Maurikios is. (Maur. Strat. X. 1.)

⁴²⁹ Maurikios ezt még azzal toldja meg, hogy az ellátmányt szigorúan kell őriztetni. (Maur. Strat. X. 3.)

⁴³⁰ Veg. Epit. IV. 10. Egy klasszikus példa a ciszternák alkalmazására Masada ostrománál történt Kr. u. 72-73-ban. A római hatalom ellen felkelt sicariusok hatalmas ciszternákat alakítottak ki a sziklák között. Ezzel a módszerrel hosszú időre megoldották az ostromlott város vízutánpótlását. További utalás: Maur. Strat. X. 4.

⁴³¹ Veg. Epit. IV. 8. Az *Oleum incendiarium* („gyújtóolaj”) talán a mai petróleumhoz hasonló gyúlékony anyag lehetett. Ammianus Marcellinus szerint a tüzes nyilakat olajjal kellett bekenni, hogy a sebes repülés közben ki ne aludjanak. (Amm. Marc. Hist. XXIII. 6. 37.) Az olaj elkészítéséről elég homályos képet kapunk: „*Hozzáértő emberek közönséges használatra való olajat valamely növény hozzáadásával jó ideig állatnak; amikor megsűrűsödött, állandóságot adnak neki egy természetes forrásból vett anyaggal, amely sűrű olajhoz hasonlít; ez az anyag Perzsiában terem és (...) nemzeti nyelvükön naphta a neve.*” (Amm. Marc. Hist. XXIII. 6. 38. További

faanyagot, vasat a fegyverekhez és köveket a hajítógépekhez. A hirtelen lovas- és gyalogosrohamok kivédésére fatörzseket kell kivágni, majd lesimítani, hogy minél gördülékenyebbek legyenek.⁴³² Idegekből is a legnagyobb gonddal kell készletet gyűjteni, hiszen a különféle hajítógépeket csak idegekből készült kötélzettel lehetett feszíteni.⁴³³

Az előkészületek után Vegetius hosszasan belemerül az ostromeszközök és ostromstratégiák ismertetésébe (12-30). Első helyen hozza fel a faltörő kost (*aries*) és változatait, a „sarló”-t (*falx*) és a „teknős”-t (*testudo*). Vegetius a mai értelemben vett faltörő kost nevezi „teknős”-nek, amelyet szerszámfából és deszkából állítottak össze. A tetejére pokrócokat terítettek, hogy ne kapjon tüzet, a belsejében pedig egy gerendát helyeztek el. Ha a gerenda fejére horgas vasat erősítenek, „akkor sarlónak nevezik, mivel be van görbülve, hogy a falból kiejtse a köveket.” A vasfejjel borított gerenda volt a faltörő kos: „egyrészt azért, mert igen kemény homloka van, mellyel betöri a falakat, másrészt mivel kosok módjára hátrál, hogy nekirontva hevesebben lökjön.”⁴³⁴ A következő ostromszerkezet a „lugas” (*vineae*), amely nevét a valódi szőlőlugassal való hasonlatossága miatt kapta. Ez egy kerekeken gördíthető szerkezet volt, amelynek védelme alatt a katonák az ellenséges lövedékektől védve aknát vagy árkot áshattak, töltést emelhettek. Az oldalát és tetejét deszkával erősítették meg, hogy a bennlévőket megóvják a nyilaktól és a hajítófegyverek lövedékeitől.⁴³⁵ Vegetius szerint ehhez hasonlított a mozgó ostromfedél (*pluteus*), amely három kis keréken gurult: az egyik közepén, a másik kettő pedig szélén helyezkedett el, és így tetszés szerinti irányba mozgathatták: „Az ostromlók ezeket a falakhoz közelítik, és védelmük alatt nyilakkal, parittyákkal vagy más hajítófegyverekkel a város bástyáiról mind elzavarják a védőket, hogy

utalás: Veg. *Epit.* IV. 18.) Maurikios azt állítja, hogy a nehézgépekkel ún. gyújtóolaj bombákat szoktak kilőni. (Maur. *Strat.* X. 1.)

⁴³² Veg. *Epit.* IV. 8.

⁴³³ Veg. *Epit.* IV. 9. *Nervi* (ideg). A rómaiak többnyire a lovak alsó lábszárában található inakat használták, de a farokszőr, a sörény, sőt még a női haj is megfelelt erre a célra. További utalás: Caes. *Bell. Civ.* III. 9, Florus *Epit.* I. 1. 13.

⁴³⁴ Veg. *Epit.* IV. 13-14. További utalás: Vitruvius *Arch.* X. 13.

⁴³⁵ Veg. *Epit.* IV. 15. Caesar szinte mindegyik ostromnál bevetette a „lugas”-okat (Caes. *Bell. Gall.* II. 12, 30; III. 21; VII. 17, 27, 58). További utalás: Livius *Ab urb. cond.* II. 17; V. 5, 7; VIII. 16; X. 34; XXI. 7-8, 10-11. Amm. Marc. *Hist.* XXIV. 4. 13, 21-22. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy a kánonjog ekkor még nem tiltotta az íjak és a követők keresztények elleni bevetését: „A kőhajítógépek kezelői és az íjászok halált hozó és gyűlöletes mesterségének gyakorlását keresztények és katolikusok ellen a jövőben kiközösítés terhe alatt megtiltjuk.” Gratianus hatására (*Concordia discordantium canonum*) a szöveget az 1139-es II. Lateráni zsinat 29. kánonja rögzítette. Friedberg (1879-1881) II. p. 805. Penaforti Szent Rajmund kánonjogász szerint az íjászok és a követő gépek kezelői gyakran követnek el gyilkosságot, és a fegyverek rendkívüli veszélyessége miatt kell külön rendelkezést alkotni. Ochoa-Diez (1976) I. p. LXXVII. A tilalom indokairól, jelentéséről és szankcionálásáról bővebben: Erdő (2008) pp. 23-58. Gratianus II. *questio* 2. kánonja szerint nincs köze a háború igazságos jellegének ahhoz, hogy valaki szemtől szembe vagy hadicseleket alkalmazva harcol. Veszprémy (1991) p. 3.

kedvezőbb alkalom adódjék felmászni a létrákon.”⁴³⁶ A „kagyló” (*musculus*) lehetett az a védőtető, amelynek oltalma alatt az ostromlók felszedték a védők által kihelyezett csapdákat (karókat, köveket stb.), illetve „legyalulhatták” az utat az ostromtornyok előtt. „Azért nevezték 'kagylónak', mert ez a kicsiny építmény úgy segítette az ostromtornyok haladását, mint a tengeri kagylók a bálnák vonulását.”⁴³⁷ Egy ostrom alatt a legimpozánsabb és egyben legfélelmetesebb képet az ostromtornyok nyújthatták. Számos leírás maradt ránk különféle ostromtornyokról, amelyek közül a leghíresebb a rhodoszi *helepolis* volt. A vegetiusi ostromtorony alapja egy 9x9, 12x12 vagy 15x15 méteres négyzet volt, magasságát pedig az ostromlott torony vagy bástya magasságához kellett „igazítani”. A szinteket többféle fegyverrel szerelték fel: az alsóbb részeken faltörő kos működött, középen csapóhidak, amelyeket hirtelen kivetve az ostromlók megkísérelhettek átgyalogni a falakhoz, a felsőbb szintekről pedig könnyűfegyverzetűek zaklatták az ellenséget. Maga Vegetius is elismeri, hogy komoly műszaki tudás kellett a torony felépítéséhez és mozgatásához.⁴³⁸ Egy ostromtornyot csak egyféleképpen lehetett ártalmatlanítani: fel kellett gyújtani. Noha egy *helepolis* típusú, páncélzattal ellátott torony nem valószínű, hogy lángra kapott, Vegetius azt állítja, hogy a bőrökkel, takarókkal és pokrócokkal befedett tornyokat speciális, gyújtóolajba mártott nyilakkal lángra lehetett lobbantani.⁴³⁹ Sajnos nem tudjuk, hogy ez a gyújtóolaj (*oleum incendiarium*) miből állt. Ammianus *naphtának* hívta és szerinte perzsa eredetű volt. Ad róla egy rejtélyes leírást, amelyből viszont csak annyi szűrhető le biztonsággal, hogy részben növényi eredetű.⁴⁴⁰ Mindenesetre ún. „bunkós dárdákat” (*falaricae*) és „bunkós nyilakat” (*malleoli*) lőttek ki nyíllövőgépekkel, amelyeket bekentek ezzel az olajjal. A „bunkós” jelző egy különlegesen kiképzett hegyre utalhat, amely beleakadt a célba és megakadályozta, hogy leessen. Így a lövedék is tovább éghetett, lángra lobbantva az egész

⁴³⁶ Veg. *Epit.* IV. 15. A szerkezetről részletes leírást kapunk Vitruviustól (*Vitr. Arch.* X. 14). Valószínűleg ezeket a háromkerekű szerkezeteket láthatjuk Traianus oszlopán. Lepper-Frere (1988) LXXXV. kép. Viszont Ammianus a *pluteust* egy vesszőből készült pajzsnak írja le (*Amm. Marc. Hist.* XXI. 12. 6). Egy ismeretlen késő császárkori szerző *tichodifrusnak* nevez egy hasonló szerkezetet (*Anon. Reb. Bell.* VIII, XIX. 5-6), amely egy alacsony padlószintű, székérre hasonlító jármű lehetett. Liebeschuetz (2006) pp. 129-131.

⁴³⁷ Veg. *Epit.* IV. 16. Caesar egy görgős szerkezetként írja le, amelyet észrevétlenül lehetett a falak alá tolni (*Caes. Bell. Civ.* II. 10, ill. III. 80, Ps. *Caes. Bell. Alex.* 1). Bár Vegetius nagyon patetikusan fogalmaz, ennek ellenére a szerkezet neve a *mus* (egér) szóból származik, amelyre formájában hasonlított. Vö. 964, 990, 1123. lábjegyzetek. Maurikios nagyon szűkszavú az ostromfegyverekről. Azt mondja, hogy „csaknem mindenfajta követő használható, különösen akkor, ha ásással vagy gyalulással nehéz közelebb férkőzni, vagy a faltörő kost megfelelő pozícióba hozni.” (*Maur. Strat.* X. 3.)

⁴³⁸ Veg. *Epit.* IV. 17. A késő császárkorban is továbbélt az ostromtornyok építésének hagyománya. Kr. e. 361-ben Iulianus császár ostromtornyát több csapóhíddal is felszerelték (*Amm. Marc. Hist.* XXI. 12. 9-10; XIV. 2. 18). Az osztrogót király Vittigis ökrök által vontatott ostromtornyot vetett be Róma 536-537-es ostrománál (*Proc. Bell. Goth.* I. 21).

⁴³⁹ Maurikios ezt gyújtóbombákkal javasolja és nem gyújtónyilakkal. (*Maur. Strat.* X. 3.)

⁴⁴⁰ Vö. 431. lábjegyzet.

védőborítást.⁴⁴¹ Egy ostromtorony ellen a védőfalak magasításával is lehetett védekezni. Terméskövel, agyaggal, téglával és deszkákkal megtoldották a falmagasságot, hogy az ostromtorony ne nyúljon följük.⁴⁴² Caesar szerint egy rétegesen tagolt falnak óriási előnyei vannak: „(...) a kő elszigeteli a tüzet, a faltörő kos ütéseit viszont a faszerkezet védi ki.”⁴⁴³ A legendás *helepolis* legyőzéséről is megemlékezett Vegetius: a rhodosziak „éjnek idején a fal alapzata alatt aknát ástak azon a helyen, ahová a következő napon a tornyot előbbre kellett tolni, a földet alulról kihordva kivájták anélkül, hogy az ellenség észrevette volna.”⁴⁴⁴ Másnap a monstrum ráfutott az aláaknázott területre, amely beomlott a hatalmas súly alatt, és így képtelenség volt továbbmozdítani. Ezzel a csellel Rhodosz városa megmenekült.⁴⁴⁵

Vegetius szerint az ostrom legnagyobb hevében kell bevetni a legkisebb ostromeszközöket: az ostromlétrákat (*scalis*),⁴⁴⁶ a „hárfa”-t (*sambuca*), és a „gém”-et (*tolleno*). A „hárfa” gyakorlatilag egy csapóhid volt, amelyet az ostromtorony oldalára fogattak. A hidat csigák és kötelek segítségével eresztették rá a falra. A kötelek hivatottak szimbolizálni a „hárfa” húrjait.⁴⁴⁷ A „gém” egy mérlegre emlékeztető ostromfegyver lehetett. Egy függőleges oszlopra merőlegesen ráerősítettek egy gerendát úgy, hogy az pont közepén, egyensúlyban legyen. A gerenda egyik végére egy kosarat építettek, a másik végén pedig kötelek lógtak. A kosárba szállt néhány harcos, akiket a „gém” másik végén lévő kötelek segítségével felhúztak a várfalra.⁴⁴⁸

⁴⁴¹ Veg. *Epit.* IV. 18. További utalás: Amm. Marc. *Hist.* XX. 11. 13; XXI. 12. 10; XXIII. 4. 14-15; XXIV. 4. 16, Livius *Ab urb. cond.* XXI. 8. 10-12. A római lövedékekről bővebben: James (1983) pp. 142-143.

⁴⁴² Veg. *Epit.* IV. 19. Maurikios szerint először próbáljuk meg felgyújtani a közeledő ostromtornyot, és ha ez nem sikerült, csak akkor építsünk erődön belüli tornyokat. Azon a tornyon, amelyiknél a támadás várható, ne legyen tetőzet, mivel a bennlévőket akadályozná a harcban, és így nehézségekkel is könnyebb belülről operálni. Érdemes kis kijáratokat is vágni a tornyok oldalára, amelyeken kijutva el lehet tolni az ellenség tornyát. (Maur. *Strat.* X. 3.)

⁴⁴³ Caes. *Bell. Gall.* VII. 23.

⁴⁴⁴ Veg. *Epit.* IV. 20.

⁴⁴⁵ Vitruvius elbeszélésében a *helepolis* útját szennyvízzel árasztották el, amelybe belesüllyedt. (Vitr. *Arch.* X. 16). További utalás: Aen. *Tact. Polior.* XXXII. 8.

⁴⁴⁶ A falak megmászása csak megfelelő hosszúságú létrával volt lehetséges. Ehhez viszont tudni kellett a fal magasságát. Vegetius kétféle módszert is közöl arra, hogy hogyan lehetett mértéket venni. Az egyik szerint egy nyílvevesszőhöz hozzákötötték egy könnyű zsinórt, amely miután célba ért, lemérték annak hosszát. A másik módszer egyszerű arányokon alapszik, és tökéletes bizonyítéka a római leleményességnek: „Amikor a Nap oldalvást a földre veti a tornyok és a falak árnyékát, az ellenfél tudta nélkül leméri az árnyék hosszát; hasonlóképpen földbe szúrják a mérőléceket is és ennek az árnyékát is lemérik. Ezt számításba véve, a mérőléce árnyékából megállapítható a várofal magassága, mivel tudjuk, hogy milyen magasságnak milyen hosszúságú árnyék felel meg.” (Veg. *Epit.* IV. 30) Aegidius Romanusnál fejlődik tovább a magasságmérés technikáját: vö. 907. lábjegyzet. Maurikios szerint akkor támasszunk ostromlétrákat a falhoz, amikor az ellenség a tüzek eloltásával van elfoglalva. (Maur. *Strat.* X. 1.)

⁴⁴⁷ Veg. *Epit.* IV. 21, Polyb. *Hist.* VIII. 4. Az etimológiáról bővebben: Lendle (1983) pp. 104, 176.

⁴⁴⁸ Polyb. *Hist.* VIII. 5-6, Livius *Ab urb. cond.* XXIV. 34, XXXVIII. 5. Lendle (1983) pp. 117-127.

A következő caputokban az ostromfegyverek ellenszereiről olvashatunk. A faltörő kos ellen hatékony fegyver lehet, ha rongypokrócokat (*centones*) vagy matracokat (*culcitae*) lógatnak le arra a pontra, ahol a kos feje dőnget, felfogva így az erejét.⁴⁴⁹ Ún. „farkas”-sal (*lupus*) is megpróbálták megragadni a faltörő kost. A „farkas” mindössze egy kötél volt kampókkal a végén, amellyel „*vagy eltérítik, vagy úgy lebegtetik a faltörő kost, hogy a lökés elveszti erejét.*”⁴⁵⁰ Az ostromművek titkos, földalatti fajtája az aknaásás (*cuniculus*), amely két hadicselt szolgált.⁴⁵¹ Egyrészt az aknászok éjszaka észrevétlenül be tudtak lopózni a városba, kinyitva a kapukat az övéiknek, másrészt alá lehetett ásni a város falait. Amikor az aknászok megérkeztek a falak alá, rőzsékkal és más éghető anyagokkal kibélelték a falakat tartó oszlopokat. „*A faoszlopok és a deszkázat leégvén a fal hirtelen beomlik, s út nyílik a betörésre.*”⁴⁵² A védők többféleképpen védekezhetnek az éjszakai támadás ellen. A tornyokon és a falakon kunyhókat (*teguirola*) kell elhelyezni, hogy az örök éjjel s nappal, esőben és fagyban is figyelhessenek.⁴⁵³ Igen éber és jó szimatú kutyákat (*canis*) kell tartani, továbbá ludakat (*anseris*), amelyek gágogásukkal jelzik az éjszakai rajtaütéseket.⁴⁵⁴ Ha a városba már betört az ellenség, csakis a tornyok és falak tartásával folytatható az ellenállás: „*Ilyenkor ugyanis az ablakokból, háztetőkről minden nemű és korú ember kövekkel és a hajítófegyverek más fajtáival pusztítja a betörőket.*”⁴⁵⁵ Vagyis házról-házra, utcáról-utcára kell folytatni a küzdelmet.⁴⁵⁶

Az ostromharcászat és egyben az egész szárazföldi hadviselés lezárását követően áttérünk a tengeri hadviselésre.⁴⁵⁷ A flotta helyzetét bemutató első caputok (31-33) Vegetius saját szerzeményének tűnnek. A flotta egyik része Misenumnál, a másik része Ravennánál állomásozott egy-egy legio mellett.⁴⁵⁸ A tengerésztsztek elnevezéseit a legio parancsnoki rendszeréből kölcsönözte: a *praefectus liburnis* (kb. flottaparancsnok) alá tartozott tíz

⁴⁴⁹ Maurikios a követő gépek lövedékei ellen is használ matracokat: „*Ezek elleni védekezéshez nehéz matracokat lógassunk le a párkányzatról, (...).*” A matracokat, vagy zsákokat kalással és homokkal érdemes megtölteni. (Maur. *Strat.* X. 3.)

⁴⁵⁰ Veg. *Epit.* IV. 23. További utalás: Livius *Ab Urb. Cond.* XXVIII. 3. 7. Ha a védők kezében voltak sziklák, vagy nagy márványtömbök, akkor azokat is rá lehetett görgetni a faltörő kosokra (Amm. Marc. *Hist.* XX. 11. 10; XXXI. 15. 14, Tac. *Hist.* II. 22, Maur. *Strat.* X. 3.).

⁴⁵¹ *Cuniculus* (üregi nyúl)

⁴⁵² Veg. *Epit.* IV. 24. További utalás: Caes. *Bell. Gall.* VII. 22, Amm. Marc. *Hist.* XXIV. 4. 21-23.

⁴⁵³ Veg. *Epit.* IV. 26. További utalás: Apul. *Met.* IV. 12.

⁴⁵⁴ Veg. *Epit.* IV. 26. A Capitolium Kr. e. 390-es ostromakor a libák lármája verte fel az ostromlottakat. (Livius *Ab Urb. Cond.* V. 47.) Ovidius szerint a libák jobb veszélyjelzők, mint a kutyák. (Ovid. *Met.* XI. 599.)

⁴⁵⁵ Veg. *Epit.* IV. 25. További utalás: Onos. *Strat.* XLII. 18-22.

⁴⁵⁶ Ha a városba betört ellenség túl nagy ellenállásba ütközött, akkor a kapuk nyitva tartásával biztosított magának menekülési útvonalat (Veg. *Epit.* IV. 25, Front. *Strat.* II. 6, Polyenus *Strat.* III. 9. 3).

⁴⁵⁷ A római hajózásról bővebben: C. G. Starr: *The Roman Imperial Navy 31 B.C - A.D 324* Cornell University Press, New York, 1959. Gabriel (2007) pp. 36-43.

⁴⁵⁸ Ez a felosztás eredetileg Augustustól ered. (Suet. *Caes.* Aug. II. 1.)

tribunus, akik a kisebb egységeket vezették. A centuria-centurio mintájára a hajókat egy-egy *nauarchos* (kb. hajóskapitány) felügyelte.⁴⁵⁹ A legfontosabb hajótípus a *liburna*, amelyet a Dalmáciában élő liburnus törzstől vettek át a rómaiak. Erről a fürge, kezdetben egyvezősoros hajóról az actiumi csatában hallunk először, amire Vegetius többször is hivatkozott. A hajóépítésről írott alfejezetből (34-37) erős vergiliusi hatás tükröződik. A liburnák építésénél gondosan kell eljárni: legjobb faanyag a ciprusfa, a szelídgesztenye, az erdei vagy jegenyefenyő. A test tartósságát, vasszögek helyett rézszögek használatával tudjuk növelni. A faanyagot az újhold utáni 15. naptól a 22. napig vágják ki, mert csak akkor lesz mentes a férgectől.⁴⁶⁰

A következő hat caput egy sajátos egységet alkot a tengeri navigációról (38-43). Az író szólt a szelek fajtáiról, a tizenkét pontos szélskáláról, a viharok előjeleiről, az időjelekről, a tengeráramlásról vagy a helyismeretről, beleágyazva egy csillagászati kontextusba.⁴⁶¹ Itt bukkan fel a név szerint megemlített Terentius Varro, akitől ezeket az adatokat kölcsönözte.⁴⁶² Az ő hajóskönyvei elvesztek, viszont még elérhetőek voltak az idősebb Plinius és Vergilius számára, akiktől Vegetius merített. A Vegetius által leírt jelenségek ma már ugyan egy kissé elavultnak tűnnek, mégis érezhető, hogy több száz év alatt felhalmozott tudást akart megosztani velünk. Legárulkodóbb a Hold tányérja; ha vöröslik, szeleket, ha kékül, esőket, a kettő keveréke pedig dühöngő viharokat jelez. „*A kövér és tiszta holdtányér ígér derűt a hajósoknak, (...) kivált, ha az újhold negyedik napján sarlója nem vöröslik tompán, és párától elborítva nem homályosul el.*” Figyelmet érdemel a lenyugvó Nap is, amely „*tűzvörös a sürgető szelektől és piszkos a küszöbönálló esőzéstől.*”⁴⁶³ Vegetius az árapály jelenségét a „tenger légzésének” nevezi. Ez az „ide-oda áramlás” (*rheuma*) befolyásolja a hajók mozgását; ha menetirányba történik, elősegíti, ha ellenkezőleg,

⁴⁵⁹ Veg. *Epit.* IV. 32. Visszaulások: a tengeri háború szabályainál megfogalmazott elrettentés politikája a harmadik fejezet bevezetőjének hasonló részével állítható párhuzamba. (Veg. *Epit.* IV. 31, ill. III. prol.) A hadiflotta parancsnoki struktúrájának leírása (Veg. *Epit.* IV. 32, ill. II. 12). A tengeri fegyvereket és hajítógépeket Vegetius a szárazföldi hadigépekről másolta (Veg. *Epit.* IV. 44, ill. I. 15, 20). A már korábban elhangzott ostromfegyverek („sarló”, csáklya, vadszamár, skorpió, ostromtorony stb.) szintén átkerültek a tengeri hadviselésbe. (Veg. *Epit.* IV. 17-19, ill. 44.)

⁴⁶⁰ Veg. *Epit.* IV. 34. Vegetius egy saját korában is élő néphagyományt vehetett alapul, amikor a faanyag férgesedéséről írt. A háttérben talán Vergilius állt: Verg. *Georg.* I. 256.

⁴⁶¹ Lásd bővebben: Szabó-Kádár (1984) pp. 22-128.

⁴⁶² Veg. *Epit.* IV. 41. Az ősforrás itt is Hippokratész lehetett: Hipp. *De aere, aquis et locis* 1-6. Varro elveszett hajóskönyvei (*libri navales*): *De ora maritima* (A tengerpartról), *Ephemeris navalis* (Hajónapló), *De aestuariis* (A torkolatokról). (Varro *Ling. lat.* IX. 26.) Párhuzamok Varro kivonatolói és Vegetius között: a faanyag vágásánál figyelni kell az újholdra (Plin. *Hist. Nat.* XVI. 74. 190-191, Verg. *Georg.* I. 256, Veg. *Epit.* IV. 35). Plinius is megjegyezte, hogy a sérült fenyő nem alkalmas hajóalapanyagnak (Plin. *Hist. Nat.* XVI. 18. 4-5, Veg. *Epit.* IV. 34-35).

⁴⁶³ Veg. *Epit.* IV. 41. Vegetius az itt közölt időjárás jelenségeket ismét csak Vergiliustól vehette át (Verg. *Georg.* I. 393-463.)

hátráltatja. Viszont már kitapasztalták, hogy az árapály a Holddal van kapcsolatban: „*Mivel pedig ezek az egyes tájakon, a növő és fogyó Hold különböző állása szerint váltakoznak bizonyos órákban, ezért annak, aki tengeri csatára készül, a tenger, illetve az adott hely szokását az összecsapás előtt meg kell ismernie.*”⁴⁶⁴

Kissé összecsapottnak és mesterkéltnek tűnik az utolsó három caput (44-46), amelyekben a tengeri háborúzás került górcső alá. Vegetius mintegy ismétlésképpen felsorolta az eddig megismert fegyvereket (páncélzat, védő- és dobófegyverek, nehézfegyverek, „tűzfegyverek”), amelyeket minden további nélkül átültetett a tengeri hadviselésbe.⁴⁶⁵ A hadicselekről szóló caputok mintájára javasolja, hogy a tengeren is alkalmazzunk cseleket: a szigetek közötti szűk területeken állítsunk fel csapdákat vagy figyeljük ki, hogy mikor készül el az ellenség.⁴⁶⁶ Az utolsó caput révén megismerkedhetünk néhány speciális, tengeri csatában használatos fegyverrel. A keresztrúd (*asser*) „*egy vékony és hosszú gerenda, vitorlarúd módjára függ az árbocon, s mindkét végén meg van vasalva. Akár jobbról, akár balról kapcsolódnak mellénk az ellenséges hajók, a keresztrudat faltörő kosként lökjük ki, mely az ellenség harcosait vagy hajósait biztosan leteríti és elpusztítja, magát a hajót pedig gyakran átfúrja.*”⁴⁶⁷ A „sarló” (*falx*) egy igen éles vaspenge volt, amelyet egy hosszú rúdra erősítettek. Ezekkel vágták el az ellenséges hajók kötélzetét.⁴⁶⁸ Szintén egy késő császárkori fegyver lehet a kétélű szekerce (*bipinnis*). Ez egy olyan bárd volt, amellyel a harcosok a csata leghevesebb szakaszában elvágták az ellenséges hajók kormány szerkezetének köteleit.⁴⁶⁹

Némiképp váratlanul ugyan, de a IV. 46. caput lezárja a „Foglalat”-ot. Vegetius úgy gondolta, hogy a Dunán állomásozó folyami cirkálókról nem szükséges szólni, mivel a hétköznapi gyakorlatok már több tapasztalatot születt, mint amit a régi elméletek tanítani tudnának. Vegetius a harmadik könyv utolsó, általános hadviselésről szóló caputját szánta epilógusnak. Nem tudjuk, de talán a császár nyomására újra tollat ragadott, és kiegészítette az eddigieket az ostromharcászat és a tengeri hadviselés fejezeteivel, amelyekből megszületett a negyedik könyv. Azonban az egész művet végigkísérő apróbb ismétlések, ellentmondások, homályos részek arra engednek következtetni, hogy Vegetius nem akarta, vagy nem tudta elvégezni a végső simításokat.

⁴⁶⁴ Veg. *Epit.* IV. 42. További utalás: Caes. *Bell. Gall.* III. 12.

⁴⁶⁵ Veg. *Epit.* IV. 44.

⁴⁶⁶ Veg. *Epit.* IV. 45.

⁴⁶⁷ Veg. *Epit.* IV. 46.

⁴⁶⁸ Veg. *Epit.* IV. 46. Kr. e. 58-ban Caesar katonái is „sarlók”-kal ártalmatlanították Ariovistus hajóit. (Caes. *Bell. Gall.* III. 14.)

⁴⁶⁹ Veg. *Epit.* IV. 46.

Összefoglalás

Publius Flavius Vegetius Renuus késő római keresztény író, császári hivatalnok valamikor a 4. század végén, az 5. század elején írhatta az *Epitoma rei militaris*, nagy valószínűség szerint a birodalom nyugati felében. Korábbi írása, a *Mulomedicina* révén már ismert lehetett az udvarban, így talán nem véletlenül esett rá a császár választása. A felkérésben szerepet játszott számos politikai indok is: a hadsereg züllöttsége, a hadügy katasztrofális helyzete, az állandó barbár támadások, az általános reformokra való igény és a római hadművészeti hagyományok megőrzése is. A „Foglalat” 450-re már biztosan elkészült, mivel az első ismert másolata Konstantinápolyban született Flavius Eutropius révén. Az első másolók adhatták neki az *Epitoma rei militaris* címet. Vegetius saját elmondása szerint az íráshoz Cato, Celsus, Frontinus és Paternus munkáit, továbbá néhány rendeletgyűjteményt hívott segítségül. Mivel azonban ezek a források elvesztek, nehéz behatárolni, hogy mely író mely könyvet, fejezetet ihlette. Rajtuk kívül még közvetlenül támaszkodott Homéroszra, az idősebb Pliniusra, Vergiliusra, Sallustiusra, közvetetten Onosandrusra és Varróra. Az első könyv fő témája a kiképzés volt, amelynek jelentőségére Vegetius többször is felhívta a figyelmünket, de bemutatta a legionáriusok alapvető fegyverzetét is. A könyvecskét pozitívan fogadták, így hozzáfogott a második és harmadik rész megírásához. A második középpontjába a legiót, a harmadikba a hadicseleket helyezte. A legio és a hadszervezet jellemzése során Vegetius több korszak mintáját fűzte egybe, vagyis nem túlzás kijelenteni, hogy a „vegetiusi legio” egyszerre, egy időben sosem létezett. Egy legio 6100 gyalogosból és 730 lovasból állt. A minta kb. a 3-4. század fordulójának hadszervezeti viszonyait tükrözi. A legio csatasorba állítása, a fegyverzet és a harctéri alakzatok barbár mintát követtek, amelyeket itt-ott kiegészített köztársaságkori vagy még korábbi példákkal. A sorbarendezésnél a források a hármas szám többszörösén alapuló drillrendszert feltételeznek, bár ezt befolyásolhatták az adott korszak hadszervezeti viszonyai, továbbá a terep, a taktika vagy a katonák harcedzettsége. Vegetiusnál a legideálisabb a hatfős mélységi tagolás, a 0,9 méteres oldaltávolság és az 1,8 méteres sortávolság volt. Annak ellenére, hogy nagy rajongója volt a lovaknak, viszonylag keveset tudunk meg a lovasságról. A csatatéren már megjelent a nehézlovasság, de még nem mint csatadöntő elem, hanem mint a szárnyakat védő kontingens. A császárkorban már minden legiónak voltak nehézfegyverei. Egy külön egység felelt a fegyverek és a nehézgépek készítéséért, karbantartásáért, továbbá az utász- és aknamunkák elvégzéséért. A hadicselek beépítésével és a hadvezér tetteinek kiemelésével Vegetius folytatta a *strategica*, *tactica* és *stratagema* hagyományokat. A harmadik könyvet

befejezésnek szánta, viszont az ostromharcászat és a tengeri hadviselés nélkül nem lehetett teljes a római hadművészet bemutatása, így visszatért az íráshoz. Az ostromharcászat az egyik legolvasmányosabb és legjobban követhető rész az egész műből; az ostrom eszközei, építményei, taktikai elemei mind offenzív, mind defenzív oldalról bemutatásra kerültek, amellyel kiválóan érzékeltette a római leleményességet, az ostromművészet professzionalitását. Vegetius műve azért is korszakalkotó, hiszen ő volt az első olyan római író, aki szólt a tengeri hadviselésről. Biztos, hogy ez a fejezet okozta neki a legtöbb fejtörést, hiszen bevallottan információhiánnyal küszködött. Ekkor, bizonyítva, hogy nem csak egy hétköznapi kivonatoló, önálló kutatómunkába fogott; utánanézett a flotta jelenlegi helyzetének, a hajótípusoknak, és felkutatatott olyan forrásokat (idősebb Plinius, Varro), amelyek alapot nyújthattak a fejezet megszerkesztéséhez. Az itt-ott felsejlő bizonytalanság (ismétlések, szárazföldi fegyverek) betudható a kevés adatnak és annak, hogy Vegetius nem volt annyira járatos a hadügyekben, mint például Ammianus Marcellinus vagy Maurikios.

Jobb összegzést Várady László szavainál nem is lehetne találni: *„A mű valóságos történelmi érdekesség, amely nemcsak az ókor hadtudományának reánk maradt legrendszeresebb és legszélesebb körű vázlata, hanem a korszerű hadtudomány számos elemének teljesebb történelmi megértését is szolgálja.”*⁴⁷⁰ Vegetius nem sejtette, hogy munkájának milyen nagy hatása lesz a középkor (had)tudományos irodalmára. Ugyan nem írt teljes, kidolgozott hadtudományi értekezést (Art of War), nem merült bele aprólékosan a részletekbe, mégis műve az első darab volt abban a hatalmas kirakóban, amelyet később hadtudományírásnak neveztek el, és amelynek olyan illusztris tagjai voltak, mint Machiavelli, Jomini, Clausewitz vagy Liddell Hart. Azt sem sejtette, hogy a „Foglalat” fő célja nem valósul meg. A római hadművészeti hagyományok újjáélesztésének már nem voltak meg a gazdasági-társadalmi feltételei. Viszont ezeket a hagyományokat átörökítette, amelyek egy magasabb szinten szerveződő, a polgárosodó Európa hadművészetében jelentek meg újra.

⁴⁷⁰ Hahn (1963) p. 732.

III. A frank államok hadművészetének későrómai gyökerei - Vegetius a 7-9. században

„(...) megtoldottam néhány fejezettel, egy bizonyos Flavius Vegetius Renatus munkájával, amely a rómaiak katonai vállalkozásairól szól - hogyan gyakorlatoztatták újoncaikat, amióta a nyilvánvaló győzelem Isten segítségével megadatott, nem az emberek nagy tömegeit, hanem az eszességét és az erős, válogatott emberek gyakorlottságát értve ezen.”⁴⁷¹

Az *Epitoma rei militaris* születése után nagyjából 200 évvel botlunk bele az első vegetiusi hivatkozásokba. Ezek az óvatos kezdeményezések mindössze néhány szót kölcsönöztek írónktól, amelyek nem árulnak el többet a szerzők egyéni érdeklődésénél. A római hadtudomány gondozását Vegetius után részben kelet-római történetírók vették át. Maurikios császár *Strategikon*-ja a legeredetibb kora középkori katonai útmutató, amely noha önálló feldolgozása a kelet-római hadművészetnek, néhány mondatban mégis hagyatkozhatott Vegetiusra.⁴⁷² Ez bizonyára nem valósulhatott volna meg, ha 450-ben Konstantinápolyban Flavius Eutropius nem másolja le a „Foglalat”-ot. Nagyjából Maurikiosszal egyidőben tűnt fel a „Foglalat” nyugaton is, Sevillai Izidor *Etimologiae* című szófejtő magyarázatában. A középkor hajnalán azonban a hadtudomány elméleti művelése teljességgel háttérbe szorult, és ezer évre kiveszett Európa tudományos vérkeringéséből. 600 után a Keletrómai Birodalomban nem találkozunk komolyabb hadtudományi értekezéssel, nyugaton a hadtudomány elméleti művelését pedig az egyház vette át. Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Alcuin, Sedulius Scottus, vagy Hrabanus Maurus mind-mind egyházi karriert futottak be, akik ugyan lelkesek voltak, ha valamilyen hadivonatkozású megjegyzést vethettek papírra, viszont nem voltak katonák, és ez a Vegetius felé megnyilvánuló érdeklődésüket alapvetően meghatározta. A legelső utalások a „Foglalat”-ra inkább etimológiai és természeti vonatkozásúak voltak. Viszont a Karolingok hatalomra jutása újfajta megvilágításba helyezte Vegetiust. A Karoling császárok a Római Birodalom örökösének tekintették magukat. Tudatosan építették hatalmukat és államszervezetüket a római hagyományokra, ezzel is biztosítva a kontinuitást a két birodalom között (*renovatio imperii*).⁴⁷³ A római történetírók különösen fontosak lettek, és írásaikat remekül ki lehetett aknázni politikai és ideológiai célok eléréséhez. Ezek a jegyek jelentek meg Alcuin és Sedulius Scottus utalásaiban. Velük újjáéledt a királytükör műfaja is,

⁴⁷¹ Hrabanus Maurus: *De procinctu Romanae militiae*, prolog. In: Dümmler (1872) p. 443.

⁴⁷² Erről bővebben a „VII. Független - Vegetius a kelet-római és bizánci hadtudományi munkákban” című fejezetben.

⁴⁷³ Havas (2004) pp. XXVII-XXIX.

amelynek forrásait ugyancsak a rómaiak között keresték.⁴⁷⁴ A trónörökösöket már fiatal korukban tanítani kellett, és példatárakat állítottak össze nekik a dicső korok hadművészetéből. Ehhez pedig Vegetiust nem lehetett kikerülni. Ugyanakkor ők kezdtek el államelmélettel foglalkozni, amely később majd John of Salisbury *Policraticus*ában fog kiteljesedni. Egy sajátos példatárat képvisel Hrabanus Maurus katonai kézikönyve, fejezetünk központi műve. Utóbbi azért is kiemelkedő, mivel elsőként próbálta meg átültetni a római katonai mintát a gyakorlatba. Majd láthatjuk, hogy a kezdeményezés nem volt egyedi. Az érett középkorban, de még a kora újkorban is bátran nyúltak vissza a római példákhoz, új lehetőségeket, irányokat keresve a hadviselés és az elméleti hadtudomány továbbfejlesztéséhez.

Az első nyugati örökösök:

Sevillai Izidor

Nyugaton az első név szerint ismer író, aki Vegetiust idézte Sevillai (Szent) Izidor (Isidorus Hispalensis, kb. 560-636), keresztény egyháztanító volt. Korának egyik meghatározó teológusaként és az antikvitás utolsó nagy tudósaként tekintünk rá. Olyan korszakban tűnt ki műveltségével és tanítói munkájával, amikor a klasszikus kultúra helyét már a műveletlenség és írástudatlanság vette át. Több, a középkorban népszerű munka megírása fűződik a nevéhez, amelyek közül kiemelkedik az *Etimologiae (Origines)*, egy szövejtő magyarázatokkal teletűzdelt enciklopédia.⁴⁷⁵ Sevillai Izidor saját bevallása szerint antik írók műveiből merített ihletet,⁴⁷⁶ ami igaz is, mivel forrásai között megtaláljuk Platón, Arisztotelészt, Varrót, Catót, az idősebb Pliniust, Suetoniust, és még számtalan olyan szerzőt, akiknek a nevét nem mondta ki, viszont hatásuk egyértelmű.⁴⁷⁷ Az *Etimologiae* szerkesztettsége és magyarázatai egyébként azt sugallják, hogy Sevillai Izidor másod- vagy harmadkézből származó kivonatokból dolgozott, amit gyakran kritikaként fogalmazznak meg vele szemben.⁴⁷⁸ Viszont Vegetius esetében más a helyzet. A távolság Vegetius és Sevillai

⁴⁷⁴ Havas (2004) pp. X-XXIII.

⁴⁷⁵ W. M. Lindsay: *Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum sive Originum libri XX* 2. vols., Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, repr.: Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1966, 1985. Modern fordítás, kiegészítve életrajzi adatokkal és gazdag bibliográfiával: Barney (et al.): *The Etymologies of Isidore of Seville* Cambridge University Press, 2006.

⁴⁷⁶ Sevillai Izidor VI. levele Sisebot vizigót királyhoz. In: Barney (2006) p. 413.

⁴⁷⁷ Az *Etimologiae* forrásairól bővebben: Barney (2006) pp. 10-17.

⁴⁷⁸ Barney (2006) p. 13.

Izidor között mindössze 200-220 év. Nem hallunk arról, hogy ebben a két évszázadban bárki is beépítette volna Vegetius javaslatait valamilyen szintézisbe, vagyis feltételezhető, hogy Sevillai Izidor egy, az E-kézirathoz (*Vaticanus Reginensis 2077*) hasonló másolatból dolgozott.⁴⁷⁹ Mely részeket tartalmazhatta pontosan ez a számunkra egyébként ismeretlen kézirat?

Az *Etimologiae* húsz könyve közül kettő, a IX. és a XVIII. foglalkozik katonai kifejezésekkel. A IX. könyvben (Nyelvekről, nemzetekről, uralkodókról, a katonaságról, polgárokról, családi kapcsolatokról), miután képet kaptunk az uralkodói és vezéri titulusokról, Sevillai Izidor áttér a katonákra. A *tiro* (újonc) szócikknél a következő áll: „*A jó erőben lévő, fiatal katonát tirónak nevezik, és az ilyeneket katonai szolgálatra sorozzák be, hogy jártasak legyenek a fegyverforgatásban. Nemcsak a bevallott életkoruk alapján veszik őket számításba, hanem a kinézetük, és a fizikai állóképességük szerint is. Ezért hívják őket tirónak, és addig nem válik belőlük katona, amíg le nem teszik a szolgálati esküt.*”⁴⁸⁰ Ezt a néhány sort inspirálhatta Vegetius, viszont konkrét utalások híján ezt nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni. A vegetiusi eredetet talán az támaszthatja alá, hogy egy antik író sem utalt egyszerre az újoncok életkorára, fizikai rátermettségére és a szolgálati esküre.

Objektívebb megvilágításba helyezhetjük a *legio* szó magyarázatát, amely már egyértelmű kapcsolatáról árulkodik a két író között: „*A legio egy 6000 fegyveresből álló egység, amely a kiválasztásról [eligere] kapta a nevét, mint akiket kiválasztottak [electi] a szolgálatra. Tulajdonképpen beszélhetünk makedóniai falanxról, gall seregszoborról [caterva], és a mi legiónkról.*”⁴⁸¹ Ez a néhány adat a „Foglalat” II. 1-2. caputjaiban szerepelt, csak más sorrendben. Érdeemes megjegyezni, hogy Sevillai Izidor a *nostra legio* (mi legiónk) kifejezést használta, ami a római hagyományokhoz való erős kötődést feltételez.

Sevillai Izidor bizonyára észrevette, hogy Vegetius a *legio* fölött néhány sorral magyarázta az *exercitus* (hadsereg) szót: „*A hadsereg [exercitus] magáról az ügyről és a gyakorlatozásról [exercere] kapta a nevét (...).*”⁴⁸² Sevillai Izidornál ez így hangzik: „*A hadsereg [exercitus] a tömeg szóból származik, amelyet a háború gyakorlása [exercitatio] miatt hívnak így.*”⁴⁸³

Az *Etimologiae* XVIII. könyvében (A háborúról és a játékokról) Sevillai Izidor többek között a kézi- és ostromfegyverek szavainak eredetét tárgyalja. Néhány fegyver

⁴⁷⁹ Vö. 80, 89. lábjegyzetek.

⁴⁸⁰ Isid. *Etym.* IX. 3. 36. (Veg. *Epit.* I. 5-6; II. 5.)

⁴⁸¹ Isid. *Etym.* IX. 3. 46. (Veg. *Epit.* II. 1-2.)

⁴⁸² Veg. *Epit.* II. 1. Az *exercere* valójában az *arcere* (fegyelemben tartani) igéből ered.

⁴⁸³ Isid. *Etym.* IX. 3. 58.

bemutatásához (például *hasta*, *funda*, *aries*)⁴⁸⁴ a „Foglalat”-tól is segítséget kérhetett. A hadijelvények funkciójának taglalásakor is írónk hatása érezhető: „*A katonai jelvényeket [signum] azért nevezik így, mivel egy hadsereg ezek jelére vonul vissza a harctól, vagy szerzi meg a győzelmet, mivelhogy egy hadsereget a trombita hangjával vagy a zászló jelével tudunk irányítani.*”⁴⁸⁵ Az inspirációt ehhez a gondolathoz a „Foglalat” II. 22. caputja adta: „*A trombitás harcra hívja a katonákat és visszavonulót fúj. Valahányszor azonban a kürtök zengenek, parancsuknak nem a katonák, hanem a jelvények engedelmeskednek. Tehát amikor csak maguk a katonák indulnak valamilyen feladat elvégzésére, a trombitások fújnak; amikor a jelvényeknek kell helyet változtatniuk, a kürtösök fújnak; (...).*”⁴⁸⁶

Ebből a néhány hivatkozásból egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Sevillai Izidor ismerte Vegetiust, és így ő volt az első olyan személy nyugaton, aki hivatkozott a „Foglalat”-ra. Viszont felmerülhet bennünk a kérdés, hogy vajon Sevillai Izidor tudatában volt-e annak, hogy Vegetiustól idéz, hiszen jó pár vegetiusi hivatkozásba botlottunk, viszont szerzőnk nevét egyszer sem mondta ki.⁴⁸⁷ Vajon Vegetiust nem tartotta említésre méltónak Arisztotelész, Plátón vagy a többi antik tudós mellett? Lehetséges. Ha abból indulunk ki, hogy Sevillai Izidor nem ismerte Vegetiust, akkor ennek az lehetett az oka, hogy egy olyan kéziratból dolgozott, amely csak kisebb részeket, esetleg egy-egy mondatot közölt Vegetiustól. Ez viszont nem valószínű a hivatkozások elhelyezkedésének fényében. A *tiro* szócikk egyszerre három vegetiusi caputra utal (I. 5-6; II. 5.), a *legio* kettőre (II. 1-2.), sőt az *exercitus* is az utóbbihoz köthető (II. 1.). Ha ezekhez hozzávesszük az említett fegyverek (I. 20, I. 16, IV. 14.) és hadijelvények (II. 22, III. 5.) hivatkozásait, akkor máris az a kép bontakozik ki előttünk, hogy Sevillai Izidor olyan másolatnak volt a birtokában, amely a „Foglalat” mind a négy könyvét magába foglalta. Kicsi a valószínűsége annak, hogy egy teljes másolat ne említette volna Vegetius nevét. Vagyis tudta, hogy kitől idéz, és a végső következtetésünk az lehet, hogy a kontinens nyugati felén Sevillai Izidor volt az első olyan író, aki tudatosan építette be Vegetius gondolatait egy nagyobb szintézisbe.

⁴⁸⁴ *hasta* (hajítódárda, Isid. *Etym.* XVIII. 7, Veg. *Epit.* I. 20.), *funda* (parittyta, Isid. *Etym.* XVIII. 10, Veg. *Epit.* I. 16.), *aries* (faltörő kos, Isid. *Etym.* XVIII. 11, Veg. *Epit.* IV. 14.)

⁴⁸⁵ Isid. *Etym.* XVIII. 3.

⁴⁸⁶ Veg. *Epit.* II. 22, de meríthetett a III. 5. caputból is.

⁴⁸⁷ Ugyanezt tapasztalhatjuk majd Beda Venerabilisnál is.

Beda Venerabilis

Beda Venerabilis kapcsán a „tudatosságot” sokkal nehezebb bebizonyítani. Nála is határozottan kivethető a vegetiusi hatás, viszont az író nevét ő sem írta le.

Beda Venerabilis (672/673-735) angolszász szerzetes volt. Életét a nagy könyvtárakkal rendelkező wearmouthi és jarrowi kolostorokban töltötte, ahol minden bizonnal hozzáférése volt a „Foglalat” valamelyik másolatához is. Bedának számos teológiai, stilisztikai és rhétorikai munkája jelent meg, de érdeklődött a természettudományok és a költészet iránt is. Számunkra három műve érdemel figyelmet. Az első a *De temporum ratione* (Az időszámításról),⁴⁸⁸ amelyet Wearmouth-Jarrow apátjának, Hwaetbertnek címzett.⁴⁸⁹ A második a *Retractatio in actus apostolorum* (Az apostolok cselekedeteinek újraértelmezése),⁴⁹⁰ amelyet egyik korábbi munkája, az *Expositio actuum apostolorum* kiegészítésére szánt. A harmadik, életének főműve, a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Az angol nép egyháztörténete),⁴⁹¹ amely Anglia egyház- és politikátörténetét tárgyalja a római hódítástól a 8. századig.⁴⁹²

A következő esetekben találkozhatunk vegetiusi sorokkal. A *De temporum ratione* 28. fejezete, amely a Hold erejének valóságos hatásairól szól, hasonlóságot mutat a IV. 35-36. caputokkal (Mit kell szem előtt tartani a faanyag vágásánál; Mely hónapokban kell kivágni a fatörzseket). Egyébként Beda a műveiben több szerzőre is hivatkozott, többek között Szent Ágostonra, az idősebb Pliniusra, Sevillei Izidorra vagy Szent Ambrus *Hexameron* (A teremtés hat napja) című munkájára. Miután idézett a *Hexameronból*,⁴⁹³ kimondatlanul, de Vegetiusus következik: „(...) Ezek Szent Ambrus szavai minden építész művészetéről és mindennapi

⁴⁸⁸ J. A. Giles: *The Complete Works of Venerable Bede* 8 vols., in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a Life of the Author. London: Whittaker and Co., 1843. A *De temporum ratione* a V. kötetben olvasható.

⁴⁸⁹ Blair (1990) p. 187.

⁴⁹⁰ M. L. W. Laistner: *Beda Venerabilis: Expositio Actuum Apostolorum et Retractio* Medieval Academy of America, Cambridge, 1939.

⁴⁹¹ J. A. Giles: *The Complete Works of Venerable Bede* 8 vols., (...). A *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* a II. kötetben olvasható.

⁴⁹² Beda fontosabb munkáit már többször újrarendítették, amelyeket részletes életrajzi és bibliográfiai adatokkal is elláttak. A legfrissebbek: D. H. Farmer - L. Sherley-Price: *Bede: Ecclesiastical History of the English People* Penguin Books, London, 1991. M. J. Swanton: *The Anglo-Saxon Chronicle* Routledge, New York, 1998. F. Wallis: *Bede: The Reckoning of Time* Liverpool University Press, Liverpool, 2004. Összefoglaló tanulmány Beda és Vegetiusus kapcsolatáról: Jones (1932) pp. 248-249. A vegetiusi hivatkozások rekonstruálásában Sherwood munkáját vettem alapul, amelyet a saját megjegyzéseimmel egészítettem ki: Sherwood (1980) pp. 69-75.

⁴⁹³ Amb. Hex. V. 24. In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Ecclesiae Patres Latini (materia), 0339-0397 Ambrosius Mediolanensis (argumentum), Ambrosius [0339-0397] (auctor), Sanctus: Hexameron Libri Sex (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0339-0397_Ambrosius_Hexameron_Libri_Sex_LT.pdf.html - 2012. máj. 1.

gyakorlatáról. Azt tanítják, hogy különös tekintettel kell lenni arra, hogy a fákat az újhold utáni 15. naptól a 22. napig kell kivágni, amelyekből a liburnákat építik, vagy ha bármiféle közösségi munkát végeznek. Mivel csak ebben a nyolc napban kivágott fa lesz mentes a rothadástól, míg azok, amelyeket az év többi napján vágnak ki, a férgek miatt porrá válnak.”⁴⁹⁴ Ezt követően Vegetiusnál egy olyan mondat jön, amelyet Beda már idézett: „Erre megtanított a tudomány és az építészek mindennapos gyakorlata, (...)”, de a mondat második felét Beda elhagyja: „(...) de ha magát az istentiszteletet tekintjük, itt is ezt találjuk, mert úgy rendelték, hogy a halhatatlanság ünneplése csak ezeken a napokon történjék.”⁴⁹⁵ Beda az istentiszteleti példáról elvonatkoztatva átugrik a IV. 36. caputra és mondandóját az alapján folytatja: „Ő, aki azt mondta [itt az olvasó Szent Ambrusra gondolhat, de valójában Vegetius az], hogy rájöttek, hogy a nyári napfordulót követően, július és augusztus hónapok után a következő év januárjáig kell a faanyagot kivágni, mivel a fák ezekben a hónapokban a nedvesség kiszáradásával szikkadtabbak és ezért erősebbek.”⁴⁹⁶

A *De temporum ratione* 29. fejezete (A tenger és a Hold összhangjáról) a „Foglalat” IV. 42. caputjával (A tengeráramlás, vagyis az árapály) állítható párhuzamba: „Az, hogy nagy az összefüggés az óceán és a holdjárás között, bármi más fölött csodálatra méltóbb. A Hold minden egyes kelte és nyugta esetén, az óceán hevedése, amelyet a görögök rheumának neveznek, a lendülete révén szélteben elborítja a partokat; és ugyanígy fordítva, felszabadítva őket újra, a folyók vize bőségesen összekeveredik a hullámokkal. Mihelyt a Hold fogyóban van, az óceán szintje csökken és elhagyja a folyót az ősi és ritmikus mozgás szerint.”⁴⁹⁷ Vegetiusnál ez a következőképpen hangzott: „A tenger anyaga a világ harmadik eleme, amelyet a szelek fúvásán kívül a saját légzése és mozgása is megindít. Mert bizonyos órákban, nappal és éjszaka egyaránt, valamiféle áramlás folytán, amit rheumának neveznek, oda- és visszafutkos, és sebes folyók módjára egyszer kicsap a földekre, másszor visszafolyik a saját szintjére. (...)”⁴⁹⁸ Itt Beda kivette azokat a sorokat, ahol Vegetius óvva intett minket attól, hogy harcba bocsátkozzunk az árapállal, ha az nem kedvez a menetirányunknak: „Mivel pedig ezek az egyes tájakon, a növvő és fogyó Hold különböző állása szerint változnak bizonyos órákban, ezért annak, aki tengeri csatára készül, a tenger, illetve az adott hely szokását az összecsapás előtt meg kell ismernie.”⁴⁹⁹ Láthatjuk, hogy Beda tartózkodott attól,

⁴⁹⁴ Beda *Temp. Rat.* XXVIII. (Veg. *Epit.* IV. 35.)

⁴⁹⁵ Veg. *Epit.* IV. 35.

⁴⁹⁶ Beda *Temp. Rat.* XXVIII. (Veg. *Epit.* IV. 36.) Vö. 460. lábjegyzet.

⁴⁹⁷ Beda *Temp. Rat.* XXIX. (Veg. *Epit.* IV. 42.) Vö. 464. lábjegyzet.

⁴⁹⁸ Veg. *Epit.* IV. 42.

⁴⁹⁹ Veg. *Epit.* IV. 42.

hogy Vegetius csatára utaló megjegyzését átvegye. Ez tökéletesen érthető, mivel ő az árapály jelenségére volt kíváncsi, nem pedig a hadvezérnek szóló figyelmeztetésre.

A *Retractio in actus apostolorum* néhány sora is vegetiusi. A részlet a „Foglalat” II. 25. caputjából származik, ahol Vegetius felsorolta a legio szerszámain és gépezeteit. Beda kihagyta azokat a sorokat, ahol Vegetius a kerek nyíllövőgépről, a kezelőszemélyzetről és a gépek taktikai szerepéről értekezett. Végül a caput második felébe csatlakozott be: *„Megírtuk az első könyvben [az Expositio actuum apostolorumban], követve Izidort [Sevillai Izidor], hogy a scapha egy kis csónak volt, amelyet nádból fontak és bőrrel takartak be; de később átnézve más írásokat is, úgy találtuk, hogy 'a scaphas egyetlen fatörzsből kifaragott kis csónakok, amelyeket a görögök μονοζῦλας-nak neveztek.”*⁵⁰⁰ Sejtjük, hogy mit értett más írásokon, ha egybevetjük Vegetiusszal: *„A legio visz magával egyetlen fatörzsből kivájt csónakokat is, igen hosszú kötelekkel és olykor vasláncokkal, hogy összekötve velük ezeket az ún. monoxüloszokat és deszkákat fektetve rájuk, a gázolhatatlan folyókon a gyalogság és lovasság egyaránt veszély nélkül kelhessen át.”*⁵⁰¹ Noha Vegetius nevét újfent elhagyta, viszont az átvételt tovább erősíti az a tény, hogy Beda idézetet használt, amelyet a szövegben idézőjellel különböztetett meg.

Beda a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I. 5. fejezetében a Hadrianus-fal megerősítéséről beszél, amelyet a „Foglalat” I. 24. caputjából kölcsönzött (A táborerődítés módjai). Septimius Severus császár 189-ben úgy döntött, hogy az északi barbár törzsek állandó támadása miatt bástyák (*vallum*) megépítésével kell biztonságosabbá tenni a Britannia északi részén húzódó védvonalat: *„Egy fal csak kövekből áll, viszont a bástyák, amelyekkel a tábor megerősítik, hogy az ellenálljon az ellenség támadásának, fal módjára földből kivájt gyepféglákból emelik, magasan a föld fölé, amely előtt így egy árok húzódik, ahonnan kiszedték a gyepféglákat, és amelyeket erős karókkal a védműhöz erősítettek.”*⁵⁰² Vegetius így szólt erről: *„A tábor háromféle módon lehet megerősíteni. Mert ha különösebb kényszer nem szorogat, gyepféglákat vágunk ki a földből és ezekből mintegy falat emelünk, a földtől három láb magasságban, úgy, hogy előtte egy árok húzódjék, amelyből a gyepféglákat kiemeltük. (...) Amikor pedig nagyobb ellenséges erő fenyeget, a tábor oldalait a szabványos árokkal kell védeni (...). Az ezután megvont sövények fölé felhányjuk az árokból kiemelt földet négy láb magasra. (...) A sánc tetejébe igen erős karókat vernek be, amelyeket a katonák magukkal*

⁵⁰⁰ Beda *Retract. Act. Apost.* XXVIII. 13, 16. Sevillai Izidor nem állított olyat, hogy a scaphát nádból fonták és bőrrel vonták be. (Isid. *Etym.* XIX. 1. 18.)

⁵⁰¹ Veg. *Epit.* II. 25.

⁵⁰² Beda *Hist. Eccl.* I. 5.

szoktak vinni.”⁵⁰³ Beda itt inkább az építés lépéseire volt kíváncsi, mivel teljesen elhagyta Vegetius adatait. Ez érthető is, mivel Beda a Hadrianus-falat mutatta be nekünk, míg Vegetius forrása egy hétszáz évvel korábbi legióstábor erődítési munkálataiba nyújtott betekintést.

Nem alaptalanul támadhat az az érzésünk, hogy Beda más szerzőktől vette át Vegetius mondatait, és igazából nem volt tisztában azzal, hogy kitől idézett. A faanyag kivágásnak soraival Szent Ambrus gondolatmenetét kívánta alátámasztani, sőt úgy állította be, hogy a forrás magától Szent Ambrustól származik. Sevillai Izidor szavait igazolta a *scaphával*, viszont itt már sejthető, hogy a forrás nem lehetett teljes egészében az *Etimologiae*. Beda maga mondja, hogy más forrásokat is megnézett (ti. Vegetiust), és ezeket betoldva egészítette ki mestere szómagyarázatát. A vizsgált párhuzamok arra is rámutatnak, hogy Beda inkább a természeti jelenségek leírásához (fák kivágása, *rheuma*) hívta segítségül a „Foglalat”-ot, és a katonai kérdések iránt nem mutatott érdeklődést. Noha a *vallummal* és a táborerődítéssel a római gyökerekre tekintett vissza, nem valószínű, hogy Vegetiust katonai forrásként vette volna elő, főképp azért sem, mivel jellemzése a Hadrianus-falról túl rövid és hézagos.⁵⁰⁴

Alcuin

Alcuin (Albinus, 735-804) yorki származású teológus inkább tanítói munkájával, mintsem írásaival tűnt ki.⁵⁰⁵ Noha többször visszatért Britanniába, életének nagy részét a frank udvarban töltötte Nagy Károly tanácsadójaként. A nevéhez fűződik a korszak legnagyobb könyvtárának megalapítása a tours-i Szent Márton apátságban. Ebben a hatalmas gyűjteményben számtalan ókori író műve kapott helyet, így talán Vegetiusé is. Viszont az előző szerzőkkel ellentétben, Vegetius Alcuinra kifejtett hatását nem egyszerű bizonyítani, mivel mindössze csak egy levélrészlet árulkodik a köztük lévő kapcsolatról. A sorok, amelyekben Alcuin a császárat magasztalja, kísértetiesen hasonlítanak a „Foglalat” első könyvének bevezetőjéhez: *„Senki sem tud többet, vagy jobban másoknál, mint a császár, akinek tudása minden alattvaló hasznára válhat. Nem hiszem győzhetetlen, bölcs császár és csillogó tehetségű vezető, hogy járatlan és tájékozatlan vagy a mi katolikus hitünk tudományában: vagy hogy nekem, akit egyesek bár nem megérdemelten magisternek hívnak, kell megmutatnom a kötelességeidet; vagy nekem kell meggyőzni azokat, akik haszontalan dolognak tartják a Te nemes törekvéseidet arra, hogy a dialektikát tanulmányozd, amely*

⁵⁰³ Veg. *Epit.* I. 24.

⁵⁰⁴ Sherwood (1980) p. 75.

⁵⁰⁵ Alcuin életéről és munkásságáról az egyik legalaposabb tanulmány: D. A. Bullough: *Alcuin: Achievement and Reputation* Ford Lectures, Leiden, 2003.

tudományt Ágoston atya a szentháromságról írt könyvében a legfontosabb dolognak tart. Amit tehát az előbb említett atya műveiben az elkötelezett és kegyes kutató megtalálhat, az az, hogy a filozófia tudományát tanulmányai során nem mellőzi.”⁵⁰⁶ Vegetius ide vonatkozó részlete a következő: „(...) mert senkihez sem illik inkább többet tudni s jobban tudni, mint a fejedelemhez, akinek tudása minden alattvaló hasznára válhat. (...) Tehát a sorozásról és az újoncok kiképzéséről szóló néhány fejezeten és szakaszon át a régi rendtartást igyekszünk bemutatni. Nem azért, mintha úgy tűnne, hogy mindezek ismeretlenek lennének számodra, Legyőzhetetlen Császár [imperator invictus], hanem azért, hogy intézkedéseidről, amelyeket belátásod szerint az állam érdekében hozol, lássad, hogy ezeket egykor a Római Birodalom alapítói is szem előtt tartották, (...).”⁵⁰⁷ Alcuin a bevezetés szövegét erősen átalakította. Kivette az első mondat első tagmondatát: „Szokásban volt régen a hasznos ismereteket írásba foglalni és könyvekre csoportosítva felajánlani a fejedelemnek, (...)”, és a császárhoz szóló második tagmondattal indított. Ezt követően Vegetius szerint Octavianus Augustus és a későbbi fejedelmek szívesen fogadtak hasonló témájú értekezést, viszont e helyett Alcuin néhány keresztény motívumot hozott fel.⁵⁰⁸ Alcuin ajánlása természetesen nem azt mondja, hogy a császár nem volt tisztában a kötelességeivel. Inkább úgy gondolta, hogy Nagy Károly keresztény birodalma a (keresztény) Római Birodalom újjászületése (*renovatio imperii*), és Vegetius szavaival élve ő az *imperator invictus*, vagyis a „Legyőzhetetlen Császár.”⁵⁰⁹

Noha ez csak egy apró kötődés, mégis jelzi, hogy Alcuinnak és így a frank udvarnak közvetlen hozzáférése volt Vegetiushoz. Ugyanakkor Beda és Alcuin esetében rájöhettünk arra, hogy a legelső utódok nem katonai kontextusban foglalkoztak Vegetiusszal. Céljaik főleg a természet leírására, stilisztikai modellek készítésére és politikai célok meghatározására korlátozódtak.

⁵⁰⁶ A vegetiusi hivatkozását és magyarázatokat Sherwood munkája alapján készítettem: Sherwood (1980) pp. 76-77. A forrás elérhetősége: Alcuin: *De fide sanctae et individuae trinitatis III* (Epistola Nuncupatoria). In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Scriptoribus Ecclesiae Relatis (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL101 (volumen), 0009 - 0064A (Ab Columna ad Culumnam), Alcuinus [0735-0804] (auctor), De Fide Sanctae Et Individuae Trinitatis Libri Tres (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-0804_Alcuinus_De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres_MLT.pdf.html - 2012. máj. 1.

⁵⁰⁷ Veg. Epit. I. prol.

⁵⁰⁸ Veg. Epit. I. prol.

⁵⁰⁹ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 77.

Sedulius Scottus

Disszertációmban Sedulius Scottus munkássága két okból is fordulópont: egyrésztől kivonatait ajánlás céljából vetette papírra, másrésztől igyekezett Vegetius értekezésének katonai és államelméleti oldalát is kiaknázni.⁵¹⁰ Ahogy a neve is elárulja, Sedulius Írországból született talán a 810-20-as évek között. Életéről nagyon keveset tudunk. 848-ban tűnt fel a kontinensen, amikor is a liége-i Hartgar püspök pártfogoltjaként került kapcsolatba II. Lothár (855-869) frank király udvarával. A király megbízásából a város mellett alapított egy ír kolóniát, amelynek szellemi vezetője lett. A tanítás mellett költőként és íróként is kitűnt. Írt teológiai és grammatikai munkákat, kisebb költeményeket, ódákat, beszédeket. Művei nagy olvasottságról, eredeti gondolkodásmódról, a klasszikus művek iránti rajongásról árulkodnak. Elsősorban Vergilius és Ovidius hatása mutatható ki nála.⁵¹¹ Legfőbb műve a *De rectoribus Christianis* (A keresztény tanítókról),⁵¹² amely egy II. Lothárnak szánt királytükör volt. Ebben prózaikus formában figyelmeztette az uralkodót a kötelességeire. Számunkra egy rövidebb költeménye, a *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum*,⁵¹³ az ókori szerzőktől összegyűjtött kivonatai (*Collectanea*),⁵¹⁴ és a *De rectoribus Christianis* néhány sora lesz érdekes.⁵¹⁵

Hogy Sedulius ismerte és olvasta Vegetiust, azt elsőként egy Eberhardnak szóló verssel lehet bizonyítani. A vers címe *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* (Hartgarius püspök Eberhardnak):

„Ezekben virágoznak a nemes férfiak tanácsai. / Kódex, ki összekevered a hadviselőket a rózsákkal, / Akik a háromhitű világ különböző népeit / Hódították meg nagyszerű cselekkkel és jó tanácsokkal. / Háromszor ragyogjon a háborúknak eme fényes rendje, / Miután a harcosok felöltve Mars övét; / A harsona szörnyű hanggal visszhangzik; / A követő hatalmas sziklákat dobál; / A szörnyű faltörő kos büszke fejével / A torony falát döngeti és rázza; / A kaszás szekereket játszva felülmúlja / Amit már semmire sem tart a férfiak találó hadművészete; Nem sokkal ezután a hatalmas elefánt, amely akkora, mint a Föld, / Leterül a földre, elesve a

⁵¹⁰ A vegetiusi hivatkozások rekonstruálásában Sherwood munkáját vettem alapul, amelyet a saját megjegyzéseimmel egészítettem ki: Sherwood (1980) pp. 80-111.

⁵¹¹ Sedulius Scottus életéről bővebben: Dyson (2010) pp. 15-17.

⁵¹² R. W. Dyson: *Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers)* Boydell Press, Woodbridge, 2010.

⁵¹³ Sedulius Scottus: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* In: *Monumenta Germaniae Historica* (1880) III. pp. 212-213. Richardot (1998) p. 44, Sherwood (1980) pp. 80-81.

⁵¹⁴ Sedulius Scottus: *Collectanea* In: J. Klein: *Ueber eine Handschrift des Nicolaus von Cues, nebst ungedruckten Fragmenten Ciceronischer Reden* Weidmann, Berlin, 1866.

⁵¹⁵ Sedulius munkáiról egy alapos tanulmány: Springer (1995) pp. 1-217.

*hódítók művészete előtt; / Így legyőzve az ellenségeket a győztes hadművészet mindent legyűr,
/ A hadművészet erősíti meg és teszi büszkévé, boldogítja az embereket. / A világ bármely
hadművészetét tudja, / Ezt az elrejtett tudást megtalálod majd a gyűjteményben: / Éppen ezért
mindezt tartsd méltó feladatnak, / Hogy háborúban győztes hadvezér virág és dísz / Az atyák
egyházának bástyája, fényes dicsősége, / Hitbuzgó ember Maurusszal szembe a jó hitben
virágzó legyen. / Tőled fél a fegyveres szláv, a szaracén és az ellenség. / Legyőzöd az egyház
súlyos bajait, te szeretetre méltó, / Erősítse meg a fényes trónodat a tett. Legyél örökké
győztes és élj sokáig egészségben.”⁵¹⁶*

Eberhard (815-866), friuli hercege, korának meghatározó politikai, kulturális és katonai szereplője volt. Szoros kapcsolatot ápolt olyan írókkal és gondolkodókkal, mint Lapus Servatus, Hrabanus Maurus, Orbaisi Gottschalk vagy Reimsi Hinkmar. Támogatottjai közé tartozott Sedulius is, aki Hartgarius püspök nevében írta ezt az ajánlást.⁵¹⁷ Hartgarius 854-ben halt meg, vagyis ekkor születhetett az említett kódex, amely tartalmazhatott egy másolatot a „Foglalat”-ról. Sedulius pedig a levelet szánta ajánlónak, amelynek néhány szava már jelzi a forrást: a követő (*carrobalista*), amely „köveket dobál” a legio szerszámaint felsoroló caputtal párhuzamos.⁵¹⁸ A „szörnyű faltörő kos” (*aries*), amely „a torony falát morzsolja és döngeti” a „Foglalat” ostromról szóló részében jelent meg.⁵¹⁹ A kaszás fogatok motívuma is ismerős lehet Vegetiustól: „Leginkább azonban a római katonák következő hadifortélyá pusztította őket: (...).”⁵²⁰ Ugyanezzel a caputtal vonható párhuzamba az elefántok „leterítése”: „és tornyaikkal együtt leterítették s agyonsújtották őket, ami a legbiztosabb módszernek bizonyult.”⁵²¹ Sedulius azon felvetése, miszerint „Ezt az elrejtett tudást megtalálod majd a gyűjteményben” nem azt jelenti, hogy most találták meg a „Foglalat”-ot. Mivel néhány évtizeddel korábban már Alcuin kezébe is eljutott Vegetius, ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy egy új másolatot készítettek.⁵²² Az utolsó sorokban Sedulius abban reménykedett, hogy ez a kódex hasznos tanácsokkal látja el Eberhardot, aki a szaracénokkal és a szlávokkal is harcolt.⁵²³ Azt azért mindenképpen sejthetjük, hogy ez a rövid versecske

⁵¹⁶ Sedulius Scottus: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* In: Monumenta Germaniae Historica (1880) III. pp. 212-213.

⁵¹⁷ Noha a címnek nem sok köze van a vershez, azonban egy másik forrásból tudjuk, hogy az említett kódex Eberhardnak készült: Dümmler (1861) pp. 167-188.

⁵¹⁸ Veg. *Epit.* II. 25. Vö. 78. oldal.

⁵¹⁹ Veg. *Epit.* IV. 14. Vö. 434. lábjegyzet.

⁵²⁰ Veg. *Epit.* III. 24. Vö. 413. lábjegyzet.

⁵²¹ Veg. *Epit.* III. 24. Vö. 412. lábjegyzet.

⁵²² Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 82-83.

⁵²³ Az utolsó sor a legjobb bizonyíték arra, hogy Sedulius praktikus javaslatokkal kívánta ellátni Eberhardot, és ehhez Vegetius tűnt a legjobb megoldásnak. Eberhard a 840-es években folyamatosan harcolt az Itáliai-félszigetet fosztogató szaracénokkal. Friuli hercegeként az ő feladata volt az ellenállás megszervezése. A

inkább Eberhard figyelmének a felkeltését szolgálta, mintsem hogy praktikus tanácsokkal lássa őt el. A felsorakoztatott példák inkább nosztalgikusak és bizarrak; Eberhard nem valószínű, hogy találkozott harci szekerekkel, még kevésbé elefántokkal. Sedulius ezekkel a költői sorokkal színesebbé, izgalmasabbá szeretne tenni ajánlását, hogy végső soron felkeltse Eberhard figyelmét a „Foglalat” iránt.

Az Eberharddal kapcsolatos történet azonban itt még nem ért véget. Hogy a „Foglalat” egy új másolata látott napvilágot, azt jól szemlélteti Eberhard végakarata, amelyet szerencsére megőriztek az utókor számára: „*Én Eberhard gróf és feleségem Gizella elhatároztuk, hogy halálunk után gyerekeink a birtokunkat (...) felosztják egymás között. A házikápolna könyveit szét akarjuk osztani közöttük. Azt akarjuk, hogy Unroché legyen: 1. a kétrészes imakönyv, 2. a könyvárunk, (...) 5. övé legyen a katonai kézikönyv.*”⁵²⁴ Tehát a végakarata szerint Eberhard fia, Unroch kapta a *liber rei militaris*, amely azonos lehetett azzal a példánnyal, amelyet Sedulius ajándékozott Eberhardnak.⁵²⁵ Mivel Unroch fiatalon elhunyt, ezért a legidősebb életben lévő fiútestvér, Berengár (845-924) lépett trónra, aki 874-től Friuli örgrófja, 887-től Itália királya, 915-től pedig római császár volt. Berengár életrajzát részletesen ismerjük,⁵²⁶ viszont a *liber rei militaris* további sorsáról semmit nem tudunk. Berengár legnagyobb hadjáratát a magyarok ellen vezette 899-ben, azonban a Brenta-folyó menti csatában súlyos vereséget szenvedett még úgy is, hogy csapatai háromszoros túlerőben voltak. A király a hadjárata idején több baklövést is elkövetett: túlságosan elbízta magát, nem használta ki létszámfölényét, helyismereti előnyét, hiányzott az erélyes felderítés, nem sáncolta el a táborát, őrizetlenül hagyta a folyó gázlóit, rossz taktikát választott (nem egy zárt lovasrohamra épített).⁵²⁷ Talán nem követte volna el ezeket a hibákat, hogyha visszaemléskszik Vegetius tanácsaira. Mivel nem így tett, ezért azt kell feltételeznünk, hogy a „Foglalat” valamiért elkerülte a figyelmét.

A kora középkor egyik legkedveltebb kivonatoló műfaja a *florilégium* vagy *antológia* volt, amelyben a szerző szó szerint idézett az eredetiből. Az ókori vagy ókeresztény idézeteket gyakran kiszakították az eredeti szövegek környezetükből, és kisebb-nagyobb betoldásokkal

szaracénokkal vívott háború végül Eberhard győzelmével ért véget 851-ben. Eberhard művelt nemesember volt, írt és olvasott, így nem okozhatott neki problémát a „Foglalat” elolvasása. Eberhard életéről és végrendeletéről bővebben: La Rocca-Provero (2000) pp. 225-280

⁵²⁴ *Everardus comes Foroiuliensis = Frianl.* 837 In: Becker (1885) p. 29.

⁵²⁵ Richardot (1998) p. 45, Sherwood (1980) p. 84.

⁵²⁶ Ez a *Gesta Berengarii Imperatoris*, amely 874-től 915-ig beszél el Berengár életét, és a hagyomány úgy tartja, hogy ő maga írta. Kiadása: E. Dümmler: *Gesta Berengarii imperatoris* Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1871.

⁵²⁷ Salamon (1876) pp. 826-847. Bővebben: Gombos F. A.: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 898-904* Budapest, 1928, repr.: Attraktor, 2003.

vagy a mondat szerkezetének átformálásával egy erkölcsi szentenciát nyertek.⁵²⁸ A kivonatolás eme módjára az egyik legjobb példa Sedulius Scottus florilégium gyűjteménye a *Collectanea*, amit az ún. Cusanus 52 (korábban C14-esnek nevezett) kódex tartalmaz. A kódex a 15. századból származik, és egy, a Moselle-folyó völgyében lévő németországi kisváros, Bernkastel-Kues ispotályának könyvtára őrizte meg.⁵²⁹ Ebben a gyűjteményben számos ókori szerzőtől, például Senecától, Orosziustól, Cicerótól, Frontinustól, Vegetiustól vagy éppen a *Historia Augustából* olvashatunk részleteket. A 255^r col. 2 255^v col. 1 jelzetű ívlapok között, *ex libris Flavii de arte bellica* cím alatt jegyezték le 26 pontot Vegetiustól.⁵³⁰ A kivonatoló kiléte mindaddig homályban maradt, amíg a kódexben fel nem fedeztek néhány, eleddig ismeretlen kivonatot Cicerótól. Alaposabb vizsgálatot követően Theodor Mommsen megállapította, hogy az itt lejegyzett *Historia Augusta* részletek ugyanazok, mint amelyeket Sedulius a *De rectoribus Christianis* könyvében összegyűjtött.⁵³¹ Végül 1892-ben Ludwig Traube-nak paleográfiai érvekkel is sikerült alátámasztania Mommsen sejtését. Eszerint a kódex 246^f - 273^v ívlapjai közötti kivonatok szerzője eredetileg Sedulius volt.⁵³² A kódex egyébiránt Liège-ben, a Meroving és Karoling udvar egyik központjában született,⁵³³ vagyis a *Collectanea* beállítható a pedagogizáló, az uralkodó jellemét formáló szövegek sorába. Amellett, hogy Sedulius elsőként hivatkozott tudatosan a „Foglalat” katonai motívumaira, nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az államelméleti kérdések boncolgatásában is elindított egy olyan folyamatot, amely majd sokkal markánsabban fog megjelenni John of Salisbury *Policraticus*ában. Sedulius módszertanilag egy-egy szellemes kifejezést, frázist ragadott meg, és nem másolt át egész bekezdéseket vagy *caputokat* úgy, ahogy azt John of Salisbury tette. Sedulius mondatai egyedül állnak mindenféle kiegészítés vagy kommentár nélkül, amelyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az általános erkölcsi intelmekkel és a klasszikus kor példáinak közvetítésével igyekezett tanácsokkal ellátni az uralkodót. Ugyanakkor betoldásaival, rövidítéseivel, néhány mondat átalakításával saját korábbi írásait is

⁵²⁸ A florilégium műfajáról bővebben: Mantello-Rigg (1996) pp. 708-717.

⁵²⁹ A *Collectanea* további kéziratáról bővebben: Shrader (1976) p. 32. A kódex anyagát Joseph Klein dolgozta fel 1866-ban, és még nem tudta, hogy a kódex jó néhány kivonata Seduliuséhoz köthető. Én ezt a kiadást használtam fel a források elemzéséhez: Klein (1866) pp. 39-40. Külön jelzem, hogyha valamelyik kivonat más kiadásból is elérhető. A kódexről bővebben:

http://www.tertullian.org/manuscripts_apologeticum/bernkastel_cusanus_42.htm - 2012. máj. 1.

⁵³⁰ Sherwood (1980) p. 86.

⁵³¹ Mommsen (1878) pp. 298-301.

⁵³² Traube (1892) pp. 364-372.

⁵³³ Mommsen (1878) pp. 298-299, Dyson (2010) p. 16.

igazolni kívánta.⁵³⁴ Az egyes részletek között nincs tartalmi összefüggés és különösebb rendszerezés nélkül, folytatólagosan vetette papírra mondandóját.⁵³⁵

1. „*Signatis [itaque] tyronibus per cotidiana exercicia [exercitia] armorum est demonstranda doctrina.*” (A bélyeggel megjelölt újoncokat naponkénti gyakorlatoztatással kell bevezetni a fegyverforgatás tudományába.) Ez a mondat abban a caputban található, ahol Vegetius az újoncok megjelöléséről beszélt.⁵³⁶ Az eredetihez képest Sedulius kihagyta az *itaque* (tehát) kötőszót, amely érthető is, hiszen az ő mondatának nincs előzménye, míg Vegetiusnál ez a mondat a caput második bekezdését indította el. Viszont nem tudjuk, hogy elsőként miért pont erre esett a választása. Hasonlót nem ismerünk a frank hadseregben (Hrabanus se vette át). Az is lehet, hogy egyszerűen csak a módszer, a „*pontozásos bekarcolás*” keltette fel a figyelmét. Az *exercicia* (gyakorlat) az *exercitia* középkori változata.
2. „*Solo terrore armorum et non potius fortitudine nobis formidiem incutis.*”⁵³⁷ (Csak a fegyverek erejével keltesz bennünk félelmet, nem pedig bátorsággal.) Nem teljesen világos, hogy ezt a mondatot honnan kölcsönözte Sedulius. Talán az I. 13. caputból: „*Mert nem a ruhák csillogása, vagy az arany, ezüst és drágakövek bősége hajlítja az ellenséget tiszteletünkre vagy engedékenységre, hanem egyes-egyedül a fegyverektől való félelem.*”⁵³⁸ Vegetius itt azt próbálta hangsúlyozni, hogy az állam biztonsága a jól kiképzett hadseregen múlik. Az ellenséget pedig ne pénzzel és gazdagsággal, hanem a fegyverek erejével retentsék el. Sedulius mondatában „*a fegyverek ereje*” ellentétes a „*bátorsággal*”. Viszont Vegetius az első caputban inkább azt sugallta, hogy a bátorság a kiképzés eredménye, és nem az ellentéte: „*Azt látjuk ugyanis, hogy a római nép nem egyébbel, mint a fegyverforgatásban való gyakorlottságával, táborfegyelmével és a katonáskodásban való tapasztalatával igazta le a földkerekséget.*”⁵³⁹ Vagyis Sedulius nagyban eltért forrásától. Az E/2. személy használata pedig talán retorikai fogásnak tudható be.⁵⁴⁰

⁵³⁴ Sedulius szövegeinek értelmezéséről bővebben: Hellmann (1906) pp. 107-117.

⁵³⁵ Klein is így vette át, viszont a könnyebb érthetőség kedvéért Sherwood számozását és magyarázatait követtem: Sherwood (1980) pp. 87-106. Vö. 529. lábjegyzet.

⁵³⁶ Veg. *Epit.* I. 8.

⁵³⁷ További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 111.

⁵³⁸ Veg. *Epit.* I. 13.

⁵³⁹ Veg. *Epit.* I. 1.

⁵⁴⁰ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 88-89.

3. „*Nichil [nihil] est, quod non assidua [adsidua] meditatio facillimum reddat.*” (Nincs olyan dolog, amit az állandó gyakorlás ne változtatna igen könnyűvé.)⁵⁴¹ Ez a kiképzés egyik utolsó caputjának kulcsmondata, ahol Vegetius arra hívta fel a figyelmünket, hogy az újoncokkal állandóan gyakoroltatni kell a teherhordást, mivel nehéz hadjárat idején előfordulhat, hogy az élelmet és a fegyvereket maguknak kell vinniük. Vegetius eredetijében: „*Nec hoc credatur esse difficile, si usus acceserit; nihil enim est, quod non adsidua meditatio facillimum reddat.*” Sedulius elhagyta a mondat első tagját (Nem szabad azt hinni, hogy ez nehéz, ha a katonák gyakorlottak...) és az *enim* (mert) kötőszót egy frappáns szólást alkotva így.⁵⁴² A *nichil* tagadószó a *nihil* középkori változata.
4. „*Indubitati probatio [adprobatio] artis est [sit] rerum semper affectus [effectus].*” (Kétségtelen, hogy a tudás bizonyítéka mindig az eredményesség.) Hasonlóan az előzőhöz, itt is Sedulius egyik szólásába botlunk. Az eredeti mondat a második fejezet bevezetőjének első mondata, mely szerint az uralkodónak szem előtt kell tartania az ősök hadügyi szokásait.⁵⁴³ A *probatio* az *adprobatio/addprobatio* (bizonyíték) egyik változata, és a *sit* (van) helyett is jobbnak látta az *est* (van) használatát. Egy apró nyelvtani hibát is felfedezhetünk: az *indubitati* nem egyezik a *probatio*val. Eredetileg *indubitata* kellene hogy legyen, ahogy Vegetiusnál is.⁵⁴⁴
5. „*Plurimum [enim] terroris hostibus armorum splendor importat [inportat].*” (Az ellenségben igen nagy félelmet kelt a fegyverek csillogása.) Sedulius az *enim* kiiktatásával megint önállósított egy mondatot. A caputban Vegetius a lovassági turmákról beszélt: fegyverzet, létszám stb. A lovasság parancsnoka, a decurio követeli meg, hogy a lovasok a „*vértjüket vagy páncélzatukat, lándzsáikat és sisakjukat gyakran fényesítsék és gondozzák. Az ellenségben ugyanis igen nagy félelmet kelt a fegyverek csillogása.*”⁵⁴⁵ Vegetius tágabb értelmezést adott a mondatnak: csata előtt a lovas ápolt és kifényezett páncélzatban tündökölve nagyobb önbizalommal vágathat. A kiragadott mondatot viszont úgy értelmezhetjük, hogy az ellenség elrettentése az elsődleges cél.⁵⁴⁶ Az *importat* az *inportat* (okoz) változata.
6. „*[Igitur] Qui desiderat pacem, praeparet bellum. Qui uictoriam cupit, milites imbuat [inbuat] diligenter. Qui secundos optat euentus, dimicet arte non casu.*” (Aki békét akar,

⁵⁴¹ Veg. *Epit.* I. 19.

⁵⁴² Sherwood (1980) p. 89.

⁵⁴³ Veg. *Epit.* II. prol.

⁵⁴⁴ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 89-90.

⁵⁴⁵ Veg. *Epit.* II. 14.

⁵⁴⁶ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 90-91.

készüljön fel a háborúra; aki győzelmet kíván, gondosan képezze ki a katonáit; aki kedvező kimenetelt óhajt, tudománnyal harcoljon, és ne bízsa magát esetlegességekre.) Eme klasszikussá vált mondatok eredetije a harmadik könyv bevezetőjében olvasható, ahol Vegetius példái a tudás hasznosságát helyezték a középpontba: a spártai Xanthippos nem vitézséggel, hanem szakértelemmel jött a karthágóiak segítségére, akik így foglyul ejtették Atilius Regulust *consult*, és egyetlen ütközetben diadalmasan befejezték a háborút. Hannibál is a spártai hadvezér tanácsaival semmisített meg sok-sok *consult* és *legiót*. „*Aki [tehát] békét akar, készüljön a háborúra (...). Senki sem vetemedik kihívásra, senki sem merészel támadni, ha tudja, hogy ellenfele fölényben van, mihelyt harcra kerül a sor.*”⁵⁴⁷ Nem tudjuk, hogy ez az utolsó mondat miért maradt ki, hiszen van olyan jó, mint az előző három. Talán újfent retorikai indokokat sejthetünk, és ebben a kontextusban nem akarta a negyedik mondattal ellensúlyozni a korábbiak tartalmát, mint ahogy azt Vegetius tette. Ezzel így megerősítette a harmadik mondat, és egyben az egész idézet mondanivalóját: az uralkodó tudománnyal harcoljon, ami az uralkodó és így az állam legfőbb támasza lehet.⁵⁴⁸ Az *igitur* (tehát) kivágásával önállósult a mondat.

7. „*Sepius [enim] penuria quam consumit exercitum.*” (Az élelmiszerhiány gyakrabban örli fel az ellenséget, mint a harc.) Ez szintén egy rövidített mondat a III. 3. *caput*ból (Milyen gonddal kell eljárni az élelem és takarmány beszerzésében és biztosításában). Vegetius így kezdte a *caput*ot: „*A sorrend úgy kívánja, hogy most az ellátásról, a takarmányról és élelemről essék szó. Az élelmiszerhiány ugyanis gyakrabban örli fel az ellenséget, mint a harc, és az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál.*”⁵⁴⁹ Sedulius megfogalmazása rövidebb és velősebb. Ebben a formában kétféleképpen értelmezhetjük a mondást: az uralkodót/államot figyelmezteti arra, hogy gondoskodjon serege ellátásáról, vagy pedig egy katonai javaslat a felperzselt föld taktikájának alkalmazására.⁵⁵⁰
8. „*[Ceterum] Sera parsimonia est tum [tunc] seruare cum deficit.*” (Késő takarékoság akkor őrizni valamit, amikor már fogytán van.) Szintén a III. 3. *caput*ból kiragadott mondat. Sedulius kihagyta a *ceterum* (különben) szócskát, mivel az csak az eredetiben értelmezhető: „*A raktárak megbízható őrizete és a mértéktartó elosztás azonban biztosítani szokta az ellátást, különösen, ha erről kezdettől fogva gondoskodnak.*

⁵⁴⁷ Veg. *Epit.* III. prol.

⁵⁴⁸ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 91-92.

⁵⁴⁹ Veg. *Epit.* III. 3.

⁵⁵⁰ Vegetius mindkét elvre javaslatot tett: „*Hadművelet idején mindig az egyik legerősebb fegyver, hogy magunknak legyen elegendő élelmünk, az ellenséget pedig a szükség szorongassa.*” (Veg. *Epit.* III. 3.) Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 93.

*Különbösen késő takarékoság akkor őrizni valamit, amikor már fogytán van.*⁵⁵¹ A mondat önmagában kissé homályos jelentéssel bír, főleg úgy, hogy nem tudjuk, hogy mi „deficites”. Egybeolvasva az előző ponttal feltételezhetően élelemre gondolt.⁵⁵²

9. *„Interdum [autem] imperita rusticitas plura promittit et credit se scire quae nescit.”* (Az együgyű falusiak sok olyat adnak elő, és sok olyanról hiszik el azt, hogy tudják, amit valójában nem tudnak.) Az *autem* (ugyanis) kötőszó kivételével, megint csak egy jól hangzó „elszólást” produkált.⁵⁵³ A mondat önállóan is remekül megállja a helyét. Vegetius kontextusában így szól: *„Ügyelni kell, hogy értelmesekeket és tapasztaltakat keressünk, nehogy két-három ember tévedése az egész sereget válságos helyzetbe juttassa; Az együgyű falusiak ugyanis (...).”*⁵⁵⁴ Vegetius akkor hozakodott elő ezzel a jelenettel, amikor seregünkkel ismeretlen területen végzünk hadmozdulatokat. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a véletlenszerű dezinformálásnak bizony súlyos következményei lehetnek.
10. *„Securum iter agitur a quod agendem hostes minime suspicantur.”* (Arra az útra lehet biztonsággal rálépni, amelyről az ellenség a legkevésbé sejt, hogy járni fognak rajta.) Sedulius változtatás nélkül másolta át ezt a mondatot a III. 6. caputból. Vegetius szerint egy hadvezérnek mindig titokban kell tartania a tervét. Mivel ki vagyunk téve az ellenség kémeinek, felderítőinek és az árulóknak, ezért arról kapunk tájékoztatást, hogy hogyan kell a rajtaütés ellen védekezni.⁵⁵⁵ Átvitt jelentéstartalom szerint: az állam hogyan védekezzen a külső támadások ellen.
11. *„Cur audes obuiare, cum tam a fronte quam supra caput tuum hostem cernis armatum.”*⁵⁵⁶ (Miért mersz ellenállni, amikor a felfegyverzett ellenséget látod előtted és a fejed felett?) Sedulius az E/2. személlyel és a mondat szerkezetének átalakításával teljesen megváltoztatta az eredeti jelentést. Vegetiusnál: *„Aperta autem uis si praeperatur in montibus, altiora loca praemissis sunt praesidiis occupanda, ut hostis, cum aduenerit, reperiatur inferior nec audeat obuiare, cum tam a fronte quam supra caput suum cernat armatos.”*⁵⁵⁷ (Ha nyílt harci erőt vonultatnak fel a hegyekben, egy előreküldött osztaggal magasabban fekvő helyeket kell elfoglaltatni, hogy az ellenség, amikor megérkezik, alacsonyabban találja magát, és ne merjen támadni, amikor szemben és a feje fölött

⁵⁵¹ Veg. *Epit.* III. 3.

⁵⁵² Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 93-94.

⁵⁵³ Sherwood (1980) p. 94.

⁵⁵⁴ Veg. *Epit.* III. 6.

⁵⁵⁵ Veg. *Epit.* III. 6.

⁵⁵⁶ További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 112.

⁵⁵⁷ Veg. *Epit.* III. 6.

egyaránt fegyvereseket pillant meg.) Nem teljesen világos Sedulius változtatásainak célja. Esetleg a keresztényekre jellemző pacifista szemlélet révén újfent az állam védelme a fontos.

12. „*Quis [autem] dubitet artem bellicam rebus omnibus esse potioem, per quam libertas retinetur et dignitas propagatur, prouinciae conseruantur et imperium.*” (Ki vonhatná kétségbe, hogy a hadművészet minden másnál jelentősebb, hiszen rajta keresztül tartjuk fenn szabadságunkat, rajta keresztül terjesztjük ki tartományainkat, és őrizzük meg a birodalmat.) Ez a passzus a III. 10. caputjának második mondata, ahol Vegetius a hadvezér teendőit taglalta, ha annak csatától elszokott, vagy újoncokból álló serege van. A caput első mondata: „*Minden művészet és minden foglalatosság a naponkénti alkalmazásban és szüntelen gyakorlással tökéletesedik.*”⁵⁵⁸ Sedulius csak az *autemet* (ugyanis) vette ki, viszont a jelentés nem változott: mindkettőjüknél az állam védelme, a hadművészet tudománya, és a mindennapos gyakorlás élvez elsőbbséget.
13. „*Imperatorum [enim] uel ignauorum est uociferari de longe [antequam ueniat in aciem]; cum hostes magis terreantur, si cum telorum ictu clamoris horror accesserit.*” (A járatlanok vagy gyávák szokása már messziről kiáltozni, mielőtt felsorakoznak, holott az ellenséget inkább megrettentí, ha a harci kiáltás megborzongató zajával a távolra ható fegyverek csapása párosul.) Vegetius ebben a caputban azt elemezte, hogy hol kell állnia az első, a második és a harmadik hadseregarancsnoknak. Miután felsorakozott a harcrend, és a parancsnokok is elfoglalták pozícióikat, következik a *barritus*, amelyet Sedulius kihagyott, de az ajánlást megtartotta: „*A harci kiáltást, amelyet barritusnak neveznek, csak akkor kell hallatni, amikor a harcrend már mindkét oldalon felsorakozott. Ugyanis a járatlanok vagy gyávák szokása (...).*”⁵⁵⁹ Sedulius érthetően megint elhagyta az *enimet*, ugyanakkor betoldja az *antequam ueniat in aciem* (mielőtt felsorakoznak) részt, de ezzel nem változott meg a mondat jelentése.
14. „*Pars [enim] uictoriae est inimicum turbare, antequam dimices.*” (A győzelem egyik része az, hogy megzavarjuk az ellenséget, mielőtt harcba bocsátkoznánk vele.) Vegetius a gondolatmenetét ott kezdte, hogy elsőként kell felállítani a harcrendet, amely saját csapataink önbizalmát növeli, az ellenfelét pedig csökkenti. Ha az ellenfél látja, hogy „elkészt”, úrrá lesz rajta a félelem és a szorongás. „*A győzelem egyik része ugyanis az,*

⁵⁵⁸ Veg. *Epit.* III. 10.

⁵⁵⁹ Veg. *Epit.* III. 18.

- (...).”⁵⁶⁰ Ez egy egyszerű, megfontolandó tanács, amelyet az *enim* kivágásával alkotott meg Sedulius.⁵⁶¹
15. „*Currus falcatus leui impedimento retinetur unoque adflicto aut uulnere a tergo decipitur.*”⁵⁶² (A kaszás négyesfogatot feltartóztatja a könnyű akadály, és egyetlen hátulról jövő csapás vagy sérülés hatására használhatatlan.) Ez a III. 24. caputból származik, ahol megismerkedhettünk a kaszás négyesfogatok és az elefántok elleni harccal. Összehasonlítva az eredeti mondattal, láthatjuk, hogy vagy Sedulius, vagy egy utána következő másoló hibát vétett az átvételben: „*Nam difficile currus falcatus planum semper inuenit campum et leui impedimento retinetur unoque adflicto aut uulnerato equo discipitur.*”⁵⁶³ Vagyis az *adflicto*ból *adflicto*, az *uulnerato equo*ból (megsebzett ló) pedig *uulnere a tergo* (hátulról megsebzett ló) lett. Ez megváltoztatta a mondat jelentését, mivel Vegetiusnál „*egyetlen ló elesével vagy megsebesülésével*” lesz használhatatlan a kaszás négyesfogat.⁵⁶⁴
16. „*Cur prior clamore ac bucinis exultare uideris [videatur].*” (Elsőnek lássanak ujjongani lármával és harsonával?) Kiragadva szövegkörnyezetéből a mondat értelmetlen, így kérdéses, hogy mi célt szolgál. Vegetius a III. 25. caputban azt taglalta, hogy mi a teendő, ha a sereg részben vagy egészben megfutamodott: nem szabad kétségbe esni, feladni a reményt, vagy hogy a balsikerek megtörjenek. Aki főlányban akar maradni „*(...) elsőnek vegye le a fegyverzetet az elesett ellenségről, vagy ahogy a katonák mondják: söpörje össze a csatamezőt, és elsőnek lássák ujjongani lármával és harsonával.*”⁵⁶⁵ Vagyis tegyük úgy, mintha megnyertük volna az ütközetet! Ezzel önbizalmunk erősödik, és megrettentjük az ellenséget. Tehát önmagában Sedulius kiemelése nem azt fejezi ki, amit az eredeti sugároz. A kérdő mondat (*cur*) és az E/2. személy (*uideris*) miatt megint csak retorikai célok vezérelhették Vegetiust.⁵⁶⁶
17. „*Nulla consilia meliora sunt [nisi] quam illa quae ignorauerit aduersarius [antequam facias].*”⁵⁶⁷ (Az a jó haditerv, amelyről az ellenfélnek nincs tudomása.) Némileg átalakított mondat „A hadviselés általános szabályai” című caputból. Sedulius kivette a

⁵⁶⁰ Veg. *Epit.* III. 18.

⁵⁶¹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 97.

⁵⁶² További elérhetőség: Meyers (1986) p. 173.

⁵⁶³ Veg. *Epit.* III. 24. Lang nem talált olyan kéziratot, amelyen ezek a módosulások szerepelnének, ezért vagy Sedulius vagy egy másoló írta el.

⁵⁶⁴ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 98-99.

⁵⁶⁵ Veg. *Epit.* III. 25.

⁵⁶⁶ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 100.

⁵⁶⁷ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 100. További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 39.

nisi (csak) kötőszót és az *antequam faciast* (a végrehajtás előtt). A jelentés azonban nem változott, és megőrizte a mondanivalót.

18. „*Amplius iuuat uirtus quam multido.*” (A vitézi erény többet ér, mint a tömeg.) Egy klasszikus szólás az aforizmagyűjteményből, amely változatlan formában köszön vissza Seduliusnál is.⁵⁶⁸
19. „*Exercitus labore proficit otio consenescit.*” (A hadsereg munkában fejlődik, semmittevésben elsatnyul.) Ez is egy praktikus megjegyzés „A hadviselés általános szabályai”-ból.⁵⁶⁹
20. „*Usitata uilescunt.*”⁵⁷⁰ (A megszokottak hatástalanok.) Az eredeti mondat így hangzik: „*A váratlan dolgok riasztják meg az ellenséget, a megszokottak hatástalanok.*”⁵⁷¹ Sedulius kiragadta a mondatot a katonai kontextusból, szélesebb értelmezési lehetőségekkel látva így el. Esetleg arra gondolt, hogy „*a megszokottság megvetést szül.*”
21. Sedulius mielőtt a negyedik könyvből idézne, felírt egy megfejthetetlen eredetű mondatot: „*Numa Pompilius canus fuit a prima aetate*”, amelynek a fordítását úgy lehetne visszaadni, hogy „Numa Pompilius fehér (hajú) volt, (életének) első évétől.” Numa Pompilius (Kr. e. 715-672), Róma második királya egy mitikus személyiség volt, aki a történetírás szerint Püthagorasztól tanult bölcsesetet. Lehet, hogy erre utal a mondat: Numa Pompilius már fiatal korától fogva bölcsességgel volt megáldva.⁵⁷² Viszont a megjegyzés célja ismeretlen (még szólásként sem állná meg a helyét), és semmi hasonlót nem találunk Vegetiusnál.
22. „*Cunctos imperatores felicitate, moderatione, castimonia, exemplo indulgentie, studiorum amore praecedis; regni animique tui bona cernimus; haec enim anticipare et superior optauit aetas extendi imperpetuo futura desiderat. Quibus rebus tantum unieursio orbi [copi] conessum praestitum gratulamur donum, quantum uel humana mens petere uel gra potuit diuina conferre.*” (Minden császárt felülmúlsz sikerben, igazságos kormányzásban, erkölcsi tisztaságban, a jóság példáiban és a tudományok szeretetében. Látjuk és élvezzük uralkodásod és nemes lelked javait, melyekhez korábban szeretett volna hozzájutni a megelőző kor, és amelyeket örök időkre szeretne kiterjeszteni az eljövendő. Azokból, amik ezek által az egész földkerekségnek jutott, annyinak örvendezünk, amennyit csak emberi elme kérni, vagy isteni kegy nyújtani képes volt.) Ez

⁵⁶⁸ Veg. *Epit.* III. 26.

⁵⁶⁹ Veg. *Epit.* III. 26.

⁵⁷⁰ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 180. További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 110.

⁵⁷¹ Veg. *Epit.* III. 26.

⁵⁷² Plut. *Bio Par.* Num. Pomp. Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 101.

a hosszú gondolat, amelyet változtatás nélkül idéz Sedulius, a negyedik könyv bevezetőjében olvasható. Különösebb kommentár nem szükséges a passzushoz. Sedulius az uralkodóját dicsőíti, amely a korszakban természetesnek számított, főleg akkor, amikor az író közel állt az udvarhoz.⁵⁷³ Sedulius szövegében *copi* áll kisatírozva. Én Vegetius eredetijét, az *orbit* vettem át.

23. „*Angulosus murus nec facile disrumptur.*” (Egy sok beszögelléssel felépített falat nem könnyű lerombolni.) A mondat Seduliustól ered, és a negyedik könyv azon caputját foglalta vele össze, ahol Vegetius azt propagálta, hogy nem egyenes, hanem beszögelléses falakat kell építeni.⁵⁷⁴ Ha építészeti kontextusban tekintünk a mondatra, akkor Seduliusnak egyszerűen csak megtetszett az olyan típusú fal, amelynek beszögellései a falak támpillérei. Viszont ezúttal sokkal indokoltabb egy másik interpretáció. Tudjuk, hogy a frankoknál a 850-60-as években egy szisztematikus erődépítési program vette kezdetét (Edictum Pistense) a viking betörések megfékezésére, vagyis sokkal valószínűbb, hogy Sedulius gondolataiban inkább katonai megfontolások szerepeltek.⁵⁷⁵
24. „*Numquam periclitati sunt famae [fame], qui frugalitatem inter copiam inter copiam seruare caeperunt.*” (Sohasem fenyegette éhség azokat, akik a bőség közepette kezdték meg a takarékoskodást.) A 8. idézethez hasonlóan újra a takarékoskosságot járja körül Sedulius. Ezúttal viszont az ostromlottak szempontjából vizsgálja meg a kérdést. Az ostromharcászat taglalásakor megtudtuk, hogy az ostromlottaknak mindenféle táplálékot és élelmiszert a falak mögé kell hozniuk. Viszont az egész nem ér egy fabatkát sem, ha mindezt nem egy hozzáértő személy osztja be.⁵⁷⁶ A motívum újbóli feltűnésével Sedulius nyomatékosítani akarta: ha nem pazarolsz, nem fogsz szűkölködni! Az idézetben a *famae* (hírnév) szó helyett a *fame* (éhség) szónak kellene állnia. Érdekes az *inter copiam* (bőség közepette) megduplázása és aláhúzása. Valószínűleg nem figyelmetlenség, hanem a figyelem felkeltése végett szerepel ez a szokatlan jelölés.⁵⁷⁷
25. „*Tumore [Tu more] arietum retrocedis ut uehementis ferias.*” (Kosok módjára hátrálsz, így hevesebben öklelsz.) Betekintést kapunk az egyik ostromeszközbe, a faltörő kosba, amelynek működését a IV. 14-es caput írta le. Az idézet egy hosszabb mondat része,

⁵⁷³ Bővebben: Carlyle-Carlyle (1930) pp. 240-252.

⁵⁷⁴ Veg. *Epit.* IV. 2.

⁵⁷⁵ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 103-104. A Pistres-i ediktumról és az erődítési programról bővebben: Coupland (1991) pp. 1-12, Gillmor (1988) pp. 79-109.

⁵⁷⁶ Veg. *Epit.* IV. 7.

⁵⁷⁷ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 104.

átalakítva szólással: „(...) *uel quod habet durissimam frontem, qua subruit muros, uel quod more arietum retrocedit ut cum impetu uehementius feriat.*”⁵⁷⁸ Az eszközt kosnak nevezik, „egyrészt azért, mivel igen kemény homloka van, mellyel betöri a falakat, másrészt mivel kosok módjára hátrál, hogy nekirontva hevesebben lökjön.” Az etimológiai olvasat helyett, ezúttal érdemes egy metaforikus tartalmat keresnünk. Ha egybevetjük az Eberhardt-levél megfelelő sorával, továbbá az E/2. személy használatával, úgy látszik, hogy egy újabb hasznos katonai tanácsra lelünk: színlelj visszavonulást, mielőtt támadsz! Seduliusnál *Tumore arietum* szerepel, amely viszont úgy is fordítható, hogy „*A faltörő kosok dudorral.*” Valószínűleg ez elírás, mivel a mondat második személyben van, és így a *Tu more* csak különírva fogadható el.⁵⁷⁹

26. „[*Sepe*] *ex procellis serenitas redditur et rursum in procellas serena motantur [mutantur].*”⁵⁸⁰ (A viharból gyakran derű születik és megfordítva, a derült idő viharrá változik.) Ez a mondat a IV. 38. caputból származik (A szelek nevei és fajtái); a tizenkét szél közül legtöbbször csak egy szél fúj, néha kettő, nagy viharok esetében pedig három. „*Rohamukra a tengerek, amelyek maguktól simák és csendesek, tajtékzó hullámokkal dühöngenek; fuvallatukra az idők és helyek természetéhez képest a viharokból derű születik és fordítva, a derült idő viharrá változik.*”⁵⁸¹ Katonai jelentést nehéz lenne kihámozni a mondatból. Inkább a természet ciklikusságára, a dolgok változására és egyben állandóságára volt kíváncsi. Sedulius az idézetben csak annyi változtatást eszközölt, hogy betoldotta a *sepe* (gyakran) időhatározót.⁵⁸²

Szerencsére a *De rectoribus Christianis* (A keresztény kormányzókról) is segíthet abban, hogy megfejtsük Sedulius kivonatainak a célját, mivel a *librum Flavii de arte bellica* három idézete is felbukkan ebben a műben. Ahogy már korábban szóltunk róla, ez egy II. Lothárnak szóló királytükör volt, amelyben Sedulius erkölcsi és gyakorlati tanácsokat címzett uralkodójához. Valamikor 843 és 855 között vethette papírra.⁵⁸³ A műben igyekezett elválasztani a jó uralkodói tulajdonságokat a rossztól. A nagyobb hatás kedvéért költői és

⁵⁷⁸ Veg. *Epit.* IV. 14.

⁵⁷⁹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 105.

⁵⁸⁰ További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 74.

⁵⁸¹ Veg. *Epit.* IV. 38.

⁵⁸² Sed. *Rect. Christ.* XVI.

⁵⁸³ A dátum és a címzett személye vitatott. Ha a címzett II. (Kopasz) Károly nyugati frank király (843-877) és császár (875-877) volt, akkor nem sokkal 843 után írta Sedulius a *De rectoribus Christianist*. Ha II. Lothár, akkor 855 után. Bővebben: Hellmann (1906) p. 5, Dyson (2010) p. 19.

prózai eszközöket is bevetett, amelyek sorába beállíthatók a *librum Flavii de arte bellica* idézetei is.⁵⁸⁴

A *De rectoribus Christianis* VI. fejezetében Sedulius arról beszél, hogy egy uralkodó milyen barátokkal és tanácsadókkal vetesse magát körül. A rossz tanácsadókat el kell távolítani, mert javaslataikkal pusztulásba vihetik az államot. Azok, akik bűnös életért megvetik az isteni elveket, sosem lesznek hű szolgái egy földi uralkodónak. „*Lehetnek segítőkészek azok, akik így saját maguknak is ártanak?*” - kérdezi Sedulius.⁵⁸⁵ Ezen a ponton hirtelen témát vált, és amellet érvel, hogy mennyire fontos titokban tartani egy tanácskozás döntéseit: „*De minthogy az üdvös dolog, hogy a mindenható Isten tanácsait és parancsait elterjesszük, így néha titkolnunk kell az ellenség elől a bölcs vezetők tanácsait. Ugyanakkor az államban az a jó haditerv, amelyről az ellenfélnek nincs tudomása. Mert csak arra az útra lehet biztonsággal rálépni, amelyről az ellenség a legkevésbé sejtí, hogy járni fognak rajta.*”⁵⁸⁶ Az utolsó két mondatban a *librum Flavii de arte bellica* 17-es és 10-es pontja tűnik fel. Az előbbi elejére Sedulius beszúrta a *siquidem in re publica* (ugyanakkor az államban) tagot némileg átalakítva a szórendet.⁵⁸⁷ Ezzel inkább az államra, mint legfelsőbb irányítószervre tett utalást, mintsem hogy specifikálja a katonai szituációt, ahogy azt Vegetius tette. A második mondat egy *etenim* (mert) közbeiktatásával válik magyarázó mondattá. Megállapíthatjuk tehát, hogy Sedulius ezzel a katonai példával a titoktartás hasznosságát próbálta érzékeltetni, és nem katonai aspektusokat keresett.

A *librum Flavii de arte bellica* harmadik, 26-os idézete a *De rectoribus Christianis* XVI. fejezetében van elrejtve. Itt arra láthatunk példát, hogy egy jó uralkodónak mit kell tennie balszerencse idején. Az uralkodó ne essen kétségbe, hanem bízzon Isten jóságában. Az emberiséget a Holdhoz hasonlítja Sedulius: a jólétük egyik pillanatban nő, mint ahogy a Hold gyarapodik, másszor a balsors miatt csökken, mint ahogy a Hold fogyatkozik. Az örökké tartó dicsőséget nem a Földön, hanem a menny királyságában lehet megszerezni.⁵⁸⁸ „*Ennek a világnak pillanatnyi hatalmában és a mulékony dolgok zavartságában, mint ahogyan gyakran a viharral szemben a nyugalom visszatér, úgy a békés dolgok is viharrá változnak. Vagyis ha az állam bölcs kormányzóját balsors éri, ne törje meg egy ilyen vihar féktelensége, hanem inkább erősítse meg az úrban a lélek egészséges állhatatossága, (...).*”⁵⁸⁹ Sedulius itteni

⁵⁸⁴ Hellmann (1906) pp. 1-5.

⁵⁸⁵ Sed. Rect. Christ. VI.

⁵⁸⁶ Sed. Rect. Christ. VI. (Veg. Epit. III. 26.)

⁵⁸⁷ Sherwood (1980) p. 108.

⁵⁸⁸ Sed. Rect. Christ. XVI.

⁵⁸⁹ Sed. Rect. Christ. XVI.

idézetét is metaforikus értelemben kell néznünk. Viszont a vihar-hasonlat ezúttal nem a természet megújulását és állandóságát, hanem az emberi lét mulékonyságát és változását ábrázolja: a sorscsapások „vihari” (*procellis adversitatum*) juttatnak el minket a derűhöz és békességhez (*serenitas*).⁵⁹⁰

Az összes idézetet egybevetve megállapíthatjuk, hogy Sedulius elsősorban metaforák és szólások megalkotásához, morális kérdések tisztázásához támaszkodott Vegetiusra. Ez viszont nem azt jelenti, hogy ne lett volna tisztában Vegetius céljaival. Az Eberhard-levél tökéletesen mutatja, hogyha kellett, katonai oldaláról is meg tudta ragadni a „Foglalat”-ot. Viszont mégis azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy elenyésző katonai hivatkozást tett, és inkább az államelméleti kérdések felé fordította az uralkodó figyelmét. A példák rendszerezésével is ez a kép rajzolódik ki. A *librum Flavii de arte bellica* 26 pontja közül tizenhárom (1, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19) testesít meg valamilyen katonai jellegű információt. Tíz idézet (2, 3, 4, 8, 9, 23, 24, 25, 26, továbbá a *De rectoribus Christianis* mondatai) hétköznapi megfigyeléseket, egyszerű megállapításokat, javaslatokat gyűjtött egybe. A 22-es középpontjába az uralkodó magasztalását helyezte Sedulius, és talán ide csatolhatjuk a rejtélyes 21-es idézetet is. Megfejtethetlen a 16-os és 20-as pontok célja. A tizenhárom katonai információt hordozó idézet közül sok homályos és/vagy haszontalan (1, 5, 10, 11, 12, 13, 15, 18). Az uralkodónak gyakorlati haszonnal kecsegtethetett a 6-os, 7-es, 14-es, 17-es és 19-es idézet. Egy másik szemszögből vizsgálva a 2-es, 6-os, 7-es, 8-as, 10-es és 12-es idézetek az uralkodóért és az állam védelméért is lándzsát törhettek.⁵⁹¹ Sedulius tehát tudatosan merített Vegetiustól: érintett államelméleti kérdéseket, a katonai dolgok iránti érdeklődése pedig minimális volt. Ezt egyébként alátámasztja a *De rectoribus Christianis* egyik megjegyzése is, miszerint Isten segítő keze sokkal inkább meghatározza egy csata kimenetelét, mint a seregek ereje és bátorsága.⁵⁹² Ugyanakkor Sedulius a legjobb bizonyíték arra, hogy kijelentsük: nemcsak azért forgatták a „Foglalat”-ot, mert egy hadsereg reformra szorult. Vegetiust katonai érdeklődés hiányában is lehetett olvasni.

⁵⁹⁰ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 109.

⁵⁹¹ Sherwood arra a következtetésre jutott, hogy tizenegy idézet (1, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 17, 18, 19, 22) volt katonai jellegű, amelyekből ténylegesen csak négy (6, 13, 14, 19) járhatott gyakorlati haszonnal. Sherwood következtetéseit azért sem árt újragondolni, mivel ő nem vizsgálta az idézetek államelméleti vonatkozásait. Sherwood (1980) p. 110.

⁵⁹² Sed. Rect. Christ. XV.

A „Foglalat” első reformere:

Hrabanus Maurus

Az eddigiekben olyan szerzőkkel ismerkedhettünk meg, akik a „Foglalat”-ot főleg, természeti jelenségek leírására, saját maguk vagy forrásuk igazolására, továbbá figyelemfelkeltésre használták. Néhányuk esetében, például Alcuinnál vagy Sedulius Scottusnál a hangsúly már kifejezetten a „királykép” formálása, az uralkodó intézményekkel való ellátása volt. Ugyan tettek néhány katonai megjegyzést, azonban a „Foglalat”-ra nem úgy tekintettek, mint a római hadművészetet elméleti és gyakorlati úton összefoglaló műre. Az első próbálkozás eme űr betöltésére Hrabanus Maurus nevéhez fűződik. Írása, a *De procinctu Romanae militiae* egy rövid katonai kézirat, amelynek címzettje a már korábban említett II. Lothár frank király lehetett.⁵⁹³ A *De procinctu Romanae militiae* jelentősége főleg abban rejlik, hogy először kísérelte meg a vegetiusi elveket a gyakorlatba is átültetni, ezzel újraértelmezve a római katonai örökséget.

Hrabanus Maurus Magnentius a Karoling-kori reneszánsz egyik legnagyobb hittudósa, filozófusa, számos könyv, költemény, intézmény szerzője, fordítója volt.⁵⁹⁴ 780-ban született Mainzban nemesi család sarjaként. 801-ben belépett a Szent Bonifác által alapított fuldai kolostorba. Tehetségére hamar felfigyeltek, és a kolostor apátja Tours-ba küldte, hogy a híres egyházi tanító, Alcuin keze alatt fejlődjön tovább. Alcuin hamar megkedvelte a szorgalmas diákot, akit Nursiai Benedek legkedvesebb tanítványa után nevezett el Maurusnak. Tanulmányait követően a fuldai kolostor iskolájának és könyvtárának lett a vezetője. Itt olyan, később kiváló tudósoknak volt a tanára, mint Walafriid Strabo vagy Ofrid von Weissenburg. 822-42 között a kolostor apáti tisztét töltötte be, majd visszavonult a St. Petersberg-i kolostorba, hogy a hitnek és a tudományoknak éljen. 847-ben visszatért a közéletbe, és Mainz érseke lett egészen haláláig, 856-ig. A tudományokban és főleg az oktatásban véghezvitt felbecsülhetetlen értékű tevékenysége miatt később a „Germánia tanítója” (*Praeceptor Germaniae*) titulussal illették.⁵⁹⁵ Életművéből számunkra egy teljesen elfeledett kivonatgyűjtemény, a *De procinctu Romanae militiae* (A római hadművészet foglalata) érdemel több figyelmet. Célja ugyanaz volt, mint Vegetiusnak: az író ezzel a könyvecskével szeretett volna mintát adni a hadszervezeti reformokhoz. Hrabanus a bevezetőben nem

⁵⁹³ A továbbiakban a *De procinctu* és a *Hrab. Proc.* rövidítéseket használom.

⁵⁹⁴ Hrabanus Maurus életéről bővebben:

<http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc4.i.xiv.xxvi.html> - 2012. máj. 1.

⁵⁹⁵ Prohászka (2008) p. 39.

nevezte meg urát, viszont a II. Lothárnak címzett *Tractatus de anima* (Értekezés a lélekről) című művében utalt a *De procinctura*: „Mivel excellenciád oly nagy tudás birtokosa, így ezt a római hadtudomány bizonyos fejezeteivel megtoldottam: hogyan képezték ki az ókori újoncokat. Azért tettem így, mivel úgy találtam, hogy mindez hasznos lesz a barbárok gyakori betörése miatt. Ezen dolgokat Flavius Vegetius Renatus bizonyos könyvéből kivonatoltam, aki a legrégebb rómaiakról írt, és én összeillesztve ezeket arra törekedtem, hogy rövid jegyzetekkel ellássam, tartózkodva a szófecsérléstől, nehogy úgy tűnjön, hogy olyan dolgokról írok, amelyek nem hasznosak a modern időkben (...).”⁵⁹⁶ A *De procinctu* első tanulmányozója, Ernst Dümmler szerint a címzett I. Lothár frank császár (840-855) fia, II. Lothár itáliai frank király (855-869) lehetett. Ebből az következik, hogy Hrabanus életének utolsó hónapjaiban vetette papírra a *De procinctut*, mivel II. Lothár 855. szeptember 30-án lépett trónra, Hrabanus pedig 856. február 4-én hunyt el.⁵⁹⁷ A *De procinctur*ól sokáig azt hitték, hogy elveszett. Végül 1856-ban a trieri dómban bukkant rá Marx plébános. A kézirat egy verseskötetbe volt beágyazva, amelyről megállapították, hogy egy 12. századi másolat. Mivel az író neve nem volt feltüntetve, ezért csak az első elemzés után jöttek rá, hogy a szöveg a „Foglalat” első könyvére hasonlít, és szerzője Hrabanus Maurus volt. A két mű közötti hasonlóság egyértelmű volt: azonos szerkezeti felépítés vagy ugyanazon példák használata. Viszont ne gondoljuk, hogy Hrabanus szóról szóra lemásolta a „Foglalat”-ot! A fent idézett ajánló szerint nem ír olyan dolgokról, amelyek nem hasznosak a modern időkben (*tempore moderno*).⁵⁹⁸ Ezzel azt kívánta érzékeltetni, hogy Vegetius leírásának számos pontja még most is aktuális, amelyeket a király fel tud használni az uralkodása folyamán.

A *De procinctu* tizenöt caputot tartalmaz; tizenhárom caput a „Foglalat” első könyvéből táplálkozik, két caput ered a második könyvből. Hrabanus szorosán követte Vegetiust azokban a caputokban, amelyeket érdekesnek tartott, gyakran hasonló szavakat, szórendet és nyelvtani szerkezeteket használva. Kihagyta azokat a részeket, amelyek számára értéktelenek voltak, és kommentárokkal látta el azokat, amelyekről úgy érezte, hogy valamiért fontosak lehetnek.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Hrab. *Anima* praef. *Tractatus de anima* Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL110 (volumen), 1109 - 1120C (ab Columna ad Culumnam), Rabanus Maurus [0788-0856] (auctor), *Tractatus De Anima* (titulus): http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856_Rabanus_Maurus_Tractatus_De_Anima_MLT.pdf.html - 2012. máj. 1.

⁵⁹⁷ Dümmler (1872) p. 451, White (1962) pp. 149-150.

⁵⁹⁸ Hrab. *Anima* praef. Riché (1979) p. 302.

⁵⁹⁹ Az elemzésbe Sherwood magyarázatait is beépítettem. Sherwood (1980) pp. 116-129.

- I. (A rómaiak fegyvereik, számuk és erejük révén múlták felül az ellenséget) A *De procinctu* első caputja a „Foglalat” I. 1. caputján alapszik. Mindkét szerző a római népet dicsőíti, amely a győzelmeit nem számának, hanem a fegyverforgatásban való gyakorlottságának köszönheti: „*Sem a gallok tömege, sem a sudár termetű germánok, sem a nagyszámú hispánok nem tudták felülmúlni őket.*”⁶⁰⁰ A rómaiak a győzelmeiket a rátermett újoncoknak és a hatékony kiképzésnek köszönhették: „*Felkészülten irányították őket hadba (...), és a győzelmet dicsőségesen megszerezték.*”⁶⁰¹ Hrabanus Vegetius jellemzését adja vissza apróbb eltérésekkel: eltekint a táboroktól, és nem hangsúlyozza, hogy nagy gonddal kell eljárni az újoncok kiválasztásában. Ennek okait a hadbaszállási kötelezettséggel lehet összefüggésbe hozni.⁶⁰² Mindketten azzal a megállapítással zárták caputjaikat, hogy a győzelem kivívására alkalmasabb egy csekély létszámú, de jól képzett haderő.
- II. (A világ mely részeiről kell sorozni a katonákat) A második caputban Hrabanus is arról szól, hogy mely vidékről sorozzunk: „*Azok a népek, amelyek a Nap hevében élnek bölcssek ugyan, de kevesebb a vérük és félénkebbek. Az északiak híján vannak a bölcsességnek, viszont lelkükben erősebbek és bátrabbak. Ezért a katonákat a mérsékelt égövből sorozták, mert a veszélyt a bölcsességük révén elkerülték és vakmerően rontottak rá az ellenségre.*”⁶⁰³ Mivel az összes fegyverforgató szabadnak kötelessége volt katonáskodni, földrajzi származás tekintete nélkül, ezért ez egy bevett írói fordulatnak tekinthető, mintsem gyakorlati útmutatónak. Ugyanezen okok folytán Hrabanus

⁶⁰⁰ Hrab. *Proc.* I. (Veg. *Epit.* I. 1.)

⁶⁰¹ Hrab. *Proc.* prol., I.

⁶⁰² A meroving-kori közszabadoknak joguk és kötelességük volt a katonáskodás. Állandó haderő azonban nem volt, és csak a hadjáratok idejére szólították fegyverbe a hadrafogható elemeket. A haderő összetételében először a 6. század végén történt egy komolyabb változás, amikor is a Meroving királyok bevezették a hadbaszállási kötelezettséget. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a király hívó szavára egy grófság összes fegyverforgató szabadját besorozták, így egy sokkal nagyobb sereget lehetett mobilizálni. Viszont a hatékonyságot ez nem növelte, hiszen a legalsó, főleg földművelésből élő néprétegeknek (*inferiores, pauperes*) kellett fegyvert fogni, akik nem tudtak vagy nem is akartak harcolni. Bővebben: Bachrach (1972) pp. 65-73. Greg. *Hist. fr.* VI. 31; IV. 38; VII. 35; VIII. 24, 45; IX. 31. Egy másik nézet szerint többségük jól felszerelt, a katonáskodásra fogékony elemekből tevődött össze, akik nem egy szedett-vetett milícia benyomását keltettek. Nelson (1998) pp. 93-95. A „henye Merovingok” idejére a megerősödött *maior domusok* már egyre ritkábban nyúltak a sorozás lehetőségéhez. Helyettük inkább saját kíséretükre (*pueri*), megbízható és képzett, lovasított zsoldosokra támaszkodtak. Ez az új tendencia főleg Austrasiára, Neustriára és Burgundiára volt jellemző. A frank hadszervezetben a 8-9. század fordulóján következett be fontos fordulat. Nagy Károly folytonos hadjáratai magukkal vonták a hadkötelezettség átalakítását. 807-ben legalább három, 808-ban már legalább négy telek birtoklásához kötötték egy-egy gyalogos katona kiállítását, egy lovasét pedig tíz-tizenegy telek jövedelméből kellett fedezni. Orosz (1999) p. 159. Egy telek kb. 10-12 hektárnak felt meg.

⁶⁰³ Hrab. *Proc.* II. (Veg. *Epit.* I. 2.)

eltekintett Vegetius teljes harmadik caputjától, amelyben a római a falusi és városi újoncok közti különbséget taglalta.⁶⁰⁴

- III. (Milyen korból kell sorozni az újoncokat) A *De procinctu* 3. caputja a „Foglalat” I. 4. caputjával áll szinkronban. Hrabanus megismétli azt az ókori gyakorlatot, hogy lehetőleg a férfikor elején járók közül sorozzunk. Viszont ezt megtoldja a következőkkel: „*Máig megtartották azt a szokást, hogy a gyerekeket és az ifjakat a főemberek birtokain együtt nevelik, hogy túrják a nélkülözést, a hányattatást, az éhséget, a hideget és a Nap forróságát.*”⁶⁰⁵ Ez a mondat a középkori nemes ifjak életének jól ismert képét festi le.⁶⁰⁶ Vegetius Sallustius-féle idézetét egy korabeli közmondással helyettesíti: „*Lovag lehet ifjúkorú, de ha nagykorú, akkor alig vagy egyáltalán.*”⁶⁰⁷ Mindkettőjük hangsúlyozza, hogy a harc nagyfokú technikai tudást és erős fizikumot igényel. Az edzettséget folyamatos gyakorlatozással kell szinten tartani. Ezután Hrabanus átugorja azt a caputot, ahol Vegetius megszabta a magassági követelményeket. Úgy látszik, hogy az öt láb tízhüvelykes limitet már nem tartották fontosnak, mivel a germán férfiak általában magasabbak voltak, mint a rómaiak. Viszont a következő caputban bevallja, hogy inkább a testalkat, mintsem magasság számít, ezért azt kell gondolnunk, hogy nem a testmagasság alapján válogattak.
- IV. (Milyen arcút és alkatút válasszunk) Itt az I. 6-7. caputok nyújtották az alapot, noha a Homérosz-féle Tüdeidész-hasonlat az átugrott ötödik caputból származik. „*Nemcsak az emberekben, hanem a lovakban, a kutyákban és a sólymokban [utóbbi nem vegetiusi] is az erénynek számos külső jele van.*” Hrabanus eltekint Vergilius méhekről szóló idézetétől és a következőt illesztette be: „*Ha megfontoljuk ezeket, tekintetbe véve az állatvilágot, sokkal óvatosabban kellene a dolgot mérlegelni azon emberrel kapcsolatban, akinek a szabadságért, a király életéért, vagy az anyaország védelméért kell harcolnia az ellenséggel.*”⁶⁰⁸ Ezt követi az ideális katona leírása: „*(...) A háborúra szánt ifjú legyen éles szemű és élénk tekintetű [nem vegetiusi], széles és izmos vállú, hosszú karú, mértéktartó [ebben a kontextusban nem vegetiusi], hosszú ujjú és vékony lábú, farán ne legyen sok hús és legyen erős idegzetű [nem vegetiusi]. Még ha meg is vannak ezek a*

⁶⁰⁴ Sherwood (1980) pp. 116-117.

⁶⁰⁵ Hrab. *Proc.* III.

⁶⁰⁶ Egy lovag fia arra volt hivatott, hogy a *militia secularis* szellemében kapjon kiképzést egy másik lovag felügyelete alatt, aki általában a család rokona vagy jóbarátja volt. A legnagyobb megtiszteltetésnek az számított, ha az ifjú a királyi udvarba került. A tanulóévek alatt kiképezték a fegyverforgatás tudományára, lovaglásra és az udvari etikettre. Verbruggen (1997) pp. 27-28.

⁶⁰⁷ Sherwood kiemelése. Sherwood (1980) p. 117. Hrab. *Proc.* III.

⁶⁰⁸ Hrab. *Proc.* IV.

*jelek, nagy kívánalmakat ne támasszunk, mert az ifjabb Tüdeidész is alacsony volt, mégis karjában erős. Tehát inkább a test és az arc arányai miatt válogattak, mintsem a magasság miatt.*⁶⁰⁹ Úgy tűnik, hogy a frank hadseregben sem voltak kívánatosak a halászkok, a madarászok és a női foglalkozást űzők (nem kerültek át a cukrászkok és a takácsok). Kívánatosnak tartották az ácsok, a kovácsok, a kerékgyártók, a hentesek, továbbá a szarvas- és vadkanvadászkok (Hrabanusnál még medvevadászkok) jelenlétét.⁶¹⁰

A 7. caput hátralevő része a sorozás gondos mérlegelésére hívja fel a figyelmünket, hiszen ez a biztosítéka a Római Birodalom életerejének. Hrabanus ettől a résztől eltekintett, mint ahogy az újoncok megjelölésétől is.⁶¹¹

- V. (Hogyan gyakoroljuk a menetet és a futást) A „Foglalat” I. 9. caputjába csatlakozunk be újra. Az alakzatok felvételéhez, a különféle manőverek kivitelezéséhez komoly gyakorlatra volt szükségük a katonáknak. Ennek a drill-rendszernek (*militaris gradus*) a lényegét úgy ragadja meg Hrabanus, hogy „(...) minden egyes újoncot meg kell tanítani a rendezett sorokban való gyors menetelésre [ordinem servarent gradientes celeriter que et equaliter].”⁶¹² Vegetiusszal ellentétben itt hangsúlyosabb a támadás sebessége (*rapidus cursus*), az alakzat kohéziója (*ordines*): „Úgy tanították az újoncokat a menetelésre, hogy amikor hirtelen rátámadnak az ellenségre, elriasszák őket és a csata forgatagában rendben megőrizték a zászlót.”⁶¹³ A tanács figyelemre méltó, annak tudatában, hogy az igen heterogén frank haderőt csak egy-egy hadjáratra, csatára hívták össze, ahol már nem volt alkalom a hadmozdulatok összehesztelésére vagy a menetelés gyakorolgatására. A caput további érdekessége, hogy az elhangzottakat a lovasokra is vonatkoztathatjuk, annak ellenére, hogy Hrabanus szót sem ejt lovasított gyalogosokról. Valószínűleg ezért hagyta el a menetelés mértékeit is. Utolsó gondolatként Hrabanus is egyetért azzal, hogy árkok és egyéb akadályok leküzdésére jól kell ugrani.⁶¹⁴

- VI. (Hogyan gyakoroljuk az úszást) Hrabanus Vegetiust követi: a rómaiak a „Mars-mező mellett, a Tiberis folyóban, a fegyvereiktől megválva gyakoroltak. A kiképzés után ebben mosták le a port és a verítéket, és hogy a gyakorlatok okozta fáradságot az úszással oszlassák el.”⁶¹⁵ A caputban inkább az az érdekes, hogy Hrabanus kihagyja Vegetius kommentárját arról, hogy a lovasnak és a fegyverhordozónak is tudnia kell úszni. Ez a

⁶⁰⁹ Hrab. Proc. IV. (Veg. Epit. I. 5-7.)

⁶¹⁰ Hrab. Proc. IV. (Veg. Epit. I. 7.)

⁶¹¹ Sherwood (1980) pp. 117-118.

⁶¹² Hrab. Proc. V.

⁶¹³ Hrab. Proc. XIII.

⁶¹⁴ Hrab. Proc. V. (Veg. Epit. I. 9.) Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 120.

⁶¹⁵ Hrab. Proc. VI. (Veg. Epit. I. 10.)

tanács különösen hasznos lett volna a frank hadseregben, ezért is érthetetlen a mellőzése. Lehet, hogy Hrabanus ez esetben figyelmetlen volt. A caputot a Mars-mezei példával kezdi (Vegetius caputjának közepe), majd az úszás hasznosságát taglalja (Vegetius caputjának eleje) és lehet, hogy elfelejtett visszatérni a vegetiusi caput végére.⁶¹⁶

VI. (var.) (Hogyan gyakorolnak fonott karddal és pajzzsal)⁶¹⁷ A következő hat caputban a helyes fegyverhasználattal ismerkedhetünk meg. Alapvetően nem térünk el a vegetiusi mintától, bár néhány fegyver leírása tartogat némi meglepetést. Noha Hrabanus sok kifejezést megváltoztatott a „Foglalat” másolása közben, azonban a fegyverek terminológiája megmaradt. Ilyenek például a rövid kard (*gladius*), a pajzs (*scutum*), a hajítódárda (*hasta*, *iacula*), vagy a parittyá (*funda*).⁶¹⁸ A karóbábu a frank gyakorló pályákon is kulcsszereplő volt: „Minden katona egy-egy karót szúrt a földbe, hogy ne dőljenek el. A karókat hat láb magasan, vagyis egy átlagos ember magasságában állították fel.”⁶¹⁹ Vegetius is hat római lábban (178 cm) adta meg a magasságot, de azt nem említette, hogy ez egy átlagos ember magassága, mivel a rómaiak átlagmagassága kisebb volt.⁶²⁰ Tehát Hrabanus egyedi betoldása már egy saját korából vett mintán alapult. A közönséges kard (*gladius*) helyett kétszeres súlyú fadoronggal (*palus*) kell gyakorolni. Ugyanez vonatkozik a kör alakú gyakorló pajzsra (*scutum rotundum*), amely a hagyományos pajzs (*scutum publicum*) súlyának szintén kétszerese.⁶²¹ Furcsa, de Vegetius sose írt bővebben a legionáriusok pajzsáról.⁶²² Tudjuk, hogy számos verziója létezett, a téglalap alakútól kezdve egészen az oválisig, ám a terminológia mindet *scutum*nak hívta.⁶²³ A kérdés az, hogyha Vegetius nem jelölte külön a pajzs formáját, akkor Hrabanus honnan vette, hogy

⁶¹⁶ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) pp. 120-121.

⁶¹⁷ Dümmler kiadványában hiba csúszott a caputok számozásába. A VI. caput az úszás megtanításáról szól, viszont a következő caputot szintén VI-nak jelöli VII. helyett. Innentől kezdve a számozás a XIV. (valójában XV.) caputig elcsúszott. Én a hibás számozást vettem át, viszont a könnyebb tájékozódás kedvéért a második VI-os caput esetében a (var.) jelölést használtam.

⁶¹⁸ *Gladius* (Hrab. Proc. VI.), *scutum* (Hrab. Proc. VI. (var.)), *hasta (iacula)* (Hrab. Proc. VIII.), *funda* (Hrab. Proc. X, XIII.)

⁶¹⁹ Hrab. Proc. VI. (Veg. Epit. I. 11.)

⁶²⁰ A rómaiak átlagmagassága 162-171 cm közé tehető. Bisel (1986) pp. 11-23, Angel (1968) p. 264. A római katonák testmagasságára vonatkozó források: Apul. Met. IX. 39, Tac. Hist. IV. 1, Cod. Theod. VII. 13. 3 [367].

⁶²¹ Hrab. Proc. VI. (var.) 17-19. (Veg. Epit. 11.) Noha egy frank harcost a birtokok jövedelméből szereltek fel, mégis ez az utóbbi mondat azt sejteti, hogy a közönséges pajzs talán állami felügyelet alatt készült standard súllyal és mérettel. A források szűkössége miatt azonban elég nehéz bebizonyítani, hogy a fegyverek beszerzésében létezett-e valamiféle állami felügyelet. Bachrach szerint a fegyverek beszerzése, készítése a klerikusok kötelezettsége volt, noha léteztek csakis a király szolgálatában álló műhelyek is, amelyek inkább az uralkodó személyes hűbéreseit szerelték fel. Bővebben: Bachrach (2001) pp. 91-93.

⁶²² Mindenhol a *scutum* szót használta: Veg. Epit. I. 4, 11, 20; II. 15-16.

⁶²³ A római *scutum*ról bővebben: MacDowall (1994) pp. 14-16. H. R. Robinson: *The Armour of Imperial Rome* Arms and Armour Press, London-New York, 1975. A. Nabbefeld: *Roman Shields* Studies on Archaeological Finds and Iconographic Evidence from the End of Republic to the Late Empire, Cologne, 2008.

a római pajzs kerek. A válasz csakis az lehet, hogy azokról az emlékművekről másolt, amelyek túléltek az elmúlt századok pusztítását és elérhetővé váltak számára. Többek között ilyen lehetett a mainzi legióserőd praetoriumának oszlopcsarnoka, amely Vespasianus császár (69-79) korában épült. A domborművek egyaránt ábrázolnak téglalap alakú és kerek pajzsokat markoló katonákat.⁶²⁴ Néhány késő római kéziratból is tájékozódhatott. Például kezébe kerülhetett a mainzi Livius-kötet, vagy a Vergilius Vaticanus, amelyet a 9. században Tours-ban őriztek. A kézirat máig remek állapotban van, és tökéletesen kivehetőek rajta a római katonák, akik rövid kardot és téglalap alakú pajzsot markolnak.⁶²⁵ Mindezeket túl persze az is elképzelhető, hogy Hrabanus saját szemével látta a gyakorlatozó katonákat és fegyvereiket például a *campus maii* nevű évi seregszemlén.⁶²⁶

Visszatérve a *caput* témájához, a támadás mozdulataiban nincs változás: „(...) *Az újonc úgy támadjon a karóra, mintha az ellenség állna ott. Először vágjon a feje irányába, majd döfjön az arcába.*” Ezután „*szúrjon a hasába és az oldalába.*” Végül célozza „*a térdeket és a lábszárakat.*” Hogy ezeket a lépéseket megtegye, a katonának folyamatosan kell mozognia, előre, hátra, oldalra, miközben pajzsával védekezik.⁶²⁷ A mozdulatsorok itt is részletesek, vagyis a római minta remekül működhetett a frankoknál.⁶²⁸ Érthető okokból Hrabanus eltekint Vegetius azon mondatától, hogy „*nemcsak a katonáknak, hanem a gladiátoroknak is szerfölött hasznos, ha karórában gyakorolnak.*”⁶²⁹

- VII. (Ne a vágást, hanem a pontos szúrást gyakorolják) A „Foglalat” I. 12. *caputjának* mintájára Hrabanus is elmagyarázza, hogy miért érdemesebb a karddal szúrni, mint vágni: „*A döfés hatékonyabb a vágásnál (...), mivel a döfés mélyebbre hatol és így veszélyesebb. Viszont a vágást gyakran nehezebb irányítani, és így kevesebb kárt okozva*

⁶²⁴ Robinson (1975) pp. 196-199. De a domborművek ábrázolásáról hallhatott a számtalan követtől, akik megfordultak a Karoling udvarban (például a pápai követek Traianus-oszlopáról, az angol követek a Hadrianus falról). Bachrach (2001) pp. 91-92.

⁶²⁵ Livius a római pajzsról: Livius *Ab urb. cond.* XXXVIII. 17. A mainzi Livius-kötetről bővebben: Reynolds (1983) pp. 208-213. A Vergilius Vaticanus kéziratáról (*Vatican, Biblioteca Apostolica, Codex Vaticanus Latinus 3225, fol. 73^v*) bővebben: Nicolle (1996) I. 40-es kép.

⁶²⁶ III. Pipin tette át a márciusi mezők hagyományát május hónapra. Verbruggen (1997) p. 22, Bachrach (1974) pp. 78-85.

⁶²⁷ Hrab. *Proc.* VI. (var.)

⁶²⁸ Jean de Meun, Vegetius egyik 13. századi fordítója is életre keltette ezeket a mozdulatokat egy középkori lovag segítségével. A rajtot és a fordítást ma a British Museum őrzi. Meyrick (1824) I. p. 167. Bővebben a középkori kiképzéskor használt fegyverekről: White (1962) pp. 31-32.

⁶²⁹ Veg. *Epit.* I. 11.

csak a csontokat vagy az ellenség pajzsát roncsolja.”⁶³⁰ Később Hrabanus úgy folytatja, hogy a döfésbe az egész test ereje beleadódik, míg a vágás csak a fegyver súlyát közvetíti.⁶³¹ Viszont figyelmezteti a rutintalanokat: ha a katona a jobb karjával készül nagyot vágni, akkor ez védtelenné teszi a jobb oldalát, amelyet pajzs nem takar.⁶³² A *De rerum naturis* (A természet dolgairól) című művében egy egész fejezetet teleírt a fegyverek etimológiájának magyarázatával.⁶³³ Ebből kitűnik, hogy a frankok többféle kardot használtak. A római gladius egyik leszármazottja volt az ún. *breitsax* („széles kard”), amelyet 7. századi germán sírokban is találtak.⁶³⁴ A vizsgált korszakban ennek egy kései változatát, a kissé hosszabb, 65-80 cm-es *scramasax* típusú kardot forgatták a frank gyalogosok.⁶³⁵ Ismerték a kb. 102-110 cm pengehosszúságú lovassági pallost is (*spatha, langsax*, „hosszú kard”), azonban Hrabanus meghagyta a *gladius* szót, amellyel talán azt szerette volna érzékeltetni, hogy még mindig aktuális a rómaihoz hasonló, szoros rendre épített harcmódor, amelyben a rövid karddal hatékonyabban lehet csatázni.⁶³⁶ A folytatásban Hrabanus kihagyta a teljes 13. caputot (Az újoncok felkészítése a harcgyakorlatokra), mivel az praktikus tanácsokat nem közöl.

VIII. (Hogyan gyakoroljanak hajítódárdával) Csakúgy, mint a kard vagy a pajzs esetében, a hajítódárda (*hasta*) súlya is legyen többszöröse a valódi dárdaénak (*iaculum*).⁶³⁷ Látható, hogy Hrabanus két terminológiát különböztetett meg: a *hastát* a kiképzések alatt használt nehéz hajítódárdával azonosította, míg a *iaculumot* az éles helyzetekben bevetett könnyű hajítódárdával. Ez azt jelenti, hogy ellentétben a rómaiakkal, a nehéz hajítódárda nem számított alapfegyvernek a korszakban. Ugyancsak átkerült Vegetiustól a kiképző (*campidoctor*) személye: „A kiképző arra oktatja az újoncokat, hogy nagy erővel dobják

⁶³⁰ Hrab. Proc. VII. (Veg. Epit. I. 12.)

⁶³¹ Hrab. Proc. VII.

⁶³² Hrab. Proc. XIII.

⁶³³ Hrab. Rer. nat. XX. 6. In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Ecclesiae Patres Latini (materia), 0788-0856 Rabanus Maurus (argumentum), Rabanus Maurus [0788-0856] (auctor), De Rerum Naturis (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856_Rabanus_Maurus_De_Rerum_Naturis_LT.doc.html - 2012. máj. 1.

⁶³⁴ Pâerin-Feffer (1987) I. pp. 93, 109. Greg. Hist. fr. IV. 51.

⁶³⁵ Greg. Hist. fr. IV. 51. A *scramasax*ról és barbár kardokról bővebben: DeVries-Smith (2007) p. 132, DeVries (2003) pp. 20-25.

⁶³⁶ A római és barbár kardokról részletesebben: Wilcox-Embleton (1982) pp. 7-16, DeVries (2003) pp. 20-25, Rogers (2010) III. pp. 432-435. Egységes Meroving/Karoling stratégiáról nem beszélhetünk. Néhány nyíltmezei összecsapás kivételével (554 Casilinum, 687 Tertry, 732 Poitiers) a hadjáratok csúcspontja általában egy-egy erődített település ostromában merült ki (480 Párizs, 533 Rimini, 733 Avignon). A taktika sem volt annyira kifinomult, mint a római, és csatáról csatára változhatott. Casilinumnál a „disznófő” formációt vették fel a frankok, Poitiers-nél pedig phalanxszerűen tömörültek össze. Nicolle (2008) pp. 64-65, Anon. (Isidorus Pacensis) Cont. Hisp. 754, 145.

⁶³⁷ Hrab. Proc. VIII. (Veg. Epit. I. 14.)

el a hajítódárdát a bábura, vagy annak közvetlen közelébe.”⁶³⁸ Természetesen nem mindegyik katona volt született dárdavető. Hogy a cél közelébe is lehetett dobni az azt jelenti, hogy a dárdákat nagy tömegben hajították el, és ezzel a „dárdaesővel” komoly károkat tudtak okozni az ellenséges gyalogság soraiban.⁶³⁹ Akármilyen eredménnyel találta el a célját a dobó, a legfontosabb, hogy karjának erősítése végett állandóan gyakoroljon.⁶⁴⁰ Egyébként megjegyzendő, hogy Hrabanus szót sem ejtett arról az *angon*ról, amely a *hasta* vagy a *iaculum* mellett talán még ismert lehetett.⁶⁴¹

- IX. (Hogyan gyakorolják az újoncok a nyilazást) Vegetius azt állította, hogy az újoncok harmad- vagy negyedrésze volt alkalmas íjásznak, viszont Hrabanus, valószínűleg információhiány miatt, eltekintett ettől.⁶⁴² A nyilazás mozdulataiban egyébként Vegetiusra támaszkodott. Apróbb eltérés, hogy a kiképzőt itt már *magister*nek (kb. tiszt) hívja és nem *campidoctornak*, ahogy Vegetius. Mivel a *magister* szó egyedül áll jelző nélkül, ezért nem tudjuk, hogy pontosan milyen jogkörrel rendelkezett, de ezek szerint ő csakis az íjászok kiképzéséért felelt. Megmutatta, hogy hogyan tartsák az íjat (*sagitta*) a bal kezükben, és a nyílvesző (*arcus*) behelyezését követően a jobbal irányítva hogyan találják el a célt. „(...) Hiszen így a szem és a figyelem egyaránt a célra koncentrál.”⁶⁴³ Hrabanus az íj hatótávolságát 600 római lábban adja meg.⁶⁴⁴ Ez kb. 180 méter, ami reálisnak tűnik, figyelembe véve egy korabeli íj hatékonyságát.⁶⁴⁵ Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy Hrabanusnál nyomát sem találjuk a lovas íjászoknak, míg Vegetius szerint az íjászoknak szorgalmasan kell gyakorolniuk, akár gyalogosok, akár lovasok.⁶⁴⁶

⁶³⁸ Hrab. Proc. VIII. (Veg. Epit. I. 14.)

⁶³⁹ Ekkehard Walth. 181-186. sor

⁶⁴⁰ Hrab. Proc. VIII. (Veg. Epit. I. 14.)

⁶⁴¹ Myrina-i Agathias 6. századi görög író azt állítja, hogy a frank gyalogosok gyakran harcoltak hajítódárdával (*angon*) is, amely a római pilum egyik változata lehetett: „Az *angon* egy dárda, amely vagy nagyon hosszú, vagy nagyon rövid volt; ha szükséges, el lehetett dobni, de kézítésében is lehetett alkalmazni. A fagerely nagy részét vassal fedték be, és csak a vége látszott ki. A dárda hegye alatt, ahol a fa a vassfogalattal találkozott, néhány csúcs állt ki, amelyeket kampószerűen meggörbítettek. A harc folyamán a frankok eldobták a hajítódárdát, és ha az eltalálta az ellenséget, úgy beleakadt, hogy sem az áldozat, sem más nem tudta kihúzni.” Agath. Hist. II. 5. A késő római és barbár hajítódárdákról bővebben: M. J. Swanton: *The Spearheads of the Anglo-Saxon Settlements* Royal Archaeological Institute, London, 1973. Tours-i Gergely is többször utalt dárdahasználatra, annak ellenére, hogy az *angon* szót nem említette. Greg. Hist. fr. III. 14; IV. 30; V. 25, 32; VII. 29; IX. 10.

⁶⁴² Hrab. Proc. IX. (Veg. Epit. I. 15.)

⁶⁴³ Hrab. Proc. IX. (Veg. Epit. I. 15.)

⁶⁴⁴ Hrab. Proc. XIII.

⁶⁴⁵ DeVries szerint a Karoling hadsereg íjászai D-alakú hosszújat és ún. „török íj”-at használtak. A hosszúj átlagos hossza 2,3 m, vastagsága 10 cm. A „török íj” egy rövidebb, kb. 1,7 m hosszú kompozit íj volt. DeVries (2003) p. 36, Rogers (2010) III. pp. 441-442.

⁶⁴⁶ Veg. Epit. I. 15.

Ez azért meglepő, mivel Nagy Károly 806-os aacheni rendelete kimondta, hogy a lovasokat íjakkal is fel kell szerelni.⁶⁴⁷

- X. (Hogyan gyakorolják a parittyá használatát) Hrabanus elbeszélése a parittyásokról (*fundibularius*) némileg eltér Vegetiusétól. Az utóbbi a Baleári-szigetek lakóit említette: „(...) az anyák csak akkor engedték kenyérhez nyúlni kicsi fiaikat, ha előbb azt egy parittyából kilőtt kővel át nem lyukasztották.”⁶⁴⁸ Hrabanus viszont a Bibliából merít, ahonnan Dávid és Góliát jól ismert történetét hozza szóba.⁶⁴⁹ Saját és Vegetius példáját összefésülve azt hangsúlyozza, hogy egy parittyás nagy pusztítást tud végezni, ha az ellenség egy sebezhető pontot talál el. Hrabanus nagyon bízik a parittyások hatékonyságában még akkor is, ha az ellenség páncélt visel, mint ahogy azt Góliát tette.⁶⁵⁰ Modernkori rekonstrukciók 150 és 550 méter közé teszik egy parittyá hatótávolságát.⁶⁵¹ A találati hatékonyság persze függött a parittyás rutinjától, a parittyá anyagától és a lövedék fajtájától. A középkori irodalom egyébként hallgatott a parittyásokról. Nagy valószínűség szerint a Nyugatrómai Birodalom bukását követően idejemenülttá vált ez a fegyvernem.⁶⁵² Hrabanus is inkább csak retorikai okok miatt említette meg őket. Ha mégis soroztak parittyásokat, akkor sem a Baleári-szigetéről, hanem a hegyekben élő pásztornépekből toborozhatták őket. Talán ezért hozakodott elő Hrabanus a bibliai példával (Dávid eredetileg pásztor volt).⁶⁵³ Mindkét író szerint a katonák sziklás terepen egy római font (kb. 0,5 kg) súlyú köveket dobáltak az ellenség felé.⁶⁵⁴
- XI. (Hogyan gyakoroljanak szakállas parittyákkal) Hrabanus a „szakállas parittyásokról” (*mattiobarbulii, plumbatae*) is megemlékezett.⁶⁵⁵ A legelfogadottabb nézet szerint a *plumbata* egy dobónyíl volt, ólomsúlyal a közepén és vashegygel a végén, amelyet a

⁶⁴⁷ *Cap. reg. Fr.* I. 75. Vö. 666. lábjegyzet.

⁶⁴⁸ *Veg. Epit.* I. 16.

⁶⁴⁹ 1Sam. 17: 31-54, Hrab. *Proc.* X.

⁶⁵⁰ Hrab. *Proc.* X.

⁶⁵¹ Harrison (2006) „The Sling” című fejezet.

⁶⁵² R. D. Smith azt állítja, hogy egészen a késő középkorig használtak parittyát. Rogers (2010) III. p. 441.

⁶⁵³ A 9. század elejéről hallunk egy *fundibulum* nevű szerkezetéről. (*Cap. reg. Fr.* I. 77. 10.) Mivel leírást nem kapunk róla, ezért csak a szóösszetétel alapján (kb. „parittyagép”) gondoljuk, hogy valamilyen követő lehetett. A Karoling könnyű- és nehézgépekről részletesebben: Bachrach (2001) pp. 103-111.

⁶⁵⁴ Hrab. *Proc.* XIII. (*Veg. Epit.* II. 23.)

⁶⁵⁵ Hrab. *Proc.* XI. A szóösszetétel talán a katonai szlengből származott. A görög *mattio*-előtag jelentése „simogató”, de használhatták „szétkenő”, „roncsoló” értelemben is. A *mattiobarbulus* jelentése tehát „szakállas roncsoló”. Hahn (1963) p. 908. Latinul *plumbatae* (kb. ólmos dobónyíl). A *De rebus bellicis* szerzője is egy nyílhoz hasonlítja, amelynek tengelyére ólom volt felfogatva, és *plumbata tribolatának* (kb. ólmos dobónyíl, hármas dobótüskével) hívta. (Anon. *Reb. Bell.* 10.) A „szakállas parittyáról” bővebben: Völling (1991) pp. 287-98.

pajzs belső felére csatolhattak a katonák.⁶⁵⁶ „Ha ezeket ügyesen hajtják el, úgy tűnik, hogy pajzsos létükre az íjászok tisztét utánozzák, mert súlyos sebet ejtenek az ellenséges harcosokon és lovakon, mielőtt még a távolfegyverek hatósugarába kerültek volna, nem szólva a kézitúsáról.”⁶⁵⁷ Hrabanus tévesen úgy gondolja, hogy az eszköz abban különbözött a normál parittyától, hogy lövedéknek nem köveket, hanem ólomgolyókat használtak.⁶⁵⁸ Hasonlóan a parittyához, a „szakállas parittyának” sem volt gyakorlati jelentősége.

- XII. (Hogyan gyakoroljuk a lovakra való felszállást) Maurikios kelet-római császár azt állította, hogy „a frankok, mint a többi világos bőrű barbár népség, kiváló ismerői annak, hogy hogyan kell a lovasokat kiszállítani a nyeregből és beállítani őket a gyalogosok soraiba.”⁶⁵⁹ A frankoknak a lovakhoz való hozzáállását egy Hrabanus által idézett mondás adja vissza a legjobban: „Aki jó lovas akar lenni, az már gyerekkorában kezdjen el lovagolni.”⁶⁶⁰ Leírása ugyan csak árnyalatokban tér el Vegetiusétól, viszont ezek az eltérések számos érdekességet tartogatnak számunkra. Legfontosabb, hogy egész évben, „(...) nyáron a mezőn, télen fedett helyen, falovakon kell gyakorolni.”⁶⁶¹ Vegetius nem éreztette velünk, hogy a lovasnak gyalogosan is kell tudnia harcolni, viszont Hrabanus azt hangsúlyozza, hogy a lovas ló nélkül, gyalogosan is tanuljon meg fegyvert forgatni, majd pedig „egy szempillantás alatt lóra ülni.”⁶⁶² Ez a rómainál eltérő gyakorlat, amelyre korábban Maurikios is felhívta a figyelmünket, úgy tűnik ismert volt a frankoknál. Hrabanus tehát részletesebben bontja ki a lóraszállás lépéseit: az újoncok először fegyvertelenül (*inermes*), majd pajzsral és sisakkal (*scutati et galeati*), végül pedig nagy, hosszú lándzsáikkal a kezükben (*contus premagnos in manibus*) próbáljanak felülni.⁶⁶³ Két sorral alább pedig azt is írja, hogy kivont karddal (*cum gladiis evaginat*) is meg kell tanulni a fel- és leugrást.⁶⁶⁴ Vegetius lándzsa (*contus*) szavát Hrabanus a hosszú lándzsa (*contus premagnus*, pika) kifejezéssel helyettesítette.⁶⁶⁵ Ellentétben a *contusszal*, a pika egy kétkezes fegyver volt, amely már jelzi a középkorra jellemző lovagi harcmodor

⁶⁵⁶ DeVries (2003) p. 7.

⁶⁵⁷ Veg. *Epit.* I. 17.

⁶⁵⁸ Hrab. *Proc.* XI.

⁶⁵⁹ Maur. *Strat.* XI. 3.

⁶⁶⁰ Hrab. *Proc.* IV.

⁶⁶¹ Hrab. *Proc.* XII. (Veg. *Epit.* I. 18.)

⁶⁶² Hrab. *Proc.* XII. (Veg. *Epit.* I. 18.)

⁶⁶³ Hrab. *Proc.* XII.

⁶⁶⁴ Hrab. *Proc.* XII. A római lovas kiképzéséről bővebben: Hyland (1990) pp. 101-121.

⁶⁶⁵ Bachrach megállapításai. Bachrach (2001) pp. 122-123.

kialakulását.⁶⁶⁶ Érdekes lehetett az a jelenet, amikor egy lovas-gyalogos katona teljes felszerelésben hirtelen felugrott a lovára. Egy csata hevében ez elég lassan mehetett végbe, pikával meg még inkább. Mindenesetre Hrabanus a caputot a következőkkel zárja: „Az ugrás eme gyakorlata a frankok között kiváltképp népszerű.”⁶⁶⁷ Ez a rövid, de tartalmas megjegyzés is azt sejteti, hogy a lovasok lóról való leszállítása nem volt ismeretlen.⁶⁶⁸ Ekkor a harcot karddal folytatták tovább, vagy pedig íjakkal, ahogy azt Nagy Károlynak Fulrad apáthoz írott levele tanúsítja.⁶⁶⁹ Azonban ezt a következtetést a helyén kell kezelni és nem szabad felnagyítani. A lovasok lóról való leszállítását inkább a szükség követelte meg, és nem az általános gyakorlat.

A lovasok kiképzése után fordulat áll be a szövegben. Hrabanus elhagyta azokat a caputokat, ahol Vegetius a fegyverzetről, a táborerődítésről, a legio hadszervezetéről és taktikájáról értekezett. Végül a „Foglalat” második könyvének 23. caputjába csatlakozunk be újra, ahol Vegetius visszatért a kiképzés taglalásához. Ez ihlette Hrabanus írásának 13. caputját, amely egy általános összefoglalás (*recapitulatio*) az eddig elhangzottakról.

- XIII. (Összefoglalás) Tapasztaltabbaknak és idősebbeknek egyaránt, délelőtt és délután is gyakorolnia kell. A veterán katonáknak is legalább napi egy menetgyakorlat ajánlott, mivel csak így tartható karban a fizikai frissesség. Különösen fontos, hogy a katonák megtartsák a sorokat, és a csata forgatagában ne távolodjanak el a zászlótól. Az embereknek karóbábun kell edzeniük. Hajítófegyverekkel is célba kell venni a karóbábut. Az íjászok 600 láb távolságból lőjenek; a parittyások a fej fölött egyszer megpörgetve eresszék ki a követ. Az embereket kőhajításra is meg kell tanítani, egy font súlyú kövekkel, mivel ez sokkal egyszerűbb, mint a parittyázás. Mindezeket a dolgokat naponkénti gyakorlással kell szinten tartani, mivel a gyakorlatok kihagyása a lélek és a

⁶⁶⁶ A 9. század elején forradalmi változásokat idézett elő a kengyel bevezetése. A kengyel segítségével a lovas biztosabban ülte meg lovát, így már nehézfegyverekkel (sisak, páncél, fémpajzs, pallos, lándzsa) is tudott harcolni, nagyobb átütőerőt adva egy rohamnál, változatosabbá téve így a taktikát. Nagy Károly Fulrad apáthoz írott levelében a lovas fegyverzetéről a következőket írta: „Katonailag jól légy ellátva; vagyis fegyverekkel és más hadieszközökkel, szerszámokkal, élelmiszerekkel és ruhával. Minden egyes lovasnak pajzzsal, lándzsával, karddal, törrel, íjjal és nyilakkal kell rendelkeznie.” In: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia regum Francorum I. 75. (168. oldal). A kép a magasított nyeregkápával, a nyeregkápagombbal és a szegecselt lópatkóval teljes. DeVries (2003) pp. 45-47. A *Strategikon*ból határozottan kivehető, hogy keleten a 6. században ismerkedtek meg a kengyellel. Dennis (1984) p. X, Maur. *Strat.* I. 2.

⁶⁶⁷ Hrab. *Proc.* XII.

⁶⁶⁸ Nicolle szerint sok kora Karoling lovas eredetileg lovasított gyalogos lehetett, a nemes ifjak pedig lovas és gyalogskiképzést is kaptak. Nicolle (2003) pp. 8-9, különösen 15. További utalás: Bachrach (2001) p. 87, Halsall (2007) pp. 181-188.

⁶⁶⁹ Vö. 666. lábjegyzet.

test satnyulásához vezet. Az erőt, a gyorsaságot és a harc tudományát a folyamatos gyakorlás biztosítja.

XIV. (Hogyan vegyünk példát más mesterségekből) Az utolsó *caput*-ban Hrabanus elárulja nekünk, hogy hogyan kell a katonáknak buzdító példákat venni más tevékenységekből. Eme néhány sor mintájaként a II. 24-es *caput* szolgált, amely amolyan „töltelékcaput” a gyakorlatozás összefoglalása és a *legio* szerszámaival felsoroló rész között. Gyakorlati jelentősége nincs, viszont a *De procinctu* zárására kiválóan megfelelt: „*Ahogy a bajvívó, a birkózó, a vadász, vagy a kocsiversenyző a nép tapsáért játszik, úgy a felesketett katonának, akár újonc, akár idősebb, a saját szabadságáért, a király életéért, a haza és az örök élet megvédéséért kell harcolnia.*”⁶⁷⁰ A mondatban Vegetius szavait halljuk visszacsengeni, azzal az eltéréssel, hogy Hrabanus beszúrta az „örök élet” szókapcsolatot. A befejező sorok Hrabanus saját rögtönzésére születtek: „*Akárkiért is őrzi meg lelkét és a hercegnek tett feltétlen hűséget, ami a jelen élet fesztelenségét jobban kedveli, mint magát a hűségét, biztosan örök életet nyer Tőle, aki megalkotva a törvényeket parancsba adta, hogy épen őrizzék meg azokat.*”⁶⁷¹ Hrabanus tehát megtéve az ilyenkor szokásos tiszteletkört, az uralkodónak szóló ajánlással nyomatékosította az elhangzottakat. Művét a „*finit*” szóval zárta le,⁶⁷² és már nem fogott hozzá a „Foglalat” további könyveinek feldolgozásához. Természetesen elképzelhető, hogy a kézirat, amelyből dolgozott nem tartalmazta az utolsó két könyvet. Ez azonban valószínűtlennek tűnik annak tudatában, hogy a korszakból több teljes példány is előkerült.⁶⁷³ Vagyis Hrabanus válogatási elveit inkább a tudatosság, mintsem a szükség inspirálta.

Összefoglalás

Nagyjából 600 körül, elsőként Sevillai Izidor vette tudatosan igénybe Vegetius ajánlásait egy tudományos munka keretein belül.⁶⁷⁴ Sevilla érsekének Vegetius iránti érdeklődése a legalapvetőbb katonai terminológiákban merült ki (*tiro*, *legio*, *exercitus*, *signum*). Ezzel ellentétben Beda Venerabilis főképp a természeti jelenségek ábrázolását, illetve személyes

⁶⁷⁰ Hrab. *Proc.* XIV. (*Veg. Epit.* II. 24.)

⁶⁷¹ Hrab. *Proc.* XIV.

⁶⁷² Bachrach töredékesnek tartja a művet, viszont nem magyarázza meg, hogy miért. Bachrach (2001) pp. 86, 99, 123.

⁶⁷³ Lang (1885) pp. X-XIII.

⁶⁷⁴ Mivel Maurikios kelet-római császár is ismerhette Vegetiust, ezért a fenti megállapítás inkább úgy helyes, hogy Sevillai Izidor volt az első nyugaton, aki felhasználta Vegetius javaslatait. A két hivatkozás nagyjából egy időben keletkezhetett. Erről bővebben a VII. fejezetben.

érdeklődési körét érintette. A vegetiusi idézetek sokdrangú forrásként jelentek meg; más források kiegészítését (Szent Ambrus, Sevillai Izidor) szolgálták, a klasszikus legendák továbbélését (*phalanx*, *legiók*) és a római örökség maradandóságát (Hadrianus-fal) szimbolizálták. A Karoling-korszak beköszöntével minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kapott a római értékek politikai kiaknázása, a két birodalom közti kontinuitás fenntartása. Ez Alcuin bibliamagyarázatában, Octavianus és Nagy Károly párhuzamba állításával jelent meg leginkább. Ezzel egyidőben újjáéledt a királytükör műfaja is. A római források termékeny táptalajként szolgáltak az uralkodók és trónörökösök tanítására, institúciókkal való ellátására. Vegetiust először Sedulius Scottus építette be tudatosan a királykép formálásába. Florilégium-gyűjteményével erkölcsi javaslatokat, a kormányzás mindennapjaiba beépíthető egyszerű megfigyeléseket, megállapításokat kölcsönzött írónktól. A „Foglalat” iránti érdeklődése elsősorban államelméleti és nem katonai síkon mozgott. Sedulius ajánlásai voltak az első előfutárai a királytükörök azon csoportjának, amelyek a későbbi századokban majd közvetlenül Vegetiusra építik az uralkodó hadügyben betöltött szerepét, vagy az állam és a hadsereg kapcsolatát.

Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae militae* című katonai kézikönyve szintén institúciókat fogalmazott meg, amelynek címzettje II. Lothár frank király volt. A mű szerkezetében Vegetius „Foglalat”-át követte. Hrabanus legfontosabb alapelve a „*tempore moderno*”, vagyis csak azon tételek átvétele volt, amelyek mentén megreformálható a késő frank hadszervezet. Számos hasonlóságot és különbséget állapíthatunk meg. Az újoncok kiválasztásában Vegetius és Hrabanus ugyanazon elgondolását követte: a szolgálat feltétele a fizikai alkalmasság, viszont a falusi és városi újoncok közötti különbségek már nem kaptak akkora hangsúlyt, hiszen a fegyverforgatás minden hadrafoghatónak kötelessége volt, míg a rómaiaknál az önkéntesség számított. Hrabanus sokkal több kommentárral látta el a drill begyakorlását; kiemelt figyelmet szentelt az alakzatban való menetelésnek, a helyes kardhasználatnak, a szilárd védelemnek, a térközök megtartásának, vagy a roham jellegének. A fent említett csatapéldák mellett tehát ezek is arra engednek következtetni, hogy a korszak gyalogsága tömören, phalanxként védekezett, amelynek ereje az egységben, nem pedig a katonák egyéni képességében rejtett. A fegyverek terminológiájának átvétele (*pilum*, *hasta*, *gladius*, *scutum*, *saggita*, *funda*) azt sugallja, hogy a 9. században könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogosok tették ki a hadsereg gerincét. Viszont érezhettük, hogy a parittyás és „szakállas parittyás” egységek említésének célja inkább a figyelemfelkeltés volt. Hrabanus a lovasok és lovasított egységek jellemzésében is eltért Vegetiustól. Előbbinél ismeretlen volt a lovasíjász harcmódor, továbbá részletesebb volt a lóraszállás lépéseiben.

Nyomatékosította, hogy szükség esetén fegyveresen is azonnal lóra kell tudni ülni, vagy onnan leszállni. Más forrásokkal kiegészítve megállapítható, hogy a frank lovasokat esetenként leszállíthatták a nyeregből, és betagozhatták őket a gyalogosok közé. A lovagi harcmodor térnyerése folytán Hrabanus kicserélte Vegetius lándzsa (*contus*) szavát a hosszú lándzsáéra (*contus premagnos*), amely már jelzi a kengyel jelenlétét és a nehézlovasok szerepének növekedését.

Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a *De procinctu* a „klerikusi hadtörténetírás” egyik legsikeresebb darabja. Noha egy erősen szelektált kivonat, Hrabanus mégis saját lexikális tudása, illetve hétköznapi tapasztalataira támaszkodva remekül aktualizálta a „Foglalat”-ot. Az eredmény egy praktikus útmutató lett a korszak katonai ügyeiben és a római hagyományokban való elmerengéshez. Arról semmi információnk sincs, hogy Hrabanus Maurus intézményi termékeny talajra hullottak-e. II. Lothár 28 évesen, tehát ereje teljében lépett trónra. Uralkodásának tizennégy évét főleg családi viszálykodások töltötték ki. Hadseregreformról vagy komolyabb hadjáratokról nem hallunk. Az utókor mindössze Lotaringia tartomány (*Lotharii regnum* – Lothár királysága) nevében emlékszik rá. Ha el is jutottak hozzá Hrabanus szavai, lehet, hogy nem akarta, vagy nem tudta a benne foglaltakat megfogadni. Mindenesetre a *De procinctu Romanae militiae* azért jelentős, mivel római minták segítségével próbálta meg felfrissíteni a hadügyet.

IV. Államelmélet, királytükör és hadtudomány – Vegetius a 12-13. században

„Vegetius a *De re militari* című munkájában úgy látja, hogy a háborús szakértelem mindennél lényegesebb, és hogy a rómaiak a hírnevüket azon törekvés megtanulásának köszönhatték, amellyel más nemzeteket és népeket leigázhattak és hatalmuk alá vonhattak.”⁶⁷⁵

A királytükör (fejedelemtükör, *speculum regum*, *specula principium*) olyan didaktikai műfaj volt a középkorban, amelyben az író erkölcsi, vallási és politikai tanácsokkal, intézkedésekkel látta el az uralkodót, vagy a herceget.⁶⁷⁶ Elnevezése a latin *speculum*, vagyis „tükör” szóból származik, hogy mintegy tükröt tartva a király elé, bemutassa a jó uralkodó mintaképét. Általában olyan praktikus kézikönyvet értettek alatta, amely arra tanítja az uralkodót, hogy hogyan irányítsa saját életét és királyságát. Főleg ókori és bibliai szövegekből igyekezett olyan példát állítani, amelyet az uralkodónak érdemes követnie. Kétségtelen, hogy a középkorban született a legtöbb királytükör, viszont a műfaj nem volt ismeretlen az ókorban sem. Ide sorolhatjuk Xenophóntól a *Kürosz neveltetését* (*Cyropaedia*) vagy Senecától a *De clementiát* (A kegyességről). Az ilyen jellegű példagyűjtemények azonban a Karoling Birodalom idején váltak igazán népszerűvé. Az egyik legismertebb Einhard *Nagy Károly életéről* (Vita Karoli) írt életrajza, melyet a jövőbeni uralkodók okulására szánt. De a sorba még felvehetnénk Alcuin (*De virtutibus et vitiis*), Reimsi Hincmar (*De regis persona, De ordine palatii*), vagy Sedulius Scottus *A keresztény uralkodókról* szóló királytükörét. Részben Beda Venerabilis angol egyháztörténeti összefoglalását is tekinthetjük királytükörnek, melyben a történelmi leírás szolgált intő, vagy követendő példaként. A 10-11. században a királytükörhöz hasonló példatárak már több európai udvarban is megjelennek (például a magyar királyságban az *Intelmek*), többnyire egyházi személyek tollából. A klasszikus értelemben vett királytükörök (mirror for princes, Fürstenspiegel) a 12. században tűntek fel. Sokan Viterbói Gottfrid 1180 környékén írt *Speculum regum*át tartják az első ilyennek, amelyben II. Frigyes német-római császárt és fiát, Henriket igyekezett atyai tanácsokkal ellátni. Angliában John of Salisbury *Policraticus* című államelméleti munkája is tekinthető részben királytükörnek. A *Policraticus* organológikus felfogásában a *corpus rei publicae*

⁶⁷⁵ Aegidius Romanus: *De regimine principum* I. 1. 10.

⁶⁷⁶ A királytükör műfajáról bővebben: H. H. Anton: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* Bonner historische Forschungen 32, Bonn, 1968. H. H. Anton: *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters* Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe 45, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.

egyik keze a hadsereg, amelynek legideálisabb formáját a vegetiusi mintában találta meg Salisbury, és így írónk jelentős szerepet vállalt a természetes jellegű állam koncepciójának kialakításában. Eközben a kontinensen is feltűnt egy híres kivonatoló: Beauvais-i Vince francia domonkos rendi szerzetes, aki arra törekedett, hogy egybegyűjtse az emberiség eddigi összes tudását. Így született meg minden idők egyik legnagyobb szintézise a *Speculum Maius*, amelyben Vegetius „Foglalat”-a képviselte a hadtudományt. A 13. században Arisztotelész korpuszának felfedezésével új politikai és morális színezetet kapott a Salisbury révén kidolgozott államszemlélet. Ez az újfajta naturalisztikus nézőpont leginkább Aquinói Tamás és Luccai Ptolemaius *De regno ad regem Cyprijében*, és Aegidius Romanus *De regimine principiumában* jutott érvényre, amelyekben a hadsereggel és hadművészettel kapcsolatos problémákat ugyancsak Vegetius segítségével interpretálták.

Ebben a fejezetben tehát megnézzük, hogy Vegetius milyen szerepet kapott ezekben a királytükörökben. Mivel a korszak egyházi és politikai gondolkodását alapvetően meghatározta Arisztotelész *Politikája*, ezért úgy gondolom, hogy fejezetünket két részre érdemes bontani: az elsőben elemezzük John of Salisbury *Policraticusát* és Beauvais-i Vince *Speculum Maiusát*, majd a másodikban szemügyre vesszük a királytükörökben végbemenő változásokat Aquinói Tamás, Luccai Ptolemaius és Aegidius Romanus vegetiusi utalásai segítségével.⁶⁷⁷

Királytükör és államelmélet Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése előtt:

John of Salisbury

John of Salisbury (1115/20-1180) az angliai Old Sarumban született (ma Salisbury), valószínűleg az 1110-es évek végén. Életének első szakaszáról nem sokat tudunk. 1136-tól Párizsban tanult dialektikát, grammatikát, teológiát, retorikát és matematikát. *Metalogicon* című írása szerint mesterei közé tartoztak a korszak legkiválóbb tudósai: Pierre Abélard, Alberic, Robert of Melun, Guillaume de Conches, Simon de Poissy.⁶⁷⁸ Tanulmányainak tizenkét éve alatt rövidebb utazásokat tett Franciaországban, Itáliában (többek között a pápai udvarban is) és számos, később gyümölcsöző barátságot kötött tanítványokkal, főurakkal és mecénásokkal. Pappá szentelése is erre az időszakra tehető. Egyházi pályafutását III. Jenő pápa mellett kezdte, majd a canterburyi érseki adminisztráció fogadta fel, ahol először

⁶⁷⁷ Ezt a típusú felosztást Sherwoodtól vettem át: Sherwood (1980) p. 211.

⁶⁷⁸ Salisb. *Met.* I. 5; II. 10.

Theobald, majd Thomas Becket tanácsadója lett. Ezt az időszakot később időfecsérlésnek minősítette.⁶⁷⁹ Hivatali ideje alatt az érsekség és a pápai kúria feszültségekkel teli kapcsolatait igyekezett egyengetni. 1157-ben udvari intrikák miatt kegyvesztetté vált II. Henrik angol királynál. Nagyjából ezekben az években írta legjelentősebb műveit, a *Metalogicon* és a Thomas Becketnek szánt *Policraticus*. 1164-ben Beckettal együtt a franciaországi Reimsbe került száműzetésbe, ahol a *Historia Pontificalis* (A pápák története) című, a pápaság 1148-52 közötti történetét elbeszélő munkája született. 1170-ben Becket és II. Henrik kibékült ugyan, és visszatérhettek Angliába, azonban újabb konfliktusok után a király meggyilkoltatta az érseket, amelynek Salisbury is szemtanúja volt. Érezvén a körülötte lévő bizalmatlanságot, 1176-ban Franciaországba távozott, ahol Chartres érseki székét bízták rá. 1177-ben tanúja volt VII. Lajos és II. Henrik kibékülésének, majd 1179-ben részt vett a III. lateráni zsinaton. 1180-ban halt meg. Ahogy korábban már szó volt róla, gazdag könyvtárát, a „Foglalat” egyik másolatával egyetemben a chartres-i katedrálisra hagyta.⁶⁸⁰

A *Policraticus* (Az udvaroncok hiábavalóságáról) politikai és irodalomelméleti forrásai három fő területet ölelnek fel. A rendi társadalom és a funkciójukban egymást kiegészítő rétegek együttműködésén alapuló szerkezet alap gondolata a Karoling-korra, eredetében pedig görög filozófiai forrásokra vezethető vissza.⁶⁸¹ Ezek a források azonban mentesek voltak a skolasztika korának filozófiaelméletétől; Salisbury is csak a latinul elérhető írásokra támaszkodhatott (Plátón: Timaios, Arisztotelész: Organon). A *Policraticus* jelentőségét pont ez adja: olyan politikaelméleti művet ismerhetünk meg, amely még Arisztotelész Politikájának újrafelfedezése előtt keletkezett, és a tematikai rendezettség helyett enciklopédikus sokrétűség és szerteágazó gondolkodás jellemzi.⁶⁸² Harmadsorban, bár témájában részben a középkori királytűkrököt követte a *Policraticus*, forrásai fellelhetők a római irodalomban is. Salisbury legfőbb mesterének Cicerót tartotta, akiknek utalásaitól szinte hemzseg a *Policraticus*. De ismerte Vergiliust, Ovidiust, Horatiust, Pseudo-Plutarchust, Valerius Maximust, Gelliust, Senecát, az idősebb Pliniust, Frontinust és Vegetiust is. A listát még számos kisebb szerzővel, szemelvényekkel, levelekkel, florilégiumokkal, és nem utolsósorban a Bibliával lehetne kiegészíteni. A klasszikus irodalomban való jártassága méltán teszi Salisburyt a középkor egyik legkiemelkedőbb írójává.

⁶⁷⁹ Salisb. Pol. I. prol. C. C. I. Webb: *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII* 2 vols., Oxonii E Typographeo Clarendoniano, 1909.

⁶⁸⁰ Vö. 113. lábjegyzet.

⁶⁸¹ Bővebben: Somfai (1999) pp. 22-23.

⁶⁸² Somfai (1999) p. 24.

Módszertanilag Salisbury egy-egy téma kapcsán a forrásokat párhuzamosan idézte, egymás mellé gyűjtve a különféle korszakok álláspontjait. Ezek a példák egymást erősítve arra vezetik rá az olvasót, hogy vannak olyan alapvető morális kérdések, amelyek minden korszakban érvényesek politikai, vallási, erkölcsi vagy filozófiai eltérésektől függetlenül.⁶⁸³ Saját elmondása szerint néha szó szerint idéz, néha saját szavaival adja vissza forrása gondolatait.⁶⁸⁴ Eltekintve az ókori és a középkori latin nyelv közötti különbségektől, Vegetiustól többnyire szó szerint idézett. A citátumokat néha megszakította egy-egy odaillő gondolatmenettel, vagy éppenséggel eltekintett néhány szótól, mondattól, attól függően, hogy az beleillett-e a koncepciójába vagy sem.⁶⁸⁵

A *Policraticus* első három könyve az udvari élet maró kritikája, amelynek elsősorban II. Henrik „udvaroncai”, vagyis tanácsadói szolgáltak célpontul. Az elsőben a hiábavaló udvari tevékenységeket (vadászat, zene, színház stb.), majd a különféle jóslásokat, előjeleket veszi sorra. Erősen kritizálja az álmokba vetett hitet és a jóslást, amelyek szánalmassá teszik a babonások életét. Salisbury úgy gondolja, hogy inkább a természeti jelenségekre legyünk figyelmesek, mivel Isten ezek révén befolyásolja teremtményei életét. Ezek a jelek árulkodnak a viharos vagy napsütéses időszakok közeledtéről, és így a földből élők ehhez igazíthatják mindennapi életüket. Salisbury Gellius, az idősebb Plinius és Vergilius példáival támasztja alá gondolatmenetét. Utolsóként Vegetiustól idéz: *„A jó idő és a különféle viharok sokféle előjellel árulják el magukat, amelyeket a Hold tányérja mintegy tükörképként megmutat. A vöröslő szín szeleket, a kék esőzéseket jelez, a kettő keveréke pedig felhős időt és dühöngő viharokat. A tiszta napfelkelte derűt ígér a hajósoknak, amelyet a képén visel; kivált (a legbiztosabb megfigyelés szerint) [Vegetiusnál ez a gondolat hiányzik], ha az újhold negyedik napján sarlója nem vöröslik tompán, és párától elborítva nem homályosul el. Ezért tehát az összes olyan nap, amelyben észlelhető, a hónap végéig esőtől és széltől mentes lesz.”*⁶⁸⁶ *Figyelmet érdemel a lenyugvó Nap is [Vegetiusnál felkelő és lenyugvó Nap], hogy vajon töretlen fényében sugárzik-e, vagy felhő fátyolozza el; hogy vajon szokott fényében tündöklök-e, vagy a sürgető szelektől tűzvörös-e, vagy hófehér, vagy az esőtől piszkos. Valójában tehát útbaigazít [Vegetiusnál: útbaigazítja a hajósokat] a levegő, maga a tenger, meg a felhők tömege és fajtái. Sok mindent jeleznek a halak, sokat a madarak, amelyeket Vergilius és*

⁶⁸³ Somfai (1999) p. 24.

⁶⁸⁴ Salisb. *Pol.* I. prol.

⁶⁸⁵ Az alfejezetet Sherwood munkája alapján állítottam össze, és az ő magyarázatait követtem a saját megállapításaimmal kiegészítve. Sherwood (1980) pp. 165-179. A John of Salisbury és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 84-91.

⁶⁸⁶ Ez egy vergiliusi idézet, amelyet nem közölt Vegetius: Verg. *Georg.* I. 434-435.

Lucanus [Vegetius nem említi Lucanust] *isteni tehetséggel megragadtak, és Varro alaposan megtárgyalt hajóskönyveiben.*⁶⁸⁷

Salisbury a negyedik könyvet az uralkodó és az államjog kapcsolatának szentelte, amely *A királyok törvényének* bibliai magyarázatán alapszik.⁶⁸⁸ Az ötödik könyvben az államigazgatást helyezte a középpontba, míg a hatodikban került kidolgozásra a fegyveres erők és az állam kohéziója. Salisbury ebben vegetiusi példákat felsorakoztatva ad mintát a hadszervezethez. Az első fejezet szerint az „*állam keze*”⁶⁸⁹ fegyveres és fegyvertelen erőkből áll: az előbbi látja el „*a tábori és véres szolgálatot*”, míg az utóbbi a polgári közigazgatását. A második fejezet címe: „*A katonaságnál válogatásra, tudásra és edzésre van szükség.*” A tábori és véres hadiszolgálatban tűnik ki leginkább az uralkodó bölcsessége és igazságossága: „*Mert ahogyan Vegetius Renatus mondja, senki sincs, akinek többet vagy jobban kellene tudnia, mint a fejedelemnek, akinek tudásával az összes alattvaló hasznát kell szolgálnia.*”⁶⁹⁰ A fegyveres erők válogatás, tudás és edzés nélkül semmit sem érnek. Salisbury szerint az utóbbi kettő a legfontosabb: „*A hadtudományok ismerete táplálja a küzdőszellemet. Senki sem fél megtenni azt, amelyről azt hiszi, hogy jól megtanulta. Mert a háborús összecsapásban a győzelem kivívására alkalmasabb a csekély, de gyakorlott létszám, míg a nyers és iskolázatlan tömeg mindig ki van téve a vereségnek.*”⁶⁹¹ A bölcsességek után Salisbury visszakanyarodik

⁶⁸⁷ Salisb. Pol. II. 2. (Veg. Epit. IV. 41.) Sherwood (1980) p. 165. Az apróbb változtatások ellenére Salisbury nem tért el a jelentéstől. A különbség inkább abban mutatkozik meg, hogy Vegetius a sorait a tengerészeknek címezte, viszont Salisbury (hasonlóan Bedához) inkább általánosságban érdeklődött a természeti jelenségek iránt, melyekben Isten megnyilvánulását látta. Sherwood (1980) p. 165.

⁶⁸⁸ 5Móz. 17: 14-20.

⁶⁸⁹ A *Policraticus* egyik központi gondolata a szervanalógia, amely egyfelől Salisbury értekezésének keretét adja és gondolkodását meghatározza (*corpus mysticum*). A szervanalógia szerint az emberi test különböző részeit állítja párhuzamba az államtest részeivel a fejtől a lábakig, s az egészségesen működő testrészekhez rendeli negatív ellenpárjukat. „*A fejedelem az államban a fej helyét tölti be, egyedül Istennek van alávetve, és azoknak, akik Őt képviselik a földön, ahogyan az emberi testben is a lélek élteti és irányítja a fejet. A szív helyét a szenátus tölti be, amelytől minden jó és rossz tevékenység kezdeményezése kiindul. A szem, a fül és a nyelv tisztte a bírákat és a provinciák elöljáróit illeti. A hivatalnokok és a katonák felelnek meg a kezeknek. Azok, akik állandóan a fejedelem körül szolgálnak, az oldalakhoz hasonlóak. A gazdasági tisztviselők és a felügyelők (...) a gyomor és a belső szervek hasonmásai. Ezek, ha mérhetetlen mohóságukban megtelnek, és tartalmuk tartósan bennük reked, számtalan és gyógyíthatatlan betegséget okoznak, mígnem az ő hibájukból az egész testet romlás fenyegeti. Az örökké földhöz tapadt lábaknak a földművesek felelnek meg, akiknek annyival szükségesebb a fej előrelátása, amennyivel több sérülés éri őket a test szolgálatában a földön járva, és jogosan illeti meg a védőborítás őket, akik az egész test súlyát felemelik, tartják és mozgatják. (...)*” (Somfai A. ford.) A szervanalógia forrásául Pseudo-Plutarchus *Institutio Traiani* című művét jelöli meg, bár a részleteket görög és római források révén dolgozta ki. Salisb. Pol. V. 2, Somfai (1999) pp. 28-29, 103-104, Sherwood (1980) p. 163. Az *Institutio Traiani* egy Traianushoz címzett levél volt, amelyben az író, Plutarchus intézést intézett az uralkodóhoz. Noha kronológiailag az átfedés kétségtelen (Plutarchus és Traianus kortársak voltak), a levél ókori nyomát nem találjuk és hirtelen John of Salisburynél bukkant fel. John of Salisbury és az *Institutio Traiani* kapcsolatáról bővebben: Canning (2002) p. 164, Liebeschütz (1943) pp. 33-39. Az *Institutio Traiani* kiadása: Bernardakis (1896) pp. 183-193.

⁶⁹⁰ Salisb. Pol. VI. 2. Somfai (1999) p. 179. (Veg. Epit. I. prol.)

⁶⁹¹ Salisb. Pol. VI. 2. (Veg. Epit. I. 1.) Sherwood (1980) p. 167.

az I. 1. caput elejére: „Mert ugyan mi tette a rómaiakat minden nemzet legyőzőjévé? Elsősorban a tudás, az edzés és a hit, amelyet a kiválasztottak az állam szentségéből merítettek. Mire lett volna képes egyébként a maroknyi római a gallok tömegével szemben? Hogyan állhatott volna ki az alacsony termet a sudár germán termettel? Kétségtelen, hogy a hispánok nemcsak létszámra, de testi erőre nézve is felülmúlták a mieinket. Az afrikaiak cseleivel és gazdagságával szemben soha nem versenyezhattünk.”⁶⁹² Salisbury itt eltekint a görögök szellemi tudásának elsőbbségétől, majd saját szavaival folytatja:⁶⁹³ „Mindezek ellen az használt, hogy ügyes újoncokat válogattak, és, ahogy mondják, megtanították őket a fegyverek jogára; a tudást mindennapos gyakorlatozással edzették; ami csak megeshet a csatában, azt a hadrend⁶⁹⁴ tagjaként a gyakorlópályán felkészülve előre megismerték; a lustákat pedig keményen megbüntették.”⁶⁹⁵ A „Foglalat” első könyvének néhány magvas gondolatával halad tovább Salisbury: „Ezt tanúsítja az említett szerző, nagyjából e szavakkal megtoldva: hiábavaló olyan katonát tartani, aki jóléthez és gyönyörökhöz szokott. Előnyben részesíti ezzel szemben az alkalmasabb falusi köznépet, amely szabad ég alatt és munkában nevelkedik, jól tűri a Napot, nem keresi az árnyéket, nem jár fürdőbe, nem ismeri a gyönyöröket, egyszerű lelkű, kevéske kenyérral beéri, edzett teste minden munkát elvisel, akinek faluról hozott szokása, hogy szerszámot hordozzon, árkot ásson, terhet cipeljen.”⁶⁹⁶ „Vajon az énekesek, a szerencsejátékosok [nem vegetiusi] vagy a madarászok alkalmasak lennének-e minderre, ha a szükség úgy kívánná? Úgy véli, katonai szolgálatra kézműveseket, kovácsokat, favágókat [nem vegetiusi], szarvas- és vaddisznóvadászokat kell választani.”⁶⁹⁷ Salisbury ekkor az Abiezer nemzetségbe tartozó Gedeon történetével szakítja meg az elbeszélését, amikor is egy kis létszámú, de jól képzett sereg múlt felül egy létszámban nagyobb sereget,⁶⁹⁸ majd szabadabban idézve így folytatja: „Ha olykor mégis a szükség úgy hozza, hogy városlakókat és élvhajhászokat [nem vegetiusi] kell fegyverre fogni, amint besorozzák őket katonának, meg kell tanulniuk dolgozni, menetelni, terhet cipelni, a Napot és port elviselni, szükös és egyszerű élelemmel beérni, olykor a szabad ég alatt, olykor sátorban hálni. Csak ezután tanulják meg a fegyverek használatát. És ha hosszabb hadjáratra kerül sor, javarészt robotban dolgozzanak, távol a város csábításától, hogy testük és lelkük

⁶⁹² Salisb. Pol. VI. 2. (Veg. Epit. I. 1.)

⁶⁹³ Salisburynek a görög nyelv iránt érzett ellenszenvé már korábban is megmutatkozott: Salisb. Pol. II. 22.

⁶⁹⁴ Somfai a fordításában „harci ék”-et írt, amely viszont katonai kontextusban megtévesztő lehet. Jobbnak láttam az „in acie et praeliis euenire” kifejezésben a „hadrend” szót használni.

⁶⁹⁵ Salisb. Pol. VI. 2. Somfai (1999) pp. 179-180. (Veg. Epit. I. 1.)

⁶⁹⁶ Salisb. Pol. VI. 2. Somfai (1999) p. 180. (Veg. Epit. I. 3.)

⁶⁹⁷ Salisb. Pol. VI. 2. Somfai (1999) p. 180. (Veg. Epit. I. 7.) Sherwood (1980) p. 168.

⁶⁹⁸ Bir. 7: 2-8.

szilárdsága ily módon erősödjék. Kétségtelen ugyan, hogy Róma alapítását követően a rómaiak mindig a Városból indultak háborúra; csakhogy akkoriban semmiféle gyönyörben nem tobzódtak, a futástól és táborigyakorlatozástól összegyülemlett izzadságot az ifjak a Tiberisben úszva mosták le. A harcos és a földműves egy ember volt, csupán szerszámát cserélte föl. Ez olyannyira igaz, hogy köztudott, Quintus Cincinnatus éppen szántott, amikor a diktátori tisztet fölajánlották neki, kire - mint már diktátorra adta az asszony a tógát ökre előtt, s az ekét haza liktor vitte.⁶⁹⁹ A hadsereg legjavát tehát főképpen a mezőkről verbuválták. Mert ahogyan Vegetius mondja: 'Nem tudom, mi okból, de kevésbé fél a haláltól az, aki az életben a gyönyöröket kevésbé ismeri.'⁷⁰⁰

A harmadik fejezetben Salisbury a szolgálatra alkalmatlan, kérkedő katonákat gúnyolja ki. Nevetség tárgyává teszi a csillogó-villogó ruházatukat, fegyverzetüket és szembeállítja a csatában tanúsított félénkségüket azokkal a történetekkel, amelyeket hazatértükkor az asztalfőn ülve hőstettként állítanak be.⁷⁰¹ „Annak ellenére, hogy a mi Renatus barátunk oly sok katonai ügyet hagyott ránk, ha a szerencse kedvezett nekik, ők pazar lakomákat csapnak, elcsalják a munkát, a gyakorlást, és vezetőik nehéznek tűnő parancsait kritizálják.”⁷⁰² A jelenség beállítható azon kritikák sorába, amelyekkel Salisbury folyamatosan ostromozza a királyi udvart. Noha konkrét ajánlást itt nem fogalmazott meg, mégis úgy gondolta, hogy Vegetius példatára mintaként szolgálhat hasonló jelenségek kiküszöböléséhez is.

A negyedik fejezetben olyan gyakorlatok elsajátítását javasolja Salisbury, amelyek nem készítetik henyélésre a katonákat. Példaként Augustus Octavianus adaptált gyermekeit említi, akiket apjuk vonakodott arra biztatni, hogy a nevükből éljenek meg. Ezért úgy igyekezett taníttatni őket, hogy saját érdekük révén valósítsák meg önmagukat.⁷⁰³ A történet így folytatódik: „Úgy rendelkezett tehát, hogy képezzék ki őket menetelésre, futásra, ugrásra; megtanította nekik az úszás mesterségét; hogy hogyan kell karddal vágni és szúrni; hogyan kell dobófegyverekkel bánni, és köveket kézzel vagy parittyával elrepíteni; és hogy a királyoknak hogyan kell a háborúban támadni és védekezni.”⁷⁰⁴ Nem igazán tudható, hogy Salisburynek miért pont Octavianus jutott eszébe a témával kapcsolatban, mindenesetre Vegetius szavait halljuk visszacsengeni. Érdekes, hogy egy apró, de mégis szembeötlő újítást is beépített: a karddal vágjunk és szúrjunk (*caesim et punctim ferendi*), ellentmondva

⁶⁹⁹ Persius Flaccus római költő sora (Pers. Flacc. *Sat.* I. 73-75.)

⁷⁰⁰ Salisb. *Pol.* VI. 2. Somfai (1999) p. 180. (Veg. *Epit.* I. 3.) Sherwood (1980) p. 168.

⁷⁰¹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 169. Salisbury inspirálhatta Plautus: *A hetvenkedő katona* című drámája is. Bővebben: Woolf (1980) pp. 27-28.

⁷⁰² Salisb. *Pol.* VI. 3, Sherwood (1980) p. 169.

⁷⁰³ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 169.

⁷⁰⁴ Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 9, 10, 12, 14, 16.)

mesterének.⁷⁰⁵ Ragaszkodása a vágáshoz jól szimbolizálja korának kardforgató-művészetét (például hosszú karddal). A történetet egy horatiusi idézettel viszi tovább, majd ismét Vegetius következik: „*A legbölcsebb és legszorgosabb uralkodó tudta, hogy az edény sokáig őrzi meg azt az illatot, amely először átjárta,*⁷⁰⁶ *így tehát az ember nemcsak gyorsabban, hanem tökéletesebben sajátítja el azt, amit gyermekkorra óta tanul. Addig kell a katonát fűrgességhez, ugráshoz és futáshoz szoktatni, amíg a teste a korrallal el nem nehezedik. Ugyanis a gyorsaság az, ami a gyakorlással elsajátítva vállalkozó szelleművé teszi a harcost.*”⁷⁰⁷ „*Ne számítson, hogy az ember alacsony vagy magas, ha az alkalmasság egyéb jelei is észrevehetőek* [Vegetiusnál: „*ezeket a jeleket*”]. *Hasznosabbak ugyanis az erős és bátor katonák, mint a magasak.*”⁷⁰⁸ Még mindig a témánál maradva, Salisbury is közli Tüdeidész példáját, viszont forrásaként nem Homéroszt, hanem Statius római költőt jelölte meg.⁷⁰⁹ Ezt követően átugrott az I. 9. caput pompeiusi történetéhez: „*Sallustius úgy emlékszik, hogy a nagy Pompeius a fűrgéssel ugorva, a gyorsakkal futva, az erősekkel pedig egy sulykolórudat markolva vette fel a harcot. Mert másként nem is érhetett fel Sertoriusszal, csak ha saját magát és katonáit állandó gyakorlatozással készítette elő a harcra.*”⁷¹⁰ Ezt alátámasztva kiemelt egy két caputtal későbbi mondatot: „*A visszavonulás, az előretörés, a meglepés művészete nem jelent mást, minthogy felruházza a katonát azzal a képességgel, hogy úgy igyekezzon az ellenségre csapást mérni, hogy közben ő maga ne tegye ki magát az ellenség kardjának.*”⁷¹¹ Vegetius ezt azzal kapcsolatban jegyezte meg, hogy a régiek hogyan gyakorlatoztak karóbábukkal. Noha Salisbury javarészt Vegetius szavaira épített, a mondat értelme sokkal tágabb; a karóbábu felé irányuló támadólépéseket kiemelte a kiképzés miliójéből, és átültette egy taktikai kontextusba.⁷¹²

A fejezet hátralevő szakaszaiban Salisbury továbbviszi Vegetius gyakorlatait. Egy mondatban összegzi az úzás hasznát, nyomatékosítva, hogy ez a fajta tudás veszély esetén

⁷⁰⁵ Sherwood (1980) p. 170.

⁷⁰⁶ Hor. *Epist.* I. 2, 69-70.

⁷⁰⁷ Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 4.)

⁷⁰⁸ Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 6.)

⁷⁰⁹ Stat. *Thebais* I. 416-417. (Veg. *Epit.* I. 5.) Sherwood (1980) p. 170. Vö. 297. lábjegyzet. A alacsony termettel kapcsolatos motívum kibontása némi komplexust sejtet írónk termetével kapcsolatban (Salisbury beceneve „Johannes Parvus” - „Kicsi John” volt). Sherwood (1980) p. 170.

⁷¹⁰ Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 9.) Ez eredetileg egy sallustiusi történet: (Sall. *Hist. Frag.* II. 19.) A szóhasználatból arra következtethetünk, hogy Salisbury Vegetiustól kölcsönzött, és nem volt hozzáférése Sallustius *Historiae* című művéhez.

⁷¹¹ Salisb. *Pol.* VI. 4. „*Hol mintegy a fejet vagy arcot célozta, hol oldalvást fenyegette; közben igyekezett a térdeket vagy a lábszárakat elválni; hátrált, nekirohant, ráugrott, mint egy valóságos ellenségre, és így a karón kipróbált minden mozzanatot, a harc minden válfaját. Az ilyen előgyakorlatban vigyáztak arra, hogy az újonc úgy igyekezzék sebet osztani, hogy közben ő maga sehol se tegye ki magát csapásnak.*” (Veg. *Epit.* I. 11.)

⁷¹² Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 171.

nagy haszonnal kecsegtet. Kitér Vegetius Mars-mezei példájára, és arra, hogy a lovasok is sajátítsák el ezt a képességet.⁷¹³ Végül a hajítófegyverek felé fordul a figyelme: „Nagy hasznuk van a hajítófegyvereknek is, mivel ezekkel kárt okozhatunk az ellenség soraiban, rémületet kelthetünk velük, ugyanakkor erősítjük a karunkat és a dobás művészetét is szinten tartjuk.”⁷¹⁴ Vegetiusszal ellentétben ezúttal is általánosabban fogalmazott, kihagyva a karóbábukat és a gyakorlógerely kétszeres súlyát. Viszont jobban kihangsúlyozta a fegyver pszichológiai és fizikai hatásait. Az utolsó gondolatot az I. 18. caputból merítette, ahol Vegetius a lóraszállás lépéseit taglalta. Salisbury a szavait újfent tágabb értelmezési határok közé helyezve azt sugallja, hogy a leírtak nemcsak a lovasságra, hanem az összes fent említett gyakorlatra vonatkoznak: „A békében való állandó és szorgalmas gyakorlás a háború forgatagában megbízhatóvá, bátorra és elszánttá teszi az embereket.”⁷¹⁵

Az ötödik fejezetet (Két dolog teszi a katonát katonává: kiválasztás és eskü) Salisbury azzal nyitja, hogy ne gondolja senki, hogy ellenszenves érzelmeket akar táplálni az olvasóban a katonákkal vagy a katonai élettel szemben. Erre a szükség vezette rá, és isteni felhatalmazás tudatában teszi mindezt. Ugyanakkor kiköti azt is, hogy nem szándéka senkit sem megbántani, mivel akiről beszél, azok igazi katonák. Javaslatá szerint olvassunk egyházi és világi irodalmat, és meglátjuk, hogy a katona két legfőbb ismerve a kiválasztás és az eskü. Ez vonatkozik a pápai és fejedelmi katonákra is. Az emberek mindkét hivatásra alkalmasak, és kiválasztásukról a régi írók már korábban értekeztek.⁷¹⁶ „Mivel most az egyházi katonasággal foglalkozunk, halljuk mit mond Vegetius Renatus a katonák kiválasztásáról: az egész állam boldogulása függ azon, hogy ne csak testileg, hanem lelkiekben is a legderekabb újoncokat válasszuk ki; mert a Római Birodalom és hírnév alapja a sorozás gondos mérlegelése. Ezt a feladatot nem szabad félvállról venni, és válogatás nélkül akárkire rábízni, főleg úgy, hogy a régiek az erényeket különösképpen dicsérték. Annak az ifjúságnak ugyanis, amelyre a tartományok védelmét rábizzuk, mind erkölcsileg, mind erélyben ki kell tűnnie. A méltóság és szemérem hivatottá teszi a katonát; ezek visszatartják a megfutamodástól, és győztessé teszik a csatában. Mi értelme van annak, ha betanítjuk a gyávát, vagy ha több évet szolgál a táborban? Az a hadsereg sohasem válik egy háborúban hasznossá, amelynek újoncozása hibás volt. És mennyire megtanultuk a tapasztalati és gyakorlati példákból, hogy az a sok

⁷¹³ Salisb. Pol. VI. 4. (Veg. Epit. I. 10.) Sherwood (1980) p. 171.

⁷¹⁴ Salisb. Pol. VI. 4. (Veg. Epit. I. 14.)

⁷¹⁵ Salisb. Pol. VI. 4. „Nagy gondot fordítottak arra, hogy ne csak jobb, hanem bal felől is megtanulják a fel- és leugrást, úgy is, hogy kivont kardot vagy lándzsát tartanak a kezükben. Ez állandó előgyakorlat volt, mert a harc forgatagában is tüstént lóra tudnak szállni azok, akik ezt békében ilyen alaposan begyakorolták.” (Veg. Epit. I. 18.) Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 171-172.

⁷¹⁶ Sherwood (1980) p. 173.

vereség, amelyet az ellenség mért ránk, csaknem mindig ott és úgy esett meg, ahol a hosszú béke hanyagabb újoncozást eredményezett, ahol az alkalmatlan és hitvány egyének polgári foglalkozásokért viaskodtak, és ebből következően, a sorozó tisztek kedvtelésből vagy hanyagságból az újoncozásra kötelezett földbirtokosoktól olyan emberekkel töltötték fel a kontingenseket, amelyekről a kiképzők gúnyosan megjegyezték, hogy olyanok, mint a rabszolgák. Ezért az újoncok kiválasztását talpraesett és derék embereknek a legnagyobb gonddal kell elvégezni. A válogatást biztosító alapos döntést követően tehát azokat kell a hadsereg jegyzékébe fölvenni, akik a szolgálatra rátermettek. A gyakorlatok során kiderül, hogy megvan-e bennük a szükséges gyorsaság és erő, képesek-e megtanulni a fegyverforgatás művészetét, és hogy van-e bennük elég önbizalom. Sokan vannak ugyanis, akik látszatra alkalmasak, viszont a gyakorlatban mégis méltatlannak bizonyulnak. Ezért az alkalmatlanokat vissza kell vetni, és helyüket rátermettekkkel kell pótolni. Az ütközetekben ugyanis nem annyira a tömegnek, mint inkább a vitézségnek van haszna.”⁷¹⁷

Salisbury tett néhány figyelemre méltó változtatást ebben a részletben. Először is mellőzte a foglalkozásokat és Sertorius nevét, átfogóbbá téve így az értelmezést. Ő is egyetértett azzal, hogy az újonc rátermettsége az elsődleges, viszont kihagyta azt a vegetiusi mondatot, hogy „ha bő választék áll rendelkezésünkre, az újoncnak származásával is ki kell tűnnie.” Vegetius álláspontja szerint a hadsereg azért is szenvedett kárt, mivel a rátermettebbek a polgári hivatalokat választották, viszont Salisbury szerint az ok arra vezethető vissza, hogy éppen az alkalmatlanok kerültek ezekre a posztokra.⁷¹⁸ A kulcsmondat azonban mégis a legelső: „(...) az egész állam boldogulása függ azon, (...)” Noha Salisbury tisztán látta, hogy az újoncok erélyes kiválasztása elengedhetetlen, mégsem katonai szempontok miatt fordult Vegetiushoz, és számára irrelevánsak voltak a forrása által előadott hadügyi problémák. Az újoncozás motívuma csak egy eszköz volt arra, hogy az állam érdekében szóljon fel.

A fejezet lezárásában Salisbury először egy saját gondolatot közöl: „*Eme erény [a vitézség] kipróbálását és fokozását a vezető figyelmére és ítélőképességére kell bízunk, (...)*” majd egy félig saját, félig vegetiusi gondolat következik: „*Tehát miután kiválasztottuk és jegyzékbe vettük az újoncokat [Vegetiusnál: a bélyeggel megjelölt újoncokat], naponkénti gyakorlatozással kell őket bevezetni a fegyverforgatás tudományába,*⁷¹⁹ és így valódi bátor

⁷¹⁷ Salisb. Pol. VI. 5. (Veg. Epit. I. 7-8.)

⁷¹⁸ Veg. Epit. I. 28. Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 174.

⁷¹⁹ Salisb. Pol. VI. 5. (Veg. Epit. I. 8.)

katonákká válnak, könnyű- és nehézfegyverzetűvé szárazföldön és tengeren, gyalogosokká és lovasokká.”⁷²⁰

Salisbury a hatodik fejezetben is arra használta fel Vegetiust, hogy kritikát fogalmazzon meg. Arra keresett válaszokat, hogy milyen bajai származnak honfitársainak a katonák megválogatásának elhanyagolásából: *„Az effajta fegyelem megtartása azonban kiment a szokásból, vagy a hosszantartó biztonság szülte engedékenységet, vagy az elpuhultság térhódítása és a férfiak lelkét megtörő fényűzés, vagy korunk ifjúságának restsége és a vezérek tehetetlensége miatt. Ugyan kit találsz, aki hathatósan tudná tanítani azt, amit ő maga nem tanult?”*⁷²¹ A párhuzam tökéletesen kirajzolódik a két író között. Salisbury úgy gondolja, hogy a 4. századi római problémák aktuálisak váltak a 12. századi Angliában is. Vegetius ekkor a forrásai felé kanyarodott, Salisbury pedig a száz évvel ezelőtt élt Haroldnak (1062-63), Wessex earljének hadjáratát hozza fel intő példaként, amely során a walesieket válogatott könnyűfegyverzetűekkel győzte le.

A hetedik fejezetben a korábban bejelentett katonai esküt tárgyalja Salisbury.⁷²² Az ősi törvényre hivatkozik, mely szerint az eskü kötelezettsége (*religio sacramenti*) nélkül senki sem kaphatta meg a katonai övet.⁷²³ Ezt követi egy Frontinustól vett történet az eskü eredetéről, amelyet jónak látott kiegészíteni: *„Ezt nevezik katonai eskünek, amelyet a legkeresztényibb fejedelmek tekintélye és szokása erősített meg.”*⁷²⁴ Ezután ismét Vegetius a minta: *„Az eskü formulája pedig Vegetius tanulsága szerint a következő. A katonák ’megesküsznek Istenre, Krisztusra, és a Szentlélekre, és a fejedelem fenségére [maiestatem principis, Vegetiusnál: maiestatem imperatoris], amelyet az emberi nemnek Isten parancsa szerint szeretnie és tisztelnie kell. Mert aki törvényes fejedelmi hatalmat kap, az iránt miként jelenlévő és megtestesült Isten iránt hűséget és tiszteletet kell tanúsítani, őt éber figyelemmel kell szolgálni. Aki akár magánszemélyként, akár katonáskodva híven szereti azt, aki Isten akaratából uralkodik, Istent szolgálja. Megesküsznek, hogy mindazt, amit a fejedelem parancsol, serényen végrehajtják, soha a hadseregből meg nem szöknek, s nem vonakodnak meghalni a birodalomért [republica, Vegetiusnál: Romana republica]’ (...).*”⁷²⁵ Salisbury két ponton aktualizálta az eskü szövegét: a „császári fenséget” és a „Római Birodalom” szavakat

⁷²⁰ Salisb. Pol. VI. 5. Sherwood (1980) p. 175.

⁷²¹ Salisb. Pol. VI. 6. Somfai (1999) p. 182. *„Ezt a szokást azonban megszüntette a hosszú, biztonságos időszakkal járó nemtörődömség. De ki is lenne az, aki tanítani tudná azt, amit maga nem tanult meg?”* (Veg. Epit. I. 8, továbbá átv. I. 20.)

⁷²² Sherwood (1980) pp. 172-173.

⁷²³ Cod. Theod. XII. 50. 3.

⁷²⁴ Front. Strat. IV. 1. 4, Salisb. Pol. VI. 7. Somfai (1999) pp. 184-185. Salisbury kiegészítése jól tükrözi egy római törvény és szokás továbbélését.

⁷²⁵ Salisb. Pol. VI. 7. Somfai (1999) p. 185. (Veg. Epit. II. 5.)

kicserélte „*fejedelem fenségére*” és „*birodalomra*.” Egyébként szóról szóra Vegetius szavai tükröződnek vissza.⁷²⁶

A következő fejezetekben Salisbury a hadsereg és vallás kérdéseit, a parancsmegtagadás vagy a kötelékből való elbocsátás okait vizsgálta, alátámasztva ókori és saját korabeli példákkal. Vegetius újra és egyben utoljára a tizenkilencedik fejezetben tér vissza:⁷²⁷ „*A tiszteletről és szerénységről, amelyet a katonáknak mutatniuk kell; azokról, akik a hadművészetet az utókorra hagyományozták és néhány általános alapelvről.*” Salisbury az elbeszélését azzal indítja, hogy az angolok is olyanok, mint a rómaiak: idegen területen félelmetes ellenfelek, viszont hazai földön könnyű prédának számítanak. Római példák segítségével kritizálja a bujálkodókat, a fényűző életet élőket, a cicomázott és nőies ruhákat viselőket.⁷²⁸ „*A mesteremberek is csak azon munkáikat látják el különös díszítésekkel, amelyekből a legnagyobb tiszteletet nyerhetik el; így tehát a katonák csak a fegyverek erejével, nem pedig ruhájuk csillogásával tűnhetnek ki.*”⁷²⁹ Salisbury itt valószínűleg azok a sorok ihlették, ahol Vegetius a birodalom védelmében szólalt fel: „*Mert nem a ruhák csillogása, vagy az arany, ezüst és drágakövek bősége hajtja az ellenségünket tiszteletünkre vagy engedékenységre, hanem egyes-egyedül a fegyverektől való félelem.*”⁷³⁰ Átugorva a „Foglalat” harmadik könyvének bevezetőjéhez, így folytatja Salisbury: „*Azt mondják, hogy a hadimesterség művelése a spártaiak feladata volt, mert amikor Hannibal Itáliába vonult, egy spártai hadtudós segített neki. Aki békét akar, készüljön a háborúra; aki győzelmet kíván, alaposan képezze ki katonáit; aki kedvező kimenetelt óhajt, tudománnyal harcoljon, és ne bizza magát esetlegességekre. Senki sem vetemedik kihívásra, vagy támadásra, ha tudja, hogy ellenfele fölényben van, ha harcra kerül a sor.*”⁷³¹ Ezt követi egy megfejthetetlen eredetű mondat: „*A régi évkönyvek szerint az athéniak a katonáikban mindennél többre becsültek egy dolgot: a még nem veterán korú katonának hozzá kell szoknia a munkához és gyakorláshoz.*”⁷³² „*Ha ezt a két dolgot betartja, egészséges lesz a táborban és győztes a csatában.*”⁷³³ „*Szintén lejegyezték, hogy a hadsereg ereje a gyalogságban rejlik,*”⁷³⁴ majd

⁷²⁶ Sherwood (1980) pp. 175-176.

⁷²⁷ Sherwood (1980) pp. 176-178.

⁷²⁸ Sherwood (1980) p. 176.

⁷²⁹ Salisb. Pol. VI. 19.

⁷³⁰ Veg. Epit. I. 13.

⁷³¹ Salisb. Pol. VI. 19. (Veg. Epit. III. prol.)

⁷³² Salisb. Pol. VI. 19. A mondat első fele a bevezető legelejéről származik: „*A régi évkönyvek elmondják, hogy a makedónok előtt az athéniak és spártaiak voltak uralkodó helyzetben.*” (Veg. Epit. III. prol.) A második tagmondat saját megfogalmazás lehet, bár inspirálhatta Vegetius.

⁷³³ Salisb. Pol. VI. 19. „*(...) nagy gonddal kell mindig oktatni a hadsereget a harcgyakorlatok művészetére, hiszen számára a táborban egészséget, az ütközetben győzelmet hozhat (...).*” (Veg. Epit. III. 2.)

saját szavaival így megy tovább: „és hogy csak az a katona hasznos a serege számára, aki tudja, hogyan kell fegyvert forgatni, kivétel, ha lovas. De természetesen egy olyan embert sem lehet gyakorlatoztatni vagy csatába vinni, amelyik nem kapja meg rendszeresen a zsoldját. Ha a megélhetését korlátozod, a katona megtagadja az engedelmisséget és a hűséget.”⁷³⁵ „Mert ahogy mondják: az éhség belülről harcol, és gyakran kardcsapás nélkül győz.”⁷³⁶ Salisbury azt is javasolja, hogy a táborban beszéljünk a képzelt problémákról, mert a katona csak így lehet biztos a mozdulataiban. „De ha a probléma valós, akkor el kell osztatni a katona tudatlanságát, mert, ahogy a katonai mondás tartja: 'Azt, hogy mit kell tenni, tárgyaljuk meg a többiekkel, de hogy valóban mit teszünk majd, azt csak a lehető legkevesebbekkel és legmegbízhatóbbakkal, vagy inkább csak saját magunkkal.’”⁷³⁷ Ez is egy klasszikus mondás Vegetius tárházából, nem csoda, hogy megtetszett Salisburynek. Úgy gondolja, hogy ritkán marad titokban olyasvalami, amelyet sokak tudomására hoztunk. Inkább tegyük ezt a katonai szabályokkal és példákkal, amelyeket a fiatalok elsajátítva, jártassá válnak a hadművészetben.⁷³⁸ Bevallja, hogy nem kíván egy összefoglaló értekezést adni az olvasónak „a legnagyobb és legfontosabb tudományról.”⁷³⁹ Viszont ha valaki érdeklődik utána, „vegye elő Cato Censorius művét, olvasson Cornelius Celsust, Iulius Iginust és Vegetius Renatust, akitől a legtöbbet kölcsönöztem, és aki aprólékosan, nagy választékossággal értekezett a hadművészetéről, noha kevés példára támaszkodott. Azt mondom tehát, hogy az érdeklődő forgassa ezeket az írókat, akik úgy találták, hogy ezt a tudást az utókorra hagyományozzák. Ugyanakkor minden tudomány hasznára válik, ha az elméletet a gyakorlatban is megvalósítják.”⁷⁴⁰ Vegetius forrásai közül kihagyta Paternust, és azt a Frontinust, akitől szintén sokat merített. Mindenképpen érdekes Iulius Iginus (Pseudo-Hyginus) nevét olvasni a felsorolásban. Tőle fennmaradt egy rövid leírás a római táborerődítésről, viszont utalást csak Pseudo-Hyginus egyik másik művére, az *Astronomiára* találunk.⁷⁴¹

⁷³⁴ Veg. Epit. III. 9. Vegetius itt arról beszélt, hogy mielőtt csatára szánjuk el magunkat, fel kell mérnünk az ellenség erejét: „Meg kell vizsgálni, melyik félnek van jobb lovassága, melyiknek jobb a gyalogsága, tudván, hogy a hadsereg fő ereje a gyalogságban van.”

⁷³⁵ Salisb. Pol. VI. 19.

⁷³⁶ Salisb. Pol. VI. 19. (Veg. Epit. III. 9), továbbá: „Az élelmiszerhiány ugyanis gyakrabban őrli fel a hadsereget, mint a harc, és az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál.” (Veg. Epit. III. 3.)

⁷³⁷ Salisb. Pol. VI. 19. (Veg. Epit. III. 26.)

⁷³⁸ Sherwood (1980) p. 178.

⁷³⁹ Salisb. Pol. VI. 19. Talán ebben is Vegetius hatott rá: „Ámde ezek csak megtörtént dolgokat és a háborúk kimenetelét írták le, azokat pedig, amelyeket most keresünk, mellőzték, mint amelyek úgymint ismeretesek. (...) nekünk a római nép hadművészetét kell kutatnunk, (...).” (Veg. Epit. I. 8.)

⁷⁴⁰ Salisb. Pol. VI. 19. (Veg. Epit. III. 8.)

⁷⁴¹ Salisb. Pol. II. 18. Pseudo-Hyginusról bővebben: Gilliver (1993) pp. 33-48.

Beauvais-i Vince

A „Foglalat” első hosszabb kivonatát Beauvais-i Vince (Vincentius Bellovacensis, kb. 1190-1264) francia domonkos rendi szerzetes hagyta ránk a *Speculum Maius*ban. A *Speculum Maius*, vagyis a „Nagy Tükör” egy óriási kompendium, a középkor összes tudását egybefoglaló enciklopédia volt, amelyben az író prédikált, moralizált és tudományos kérdésekre válaszolt. A nyolcvan könyv és több mint kilencezer-nyolcszáz fejezet tartalmazza az emberiség történelmét a teremtéstől IX. Lajos uralkodásáig (*Speculum historiale* - A történelem tükre), a nyugati kultúra által ismert összes természettudományt (*Speculum naturale* - A természet tükre), és egy egyetemes összegzést az európai irodalomról, jogról, politikáról és gazdaságról (*Speculum doctrinale* - A dogma tükre).⁷⁴² A hadtudomány (*scientia militari*), amely gyakorlatilag Vegetius „Foglalat”-ának kivonata, a *Speculum doctrinale* XII. könyvének 38-89. caputjaiban, a fegyverzetek és a színházak között kapott helyet.⁷⁴³

XXXVIII-XLIV. Beauvais-i Vince a 38-44. caputokban foglalta össze Vegetius első könyvét.

Láthatóan felismerte a sorozás és kiképzés jelentőségét, hiszen az ezzel kapcsolatos intések az ő soraiban is nagyobb hangsúlyt kaptak, ugyanakkor eltekintett a köztes, lényegi információt, vagy aktualitást nem hordozó soroktól, caputoktól.⁷⁴⁴ A sorozás következő motívumait ítélte hasznosnak: mely vidékről sorozzunk; falusi és városi újoncok közötti különbségek; a katona gyorsasága; az erőt és ne a termetet vegyük alapul; mérjük fel az újoncok arcát és testalkatát; milyen foglalkozású újoncokat ajánlatos besorozni; a katona erkölcsösségének jelentősége; pontozásos bekarcolás. A kiképzés motívumai közül: ugrás; úszás (a lovasoknak is); harc fonott pajzsokkal és fadorongokkal; szúrva és ne vágva sebezünk; a legdicsőségesebb, ha az állam bővelkedik kiképzett katonákban; gyakorlás hajítófegyverekkel, íjjal, parittyával; teherhordás; az újoncok felsorakoztatása katalógus szerint: térközök tartása, alakzatok felvétele. A táborerődítés motívumai közül: a római tábor egy városhoz hasonlít; hol verjünk tábort és milyen alakúra építjük; a tábor méretét a csapataink létszámához

⁷⁴² Beauvais-i Vince életéről, munkásságáról, továbbá a *Speculum Maius*ról bővebben: McCarthy (1976) pp. 1-16, Harvey (2000) pp. 39-44. A *Speculum Maius* tartalmáról és céljairól egy bővebb összefoglaló: Bourne (1960) pp. 47-92, 1. melléklet pp. 204-212.

⁷⁴³ Vincentius Bellovacensis: *Speculum doctrinale Vincenti beluacensis fratris ordinis praedicatorum incipit* Straßburg, ca. 1477.

[http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdaten.digital-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digital-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml) - 2012. máj. 1.

⁷⁴⁴ Beauvais *Spec. Doctr.* XII. 38-44. (Veg. *Epit.* I. 1-16, 18-19, 21-23, 26-28.)

igazítsuk. Érdemes összegyűjteni a különbségeket is: Beauvais-i Vince a legtöbb esetben kihagyta Vegetius számadatait (az újoncok magassági követelménye; lépésszámok; a karóbábuk magassága; tehercipelés tömegbeli határa; a pilum hossza), klasszikus példáit (Quincitus Cincinnatus és a diktatori poszt; Sallustius és Vergilius idézetei; Homérosz és Tüdeidész példái; Gnaeus Pompeius, Claudius és Scipio Africanus tettei), továbbá: „szakállas parittyák”; lóraszállítás lépései; régi fegyverfajták; a táborerődítés módjai (sáncmagasság); táborerődítés az ellenség támadása közben. Megjegyzendő, hogy kivette Vegetius azon tanácsát is, amely távol tartja a hadseregtől azokat a jelölteket, akik valamilyen nőies foglalkozást űznek.

XLV-LI. Beauvais-i Vince a 45-51. caputok között kivonatolta a római legio hadszervezetét leíró második könyvet. Noha igyekezett érthető formában visszaadni a legiók felépítését, viszont a számtalan kihagyás, rövidítés, vagy a római katonai terminológiák magyarázatának hiánya miatt ez a szakasz nem állt össze egy olyan egységes egészzé, mint Vegetiusnál.⁷⁴⁵ Beauvais-i Vince szóról szóra követte mesterét a hadügy felosztásában vagy a legiók és segédcsoportok közötti különbségek taglalásában, beleértve az olyan aktualitással nem járó információkat, mint például a legio nevének eredete, vagy a makedón phalanx létszáma. Fontosnak tartotta feleleveníteni a római legiók kimerülésének okait, a katonai esküt, továbbá a legiónak és első cohorsának létszámát, viszont ugyanezt már nem tette meg a 2-10. cohorsok esetében. Mivel lényegében eltekintett a legio tisztikarának bemutatásától, ezért a gyakorlatlan olvasó nem biztos, hogy tudja ki volt a néha meg-megemlített decanius vagy centurio. Viszont mivel pontosan átkerült a turma és a decurio, ezért azt kell gondolnunk, hogy a lovasságnak talán nagyobb szerepet tulajdonított, mint a gyalogságnak. Ezt alátámasztja az is, hogy a legio hadrendje egy rövidebb, komplettebb formában köszön vissza, és nem ügyelt annyira a részletekre (például hajítódárdák típusai) mint Vegetius. Ugyancsak aktualitást sejtethetünk a sereget kísérő kézművesek (bognárok, ácsok stb.) szerepének hangsúlyozása, vagy éppen az előléptetési rendszer elhagyása mögött, amely már teljesen másképp működött a korszakban. Továbbá eltekintett az írás-olvasás és számolás ismeretétől, meg a legio hadigépeinek, szerszámainak felsorolásától is. Az 51. caputban, érezve hogy elérkezett egy egység határához, ő is átismételte az állandó gyakorlatozás hasznosságát. Amellett, hogy egy summázott változatban olvashatjuk vissza a római író ajánlásait,

⁷⁴⁵ Beauvais *Spec. Doctr.* XII. 45-51. (Veg. *Epit.* II. 1-6, 11, 13-18, 20, 22-24; III. prol.)

mindössze abban tért el mesterétől Beauvais-i Vince, hogy az íjászok 180 lábnyi céltávját kihagyta.

LII-LXVII. Beauvais-i Vince a korábbiakhoz képest bővebben, tizenöt caputban vonta össze a „Foglalat” harmadik, taktikát, stratégiát és hadicseleket taglaló könyvét.⁷⁴⁶ Összességében megállapítható, hogy komolyabb érdeklődést tanúsított a különféle taktikai elemek iránt, és kevésbé törődött a gyalogsági hadrenddel vagy a csataformációkkal. Elbeszélését lényegretörően kezdve eltekintett a teljes első caputtól, amelyben Vegetius a római hadsereg létszámával foglalkozott. Viszont az ezt követő caputok szinte hiány nélkül visszaköszönnek: a hadsereg egészsége; élelem és takarmány beszerzése; katonai zendülések megakadályozása; katonai jeladások; óvintézkedések, ha az ellenség közelében végzünk hadmozdulatokat; átkelés folyókon; táborszervezés. Ezek után rövidítve, de mégis a lényegét kiemelve közvetíti a rajtaütéseket és a hadicseleket, azokat az intelmeket, amelyekre a csatába bocsátkozás napján kell ügyelnünk, a katonák hangulatáról való tájékozódást, a harcra alkalmas hely megválasztását. Hiánytalanul jön vissza Vegetius hadrendet bemutató caputja, viszont teljesen kihagyta a térközöket és sortávokat leíró III. 15., a csataformációkat ecsetelő III. 20. (kivétel: „ék”, „olló”, „fűrész”), továbbá a visszavonulást megszabó III. 22. caputot. A lovassági hadrend, a tartalék szerepe, a hadseregpáncsnokok pozíciója nála is fontos. Talán a nosztalgia és a kíváncsiság vezette arra Beauvais-i Vincét, hogy írjon a tevés harcosokról, a kaszás négyesfogatokról vagy az elefántok elleni harcról, míg a pikkelypáncélos lovasság vélhetően saját korának nehézlovas harcmódorára emlékeztette. Egyáltalán nem foglalkozott Vegetius azon tanácsaival, amelyeket a sereg megfutamodása esetén kell tenni, majd végül átvett néhány szimpatikus mondást „A hadviselés általános szabályai”-ból. Nem kis repertoárt képviselnek azok a gondolatok, amelyek kimaradtak: a tiszték feladata az orvoslás megszervezése; naponta változtassunk a jelszavakon; némajelek (sasok, lobogók stb.); a táborerődítés három módja közül az első (sánc gyeptéglákból egyetlen éjszakára); az állandó tábor felhúzásának pontos lépései; kifárasztott katonákkal és lovakkal ne vívjunk csatát. Külön figyelmet érdemel, hogy Beauvais-i Vince megszívlelendőnek találta az összes olyan óvintézkedést, amelyet Vegetius a III. 6. caputban hagyott ránk, egy kivételével: ha a csapataink felkészültek az indulásra, akkor először a lovasok, majd mögöttük a gyalogosok keljenek útra, a málhát könnyűfegyverzetűekkel és lovasokkal biztosítsuk oldalról, illetve abból az irányból,

⁷⁴⁶ Beauvais *Spec. Doctr.* XII. 52-67. (Veg. *Epit.* III. 2-9, 11-21, 23-24, 26.)

ahonnan támadást várunk. Mindezek mellett ezúttal is nagyrészt kimaradtak a Beauvais-i Vince számára értelmezhetetlen vagy irreleváns terminológiák: „szemlések”, mattiobarbolusok, „tartalékosok” (a hadrend ötödik sorában elhelyezett fiatalok), drungusok.

LXVIII-LXXXIX. Az utolsó egység huszonegy caputja a legrészletesebben merít a „Foglalat” negyedik könyvéből. Kettő kivételével Beauvais-i Vince mindegyik vegetiusi caputból vett át kisebb nagyobb részeket. A hivatkozások túlnyomó többsége a még mindig aktuális ostromharcászatot preferálja, de terítékre került a római haditengerészet és az általános hajózási ismeretek is.⁷⁴⁷ Szerzetesünk változtatás nélkül, szó szerint másolta át az első hat caputot: városok és erődök helyzete; beszögelléses falak; földsánc; kapurostélyok; ároképítés; védekezés az ellenséges íjászoktól. Követve mesterét, ő is felszólítja a védőket, hogy időben és a legnagyobb körültekintéssel kezdjenek el takarékoskodni az ellátmánnyal, viszont a felhalmozás során kimaradtak az alapvető élelmiszerek: vágóállatok, gabonafélék, gyümölcsök, italok, továbbá lótáp. Nem tesz javaslatot arra, hogy mindezt hordjuk egybe, és arra sem, hogy a házak konyhakertjében növényeket termesszünk. Nem változtatott az egyéb hasznos eszközökön és technikákon: gyúlékony anyagok a falak védelmére; mit tegyünk, ha nincs elég ideg; teendők vízhiány és sóhiány esetén. Az ostromfegyverek és ostromtechnikák esetében sincs eltérés: faltörő kos; „sarló”; „teknős”; „lugas”-ok; mozgó ostromfedelek; ostromsánc; „kagyló”-k; mozgó ostromtornyok; falak magasságának növelése; ostromtornyok ártalmatlanítása; ostromlétrák; „hárfa”; csapóhíd; „gém”; faltörő kosok ellenszerei; aknaásás; óvintézkedések és védekezés az ellenség betörése ellen; a védők kelepébe csalása; hajítógépek a város védelméhez. Apró, jelentéktelen eltérésekbe botlunk: Beauvais-i Vincénél nincs burgos (kis erődítmény, amely a város és a vízforrás közötti útvonalat védi), nem mondja, hogy a „lugas”-okat barbár mintára hívják „kalap”-nak, hiányzik Capaneus története az ostromlétra feltalálásáról. Továbbá: a vadszamarakkal kilőtt súlyos kőtömbök nemcsak lovakat és embereket, hanem az ellenség építményeit is szétzúzzák; ha a faltörő kos áttörte a falat, akkor a házakat lerombolva emeljünk új falakat; a védők a magasabb pontokat megszállva, utcáról utcára harcoljanak a behatolókkal. Teljesen hanyagolta a távolságmérésről szóló caputot.

Beauvais-i Vince a haditengerészet caputjait más sorrendben iktatta be, mint Vegetius: helyismeret és evezőslegénység; a liburnák elnevezésének eredete és mérete; a liburnák

⁷⁴⁷ Beauvais *Spec. Doctr.* XII. 68-89. (Veg. *Epit.* IV. 1-29, 31, 33-46.)

építése, a fatörzsek kivágásához alkalmas hónapok; szelek nevei és fajtái; mikor biztonságos a hajózás; mik a viharok előjelei; árapály; tengeri fegyverek és hajtógépek; hadicselek a tengeri háborúban; nyílt csata a tengeren. A sorrenden túl érdekes eltérések szűrhatnak szemet. Némileg érthetetlen módon átvette Vegetius azon megjegyzését, hogy a „*tengereken már régóta béke honol, mivel a barbár népekkel szárazföldön harcolunk.*”⁷⁴⁸ Eltekintett attól, hogy „jelenleg” hol állomásozik a flotta, hol fekszik pontosan Liburnia, és hogy a tengerészek az álcázás végett vénétus (kék) színnel festik be magukat. A flottaparancsnokok neveit felsoroló *caputot* egészében mellőzte, amely már semmi aktualitást nem hordozott.

Beauvais-i Vince mielőtt hozzáfogott volna a színházak jellemzéséhez, egy-egy *caput* erejéig szólt a római diadalokról és a lovasok felszereléséről. Mivel többször már nem hagyatkozott Vegetiusra, ezért hagyjuk el a kompendiumot, és nézzük meg, hogy a „Foglalat” mely tanácsait tekintették érvényesnek az arisztotelészi korpuszból merítő skolasztikus írók.

Királytükör és államelmélet Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése után:

Arisztotelész *Politikájának* újrafordítása egy óriási mérföldkő volt nemcsak a királytükör műfajában és az államelméletben, hanem a skolasztikában is. Az új irányzatok (averroizmus, tomizmus, arisztotelianizmus), fogalmak (kettős igazság, természetes értelem, társadalmi harmónia, tiszta valóság stb.) és kérdések (isten szubsztancia, tudomány-e a teológia, igazolhatóak-e a hittételek filozófiai érvekkel stb.) az eddigi filozófiai tételek átgondolására kényszerítették a 13. századi teológusokat és filozófusokat. Természetesen nem azt kell gondolnunk, hogy Arisztotelész korpusza előkerült egy poros könyvtári raktárból. Mindössze arról van szó, hogy Arisztotelészt eddig görögül és arabul lehetett olvasni. A 12. század előtt csak néhány latin nyelvű kivonat (Kategoróriák, Hermeneutika, A lélekről) forgott közkézen, amelyeket részlegesen, vagy nem egyszer hibásan fordítottak le arabról.⁷⁴⁹ A 12-13. század fordulójára Velencei Jakab, Cremonai Gellért és még sokan mások elkészítették a latin nyelvű

⁷⁴⁸ Beauvais *Spec. Doctr.* XII. 80. (Veg. *Epit.* IV. 31.)

⁷⁴⁹ Arisztotelész korpusza 700 évig(!) ismeretlen volt Nyugat-Európában. Mindössze Boethius (480-525), a középkor első keresztény filozófusa foglalkozott behatóbban Arisztotelésszel. Hozzá is fogott a korpusz lefordításához, azonban korai halála miatt csak néhány logikai műnek, illetve egy kommentárgyűjteménynek jutott a végére. Bővebben: A. Smith: *Boethius: On Aristotle on Interpretation 1-3. Ancient Commentators on Aristotle* Duckworth Publishers, London, 2010.

változatokat. Az áttörést Moerbekei Vilmos flamand filozófus és nyelvész hozta meg, aki Aquinói Tamás megbízásából 1260-ban lefordította Arisztotelész *Politikáját*. A 13. század végére Arisztotelész életművét már széles körben olvasták. Ezzel párhuzamosan válik a tanulás és tudás központjává a párizsi egyetem, ahol Albertus Magnus és Aquinói Tamás, az *averroisták*⁷⁵⁰ két meghatározó alakja kommentálta Arisztotelész műveit. Ekkor indult el a középkori teológiai tananyag görög filozófiával való magyarázata.⁷⁵¹

Az arisztotelészi problémák beszivárogtak a királytükör műfajába is. A módszertan szintjén az újfajta politikai diskurzus kifinomultabbá vált, mivel a szerzők immár kifejtett *ius communé*ra és bevett arisztotelészi nyelvezetre támaszkodhattak.⁷⁵² Korábban a politikai írók a királyságot az egyetlen lehetséges államformának látták, amely bármely más kormányzati formánál felsőbbrendű. A kormányzás nem más, mint az emberi természet kifejezőeszköze, amely az ember földi boldogságát képes összhangba hozni a racionális tudással. Az új eszmék hatására a királytükörök írói arra igyekeztek választ kapni, hogy miért a királyság a legideálisabb kormányzati mód, noha nem tekintettek el a moralizáló és pedagógizáló hagyományoktól sem. Aquinói Tamás, Luccai Ptolemaius és Aegidius Romanus királytükre a kormányzást egy sokkal racionálisabb nézőpontból vizsgálták, mint elődeik.⁷⁵³ Nézetük szerint nem (csak) az uralkodó személyétől, politikájától és tanításától függ az államigazgatás minősége, hanem az államban élőkől is, akiknek biztosítani kell a megélhetéshez szükséges feltételeket. A *bonum commune*, vagyis a közjó megteremtése elérhető cél, amely mindenkit arra ösztökél, hogy az egyéni érdekeket félretéve, a közösség akaratát szolgálja.⁷⁵⁴ Így a közösség minden egyes tagjának, mint *pars civitatis*, kötelessége az életét és vagyonát feláldozni a többségért.⁷⁵⁵

Aquinói Tamás

A régi-új műfaj első képviselője tehát Aquinói (Szent) Tamás (1225-1274), a keresztény egyház egyik legnagyobb filozófusa, teológusa volt. Ő próbálta meg először egységes rendszerbe foglalni, és a keresztény tanításba meghonosítani az arisztotelészi és platonói

⁷⁵⁰ Averroizmus: 13. századi filozófiai mozgalom, amely Arisztotelész filozófiájával próbálta magyarázni a keresztény teológiát. A hit és tudás egymásmellettségét, egyúttal összekeverhetetlenségét hangsúlyozta.

⁷⁵¹ A skolasztikáról és Arisztotelész korpuszának újrafelfedezéséről bővebben: Kretzmann (et al.) (1982) pp. 43-98.

⁷⁵² Canning (2002) pp. 195-197.

⁷⁵³ A sorba még a következő fejezetben tárgyalt Flavio Biondo és Machiavelli is beállítható.

⁷⁵⁴ Canning (2002) p. 189.

⁷⁵⁵ Aquin *Summ. theo.* IIa, IIaa, 26. kérdés, 3. szakasz

filozófiát. Az arisztotelianizmust és a keresztény filozófiát ő békítette ki egymással, és neki köszönhetően kerültek nyilvánosságra a betiltott Arisztotelész-művek. Hatása felbecsülhetetlen; tőle merített a modern filozófusok színe-java: Russo, Kant, Leibniz, Locke, Gilson stb. Forrásai között, Arisztotelész és Platón mellett, Pál apostolt, Damaszkuszi Jánost, Szent Ágostont és még megszámlálhatatlanul sok ókori és keresztény gondolkodót, írókat megtalálhatunk.⁷⁵⁶ 1267 környékén írta a *De regno ad regem Cypri* (Ciprus királyának királyságáról) című munkáját, amelybe belecsempészett néhány vegetiusi gondolatot is.⁷⁵⁷ A művet töredékesnek tartják, mivel a második könyv negyedik caputja után hirtelen félbeszakadt. Ennek az lehetett az oka, hogy a címzett, II. Hugó ciprusi király 1267-ben elhunyt, és így Aquinói Tamás már feleslegesnek tartotta a további folytatást.⁷⁵⁸ A befejezést végül majd tanítványa, Luccai Ptolemaius vállalja magára néhány évtizeddel később.⁷⁵⁹

Műfaja szerint a *De regno ad regem Cypri* nemcsak királytükör, hanem egy politikaelméleti értekezés is egyben. Az első könyv tizenhat caputja a királyság elméleti (a hatalom fajtái, az abszolút hatalom erényei, az önkényuralom hibái, a király jutalmazó

⁷⁵⁶ Aquinói Tamás filozófiája és munkássága már jól feldolgozott. A legfrissebb tanulmányok: E. Stump: *Aquinas (Arguments of the Philosophers)* Routledge, London-New York, 2005. J-P. Torell: *Saint Thomas Aquinas: The Person and His Work* Catholic University Press, Washington, 2005.

⁷⁵⁷ Aquinói Tamás a *De regno ad regem Cypri*n kívül még a *Summa Theologiae* (Az első két rész magyar nyelvű kiadása: *A teológia foglalatla I-II/1*, ford.: Tudós-Takács J., Budapest, 2002-2008.), a *Contra doctrinam retrahentium a religione* (A vallás tételeinek visszavonása ellen) és az *Exposition super Iob ad litteram* című vallásfilozófiai munkáiban is hivatkozott Vegetiusra:

1. Aquinói Tamás a 40. kérdésben a haragvóképesség szenvedélyeiről, a remény és a kétségbeesés kapcsolatáról értekezik. Az ötödik szakaszban Arisztotelész mentén a remény okait tárgyalja: „Az első módon a remény oka mindaz, ami növeli az ember hatalmát, mint a gazdagság, az erő és többek között a tapasztalat is, mert általa az ember készsége tesz szert, hogy valamit könnyen megtegyen, és ebből remény ered. Ezért mondja Vergilius [elírás, valójában Vegetius] (*De re militari*) [1. fej.]: 'Senki sem fél megtenni azt, amit hite szerint megtanult.'” (Aquin *Summ. theo.* Ia, IIae, 40. kérdés, 5. szakasz, Veg. *Epit.* I. 1.) A magyar fordításba hiba csúszott, mivel az eredetiben Aquinói Tamás Vegetiust írt.

2. A 123. kérdés az előző vegetiusi aforizmát ismétli, ezúttal a bátorság és erény szemszögéből: Aquinói Tamás szerint kevesebbet gondolnak a halálra azok a katonák, akik tudásuk és gyakorlottságuk révén tudják megvédeni magukat. (Aquin *Summ. theo.* IIa, IIae, 123. kérdés, 1. szakasz, Veg. *Epit.* I. 1.)

3. A 153. kérdés témája a bujaság. Az állhatatlanság is a bujaságból ered, mivel az elpuhítja a férfi szívét: „Hósea könyve szerint (4:11): a paráználkodás, a bor és a részegség megállítja a szívet. Vegetius is azt mondja (*A hadtudományról III.*), hogy kevésbé fél a haláltól az, aki az életben kevesebb élvezetet ismer.” (Aquin *Summ. theo.* IIa, IIae, 153. kérdés, 5. szakasz, Veg. *Epit.* I. 3.)

4. A *Contra doctrinam retrahentium a religione* (Jób könyvének irodalmi bemutatása) egyetlen vegetiusi hivatkozása kiegészíti Arisztotelész eszmefuttatását az emberi hivatásról. Szerinte az embereket már fiatalkoruktól fogva olyan hivatásra kell nevelni, amilyenre születtek. Aquinói Tamás így folytatja „mestere” szavait: „Azokat, akik papok szeretnének lenni, zsenge koruktól fogva a vallásos életre kell nevelni. A katonákat, ahogy Vegetius *A hadtudományról* című munkájában mondja, a katonai ügyek alá kell rendelni, (...)” (Aquin *Contra doct.* 3.) Vegetius konkrétan ilyet nem mondott, de az első könyv több caputja (például 1, 6, 9-12. stb.) lényegében ezt járja körül.

⁷⁵⁸ A címzett kiléte vitatott: Dyson (2002) pp. XIX-XXI. A mű modern kiadása: J. M. Blythe: *On the Government of Rulers: De Regimine Principum, Ptolemy of Lucca with Portions Attributed to Thomas Aquinas* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

⁷⁵⁹ Aquinói Tamás-Luccai Ptolemaius: *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.): *Corpus Thomisticum*, Roma, 1954. <http://www.corpusthomicum.org/> ill. <http://www.corpusthomicum.org/xrp.html> - 2012. máj. 1.

képessége, a király és a kereszténység kapcsolata stb.), a második könyv négy caputja pedig a királyság gyakorlati (királyság alapítása: földrajzi megfontolások, gazdasági önkényuralom) kérdéseivel foglalkozik.⁷⁶⁰ A második könyv első caputja utal először Vegetiusra, ahol Aquinói Tamás arról szól, hogy egy király hogyan alapítson várost vagy királyságot: „*Annak a magyarázatával kell kezdenünk, hogy a királynak milyen kötelességei vannak egy város vagy királyság alapításakor. Ahogy Vegetius kijelenti, 'a leghatalmasabb nemzetek és legdicséretesebb királyok azt tartották a legnagyobb dicsőségnek, hogy vagy új városokat alapítanak, vagy valamilyen bővítéssel magukról nevezik el azokat, amelyeket mások alapítottak'*: összhangban a szentírással, a Bölcs Ember [Ben Szira]⁷⁶¹ így mondja: 'Egy város meghatározza annak nevét.' Például Romulus neve ma ismeretlen lenne, ha nem alapította volna meg Róma városát.”⁷⁶² Követve Arisztotelész *Physica* című munkáját, a következő sorokból megtudhatjuk, hogy melyek a legalkalmasabb helyek egy város vagy királyság megalapítására.⁷⁶³ Ha lehet, mérsékelt éghajlatú vidékre essen a választásunk, mert ezen a hideg és meleg levegő keveredése a legegészségesebb az emberi testnek. Majd ismét Vegetiusra hivatkozik: „*Aztán a mérsékelt éghajlat elősegíti a háborúskodást is, amely az emberi közösséget biztonságban tartja. Ahogy Vegetius mondja nekünk: 'minden nép, amely a Nap tűzéhez közel él, és a nagy hőség kiszárította, eszesebb ugyan, de kevesebb a vére, ezért nincs benne bátorság és kitartás a közelharchoz, akik észrevették, hogy kevés a vérük. Ezzel szemben az északi népek, akik a Nap hevétől távol élnek, kevésbé megfontoltak ugyan, de mivel áradó bőségben van vérük, a háborúskodásra igen készségesek. Azoknak tehát, akik mérsékelt éghajlat alatt élnek, a vére is elég a sebek és a halál megvetéséhez, másrésről az eszeség sem hiányzik, amellyel megőrzik a tábori fegyelmet, és amely segíti őket a háborúban tanúsítandó körültekintésben.*”⁷⁶⁴ A következő sorokban a mérsékelt éghajlat politikára kifejtett jótékony hatását idézi Aquinói Tamás, továbbra is Arisztotelész Politikájából. Az

⁷⁶⁰ Sherwood (1980) pp. 220-224.

⁷⁶¹ Ben Szira zsidó történetíró a Kr. u. 2. században élt Alexandriában. Jézus erkölcsi tanácsait örökölte meg tíz könyvben. P. C. Beentjes: *The Book of Ben Sira in Hebrew: A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts* E. J. Brill, Leiden, 1997.

⁷⁶² Aquin Reg. Cyp. II. 1. (Veg. Epit. IV. prol.), Sir. 40:19.

⁷⁶³ Arist. Phys. VII. 4.

⁷⁶⁴ Aquin Reg. Cyp. II. 1. (Veg. Epit. I. 2.) A motívum, noha más kontextusban, de az *Exposition super Iob ad litteram* című vallásfilozófiai értekezésben is megjelenik, amelyben Aquinói Tamás Jób könyvét magyarázta. Aquinói Tamás szerint Jób úgy gondolja, hogy a neki szánt sorscsapásoknak földrajzi eredete van: „*A sorscsapások támadása általában azokban az északi országokban ütötte fel a fejét, ahol barbár népek és olyan vad és harcias emberek élnek, mint akikről Jeremiás könyvében olvashatunk: 'észak felől tör rá a veszedelem' (1:14). De azok, akik az áldott Jóbot délről támadták meg, ahol kevésbé harcias és vad emberek laknak, általában életben maradtak. A szöveg már elmondta, hogy akkor kezdődtek az ő szenvedései, amikor a sébaiak ellopták a marháit, szolgálait pedig kardélre hányták. Erre ő így felelt: 'A pirkadattól jobbra', délről, mert ha valaki arccal kelet felé áll, a déli irány a jobbára esik. 'A balszerencsém azonnal lecsap rám' mert akkor kezdődtek, amikor a sébaiak támadtak.” (Aquin. Expos. 30, Veg. Epit. I. 2.)*

idézet egyébként azt látszik bizonyítani, hogy a „Mely vidékről sorozzunk?” motívum valóban görög eredetű: „*A hideg éghajlat alatt lakó népekben erős az akarat, de kevesebb bennük a tehetség és a mesterségekre való készség, ezért bár igaz, hogy másoknál jobban szeretik a szabadságot, de nem elég polgáriasodottak, és a szomszédjaikon való uralomra képtelenek. Azok, akik a forró égövből származnak, tehetségesek és készségesebbek a mesterségekre, de a bennük lakozó csekély akarat miatt alávetettségben élnek. Azok tehát, akiknek lakóhelye a kettő között fekszik, mindkét tulajdonságban részesülnek, bátrak és tehetségesek; ezért azután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben élnek, akár mindenki fölött is tudnának uralkodni, ha egy államban tömörülnének.*”⁷⁶⁵

Miután a király kiválasztotta királysága elhelyezkedését, meg kell találnia a legalkalmasabb helyet egy város felépítésére. Elsősorban a levegő „fogyaszthatóságára”, a természettel való együttélésre kell odafigyelni.⁷⁶⁶ Aquinói Tamás itt Arisztotelész mellett Vitruvius római építész is segítségül hívta: a város lehetőleg legyen önellátó, és ne legyünk rákényszerítve korrump kereskedőkre, mivel ők csak az élet gyönyöreit hajszolják és kerülik a munkát, így a puhány élet következtében elsatnyul a testük.⁷⁶⁷ Noha Vegetius nevét mellőzi, ez a gondolatmenet erősen emlékeztet arra a passzusra, amikor Vegetius a falusi és városi újoncok között keresett eltéréseket (I. 3). Viszont Aquinói Tamás a megjegyzését azzal zárja, hogy „*a polgári törvények szerint a katonáknak tilos a kereskedés*”, vagyis inkább arra kell gondolnunk, hogy a római törvények befolyásolták ezt az ellenszenvet a kereskedők irányába, nem pedig Vegetius hatása.⁷⁶⁸

Aquinói Tamás még egyszer hivatkozott Vegetiusra, mielőtt félbehagyta volna művét. A legutolsó caput arról szól, hogy a városnak kellemes helyen kell elterülnie, mert ez fokozza a lakosok boldogságát. Viszont nem szabad túlzásokba esni, és ügyelni kell a mértékletességre, mivel a túlzott gyönyör elkényezteti az embereket, befolyásolja az ítélőképességet, az erényt és a hadviselést. „*Így tehát az élvezetekbe való belemerülés káros a hadviselésre, ahogy azt Vegetius a hadművészeti munkájában megjegyezte: kevésbé fél a haláltól az, aki tudja, hogy az életben kevesebb élvezetben volt része.*”⁷⁶⁹ Seduliushoz hasonlóan, Aquinói Tamás is egy szólást kreált Vegetius mondatából, alátámasztva ezzel érvelését.

⁷⁶⁵ Arist. *Pol.* VII. 7. Sherwood (1980) p. 222. Vö. 291. lábjegyzet.

⁷⁶⁶ Arisztotelésztől tudjuk, hogy a motívum a Kr. e. 4. századi Milétoszi Hippodamustól ered. Arist. *Pol.* II. 7.

⁷⁶⁷ Arist. *Pol.* V. 3; VII. 5-6, Vitruv. *Arch.* I. 4-5.

⁷⁶⁸ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 223. Aquin *Reg. Cyp.* II. 2-3. Ezt alátámasztja a Codex Iustinianii is: *Cod. Iust.* XII. 34. (Negotiatores ne militent)

⁷⁶⁹ Aquin *Reg. Cyp.* II. 4. Arist. *Eth.* VI. 5. (Veg. *Epit.* I. 3.)

Összegezve, a hivatkozások arra utalnak, hogy Aquinói Tamás ismerte Vegetiust és tudatosan idézett tőle. A célja az volt a római íróval, hogy a monarchia mellett szóljon, amely békét teremt és gondoskodik a közjóról.

Luccai Ptolemaius

Luccai Ptolemaius (Ptolemy da Lucca, Bartholomew of Lucca, 1236-1327) itáliai domonkos rendi szerzetes, történész leginkább az 1307 körül befejezett *Annales* (Évkönyvek) című munkájáról ismert, amelyben tömören elmesélte az 1061 és 1303 közötti politikai eseményeket. Írt egy egyháztörténeti összefoglalást *Historia ecclesiastica nova* (Új egyháztörténet) címmel, és hozzá köthetjük a *Historia tripartitát* (Történelem három részben) is, amelynek megírásában Theodorus Lector, egy 5. századi görög egyháztörténész inspirálta. 1300 és 1305 között fejezte be Aquinói Tamás *De Regno ad regem Cyprijét* (*De regimine principium* címmel), amelyet a II. 4. caputtól toldott meg további két könyvvel. Noha nem követte elődje struktúráját, leírása mégis könnyen érthető és olvasmányos. Nála is leginkább Arisztotelész hatása érezhető,⁷⁷⁰ de hivatkozott Ciceróra, Valerius Maximusra, Frontinusra, Iustinusra, Eutropiusra (4. századi római történetíró, és nem azonos azzal az Eutropiusszal, aki 450-ben lemásolta a „Foglalat”-ot), Sevillei Izidorra, John of Salisburyre, a Bibliára és természetesen Vegetiusra is.

Noha Ptolemaius a pápaság rendíthetetlen hívének számított, jó pár arisztotelészi elvet magáévá tett. Elfogadta azt az álláspontot, „*hogy a fejedelmek világa Péter és utódainak spirituális joghatósága által létezik*”,⁷⁷¹ a politika szintjén viszont Arisztotelész naturalisztikus elveit alkalmazta. Szerinte például a pápai állam és a világiak erkölcsössége a természetből eredeztethető. Még Aegidiusnál is határozottabb különbséget tett az alkotmányos államforma (*regimen politicum*) és a királyi kormányzat (*regimen regale*) között. Számára a legmegfelelőbb politikai kormányzat a sokak uralma (*dominium plurium*).⁷⁷² Noha elismeri, hogy a királyságnak is van néhány előnye, mégis, hasonlóan Aegidiushoz, ő is arra a megállapítására jutott, hogy az arisztotelészi államközösség a legideálisabb.⁷⁷³ Ptolemaius szemében az alkotmányosságot a római állam testesítette meg, amelyből Isten a politikai erények miatt kovácsolt birodalmat, és a kormányzat csak azokhoz illik, akik olyan „erős

⁷⁷⁰ Luccai Ptolemaius arisztotelianizmusáról bővebben: Lee (2008) pp. 90-94.

⁷⁷¹ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* III. 10.

⁷⁷² Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 1. Bővebben: Canning (2002) p. 213, Davis (1974) pp. 30-50.

⁷⁷³ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* II. 8-9; IV. 2.

lelkűek és bátor szívűek,” mint a rómaiak.⁷⁷⁴ Az egész negyedik könyv ezen az ideán alapszik. Célja hasonlít Aegidiuséhoz: megpróbált egy olyan konszenzust teremteni az arisztotelészi elvek, a római intézmények, a Biblia és a vegetiusi elvek között, amelyek útmutatóként szolgálhattak volna az itáliai városállamokban. Ez a konszenzus-keresés azonban nem volt problémamentes. Görcsösen munkálkodott az eltérő korú társadalmi és morális minták ötvözésén, melynek végeredményeképpen egy utópisztikus, megfoghatatlan államszervezet körvonalai rajzolódtak ki.

Ptolemaius a negyedik könyvet a *Politika* különféle utópiáival indítja. Arisztotelész és Platón mellett érvel, és hosszasan azt ecseteli, hogy például a nők miért nem alkalmasak a fegyverforgatásra.⁷⁷⁵ Az okokat a két nem közötti fizikai és mentális különbségekre vezeti vissza. Arisztotelész szerint „*a nő egy elsatnyult férfi*”, és mivel testük „*vézna*”, ezért szégyenlősek, és emiatt félnek a haláltól. „*Mivel az észjárásuk csekély, híján vannak a háborús furfangnak, annak a képességnek, amely a harcosokat győztessé tesz, ahogy azt Vegetius mondja.*”⁷⁷⁶ Arisztotelész szerint a negyedik ok a nőkkel való kereskedelem veszélyére vezethető vissza, mivel a nők nemi viselkedése befolyásolja a józan döntést.⁷⁷⁷ Ezt az érvelést Ptolemaius alátámasztja még egy caesari és egy küroszi példával: Caesar úgy rövidítette le a háborút, hogy száműzte az élvezeteket és főképp a nőket a táborból, míg Kürosz csak úgy tudta meghódítani Lydia népét, hogy azok a játékokban és a nemi élvezetekben kifáradtak. Ezt követően jelenik meg ismét Vegetius, bár a hivatkozás eredete nem világos: „*Az ókori rómaiakról ezt írja Vegetius az első könyvében: ezért is voltak mindig kiválóak a rómaiak a háborúban, mivel sem az élvezetek, sem a gyönyörök iránti vonzalom nem hátráltatta őket.*”⁷⁷⁸ Vegetiusnál ilyen mondat nem szerepelt, úgyhogy az idézet nem pontos. Az első könyvben két erre emlékeztető sort találunk: az elsőt az I. 3. caputban, ahol a falusiak azért használhatóbbak, mivel „*járatlanok az élvezetekben*”, a másikat pedig a könyv utolsó, 28. caputjában, ahol is „*(...) a mindenütt győztes rómaiak a nyugalomban, elszokva a fegyverektől elpuhultak.*”⁷⁷⁹ A következő caputban így folytatja: „*Azt is mondják [Platón és Arisztotelész], hogy a nők erejét gyakorlás árán lehet fokozni, amely igaz is, és arra a következtetésre jutnak, hogy így elvárható a harcokban való részvételük. Ami ezt illeti, erre én csak Vegetius szavaival tudok válaszolni, miszerint nem erő kell a győzelem kivívásához,*

⁷⁷⁴ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* III. 4; IV. 8.

⁷⁷⁵ Arist. *Pol.* 2-5, Plat. *Állam* V. 451.

⁷⁷⁶ Vegetiustól csak a második tagmondat ered, és természetesen nem mondott olyat, hogy a „*nők észjárása csekély.*” Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 5. (Veg. *Epit.* I. 1), Arist. *Pol.* II. 5, *Anim.* I. 19; II. 3, Plat. *Állam* V. 451.

⁷⁷⁷ Arist. *Eth.* VII. 10.

⁷⁷⁸ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 5.

⁷⁷⁹ Veg. *Epit.* I. 3, 28.

hanem inkább ravaszság, amelynek a nők híján vannak: 'A nyers és iskolázatlan tömeg ki van téve az öldöklésnek.' Vegetius ugyanitt mondja, hogy az alacsony rómaiak győzedelmeskedtek a sudár germánok fölött. Így tehát a nőktől nem várhatóak el olyan tettek, amelyekből képességeik miatt amúgy is ki lennének zárva.⁷⁸⁰ Egybeolvasva a hivatkozásokat, megállapítható, hogy Ptolemaius Vegetiusszal kívánta alátámasztani Platón igazát, vagyis hogy a nők nem alkalmasak katonai szolgálatra.⁷⁸¹

Ptolemaius véleménye az állam hadszervezetéről nem teljesen világos. A hadsereg valóságos és utópisztikus összetételét egy sajátos kritikai nézőpontból vizsgálta. Elődeivel ellentétben a témát sem kellő alapossággal nem járta körül, sem kellő konklúzióval nem látta el. Viszont ahogy fent említettük, gondolatai könnyen követhetőek, nemegyszer szórakoztatóak. Görög mestereit, Platón és Szókratészt követve megállapítja, hogy a társadalmi hierarchia forrása természetes eredetű, amely az emberi képességek különbözőségében rejlik. Így az egész közösséget öt csoportra osztották fel: uralkodókra (*rectores*), tanácsadókra (*consiliarii*), harcosokra (*bellatores*), kézművesekre (*artifici*) és földművesekre (*agricolae*).⁷⁸² A római mintát Romulus közvetíti, miszerint Róma első uralkodója a tömeget szenátorokra (*senatores*), lovagokra (*milites*) és plebejusokra (*plebei*) tagolta.⁷⁸³ A kettő ötvözetéből az következik, hogy a társadalom hivatalnokokból (azaz politikusokból), fegyveresekből (azaz lovagokból/harcosokból, *bellatores*) és földművesekből áll.⁷⁸⁴ Ptolemaius a fegyveresek rendjét, mint az állam „kezét”, utalva itt a *Policraticus*ra, úgy ábrázolja, hogy azok esküjüket megtartva készek legyenek meghalni a közösségért.⁷⁸⁵ Két küldetésük van: külső támadások visszaverése, és az uralkodói igazságszolgáltatás érvényesítése.⁷⁸⁶ A fegyveres rend tagjai olyan patrióták legyenek, akikbe születésüktől fogva belenevelték a hazaszeretet, amely minden katonai erény fölött áll.⁷⁸⁷ Ptolemaius nem említi a

⁷⁸⁰ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 6. (Veg. *Epit.* I. 1.)

⁷⁸¹ A nőkkel szembeni megjegyzések forrása Platón volt. A caputokat egybeolvasva könnyen belátható, hogy Luccai Ptolemaius valójában csak Platón gondolatit kívánta megmagyarázni, amelyeket sokan félreértettek. Luccai Ptolemaius szerint Platón szavait metaforikusan kell érteni. Végeredményben csak a nők védelmét, és az irántuk való gondoskodást hangsúlyozta. Ugyanakkor elhatárolódott a nők katonai kiképzésétől, és erre hozta fel a vegetiusi példákat. (Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 4-6.)

⁷⁸² Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 259. Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10, 24.

⁷⁸³ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 19, 24. Luccai Ptolemaius már korábban (IV. 10.) is harcosoknak (*bellatores*) nevezte a római lovagokat. A lovag szóra a *militest* (katonák) használta. A *milites* etimológiájára, Sevillai Izidort követve (Isid. *Etym.* IX. 3. 32.), két magyarázatot ad. Az egyik szerint a név a *millesből* (ezer) ered, mivel ezer emberből válogatták ki őket. A másik szerint Romulus csak ezer embert talált hadrafoghatóknak a rómaiak közül, amikor háborúra került sor. Az utóbbi egy kedvelt motívum volt a lovagkori íróknál arra, hogy a lovagság intézményét római gyökerekkel magyarázzák.

⁷⁸⁴ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 23-25.

⁷⁸⁵ Salisb. *Pol.* VI. 4. Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 259.

⁷⁸⁶ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 24.

⁷⁸⁷ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 17.

származást, vagy a harci rátermettséget. Járandóságukat a kincstárból kapják, de tarthatnak birtokokat is, noha megjegyzi, hogy a nagy magánvagyon eltántoríthatja őket a szolgálattól.⁷⁸⁸ Noha részben egyetért Vegetiusszal egy kicsi, jól képzett haderő hatékonyságában,⁷⁸⁹ mégis kizárja mestere megkötéseit a fizikai alkalmasság kérdésében, mivel hozhatják úgy a körülmények, hogy mindenkinek fegyvert kell fognia a hazáért. Kivételezettek persze, nem is akármilyeneket, ő is megnevez: a fizikailag alkalmatlanok (idősek, kövérek), az új házat építők, a szőlőskerteket művelők, a friss házasok vagy a harctól megijedők felmentést kapnának. A lista még nem ért véget: „*Vegetius azt mondja, hogy ötféle mestert kell távol tartani a katonai tábortól: halászokat, madarászokat, cukrászokat (azok, akik gyönyöröket kínálnak), takácsokat (ezek azok, akik puhák és rugalmasak) és azokat, akik női negyedekben szolgálnak (ez az, ahol női foglalkozásokat, mint például hímzést vagy kéjelgést folytatnak).*”⁷⁹⁰ Szembehelyezkedve Arisztotelésszel (pontosabban Szókratésszel) azt vallja, hogy a kézművesek és a földművesek igenis alkalmasak a szolgálatra. Két caputban is segítségül hívja Vegetiust, hogy ezt alátámassza: „*Vegetius is a kézművesekben és a földművesekben bíz a legjobban, mivel ők hozzászoktak a munkához.*”⁷⁹¹ „*A kézművesekből és földművesekből gyakran válik katoná, amióta az újoncokat innen válogatják, ahogy azt az előbb Vegetiustól idéztem.*”⁷⁹² A harcra kevésbé használható városiakat Vegetius auxiliáris csapataival azonosítja.⁷⁹³ Ptolemaius elmeséli azt a római példát is, amikor a pun háború után a rómaiak elszoktak a fegyverektől, és így nem mérkőzhettek Hannibállal az újabb háborúban. Így helyesli Vegetius azon javaslatát, miszerint egyszerűbb fiatalokat kiképezni, minthogy drága pénzen zsoldosokat fogadjunk fel.⁷⁹⁴

Az utolsó caputokban Ptolemaius egy korábbi ígéretének tett eleget, miszerint bemutatja a legiók és cohorsok hadszervezetét. A IV. 27. caputban a hadsereg felosztásáról beszél, amelybe rengeteg vegetiusi elemet beépített. Egy salamoni példával indít, aki felesége báját egy rendezett csatavonal szépségéhez hasonlította. A szervezettség örömet és bátorságot szabadít fel az emberekben, akik így erélyesebben vetik rá magukat az ellenségre. A szervezettségre a legjobb minta pedig a római hadsereg. „*Célszerű a táborozó hadsereget*

⁷⁸⁸ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 12.

⁷⁸⁹ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* III. 1.) Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 259-260.

⁷⁹⁰ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 7.) A mondat jelentése elég suta. A foglalkozások ilyesfajta szimbólumokkal való magyarázata természetesen Luccai Ptolemaiustól származik, és semmi köze Vegetiushoz. A *gynacea* eredeti jelentése „női negyed”, de Vegetius idejére már az állami fonodákat érthették alatta. Blythe (1997) p. 245.

⁷⁹¹ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 3.)

⁷⁹² Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 11.

⁷⁹³ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 3.)

⁷⁹⁴ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 25. (Veg. *Epit.* I. 28.)

felosztani állandó létszámú csoportokra, kijelölve egy vezetőt, aki mindegyiket irányítja és csatába vezeti az ellenség ellen. Ezt láthatjuk Vegetius hadtudományi munkájának második könyvében, ahol a haderőt legiókra tagolta, és azt állítja, hogy két legio elegendő bármely vezetőnek vagy consulnak. A legiót tíz cohorsból szervezi meg, de az első cohors szám és érdem szerint elsőbbséget élvez. Ahogy Vegetius megjegyzi: 'származás és műveltség szerint a legalkalmasabbakat sorozzák ide.' Elmondása szerint a táborok sokkal biztosabbak [castra magno confido], amióta ilyen nagyszerű embereket állítanak az első csatasorba, és mivel a bölcsesség különösen hasznos ott, ahol az egész hadsereget veszély fenyegeti. Ez a cohors viszi a sast, ami a római táborok különleges jele, és az egész legio jelvénye, amit a késő római császárok már elhagytak. Talán megmagyarázhatom a jelvény mibenlétét, amelyről Vegetius azt mondja, hogy a római hadügy az első sorokat a harci alakzat szárnyára helyezi, és minden madár szárnya közül a sasé a legerősebb [nem vegetiusi]. Ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a sas jelét az utókorra hagyományozták, mint uralmuk feljebbvalóságának, mennyei és isteni befolyásuknak szimbólumát, amelyhez mindig folyamodtak, mint ahogy azt a vezető Makkabeusi Júdás tette, aki segítséget kért az égiektől a harchoz.”⁷⁹⁵ Ptolemaius itt néhány sorban forrásokat hoz fel a zsidó történelemből, hogy igazolja a sas „isteni” segítségét a háborúkban, majd visszakanyarodik Vegetiushoz. „Mindezek után Vegetius azt állítja, hogy az első cohorsban, amelyet ő 'ezres cohorsnak' hív, 1105 gyalogos és 136 lovas [Vegetiusnál 132] van. A többit pedig 'ötvenes cohorsnak' [quinguagenarii] nevezi, mivel mindegyik 555 gyalogost és 66 lovast számlál. Az erősebbeket az 5. cohorsba tette, mivel az ötös úgy felelős a balszárnyért, ahogy az egyes a jobbszárnyért. Vegetius ezzel kapcsolatban több más dolgot is megjegyez, és hasonló alapossággal folytatja a felsorolást; ezek a furcsa szavak bizonyára bővebb magyarázatra szorulnak a modern időkben, de amit mondtam úgy látom, hogy jelenleg ennyi elegendő.”⁷⁹⁶

Vizsgáljuk meg eme igencsak hosszúra sikerült idézetet! Luccai Ptolemaius két vegetiusi caputot hívott segítségül. A szöveg első részében a „Foglalat” II. 4. caputja az alap (Hány legiót vezettek hadba a régiek). Önálló gondolatnak tűnik a fő mondanivalót summázó első mondat a haderő felosztásáról és a parancsnok kinevezéséről. Első olvasatra nehéz megérteni: „bármely vezetőnek vagy consulnak elég volt két legio.” Vegetius szövegekörnyezetében ez érthető: mindössze két legio és a hozzá tartozó szövetségeseik már akkora tapasztalattal bírtak, hogy bármekkora is volt az ellenség létszáma, nem volt szükség további legiók felállítására. E magyarázatot azonban kihagyta Ptolemaius, így kissé homályosra sikerült a mondat. A

⁷⁹⁵ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. (Veg. *Epit.* II. 4, 6.) 1Macc. 3: 44-54; 4: 10-11, 30-32.

⁷⁹⁶ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. (Veg. *Epit.* II. 6.)

hátralevő részeket a „Foglalat” II. 6. caputjából vette át (Hány cohors van egy legióban és hány katona van egy cohorsban). Kezdetben Vegetius szavait olvashatjuk a sorok között (tíz cohors egy legio, az első cohors katonái), viszont megfejthetetlen annak a mondatnak az eredete, amelyben a „*biztos táborról*” meg a bölcs, első sorban harcoló katonákról emlékezett meg. Vegetiusnál ilyen formában nem szerepelt ez a gondolat (ti. hogy a tábor azért biztosabb, mivel az első csatasorba válogatott katonákat állítanak).⁷⁹⁷ A sas egy közkedvelt uralkodói szimbólum volt a középkorban, amelynek eredetét Ptolemaius a római legiók sasában találta meg. Hasonlata találó: az első vonal jobbszárnyán elhelyezett első cohors valóban a legio legerősebb egységének számított, amely őt a sas szárnyára emlékeztette.⁷⁹⁸ Talán figyelmetlenségből, vagy forrása pontatlansága miatt, de a szám adatok átvétele nem pontos. Az „ezres cohors” gyalogsága valóban 1105 fős, de lovassága nem 136, hanem csak 132 fős volt. A többi cohorsot nem „ötvenesnek” (*quinguagenarii*), hanem „ötszázasnak” (*quingentarii*) hívták. Mindenesetre szerinte ez a fajta felosztás bármely emberi közösség hasznára válhat, főleg akkor, ha katonák táboroztatásáról beszélünk, mivel így könnyebbé válik a szervezés és az irányítás. Ezt újfent a zsidók egy történetével támasztja alá. Nem szöveghűen idézett, mivel jó pár katonai kifejezést is belecsempészt a forrásba. Mózesnek azt javasolta apósa, Jetro, hogy hadd ossza fel az embereket tribusokra, centuriákra, akik egyenként ötven vagy tíz ember fölött előljáróskodnak.⁷⁹⁹ „*Ezért amikor Makkabeus Júdást megtámadták az ellenségei, a vezetők rangja szerint felosztotta táborát, név szerint: 'tribusokra, centuriákra, pentakontarhosokra és decuriákra.' Vegetiusnak a csatavonalakra vonatkozó beosztása is csak akkor érvényes, ha egy szárazföldi háborút rendelnek el, ugyanakkor különféle indokok folytán a cohorsokat ő is centuriákra és decuriákra bontja le.*”⁸⁰⁰

A legutolsó caputban Ptolemaius Vegetius és Sevillai Izidor közreműködésével magyarázza meg a fenti katonai kifejezéseket. A *tribus* azt a „néptörzset” jelöli, ahonnan Romulus válogatta a katonáit.⁸⁰¹ A *decanus* és a *decurio* neve onnan származik, hogy a táborban tíz-tíz katonáért feleltek, „és Vegetius mindkét egységet egy-egy *contubernium*ba és

⁷⁹⁷ Luccai Ptolemaius összemossott két gondolatot. A táborok azért biztosabbak, mivel hozzáértő tisztek útmutatásai alapján folyt az erődítés. (Veg. *Epit.* II. 8.) A második esetben Vegetius az első cohors válogatott katonáiról szolt, akik származásuk és műveltségük miatt a legkiválóbbak. (Veg. *Epit.* II. 6.)

⁷⁹⁸ Vö. 329. lábjegyzet.

⁷⁹⁹ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. Helyesen: „*De szemelj ki a nép közül derék, istenfélő embereket, hűséges embereket, akik gyűlölik a megvesztegetést és tedd őket előljárókká ezer, száz, ötven vagy tíz ember fölött.*” 2Mózes. 18: 21-22.

⁸⁰⁰ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. Helyesen: „*Ezután Júdás vezetőket rendelt a nép fölé, parancsnokokat az ezres, százás, ötvenes és tízes csoportok élére.*” 1Macc. 3: 55.

⁸⁰¹ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Veg. *Epit.* II. 7.)

sátorba osztotta be.”⁸⁰² Sevillai Izidor szerint a hadsereg (*exercitus*) szó a gyakorlásból (*exercitum*) jön,⁸⁰³ a tábor (*castra*) pedig az erényből (*castitas*), ahol nem volt helye a kéjelgésnek.⁸⁰⁴ „Ahogy Vegetius írja: számúzték a táborból az élvezeteket, amióta a harc feladata rájuk hárul.”⁸⁰⁵ A legiót (közösség) a kiválasztásról nevezték el, mivel Izidor szerint a legmegbízhatóbb és legválogatottabb lovagokat sorozták ide.⁸⁰⁶ „Vegetius és Izidor is szól a legio vagy hadsereg egyéb egységeinek neveiről, mint például a manipulusról, amely kétszáz fő harcost számlál. Vagy azért hívják így őket, mivel a háborúban reggelente rohanták le az ellenségüket, vagy mert szalma- vagy fűkötegeket használnak jeladásra.”⁸⁰⁷ Ptolemaius az utolsó szómagyarázatban saját korára is hivatkozott: „A toszkánok között az első cohorsnak van egy új neve, amely analógiájában a római első cohorsra hasonlatos. Ahogy Vegetius mondja 'vagyoni állásra, származásra, műveltségre, külsőre és erényre nézve a legkiválóbb katonákat osztották ide, akik fölött a fegyverforgatásban, testi erényekben kiváló és erkölcsökben közmegebecsült tribunusok parancsnokoltak.' Ezt a cohorsot ők trapellónak [trapello] nevezik, mivel az ellenséges vonalakat úgy törí át, mint amit a trapézolás [trapellationis] szó jelent.”⁸⁰⁸

Vegetius ugyan még sokféle tábori tisztségről szólt, azonban Ptolemaius úgy gondolja, hogy jelenleg ennyi elég erről a témáról. Hasonlóan Aquinói Tamáshoz, Luccai Ptolemaius is határozott célok vezérelték, amikor felütötte a „Foglalat”-ot. Viszont elődjével ellentétben érzékenyebb volt a katonai problémákra. Ezt támasztja alá a hadszervezet iránti fokozott érdeklődés, vagy az etimológiai interpretációk.

⁸⁰² Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Veg. *Epit.* II. 8, 13, 14.) Az idézés itt sem pontos. A decurio a turma feje volt, 32 lovas előljárója. Vö. 345. lábjegyzet.

⁸⁰³ Isid. *Etym.* IX. 3. 58. Vö. 483. lábjegyzet.

⁸⁰⁴ Isid. *Etym.* IX. 3. 44.

⁸⁰⁵ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. Az idézetet ez a mondat inspirálhatta: „Az ifjúságnak ugyanis, melyre a tartományok védelmét, és a háborúk kimenetelét kell rábízunk, egyaránt ki kell tűnnie mind származásával (...), mind pedig erkölcsi tulajdonságaival.” (Veg. *Epit.* I. 7.)

⁸⁰⁶ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Isid. *Etym.* IX. 3. 46). Gyakorlatilag Vegetius is ezt írta. (Veg. *Epit.* II. 2.)

⁸⁰⁷ Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. Megint nem egyszerű eligazodni Luccai Ptolemaiuson. Vegetius tévesen a sátorközösséget (*contubernium*) hívta *manipulus*-nak, hiszen a *contubernium* kezdetben egy 7 fős egységnek felelt meg, és csak saját idején lehetett 10 fős. A *manipulus* a „polybisi legió”-ban 120 fős egység volt, amelyet Marius reformjai után 40 fős adminisztratív létszámra redukáltak. Vagyis a *manipulus* sohasem állt 200 főből, ahogy azt Luccai Ptolemaius állítja. Vegetius etimológiai magyarázata helyes (*manipulus* – „maroknyi ember”, Veg. *Epit.* II. 13.), de lehet egy „köteg valamiből”, amelyen Izidor második magyarázata alapul. Úgy tűnik, hogy Izidor nagyon belezavarodott az etimológiai interpretációba. Az első javaslat a *manipulust* „reggelente a háborúban”-ra (*mane bello*) vezeti vissza. (Isid. *Etym.* IX. 3. 50.)

⁸⁰⁸ A *trapello* kifejezés talán a latin *trapezium*-ra vezethető vissza. Mivel néhány sorral feljebb Luccai Ptolemaius az ékre hivatkozott, ezért esetleg egy trapéz alakú ékformációról lehet szó. Sajnos más forrásokban „trapézcohorsok”-ról nem hallunk, úgyhogy kérdéses, hogy kiket takart a név.

Aegidius Romanus

Aegidius Romanus királytűkre mindmáig a műfaj etalonja. A *De regimine principum*nak elnevezett munka a késő középkor egyik legkedveltebb olvasmányának számított.⁸⁰⁹ Számtalan kiadást és fordítást megért, sőt még verses formában is megörökítették.⁸¹⁰ A 13-14. század egyik legműveltebb filozófusának és teológusának tollából született, amely a maga nemében korszakalkotónak számított, és amely a királytűkör műfaját új alapokra helyezte. Aegidius Romanus Aquinói Tamás munkásságának méltó folytatója volt.

Aegidius Romanus (Egidio Colonna, Giles of Rome, 1243 körül-1316) nemesi felmenőkkel büszkélkedhetett. A Colonna család Róma városának egyik legbefolyásosabb arisztokrata családja volt, meghatározó politikusok és egyházi személyek egész sorát adta a 14-15 században. Aegidius származása mindig is erős önérzetet kölcsönzött neki: római „patríciusi” gyökereire a *De regimine principum*ban tudatosan is épített. Az 1260-as években misszióstevékenységet folytatott a római Szent Ágoston rendben, majd a párizsi egyetemre került, ahol Aquinói Tamás óráin hallgatott filozófiát és teológiát. Itt kezdett el komolyan érdeklődni az ókori filozófia és a keresztény teológia közötti kapcsolatokról. Kommentárjai főleg Arisztotelészen alapultak, de bőségesen merített arab és zsidó gondolkodóktól is. Első jelentős műve a *De Erroribus Philosophorum* (A filozófusok hibáiról), amely az arisztotelianizmus egyik mérföldkövének számít. 1277-ben kinevezték a párizsi egyetem magiszterének, azonban radikális arisztotelészi elvei miatt számos kollégájával együtt szembe került Étienne Tempier-vel, Párizs püspökével, aki 219 tételben utasította el az averroistákat. Még IV. Honorius pápa is a tételek nyilvános visszavonását követelte tőle. Aegidius megbélyegzése azonban nem riasztotta vissza III. Fülöp francia királyt attól, hogy megbízza őt fia, a későbbi IV. (Szép) Fülöp taníttatásával, akinek végső soron a *De regimine principum* készült. Aegidius megközelítése abban különbözött Aquinói Tamásétól, hogy az államot földi jelenségként kezelte, és nem tett említést a világi és spirituális joghatóság viszonyáról. Az örökletes és korlátlan monarchia híve volt.⁸¹¹ Szerinte az arisztotelészi naturalizmus Isten hatalmának kifejezőeszköze, amely összhangban van a monarchia rendszerével. Meggyőződése alátámasztására az egység gondolatát támogató metafizikai érvet használta, valamint Arisztotelésznek azt az elvét, hogy minden testben egyetlen vezető princípium

⁸⁰⁹ A továbbiakban a *De regimine* és az Aeg. Rom. *De reg. princ.* rövidítéseket használom.

⁸¹⁰ Ez három munka (*Secretum secretorum*, *De regimine principum*, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scacchorum*) angol nyelvű kompilációja, amelyet Thomas Hoccleve készített 1412 körül, V. Henrik királynak címezve. Bővebben: Wright (1860) p. XIII.

⁸¹¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 2. 2, 5.

létezik, amely Aegidius felfogásában maga az uralkodó. Neki a nép boldogulását kell biztosítani egy olyan monarchiában, amelyben ugyan hatalma nem korlátozott, viszont a döntéseket a józan emberi belátás szem előtt tartásával kell meghoznia.⁸¹²

A *De regiminé*t már a kezdetek kezdetén nagy siker övezte. A király kérésére 1296-ban lefordították franciára, és hamar elkészült a héber, spanyol, portugál és katalán verzió is.⁸¹³ Rengeteg kéziratban és korai nyomtatott formában fennmaradt. 1972-ben a magyarországi Dozmat községben is találtak egy latin nyelvű példányt.⁸¹⁴ A mű politikai gondolkodásban betöltött szerepét már alaposan feltárták, viszont a vegetiusi utalásokat, vagy a hadsereg és az állam kapcsolatát nem igazán vizsgálták.⁸¹⁵ Ez azért is szokatlan, mivel mindössze néhány év telt el a *De regimine* és a „Foglalat” Jean de Meun-féle francia fordítása (1284) között. Az utóbbi alapműnek számított a lovagi hadviselés irodalmában és számos átfedés van a két mű között.

A *De regimine* három könyvből áll: az első arra fókuszál, hogy a király hogyan fegyelmezze saját magát.⁸¹⁶ Aegidius miután az első fejezetekben figyelmeztette a herceget, hogy egy uralkodónak célokot kell kitűzni maga elé, és hogy ne éljen csak a gazdagságnak, a testi örömöknek, a hírnévnek és a tiszteletnek, elérkezik az első fejezet tizedik caputjához, amely szerint az uralkodói boldogság az állam erejében leledzik. Hogy igazát bizonyítsa, Vegetius segítségével a rómaiakat hozza fel példának, akik a háborúkban nyújtott tudásuk miatt igáztak le oly sok népet: „*Vegetius a De re militari című munkájában úgy látja, hogy a háborús szakértelem mindennél lényegesebb, és hogy a rómaiak a hírnevüket azon törekvés megtanulásának köszönheték, amellyel más nemzeteket és népeket leigázhattak és hatalmuk alá vonhattak. Azt mondja tehát, hogy az uralkodó legfőbb célja csakis az lehet, hogy erőssé tegye országát, és hogy leigázhasson más nemzeteket. Ha ez így van, akkor azt mondom, hogy a királynak a szerencséjét a polgárok erényébe és erejébe kell fektetnie. Hogy ez az álláspont hibás, azt a filozófus [Arisztotelész] mondja a Politika hetedik könyvében: a szerencsét nem szabad a polgárok erényébe és erejébe helyezni.*”⁸¹⁷ Vegetius persze nem fogalmazott ilyen radikálisan. Valóban beszélt a világ leigázásáról, azonban a tudást dicsérte, amely mindezt

⁸¹² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 29. Canning (2002) pp. 193-194.

⁸¹³ Molenaer (1898) p. XXVII.

⁸¹⁴ Ez a híres dozmati-kódex. 1972-ben egy parasztház padlásán bukkantak rá. Ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (lelőhely: B1, raktári jelzet: Inc. 121).

⁸¹⁵ A katonai jellegzetességeket Bayley igyekezett vizsgálni, viszont összekeverte Aegidius *De regimine principiumát* Luccai Ptolemaius ugyanazon című írásával: Bayley (1961) pp. 181-183.

⁸¹⁶ A források elemzésében Sherwood magyarázatait használtam fel, amelyeket a sajátjaimmal egészítettem ki. Sherwood (1980) pp. 226-249. Az Aegidius Romanus és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 105-111.

⁸¹⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* I. 1. 10, Arist. *Pol.* VII. 2-3.

lehetővé tette, nem pedig a hódítást.⁸¹⁸ Sőt mi több, a hadművészet azért dicséretes tudomány, mivel ennek hiányában a többi művészet sem létezne.⁸¹⁹

Az első könyv második fejezetében Aegidius a király erényeit veszi sorra. A bátorság hat jegye közül öt arisztotelészi, egy pedig vegetiusi: az állampolgárt jellemző bátorság, alázatosság, katonai bátorság, harag, tapasztalat. Egy uralkodónak ezek mindegyikét figyelnie kell saját embereiben és az ellenségben is.⁸²⁰ A katonai tudás a lovagok erénye. „Ahogy Vegetius mondja a *De re militari*-ban: a harcászati tudás (...) táplálja a harci bátorságot; senki sem fél megtenni azt, amiről szilárdan hiszi, hogy jól megtanulta.”⁸²¹

A *De regimine* második könyvében Aegidius azt tárgyalja, hogy az uralkodó hogyan irányítsa családját és a „háztartást”, a harmadik középpontjába pedig a királyság kormányzása került. Az első fejezet caputjaiban visszanyúl a történelmi példákhoz, és platóni, szókratészi, arisztotelészi tanácsokkal látja el a fejedelmet arról, hogy hogyan viselkedjen az államot érintő kérdésekben (kormányzás, államszervezet, hivatalok, jövedelmek stb.). Aegidius szükségesnek látta a görög gondolkodók tapasztalatainak kifejtését, viszont nem rest szembeszállni velük, és nyíltan vállalja, hogy mivel nem ért egyet. Az egyik esetben Szókratészt idézi, aki azt állította, hogy a nőknek a férfiak oldalán kellene harcolniuk.⁸²² Hosszas fejtegetésbe kezd, hogy ezt megcáfolja. Konkrét idézettel nem szolgál, viszont Vegetiusra hivatkozva azt állítja, hogy a háborúban elkövetett hibák jóvátehetetlenek, és ezért a nőket távol kell tartani a csatamezőtől.⁸²³

A harmadik könyv második fejezetében a békében követendő példák kerültek előtérbe, míg az egész *De regimine* legutolsó fejezetében kommentálta Aegidius az uralkodó háborúhoz való viszonyát. Utóbbiban támaszkodott leginkább Vegetiusra. Mielőtt azonban belefognánk a vegetiusi elemek feltárásába, mindenképpen tisztázni kell egy dolgot. Aegidius az arisztotelészi tézisek hűségese követője volt ugyan, és majd láthatjuk, hogy támogatta például a milícia megszervezését is, viszont nem olyan formában, mint ahogyan azt nagy elődje (pontosabban ez esetben Szókratész, akit Platónon keresztül Arisztotelész idéz) elképzelt.⁸²⁴ Elutasítja Szókratész azon elméletét, amely kizárja a fegyverre foghatók közül a

⁸¹⁸ Veg. *Epit.* I. 1. Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 226-227.

⁸¹⁹ Veg. *Epit.* III. prol.

⁸²⁰ Arist. *Eth.* III. 7-8, Aeg. Rom. *De reg. princ.* I. 2. 14.

⁸²¹ Veg. *Epit.* I. 1.

⁸²² Arist. *Pol.* II. 6.

⁸²³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 12. Vegetius ilyet nem mondott. Ahogy Luccai Ptolemaius esetében, ezúttal is arra gondolhatunk, hogy Vegetius azon mondata lehet a háttérben, ahol a római író az ifjúság erkölcsösségét magasztalta. (Veg. *Epit.* I. 7.) Vö. 787. lábjegyzet.

⁸²⁴ Szókratész erre vonatkozó véleménye Platónnál: Plat. *Állam* II. (Az állam területének védelme: a hivatásos hadsereg) Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 228-229.

földműveseket és a kézműveseket, továbbá csak egyetlenegy professzionális katonai osztály működhet, amely az állam védelmére kelhet.⁸²⁵ Aegidius, segítségül hívva Arisztotelészt, két indokkal támadja ezt az álláspontot.⁸²⁶ Az első szerint sokkal előnyösebb és természetesebb az emberek számára, ha mindenki harcolhat a közös célokért. Másodsorban a lakosságot túlságosan megterhelné egy harcosokból álló osztály fenntartása. Ezen érveit többször is hangoztatja a *De regiminé*ben.⁸²⁷ A milícia-hadsereg ilyesfajta preferálása azonban inkább elméleti jelleget kölcsönöz a tanácsainak, mintsem gyakorlatit. (Itt játszhattak szignifikáns szerepet Aegidius itáliai kapcsolatai; bizonyára voltak tapasztalatai az itáliai városállamokban formálódó milícia-rendszerről.)⁸²⁸ Úgy gondolta, hogy nem lenne meg a gazdasági-társadalmi bázisa egy francia lovagok által vezetett miliciának (ti. hogy ebben minden társadalmi réteg képviseltette volna magát, és a vezetést a zsoldoskatonákra, vagyis a lovagokra bízta volna).⁸²⁹ Viszont más lehetőséget nem mond. Nem jut konszenzusra sem Arisztotelész, sem pedig Vegetius elveit illetően, és így nem tud felajánlani egy olyan „ókori alternatívát”, amelyet integrálni lehetne a középkori viszonyok közé.

A harmadik fejezet 23 caputja a hadviselés minden területét érinti: a lovagság célja, sorozás, kiképzés, csata előtti teendők, taktika, ostromharcászat, haditengerészet.⁸³⁰

- I. (Milyen legyen a hadsereg és annak intézményei, a hadsereggel hogyan irányítsuk az egész háborút) Aegidius a caputban tisztázza a királyok és a fejedelmek háborúban

⁸²⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 14. Arisztotelész: „*De körülbelül így áll a dolog a később írt 'Törvények' tekintetében is, s ezért jó lesz, ha az ott kifejtett államformáról is szólunk röviden. S különben is az 'Állam'-ban kevés kérdésről mondott határozott véleményt Szókratész, csak az asszony- és gyermekközösségről, a vagyonról és az állam belső rendjéről (ti. nála két részre oszlik a lakosok összessége: a földművesek és a harcosok osztályára; a harmadik, mely az utóbbiakból kerül ki, a városállam tanácskozó és kormányzó szerve). Ámde hogy a földművesek és kézművesek részt vesznek-e valahogy a vezetésben vagy nem, hogy joguk van-e nekik is fegyvert tartani és harcolni vagy nem, erről Szókratész nem beszél, hanem úgy véli, hogy az asszonyok is részt vehetnek a harcban, és azt a nevelést kaphatják, mint a fegyveresek.*” (Szabó M. fordítása) (Arist. *Pol.* II. 6.)

⁸²⁶ Arist. *Pol.* II. 8.

⁸²⁷ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 229. Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 15, 2. 31.

⁸²⁸ Az itáliai miliciarendszerről bővebben az V. fejezet „Condottieri vs. milícia - Az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problematikája és kísérlet az ókori minták restaurálására” című alfejezetében.

⁸²⁹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 229. A városi milícia ötlete természetesen nem volt újkeletű. A régi Karoling koncepció, miszerint az összes szabad ember besorozható, nem halt ki, inkább csak átalakult. A kötelezettségek alól felmentést kaptak a rablóhadjáratot (*chevauchée*) folytató egységek, a legszegényebb vazallusok, akiket csak általános mozgósításkor lehetett igénybe venni, továbbá azok, akik valamilyen erődítmény építésében vagy javításában vettek részt. A 12. századig nem nagyon hallunk milíciákról, noha tudjuk, hogy léteztek. Formálisan a király a vazallusának tekintette a városi kommunákat (*communes*), bár ez inkább már nem hűbéri, hanem rendi jellegű kapcsolaton alapult. Egymással szövetkezve a világi nagyurak és az egyháziak ellen a királyság biztos támaszát jelentették. Noha néhány gazdagabb város megengedhette magának, hogy jól felszerelje és kiképezze milíciáját, általánosságban véve a polgárkatonák hatékonysága csekélyebb volt, mint a zsoldoskatonáké. A katonáskodást „részmunkaidőben” űzték, fegyvereik és páncélzatuk minősége pedig nem mindig érte el a kor színvonalát. A francia milíciákról bővebben: Nicolle-McBride (1991) pp. 12-16.

⁸³⁰ A caputokban Sherwood magyarázataira támaszkodtam, amelyeket a sajátjaimmal egészítettem ki. Sherwood (1980) pp. 229-249.

tanúsított viselkedését és a háborúzáshoz szükséges tudást. „A királyoknak és fejedelmeknek ismerniük kell a háborúzás mibenlétét, ahogy azt Vegetius mutatja a *De re militaribus*-ban. A háborús tapasztalat sokkal inkább hozzásegít minket a győzelemhez, mint az emberek száma vagy ereje.”⁸³¹ Az uralkodó bölcsességének öt ismérve van: önállóság (amellyel saját magát irányítja), a szervezés (a palotához) és kormányzás (az országhoz).⁸³² „Mindezt, vagyis hogy senki sem ismerheti jobban és teljesebben a dolgokat, mint az uralkodó, akinek tudása minden alattvaló számára hasznos, jól leírta Vegetius a *De re militari* első könyvében.”⁸³³ A negyedik ismérv a politikai vagy civil tudás, amellyel a civilekre tud hatni annak érdekében, hogy teljesítsék a döntéseit. Az ötödik ismérv a katonai ismeretek összessége (*prudentia militaris*). Noha az uralkodó a *milicia* irányítója, és birtokosa a legnagyobb katonai tudásnak, „ezen tudás birtoklása teszi lehetővé azt, hogy mások belépjenek a milíciába.”⁸³⁴ Aegidius lovagi elitéről szóló elképzelése elég utópisztikus. Egy zárt rendre emlékeztető társadalmi csoportról beszél, ahová a bekerülés feltétele kizárólag „a tudományok mesterei és doktorai által állított, professzionális tudáson nyugvó modellen alapszik.” Funkciójában egy kiegészítő katonai szervezetre hasonlít: „zendülések elfojtása, külső támadások visszaverése, gyengék védelme, az ország belső nyugalmanak megteremtése.” Ennek a katonai elitnek ne legyen kapcsolata a nemességgel, nem kell felesketni Isten színe előtt, és fegyvernemek szerint se legyen felosztva. Viszont Aegidius nem ad választ arra, hogy ezt az egészet hogyan és főleg miből kívánja megszervezni (hiszen korábban maga mondta, hogy egy ilyen milícia fenntartása megterhelő lenne).⁸³⁵ Nehezen érthető az utóbbi gondolat is, miszerint csak egy fegyvernem (ti. a lovasság) működhet. A lovagkorban, akármekkora is volt a nehézlovasság dominanciája, gyalogság nélkül nehéz elképzelni egy hadsereget. Hogy Aegidius komolyan gondolta a leírtakat, azt jól mutatja a szavak háttére. Vegetius *militēs* (katonák) szavát ritkán használja, mivel abba beletartozik a *pedites* (gyalogosok) és az *equites* (lovasok), vagyis az egész hadsereg. A következő *caputok*-ban láthatjuk, hogy a *militēs* helyett inkább a *bellatores* (harcosok) szót preferálja, amelyen legtöbbször a lovasokat érti.⁸³⁶

⁸³¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 1.

⁸³² Arist. *Pol.* 2-3.

⁸³³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 1. (Veg. *Epit.* I. 1; III. 1.)

⁸³⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 1.

⁸³⁵ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 231. Továbbá: Vö. 827. lábjegyzet.

⁸³⁶ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 231.

- II. (Mely vidék és ország szüli a legjobb harcosokat, és milyen mesterségekből kell választani a katonákat) Miután megismertük az uralkodó és a milícia szerepét, áttérünk a harcosok kiválasztásra. Arisztotelész és Vegetius leírását összefésülte a saját betoldásával, felfrissítette a „Mely vidékről sorozzunk?” koncepciót. Két erény szükséges egy harcosban: erő és értelem. *„A Filozófus azt állítja (Pol. VII), hogy az ázsiaiak erőben és harciasságban szegények. Ezt bizonyítja Vegetius is a De re militari első könyvének második fejezetében, aki azt mondja, hogy a déliek eszesebbek, de kevésbé harciasak, az északiak bátrak, de meggondolatlanok, ebből következően az a kívánatos, hogy az embereket a mérsékelt éghajlatról válasszák, ahol bátrak és eszesek egyszerre.”*⁸³⁷ A vegetiusi szigorúságtól eltekintve Aegidius megállapítja, hogy *„ezek csak általános szabályok, és minden területen mindenféle ember megtalálható”*, vagyis a sorozásnál ne a származás számítson. A caput végén még felsorolja azokat a foglalkozásokat, amelyek alkalmassá vagy éppen alkalmatlanná teszik a harcost a szolgálatra. Vegetius listáját még megtoldja a borbélyokkal, a cipészekkel és a patikusokkal, akiket szintén vissza kell utasítani a sorozáskor.⁸³⁸
- III. (Mely korban kezdődjön a katonai kiképzés; milyen emberekből lesznek a legjobb katonák) Aegidius a mondandóját itt alapvetően Vegetiusra építi, amit Arisztotelésszel támaszt alá: *„A Filozófus szerint (Pol. VIII. 4.) a megterhelő edzéseket 14 éves korban kell elkezdni. Vegetius De re militari munkája az állítja, hogy a férfikor kezdetén kell sorozni.”*⁸³⁹ A továbbiakban visszakapjuk Vegetius I. 4-es caputjának summázott változatát, amelyből kihagyta Sallustius idézetét, továbbá az íjászokra, a lovasíjászokra és a pajzsosokra való utalást. Ezek helyett általános megjegyzéseket szűrt be a kiképzésről, amelynek hosszúnak és alaposnak kell lennie, mivel a katonáskodás nehéz és erős fizikumot követel. Viszonylag hosszú leírást kapunk a bátorságról, amely Vegetiusnál nem kapott akkora hangsúlyt: a bátrakat a keménységükről, a testalkatukról és a harchoz való hozzáállásukról ismerhetjük fel. Ami az újonc testi adottságait illeti (Aegidius eltekint a magassági követelményektől), visszakapjuk a „Foglalat” I. 6. caputját szintén rövidített formában (kimarad: erős kar, hosszú ujj, kis has, sovány far). Itt újfent elhangzik Arisztotelész neve, akinek *A lélekről* írt művéből idéz: *„Ahogy azt A lélekről írt munkájának második könyvében írta, a puha húsú emberek sokkal okosabbak, viszont*

⁸³⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 2. (Arist. *Pol.* VII. 7, *Veg. Epit.* I. 2.)

⁸³⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 2. (*Veg. Epit.* I. 7.) Sherwood (1980) p. 232.

⁸³⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 3. (Arist. *Pol.* VIII. 4, *Veg. Epit.* I. 3.) Az idézés nem pontos, mivel Arisztotelész azt állította, hogy serdülőkorban (14. életévtől) csak könnyebb fizikai gyakorlatokat kell tartani az ifjaknak, és a komolyabb megterhelést a 17. életévtől lehet csak elkezdni.

velük ellentétben a kemény húsú, erős idegzetű és alkatú emberek izmosabbak, és jobban tudnak harcolni.”⁸⁴⁰ Összegezve, Aegidius amellet teszi le voksát, hogy a harcos legyen „éles szemű, egyenes tartású, erős izomzatú és idegzetű, hosszú karú, széles mellű.”⁸⁴¹

- IV. (Mely tulajdonságok révén lesz valakiből a legjobb harcos) Aegidius nyolc olyan tulajdonságot gyűjtött össze, amelyek a legjobb harcos ismérvei.⁸⁴² Négy tulajdonságot ihletett Vegetius, egyet Arisztotelész, három saját kútfőből származik. Sorrendben: nehéz terhek cipelésének képessége,⁸⁴³ gyorsaság, állóképesség és állandó mozgás,⁸⁴⁴ beérje kevés élelemmel és innivalóval, mivel így könnyebben menetel és harcol,⁸⁴⁵ legyen kitartó, mivel megeshet, hogy nappal és éjszaka is fegyverben kell lennie (nem vegetiusi); hajlandó legyen meghalni a csatában az anyaföldért vagy bármilyen közös ügyért (részben vegetiusi);⁸⁴⁶ ne féljen vért ontani (nem vegetiusi); képes legyen megvédeni magát, a közösséget és megtámadni az ellenségét (nem vegetiusi); féljen a menekülés szégyenétől, „amely még azok között is előfordul, akik bátrak szoktak lenni, ahogy azt az *Etika* harmadik könyve mondja.”⁸⁴⁷
- V. (Kik használhatóbbak a szolgálatra: nemesek, városiak vagy vidékiek) Követve Vegetiust, Aegidius először a vidékiek mellett teszi le voksát, akik bírják a napsütést, nem húzódnak árnyékba, járatlanok a fürdőkben, az élvezetekben, kitartóak (nem vegetiusi) és nem félnek mások vérént ontani (nem vegetiusi).⁸⁴⁸ Mint tudjuk, Vegetius igencsak lesújtó véleménnyel volt a városiak edzettségéről, viszont Aegidius az *Etikából* idézve amellet tör lándzsát, hogy bizony a városiakban (akiket a nemesekkel azonosít) is van kurázszi a harchoz: „Ők is tudnak bátrak lenni, vágyanak a dicsőségre és idegenkednek a megfutamodás szégyenétől.”⁸⁴⁹ Sőt, Aegidius tovább megy egy lépéssel, és egyenesen azt állítja, hogy „a nemesek háborúban tanúsított ügyessége és tudása sokkal jobban

⁸⁴⁰ Arist. *Anim.* II. 9. Kiragadva az idézetet a kontextusából megtévesztő lehet, mivel Arisztotelész itt arról beszélt, hogy az érintés általi érzékelés képessége miatt intelligensebb az ember az állatnál. Szerinte a kemény húsú embereket a természet rosszabb érintési képességgel áldotta meg, mint a puha húsú embereket.

⁸⁴¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. Sherwood (1980) p. 233.

⁸⁴² Sherwood (1980) p. 233.

⁸⁴³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 3, 19, 27; II. 23.)

⁸⁴⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 9, 11-12, 27; II. 23.) Itt lehet, hogy a kardhasználat leírása ihlette Aegidiust, hiszen Vegetius ott sugallta a gyorsaság és állóképesség szoros összefonódását. Természetesen azok a caputok is szóba jöhetnek, ahol a menetelés, a kitérés vagy a hajtófegyverek használatáról volt szó.

⁸⁴⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 3.)

⁸⁴⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* II. 5.), (Arist. *Eth.* III. 1.), (Salisb. *Pol.* VI. 7.)

⁸⁴⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Arist. *Eth.* III. 1.)

⁸⁴⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 5. (Veg. *Epit.* I. 3.)

⁸⁴⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 5. (Arist. *Eth.* III. 7.) Arisztotelész itt Homérosz történetét közölte, ahol két trójai hős, Hector és Diomédész volt felvértezve ezekkel a tulajdonságokkal.

hozzájárulhat a győzelemhez, mint a testi erő.”⁸⁵⁰ Feloldva ezt az ellentmondást, arra a következtetésre jut, hogy a vidékiekből szervezzék meg a gyalogságot, a nemesekből pedig a lovasságot: „Tudvalevő, hogy eltérő fegyvernemhez eltérő emberek szükségeltetnek: lovasok és gyalogosok. Mivel a vidékiek sokkal kitartóbbak a nehéz terhek cipelésében, ezért a gyalogosharchoz őket sorozzuk be. A nemesség szolgáljon a lovasságban, ahol a lovak pótolják az emberi kitartás hiányát, amióta tudva levő, hogy a nemesek nem bírnak ki olyan dolgokat, amelyekhez a vidékiek hozzászoktak.”⁸⁵¹ A caputot azzal zárja, hogy nemesekből is lehetnek hatékony harcosok, akiket ki lehet képezni a nehéz páncél viselésére, vagy hogy kibírják a háborús hányattatást.⁸⁵² Hogy hogyan menjen végbe ez a kiképzés, azt a következő két caputból tudjuk meg.

- VI. (Azon katonai gyakorlatokról és tudásról, amelyek a legnagyobb előnyökkel járnak egy háborúban: futás, ugrás) A VI. caput elején Vegetius kérdése köszön vissza: „Mire lett volna képes a maroknyi római a hispánok tömegével, az afrikaiak ravaszágával vagy a görögök bölcsességével szemben?”⁸⁵³ Aegidius válaszában az áll, hogy a bölcsesség és a kiképzés volt a kulcsa a rómaiak fölényének, mivel egy kis létszámú, de jól képzett haderő felülmúl egy képzetlen tömeget. A következőkben pontról pontra veszi át a vegetiusi kiképzés lépéseit. Az első a menetelés, miszerint a katonának tudni kell lépést tartani, gyorsan és egyenletesen járni (Aegidius eltekintett a lépésszámoktól),⁸⁵⁴ továbbá a sorok és oszlopok közötti távolságot megtartani.⁸⁵⁵ A második az úzás, amelyet nemcsak gyalogosoknak, hanem lovasoknak is el kell sajátítani.⁸⁵⁶ Harmadikként sorolja Aegidius az ugrás gyakorlását, amelyet megtold azzal, hogy a lovasoknak az akadály fölötti ugratást is meg kell tanulniuk.⁸⁵⁷ Ez utóbbi Vegetiusnál ismeretlen volt.
- VII. (Mindezek mellett a következőket kell még gyakorolni) Aegidius további nyolc pontot ajánl az olvasó figyelmébe: nehéz terhek cipelése, gyakorlás karddal karóbabu ellen, gyakorlatok nehéz és könnyű hajítódárdával, íjakkal, parittyákkal, nehéz dobónyilakkal, mik a lóraszállás lépései és miért hasznos az úzás.⁸⁵⁸ Talán az itáliai városi milíciákról szerzett benyomásait sejtethetjük a háttérben azzal, hogy Aegidius némileg átalakította a

⁸⁵⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 5.

⁸⁵¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 5.

⁸⁵² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 5. Sherwood (1980) p. 234.

⁸⁵³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 1.) Megjegyzendő, hogy Vegetiusnál gallok szerepeltek: „Mire lett volna képes egyébként a maroknyi római a gallok tömegével szemben?”

⁸⁵⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 9.)

⁸⁵⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 26.)

⁸⁵⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 6-7. (Veg. *Epit.* I. 10.)

⁸⁵⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 9.)

⁸⁵⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 7. (Veg. *Epit.* I. 19, 11, 14-18, 10.)

vegetiusi caputok sorrendjét: előrehozta a nehéz terhek cipelését, és még néhány gondolattal megtoldotta az úszást. Egyébként a legtöbb esetben szorosán követte mesterét: a gyakorlófegyverek súlya az eredetiek kétszerese legyen, különös gonddal legyünk az íj tartására stb. Nem vette át Vegetius adatait (60 font terhet kell cipeltetni, a karóbábu 6 láb magasan emelkedjen ki a földből) és példáit (Mars-mezei gyakorlatok, Cato és Claudius tettei, baleári parittyások, Vergilius idézetét a teherhordás hasznáról), nem szólt a kiképzőkről, és nem igazán érti a dobonyíl funkcióját. A lóraszállítás lépéseit sem változtatta meg, vagyis nem mutatott olyan szintű érdeklődést a technikai részletek iránt, mint például Hrabanus. Kihagyta a teljes 13. caputot a harcgyakorlatokról, és a „Foglalat” II. 23. caputjától is eltekintett, amelyből hasznos információkat szűrhetett volna le a gyakorlatok pontosításához. Az úszásra visszatérve, azért is tartja hasznosnak az állandó úszógyakorlatokat, mivel nem mindig állnak rendelkezésre hidak, és a víz mélységével sem vagyunk mindig tisztában (nem vegetiusi). Végül a caput zárásaként megjegyzi, hogy ezen gyakorlatok részben lovasok, részben gyalogosok, vagy mindkét fegyvernem számára ajánlottak.⁸⁵⁹

VIII. (Azon dolgokról, melyek hasznosak az árokásásban, a földmunkákban és a táborerődítésben) Szintén egy „öszvércaputba” botlunk, amelyet Aegidius több caput egybegyűrésével alakított ki. A mondandó gerincét a „Foglalat” I. 21-25. caputjai adják, amelyeket megtoldott még az I. 13. caput catói gondolatával és a III. 8. caputtal, ahol Vegetius újra előhozakodott a táborerődítéssel. Jellemzése egyébként részletes: a tábor elsődleges célja a védelem, ahol a katonák nappal és éjszaka biztonságban érezhetik magukat, és még akkor is jól funkcionálhat, ha egy csatában visszavonulásra kényszerülnek; a táborhely kiválasztásához nagy szakértelem kell; a tábor méretét a katonák számához igazítsuk stb.⁸⁶⁰ Aegidius egy helyen mond ellen Vegetiusnak: ha a terep megengedi, akkor az uralkodó négyszögletű tábor helyett építesse kör alakút, mivel annak nagyobb a befogadóképessége. Vegetiusnál nem szerepel kör alakú tábor, úgyhogy ez az információ Aegidius saját tapasztalatán alapult. Viszont felhívja a

⁸⁵⁹ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 235-236.

⁸⁶⁰ A templomos lovagok regulája sokban emlékeztet Aegidius felsorolására, és hűen adja vissza a korszak táborverési szokásait, amelyek nagyfokú szervezettséget és szigorúságot sugároznak. Hasonlóan a rómaiakhoz, a templomosok között is a leghozzáértőbbek, vagyis a szállásmesterek (*fouriers*) jelölték ki a tábor pontos helyét, amelynek középpontját a nagymester sátra és a tábori kápolna képezte. (La régle du Temple 101-109. Bennett (1989) pp. 7-19.) Ezekhez viszonyítva rendezték el a sereget zászlóaljak szerint. (La régle du Temple 148.) A tábor formáját a csapatok aktuális létszáma szabta meg. A rómaihoz hasonló táborerődítést nem találunk, és inkább állandó lovasőrszolgálatok védték a bentlakókat. Például IX. Lajos egyiptomi hadjáratából hallunk erről (Joinville, II. 7.), vagy IV. Fülöp mons-en-pévèle-i csatájából (1305). Verbruggen (1952) pp. 176, 194.

figyelmét arra is, hogyha a négyszögletű tábor mellett dönt, akkor a kiszögelléseket könnyebben lehet védeni.⁸⁶¹ A táborerődítés átvétele azért is figyelemre méltó, mivel Aegidius volt az első, aki Vegetius óta ezt a kérdést újra felvetette.

- IX. (Mik a teendők a csata előtt) A caput egy általános összefoglaló a hadvezér csata előtti feladatairól. Jól ismert motívumok kerülnek elő, amelyeket Aegidius a „Foglalat” III. 9-14. részeiből merített: a hadvezér legyen tisztában: a létszámmal, mivel minél többen vannak, annál nagyobb az esélyük a győzelemre (részben vegetiusi);⁸⁶² harcosai hangulatával; egészségük állapotával; testük erejével; motiváltságukkal és bátorságukkal. Ha harcra kerül a sor, egy vezetőnek további hat intelmet is fejben kell tartania: mely csapatok létszáma a legnagyobb; melyek a legtapasztaltabbak; a legkitartóbbak; a legterhelhetőbbek; a legszorgalmasabbak és a legmerészebbek. Mindezeket túl ismerje: mely oldalon vannak a legjobb lovasok; a legjobb íjászok; kik a legéletrevalóbbak. Továbbá: legyen rálátása a csatamező jellegére; vegye figyelembe a természeti adottságokat (Nap állása, szél, por); az ellátási vonalakat; mely segédcsoportokra számíthat.⁸⁶³
- X. (A zászlók és jelvények hasznáról a háborúban; lovas- és gyalogostisztek) A tizedik caputal elérkeztünk a hadszervezethez. Hasonlatosan a táborerődítéshez, ez a caput is egyedi abban, hogy felidézi a római mintát, azonban kézzelfogható javaslatot nem tesz arra vonatkozóan, hogy a gyakorlatban mindezt hogyan lehetne hasznosítani. Az alapot a „Foglalat” II. 13-14. caputjai adják, ahol Vegetius a gyalogsági centuriákról és a lovassági turmákról értekezett. Aegidius kiindulópontja a bátorság, amely akkor a leghevesebb, hogyha a katonák rendben együtt harcolnak. *„De mivel a csata hevében rendezetlenné válnak, ezért régen a hadseregeket felosztották harcrendre és csapatokra, és mindegyiknek egy különleges jelvényt adtak, mely révén minden ember tudja, hogy hová tartozik. (...) Így tehát hadvezéreket, centuriókat, decanusokat és más tiszteket neveztek ki, mivel a hadsereg olyan, mint a test: ha a tagjai együtt akarnak működni, szükség van egy irányítószervre.”*⁸⁶⁴ Innentől kezdve Aegidius hosszas monológba fog a

⁸⁶¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 8. Vegetius akkor mondott hasonlót, amikor azt javasolta, hogy egyenes vonalú helyett építsünk beszögelléses falat. (Veg. *Epit.* IV. 2.)

⁸⁶² Aegidius Arisztotelésztől, és nem Vegetiustól vette át, hogy a nagyobb létszám a siker záloga. A római író nem a katonák számában, hanem azok felkészültségében bízott. (Veg. *Epit.* I. 1.)

⁸⁶³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 9. (Veg. *Epit.* III. 9-14.) Sherwood (1980) pp. 236-237.

⁸⁶⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 10. (Veg. *Epit.* II. 13, továbbá I. 26.) IV. (Szép) Fülöp uralkodása idején nem létezett állandó hadsereg, viszont a parancsnoki struktúra állandónak volt mondható. Ha összevontak egy nagyobb haderőt, a legfőbb parancsnoki poszt a királyt vagy a herceget illette meg. A vezérkart a királyi főlovászmester (*connétable de France*), a két marsall (*Maréchal de camp*) és a gyalogosok parancsnoka, a számszeríjászok mestere (*Maître des Arbalétriers*) alkotta. Egyikük sem volt hivatásos katona, noha életük nagy

centuriókról, és a decanusokról: honnan ered a nevük, melyiknek mi a szerepe, kikből lesznek a legjobb tiszték, milyen megkülönböztető jeleik vannak stb. Nem győzi nyomatékosítani, hogy a zászlóknak és jelvényeknek mekkora szerepük lehet egy csatában,⁸⁶⁵ továbbá azt, hogy egy tisztnek példát kell mutatnia az emberei előtt.⁸⁶⁶ Érdekesség, hogy a páncélzat és fegyverzet fényesítését a gyalogságra is vonatkoztatja, amit Vegetius csak a lovasokra értett.⁸⁶⁷ A részletekbe azonban ezúttal sem merült bele. Kihagyta a contubernium magyarázatát és a lovassági hadszervezetet (turma, decurio). Ha figyelembe vesszük a 13-14. századi francia hadszervezeti viszonyokat, ezen nem is kell csodálkozni. Aegidius célja nem az volt, hogy megreformálja a hadszervezetet, hanem hogy mintát adjon a hercegnek. Felesleges lett volna belebonyolódnia olyan dolgokba, amelyek már úgymint másképp működnek.⁸⁶⁸ Ehelyett inkább morális kérdésekre (a hadvezér viselkedése) és általános fogalmakra (szervezettség) összpontosított, amelyek még mindig megfontolandók lehetnek.

- XI. (Milyen megelőző lépéseket tegyen egy uralkodó a háborúban, hogy megelőzze menetvonalának megtámadását) Aegidius újra visszakanyarodik az ideális hadvezér bemutatásához. Nyolc gondolatban foglalta össze, hogy milyen óvintézkedést tegyen az uralkodó, ha csapatai ellenséges területen vonulnak át. Egy rövidebb, lényegretörőbb formában kapjuk vissza Vegetius III. 9. caputját: részletes útjegyzékek és térképek álljanak rendelkezésére; megbízható és hozzáértő vezetőket kell alkalmaznia;

részében katonai ügyekkel foglalatostkottak. Az alsóbb posztokon kisebb nemesek szolgáltak, akik ritkán vettek részt háromnál több hadjáratban. Általában külön parancsnoki láncot alakítottak ki a gyalogosok és lovasok számára, amelynek oka a lovasság nagyobb presztízseben, és a két fegyvernem eltérő taktikai szerepében rejlett. Bővebben: Nicolle-McBride (1991) p. 35.

⁸⁶⁵ A középkori zászlók ugyanazokat a feladatokat látták el, mint a római sasok: parancs kiadása táborverésre, táborbontásra, gyülekezésre, alakzatok felvételére stb. A középkori zászlókról bővebben: Jones (2006) pp. 101-109, Rogers (2010) I. pp. 120-121.

⁸⁶⁶ A példamutatás ókori és középkori szerepéről egy jól informált krónikás, Poitiers-i Vilmos tájékoztat minket, aki Caesart és Hódító Vilmost állította párhuzamba: „Caesar hírnevéhez és méltóságához elegendő volt az, hogyha egyszerűen csak parancsokat osztogatott a gallok vagy a britonok elleni háborúban: csak ritkán vett részt a harcokban. Ez bevett volt az ókorban, ahogy a Kommentárokból kitűnik. Vilmos számára sem dicsőséges, sem eredményes nem lett volna, ha az angolok ellen úgy osztogatott volna parancsokat, ha közben nem teljesíti lovagi kötelességeit úgy, ahogy eddigi háborúiban is tette. Mindegyik csatában a kardjával harcolt akár elsőként, akár utolsóként az első között.” (Guillaume de Poitiers *Gesta* 1. II. 40.)

⁸⁶⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 10. (Veg. *Epit.* II. 14) Sherwood (1980) p. 237.

⁸⁶⁸ A középkori francia haderő struktúrája folyamatosan változott. Hasonlóan a rómaihoz, a taktikai egységeket itt is az adott körülményeknek megfelelően alakították ki. Az összevonás után a hadsereget 3-4 *batailléra* osztották. Egy *bataille* több *conrois*-ból szerveződött, amelyben a lovagok nagy négyszög alakú csoportokban, 12-50 fős arcvonalhosszban, 3-8 sor mélységben álltak fel. Mivel a támadás ereje a kohézióban rejlett, ezért az alakzatban a lovasok nagyon szorosan, „kengyelt kengyelt érve” rohamozhattak. A 12-13. században a lovagokat sorolták a *conrois* első soraiba, a középsőkbe a vazallusok (*sergeants*) kerültek, míg az alakzat végét a fegyverhordozók népes csoportja biztosította, akik a tartaléklovakról vagy a tartalékfegyverekről gondoskodtak. A *conroi* kisebb egységei az *echielle* és a *compaigne* volt. A 13-14. századi francia és kereszties hadszervezetről bővebben: Nicolle-McBride (1991) p. 37, Verbruggen (1997) pp. 73-77, Nicolle-Hook (1988) pp. 25-26.

rendelkezzen megbízható emberekkel; az útvonala maradjon titokban; lovasaival derítse fel a környéket; az ellenséges támadás várható szakaszát a legjobb lovasokkal és gyalogosokkal biztosítsa; az egész menetet tartsa készenlétben. Itt megjegyyez egy korabeli közmondást: „*Aki biztosítja magát, az nem válik nevetség tárgyává.*” Nyolcadik pontként a hadvezérnek ismernie kell a terepet, mivel a gyalogosok erdős-mocsaras, a lovasok pedig sík területen hatékonyabbak, ha a málha védelméről van szó.⁸⁶⁹

XII. (A sorok megtartásának rendje) A cím csak részben fedi a *caput* tartalmát, mivel Aegidius itt vonta össze azokat a részeket, ahol Vegetius a csataformációról, az alakzatokról és ezek ellenszereiről értekezett. Először a „Foglalat” I. 26. *caputjának* lényegét idézi, mely szerint egy ütközetben minden egyébnél fontosabb az, hogy a katonák megtartsák a harcrendben megállapított térközöket (viszont nem részletezte a mélységet vagy az arcvonal hosszát, ahogy azt Vegetius oly lelkesen tette). Továbbá tudniuk kell, hogy hogyan duplázzák vagy felezzék meg a sorokat, vagy hogy hogyan formázzanak háromszöget (*trigonum*, a vegetiusi „ék”) és négyszöget (*quadratum*).⁸⁷⁰ Az egész jellemzés hű tükörképe a vegetiusi gondolatoknak, egy dolgot leszámítva: Aegidius az elhangzottakat nemcsak a gyalogosokra, hanem a lovasokra is leképezte, mivel többször is a mondatokba építette az *equites ut pedites* (lovasok, ahogyan a gyalogosok is) szókapcsolatot.⁸⁷¹ A következőkből érezhető, hogy végig erre hegyezte ki a mondanivalót. Az első könyvből átugrik a harmadik könyv derekához, részletesen megmagyarázva a formációkat. Egyetért Vegetiusszal abban, hogy a négyszög egy veszélyes védekező felállás, viszont ő már nem írta oda, hogy csaknem mindig így szoktak csatázni, mivel a lovasságból nem érdemes négyszöget képezni, ha védelemre szorulnak.⁸⁷² Aegidius a négyszög helyett inkább a kört (*rotunda*) preferálja és ez azért érdekes, mivel Vegetius hat főalakzata között nincs ott a kör.⁸⁷³ Ugyanez vonatkozik az

⁸⁶⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 11. (Veg. *Epit.* III. 6.)

⁸⁷⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* I. 26.)

⁸⁷¹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 238. Az a frank taktika, miszerint a lovasokat leszállították a nyeregből, nem volt ismeretlen a későbbiekben sem. Például az 1106-ban lezajlott tinchebrai-i csatában I. Henrik és ellenfele, Normandiai Róbert is lenyergeltette a lovagjait, és beállította őket a gyalogosok közé (további példák: Lot (1946) I. pp. 316-318). Vagyis lehetséges egy olyan interpretáció, hogy Aegidius a gyalogosok közé betagozott gyalogos lovasokra vonatkoztatta a *caputot*. Viszont Hrabanusszal ellentétben ő nem tett egyértelmű utalást erre a jelenségre, vagyis azt kell feltételeznünk, hogy lovagokra gondolt. Így persze néha értetlenül állunk azon lovassági manőverek előtt, amelyeket Vegetius a gyalogságra értett.

⁸⁷² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* III. 20.) Vö. 399. lábjegyzet.

⁸⁷³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* III. 20.) Természetesen Vegetius is ismerte a kört, mint védekező formációt, de az I. 26. *caputban* szólt róla az alakzátváltások kapcsán. A korszakban főleg a defenzív gyalogsági taktikára építő svájci, skót vagy flamand gyalogosok vették fel a „korona” alakzatot, amelyben körbeálltak és pikáikat kitarították. Bővebben: Contamine (1984) p. 231, Paddy (1995) pp. 192-3. *Chronicon comitum Flandrensium* I. 198-199.

ollóra (*forfex*) és a háromszögre: ha támadást határoz el a vezér, akkor „*az alacsonyabb rangú seregtestek formáznak ollót, a magasabb rangú egységek pedig háromszöget.*”⁸⁷⁴

Az olló és a háromszög tehát nem mint kiegészítő taktikai elem, hanem mint elsődleges csataformáció jelenik meg. Noha nem mondja ki nyíltan, de valószínűnek látszik, hogy az itt leírtakat a lovassági manőverekre értette.⁸⁷⁵ A többi alakzattól (ferde ék, gyenge centrum, súlyozott ék) eltekintett.

XIII. (Nevetség tárgyává váltak azok, akik a háborúban vágva sebeztek, mintsem szúrva) A *caput*-ban Aegidius egy korábbi ígéretét teljesítette, miszerint még szólni fog arról, hogy miért érdemesebb szúrni, mint vágni. „*Kinevették azokat, akik inkább vágtak, mintsem szúrtak, ahogy azt a rómaiak csinálták.*”⁸⁷⁶ A továbbiakban öt *pontra* épülő, igen körülményes leírásban adja vissza Vegetius nyúlfarknyi I. 12. *caput*-ját. Az indokokat még egy *sajáttal* is kiegészítette: azért érdemesebb szúrni, mivel a vágás komoly fáradságot okoz.⁸⁷⁷ Noha érezhetően nagyon fontosnak tekintette a *caput* tárgyát, mégse merült bele a kardok világába. Belegondolva, hogy a korszakban hányféle szúró- és vágókard volt forgalomban, inkább szöveghű, mintsem aktuális kívánt lenni.

XIV. (Ami az ellenségnek hasznos az nekünk káros és fordítva) A cím a „Foglalat” III. 26. *caput*-jának (A hadviselés általános szabályai) egyik mondatából származik. Aegidius a „Foglalat”-ból egybegyűjtötte azokat az információkat, amelyek erősebbé teszik az ellenfelet, és hogy hogyan kell ezeket hatástalanítani. Újdonságot nem árul el, mivel ezen dolgok nagy részét más kontextusban már korábban bemutatta: ha az ellenség harcedzett, nehezebb a sorait megbontani; az ellenség a saját területén előnyt élvez; mit tegyünk, ha az ellenség ereje ismeretlen, ha kelepécét állítottak nekünk stb.⁸⁷⁸ Az egyetlen eltérést a *caput* végén találjuk: Aegidius azt írja, hogy az ellenség erős, ha jó a katonai morál közöttük, és összetartja őket a küzdőszellem.⁸⁷⁹ „*Ezért egy bölcs hadvezérre vall, ha az ellenségben az egyenetlenség magvát hinti el. Noha Vegetius javasolja ezt, a gyakorlat azonban nem helyeselhető, mivel ellentétes a jó erkölccsel.*”⁸⁸⁰ Itt nyilvánvalóan Aegidiusnak a lovagi erkölcsök iránti érzékenysége szólalt meg.⁸⁸¹

⁸⁷⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 12.

⁸⁷⁵ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 239. A lovassági manővereket gyakorlati tapasztalatok is inspirálhatták, például támadásnál a négyszög vagy az ék. Egy lovassági körnek például a málna védelmében volt szerepe, és ugyanilyen elven az ellenséget is körbe lehetett venni.

⁸⁷⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 13. (Veg. *Epit.* I. 12.)

⁸⁷⁷ Sherwood (1980) p. 239.

⁸⁷⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 14. (Veg. *Epit.* I. 6; III. 6-12, 14, 18, 22; IV. 27.)

⁸⁷⁹ Sherwood megállapítása. Sherwood (1980) p. 239.

⁸⁸⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 14. (Veg. *Epit.* III. 10.)

⁸⁸¹ Sherwood megfogalmazása. Sherwood (1980) p. 240.

- XV. (Katonai manőverek, visszavonulás) A caput elején a gyalogosokat igyekszik ellátni néhány instrukcióval: ha hajítófegyverrel támadnak, akkor először a bal lábukkal lépjenek, majd ezt kövesse a jobb; ha közelharcra kerül sor, először a jobb lábukkal lépjenek ki, hogy fedezzék az oldalukat.⁸⁸² Ezután Arisztotelészre támaszkodva hosszú elméleti fejtegetésbe kezd az emberek és állatok testének jobb oldaláról, ahonnan a mozdulat elindul.⁸⁸³ Gyakorlati példának ide csatolta be a visszavonulást és a menekülést, amelyeket változtatás nélkül vett át Vegetiustól: a megvert ellenséget hagyni kell elmenekülni, nehogy kétségbeesésében új erőre kapjon; egy jó hadvezér mindig hagy menekülési útvonalat saját csapatainak is; hogyan vonuljunk vissza az ellenség orra előtt, ha nem akarunk harcba bocsátkozni.⁸⁸⁴
- XVI. (A legjobb alkalom és mód városok és erődök ostromára) A 16-22. caputokat Aegidius az ostromharcászatnak szentelte.⁸⁸⁵ A téma bevezetéseképpen megállapítja, hogy a hadművészetet négy területre osztják fel: nyílt mezei összecsapásra (*campestre*), ostromra (*obsessio*), várvédelemre (*defensio*) és tengeri hadviselésre (*navale*).⁸⁸⁶ Ezzel máris eltér Vegetiustól, aki szerint a hadművészet három összetevője a gyalogság, a lovasság és a tengeri hadviselés.⁸⁸⁷ Vegetius szerint az ostromot kétféleképpen tudjuk megvívni: blokáddal és rohammal.⁸⁸⁸ Aegidius talán ismét az itáliai gyakorlat hatására jobban kibontotta ezt a képet: „Az ostromnak három módozata létezik: kiszomjaztatás, kiéheztetés és roham.”⁸⁸⁹ Az első módszer alapját Vegetius hasonló témájú caputja képezi (kutak, vízvezetékek, ciszternák) azzal a különbséggel, hogy ő a védők szemszögéből mutatta azt be.⁸⁹⁰ Sajátos a kiéheztetés leírása is, hiszen abban Aegidius arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy az ostromlók mennyire függenek az ellátási vonalaiktól. A „Foglalat” negyedik fejezetében erről konkrétan nem volt szó. Vegetius itt is inkább az ostromlottak nézőpontjából tett javaslatot: „(...) minden táplálékot és élelmiszert a leggondosabban a falak között kell elhelyezni.”⁸⁹¹ Valószínű, hogy ihletet a III. 3. caput adhatott (Milyen gonddal kell eljárni az élelem és takarmány beszerzésében és biztosításában), amelyből Aegidius kiemelte Vegetius egy klasszikus mondását: „Az

⁸⁸² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 15. (Veg. *Epit.* I. 20.)

⁸⁸³ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 240. Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 15. (Arist. *Inc. Anim.* 4.)

⁸⁸⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 15. (Veg. *Epit.* I. 21, 25, 22.) Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 240.

⁸⁸⁵ Sherwood (1980) pp. 241-248.

⁸⁸⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 16.

⁸⁸⁷ Veg. *Epit.* II. 1.

⁸⁸⁸ Veg. *Epit.* IV. 7.

⁸⁸⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 16.

⁸⁹⁰ Veg. *Epit.* IV. 10.

⁸⁹¹ Veg. *Epit.* IV. 7.

*éhség kegyetlenebb, mint a kard.*⁸⁹² Aegidius a caputot néhány önálló gondolattal zárja: „Nyáron fogjunk ostromba, miután a tavalyi ellátmány elfogyott, és az ostromlottak nem aratták le az az évi termést (...). Továbbá akkor, amikor kevés eső híján nem tudják feltölteni a ciszternákat (...) és akkor, amikor az ostromlókat nem hátráltatja a rossz időjárás.”⁸⁹³

- XVII. (Hogyan kell várakat ostromolni és hogyan kell veszélyes rohamokat indítani a várak alatti vájatokban) Itt az ostrom harmadik pontja, a roham mikéntje kerül hosszabb kifejtésre, amelyet Aegidius megtoldott egy szintén klasszikusnak mondható ostromtechnikával, az aknaással.⁸⁹⁴ Nemcsak az ostromlottaknak, hanem az ostromlóknak is előkészületeket kell tenni a védelemre, hiszen a védők bármikor kitörést hajthatnak végre: „Ezért az ostromlók lőtávolságon túl árkot vonnak, és azt nemcsak sánccal, hanem cölöpökkel és kis tornyokkal is megerősítik, hogy ellenálljanak a városból kitörőknek.” Vegetius ezt „kis mellvédnek” (*loricula*) nevezte.⁸⁹⁵ Aegidius így folytatja: „Van egy általános módja annak, hogy visszaverjük a falakon harcoló védők támadásait: követőkkel, íjászokkal, kődobálással és parittyásokkal tisztítsuk meg a falat, majd támasszuk fel ostromlétrákat.”⁸⁹⁶ Vegetius ugyanezen mondatát arra értette, hogy először ostromtornyokat tolnak a falhoz, majd pedig abból lönek a parittyások, az íjászok (továbbá az íves nyíllövészek, a dárdavető korbáccal és ólomgolyós korbácsokkal). Ugyanakkor szerinte az ostromlétra bevetése túl veszélyes.⁸⁹⁷ Utóbbtól eltekintett Aegidius (csakúgy, mint például a „hárfá”-tól, vagy a „gém”-től), vagyis támogatja az eszköz használatát. További három lehetősége van az ostromlóknak a vár vagy város elfoglalására: aknaásás, nagy és nehéz kövek kilövésére alkalmas hajítógépek, illetve ostromszerkezetek használata. A caput végén az aknaásás kerül terítékre, amelyben Vegetius módszerei köszönnek vissza, néhány apróságtól eltekintve: olyan helyen vagy épületben kezdjük ásni, amely kiesik az ostromlottak látómezejéből, továbbá ne lássák a kivájt föld hordására utaló jeleket sem.⁸⁹⁸
- XVIII. (Milyen követők vannak, és hogyan támadják meg ezekkel a várakat és városokat) A 18. caput Aegidius önálló alkotása, amelyben leginkább kézzelfogható a „Foglatat”

⁸⁹² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 16. (Veg. *Epit.* III. 3.) Vegetius mondata: „Az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál.”

⁸⁹³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 16.

⁸⁹⁴ Bővebben: Nicolle (2002) p. 40, Rogers (2010) III. pp. 268-269.

⁸⁹⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 17. (Veg. *Epit.* IV. 28.)

⁸⁹⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 17.

⁸⁹⁷ Veg. *Epit.* IV. 21.

⁸⁹⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 17. (Veg. *Epit.* IV. 24.)

megreformálása. Aegidius teljesen eltekintett Vegetius „tüzérségétől”, és tömör leírást adott a korszakban használt *trébuchet*-kről.⁸⁹⁹ Folytatva az előző *caput*ban megkezdett gondolatmenetet az ostromfajtákról, úgy gondolja, hogy „*mivel néhány falat mély árokkal és vízzel vettek körül, vagy sziklára építettek, amelyek ellenállnak az aknaásásnak, ezért ezeket csak hajítógépekkel vagy egyéb ostromszerkezetekkel lehet megtámadni.*”⁹⁰⁰ Aegidius a *trébuchet* (*trabutio*) négy fajtáját mutatja be. Mindegyik lövedéke egyszerű kő, azonban ahogy ő mondja „*aszerint különböztetik meg őket, hogy hogyan lövik ki a követ.*” Az első, amelyet Aegidius *trabucium*nak hív, a mai köztudatban leginkább elterjedt változat. Ebben az ellensúly doboza rögzített, amelyet homokkal, kövel, földdel vagy vassal töltöttek meg.⁹⁰¹ „*Az összes ostromgép közül ez lő a legpontosabban, mivel az ellensúlyt mindig egyformán veti vissza. Éppen ezért mindig ugyanúgy hajít, és olyan pontosan tud ütni, ahogy egy tű szúr. Vagyis ha ezzel kell eltalálni a célt, pontosan kell irányozni, hogyha túlságosan jobbra, vagy túlságosan balra lő. Ha túlzottan magasra lő, akkor vagy távolabbra kell helyezni a célponttól, vagy nehezebb követ kell tenni a kosarába, amit nem tud annyira felemelni. Ha alacsonyan lő vagy közelebb kell vinni, vagy könnyebb követ kell beletenni. Mindig olyan súlyú követ kell használnunk, amivel meghatározott pontossággal lehet lőni a célra.*” A második az ún. *biffa* (*bypha*), amelyen az ellensúly mozgatható: „*Az ostromgép egy másik fajtájánál lehet mozgatni az ellensúlyt a zászló és a gém irányába, a gémen keresztül. A rómaiaknál ezt a gépet *biffának* nevezték [sic!] a harcosok. Ez abban tér el a *trabucium*tól, hogy az ellensúly mozgatható a gémen, és bár a mozgás törvénye szerint erősebben lő, mégsem mindig egyformán. Éppen ezért nagyobb, de kevésbé pontosan üt.*” A harmadik a *tripantum*: „*Van az ostromgépeknek egy harmadik típusa, amit *tripantum*nak neveznek. A gémjén van egy mozgatható ellensúly, amit a gém körül lehet forgatni. Így tehát a rögzítetlen súly miatt*

⁸⁹⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 18. A középkor egyik legnagyobb találmánya a nagyméretű kötömböket nagy távolságra hajítani képes, bonyolult mechanikai szerkezetű ún. *trébuchet* (követőgép). A *trébuchet*-t az arabok vették át a kínaiaktól, és a 12. században bizánci közreműködéssel terjedtek szét nyugaton. Két alapvető típusról és számtalan változatról tudunk. Az első szerint (a mai szakirodalomban *traction trébuchet* - „köteles” követő) a gép csapórúdját 2:1 arányban rászerezelték a faváz keresztirányára, amely így mérlegszerűen mozoghatott rajta. A rúd egyik végére egy feszesen rögzített parittyát kötöttek, amelynek zsákjába vagy kanalába került a lövedék, a másik végén pedig kötelek lógtak le. Parancsra kioldották a parittyát rögzítését, mialatt a katonák lerántották hátul a köteleket, így a parittyát hirtelen felemelkedett és kilőtte a lövedéket. Ez Aegidius negyedik típusú követőjéhez (*mangonel*) hasonlatos leginkább. A *trébuchet* másik fajtája az ellensúly elvén működött (*counterweight trébuchet* - ellensúlyos követő). Ide sorolható az Aegidius-féle *bypha*, *trabucium*, és *tripantum*. A *trébuchet*-ékről az irodalom szinte kimeríthetetlen. Három nagyon alapos tanulmány a témáról: K. Nossov - V. Golubev: *Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics* Lyons Press, London, 2005. Chevedden (2000) pp. 71-116, Saimre (2006) pp. 61-80.

⁹⁰⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 18. Vegetius az aknaásás ellen javasolta a vizesárok építését. (Veg. *Epit.* IV. 5.)

⁹⁰¹ Chevedden (2000) p. 101, Rogers (2010) III. pp. 267-268.

pontosabban céloz, mint a biffa. Ugyanakkor a mozgékonyan forgatható súly miatt távolabbra lő, mint a trabucium.” „Az ostromgépek negyedik típusa esetében az ellensúly helyett kötelek lógnak, melyeket emberi kézzel és erővel lehet húzni. Ez a fajta ostromgép nem lő olyan nagy köveket, mint a korábbi három. De éppen ezért nem kell annyi idő az újratöltéséhez, mint az előbb említetteknél. Vagyis többet és gyorsabban lehet vele lőni, mint az előzőekkel.”

Aegidius interpretációja a *trébuchet*-kről azért tűnik saját kreációnak, mert ezt a fajta felosztást más forrással nem tudjuk alátámasztani. Mivel már a korszakban is megszámlálhatatlanul sok névvel illették a *trébuchet*-ket (*blida*, *bricola*, *couillart* stb.), amelyek felépítése országonként is eltért egymástól, ezért nem egyszerű beazonosítani Aegidius ostromgépeit. Technikai kifejezései talán a 13. századi Itáliában voltak relevánsak, és nem vonatkoztathatók Európa más területeire, ahol nem választották el egymástól ilyen szigorúan a rögzített és mozgatható ellensúlyú *trébuchet*-ket.⁹⁰² Leírása egyébként jól követhető: a *trabucium* volt a legpontosabb, mivel nehezéke fix volt; a *biffa* ellensúlyát mozgatni lehetett a csapókaron fel-le, ami nagyobb erőt kölcsönzött neki, viszont ponttalanabban célzott; valószínűleg a *tripantum* nehezékét a csapókar körül lehetett forgatni, és emiatt lőhetett a legtávolabbra. A negyedik gépnek Aegidius nem adott nevet. Azt írja, hogy ellensúly helyett kötelekkel, pusztán emberi erővel viszik át az erőt (*quod loco contraponderis habet funes, qui trabuntur per vires et manus hominum*). Aegidius talán a perzsa eredetű *mangonel*-ről beszél, amelynek csapókarjáról kötelek lógtak le. A négy közül ennek a hatékonysága lehetett a legkisebb, viszont tűzgyorsaságban felülmúlta a többit.

- XIX. (Hogyan kell a városok és erődök falainak vonalát erővel támadni különféle ostromszerkezetekkel) A *trébuchet* egy látványos és igen pusztító fegyver lehetett, viszont önmagában mégsem volt elég ahhoz, hogy megadásra késztesen egy várat vagy erődített települést. A finomabb hadmozdulatokhoz, például házak vagy lakótornyok bevételéhez a középkorban is szükség volt kisebb ostromszerkezetekre. Aegidius négyfélét sorol fel: faltörő kosok (*aries*), „lugas”-ok (*vinea*), mozgó ostromtornyok (*turris*) és „kagyló”-k (*musculus*). A leírások mindegyike szorosan követi Vegetiusét: miben tér el a „teknős” (*testudo*) a „sarló”-tól (*falx*), a „lugas”-ok az aknaásók védelmét

⁹⁰² Chevedden (2000) p. 101.

szolgálják, milyen funkciói vannak az ostromtoronynak (Aegidius a pontos számadatoktól eltekint az utóbbi két szerkezet esetében) és a „kagylók”-nak.⁹⁰³

A caput legérdekesebb része a távolságmérés leírása, amely Vegetius hasonló tartalmú caputján alapszik.⁹⁰⁴ Ez az egyik legjobb bizonyíték arra, hogy Aegidius gyakorlati hasznát is kívánt adni a *De regiminé*nek. A falmagasság lemérésének két módját ismerhettük meg. Az első módszer, miszerint egy könnyű zsinórt kötünk egy nyílvevesszőhöz, kilőjük, majd lemérjük a zsinór hosszát. Ez, noha elég zavarosan, de megjelenik Aegidiusnál is.⁹⁰⁵ A másik lehetőség ugyancsak vegetiusi, amely szerint egy viszonyítási pont (például egy mérőléc) árnyékának hosszát összevetjük a várfal árnyékának hosszával.⁹⁰⁶ Aegidius szóhasználata ezúttal is igen tekervényes, azonban mégis figyelmet érdemel annak fényében, hogy interpretációja kifinomultabb, mint Vegetiusé. Ez fokozottan igaz a harmadik módszer leírásában, amelyet saját kútfőből merített. Eszerint felhős napokon is meg lehet állapítani a várfal magasságát: egy ember lefekszik a földre lábbal a várfal felé, és egy vele azonos nagyságú lécet állítanak a lába mellé. Addig mozog előre és hátra, amíg a szemével úgy nem látja, hogy a léc csúcsa egy szintbe nem kerül a várfal csúcsával.⁹⁰⁷ A példa ismertetése jól jelzi, hogy Aegidius valamilyen szinten tisztában volt a háromszögekkel és az arányokkal.⁹⁰⁸ Továbbá ez azt is bizonyítja, hogy a római mintát tovább lehetett fejleszteni.

XX. (Hogyan kell a várakat és városokat felépíteni, hogy azokat ne lehessen könnyen bevenni)
A 20-22. caputokban Aegidius visszakanyarodik a várvédelemhez, és összeszedi az eddig még nem ismertetett javaslatokat. A 20. caputban öt lépést tanácsol ahhoz, hogy az erődítések és a védvonalak ellenálljanak egy támadásnak.⁹⁰⁹ Mind az öt példa vegetiusi, amely közül egyet saját tapasztalattal is kiegészített. A legideálisabb, ha a vár vagy város magaslaton épült, esetleg tenger vagy mocsár védi. Ha mindez nincs, akkor erős emberi munkával és hozzáértéssel pótolni lehet a természetes erődítés hiányát.⁹¹⁰ Aegidiusnál is

⁹⁰³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 14-15, 17, 16.)

⁹⁰⁴ Sherwood (1980) pp. 243-244.

⁹⁰⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 30.)

⁹⁰⁶ Aegidius és Vegetius egy egyszerű matematikai tételről, a párhuzamos szelőről beszél. Ha például egy fal 80 méteres árnyékot vet, és veszünk egy 2 méteres botot, amelynek árnyéka 2,8 méter, akkor a fal $2 \times 80 / 2,8$, azaz 57 méteres. A mérés csak akkor lehet pontos, ha a botot pontosan az árnyék határába szúrjuk.

⁹⁰⁷ Ez a trigonometrikus magasságmérés, amikor is a keresett magasságot egy derékszögű háromszög egyik befogója alapján kapjuk meg. Ehhez ismerni kell a befogó hosszát (ez a várfal és a mérőléc közti távolság), és a derékszöggel szembeni befogó és átfogó közti szöveget (a földön fekvő személy által látott sík és a léc csúcsa közti szög). Kvadránssal megmérték a szöveget, majd szögfüggvénnyel kiszámították a várfal magasságát.

⁹⁰⁸ Sherwood (1980) p. 245.

⁹⁰⁹ Sherwood (1980) pp. 245-246.

⁹¹⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 1.)

dominál a beszögelléses falak építése (legyező alakú saroktorony),⁹¹¹ és a földszánt (terrata) felhúzása. Utóbbinál mindketten azt vallják, hogy nagy szerep jut a döngölt földnek (terra depressa), amelyet két válaszfal közé szokás önteni (Aegidius szerint a döngölt föld még tornyok felhúzásakor is hasznos). Vegetius szerint a döngölt földdel megerősített falat még akkor sem lehet áttörni faltörő kossal, ha már a fal köveit szétrombolták.⁹¹² Aegidius némileg eltér mesterétől: „A döngölt fal ellenáll még azoknak a követő gépeknek [trébuchet] is, amelyek egész kőfalakat képesek ledönteni. A döngölt föld puhasága miatt képes felfogni a lövedéket, és nem azért mert szilárd.”⁹¹³ A negyedik és ötödik pontban a kapurostélyokra, a kapuk védelmére és az ároképítésére tesz javaslatot.⁹¹⁴

XXI. (Milyen feladataik vannak a városoknak, az erődöknek és általában mindenkinek, ha ellene ostrommal készülnek) A caputban megemlített instrukciók részben már ismertek: halmozzunk fel élelmet, és józanul osszuk azt be; a környező területeken el kell pusztítani azokat a nyersanyagokat, amelyek az ostromlók segítségére lehetnek; tartsuk a vágóállatokat a városban; a harcra alkalmatlanokat távolítsuk el.⁹¹⁵ Aegidius még beveszi a sorba a sózott húst továbbá a kölest: „Halmozzunk fel kölest is, amely a szemesek közül a legtávolabb eláll.” Ugyanakkor ismételten visszatér a vízellátásra (kutak, ciszternák stb.), viszont Vegetiuson kívül Arisztotelész *Meteorologica* című könyvét is segítségül hívta. „Friss sót úgy nyerhetünk, hogy egy szűrő száját viasszal eltömjük, majd a szűrőt beletesszük a tengerbe. A viason keresztül csepegő víz édes lesz, a földes dolog pedig, ami a vizet sóssá teszi, kiválik a szűrő szájánál.”⁹¹⁶ A caput végén Aegidius felsorolja azokat az anyagokat, amelyeket a védőknek ostrom esetén készletben kell tartaniuk: bor, ecet, olaj, szén, vasak, kövek, tartalékfegyverek stb.⁹¹⁷ A listát még felfrissíti a porlasztott mésszel, amelyet nagy korsókban tárolnak, és ezeket ledobva a falról megvakíthatják a támadókat. Aegidius elmesélte azt a történetet is, amikor a követőkhöz nem volt elég ideg, és a római nők levágták a hajukat, hogy a férjek megjavíthassák a szerkezeteket.⁹¹⁸

⁹¹¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 2.) Vö. 420. lábjegyzet.

⁹¹² Veg. *Epit.* IV. 3. Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) p. 245.

⁹¹³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 20.

⁹¹⁴ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 4-5.)

⁹¹⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* IV. 7; III. 3.) Sherwood (1980) p. 246.

⁹¹⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* IV. 10; III. 3, Arist. *Met.* II. 3.)

⁹¹⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* III. 3; IV. 8-9.)

⁹¹⁸ Sherwood (1980) p. 247.

- XXII. (Hogyan védekezzünk az aknaásók, a követők és egyéb ostromszerkezetek ellen)⁹¹⁹
Aegidius két cselet emleget az aknaásók ellen. Az első, miszerint mély, vízzel teli árokkal vegyük körbe a várat, Vegetiustól ered.⁹²⁰ A második egy saját történet, amelyet sajnos nem fejtett ki részletesen: „(...) *ha tudjuk, az ostromlók alagútjait eláraszthatjuk vízzel, de még vizelettel is lehetséges, ahogy ezt napjainkban sok ember próbálgatja.*” A követőket négyféleképpen ártalmatlaníthatjuk: hirtelen kirohanást intézünk a gépek ellen; egy éjszakai támadásban emberek ereszkednek le kötélén a falakról; bevethetünk tüzes nyilakat (Aegidius itt részletesebb: a nyilakat kénnel, olajjal és viasszal teszi gyúlékonyá).⁹²¹ A negyedik eljárás megint csak saját: „*A falakon belül mi is tartsunk követőket, amelyeket láncokkal rögzítenek, és amelyeknek kanalaiból tűzvörös vasgolyók lövellnek ki.*”⁹²² Az ostromtornyok semlegesítésével kapcsolatban arra a következtetésre jut Aegidius, hogy vagy ássunk nekik aknát, vagy pedig „lassózzuk” meg őket *lupusszal*, amelyet Vegetius a faltörő kos befogásához javasolt.⁹²³
- XXIII. (Hogyan épül fel a haditengerészet, hogyan viselkednek a hajók háborúban és hogyan irányítják őket) A *De regimine* zárócaputja a haditengerészetbe nyújt egy rövid betekintést.⁹²⁴ Aegidius ugyanazt mondja, mint Vegetius: „*Nem szükséges hosszan értekezni róla, mivel már sok olyan dolgot előadtunk, amely a haditengerészetre is vonatkozik.*”⁹²⁵ Szó ami szó, a legminimálisabb információkra szorítkozhatunk, amelynek csak egy szelete saját közlés, a többi mind vegetiusi. Aegidius kihagyta a már nem aktuális caputokat (tengeri háborúzás szabályai, parancsnokok, liburnák), és csak a faanyag kivágásánál csatlakozik be a „Foglalat”-ba: kivágásra és szárításra a legalkalmasabb hónapok a július és az augusztus.⁹²⁶ Eltekint a szelek fajtáitól, az időjárási jelenségektől, a hajózási körülményektől, és inkább a tengeri fegyvereket és taktikát boncolgatja: „*A tengeri harcmodor hasonló a szárazföldihez, kivétel, hogy a harcosoknak nehezebb páncélzatot kell viselniük.*”⁹²⁷ A legfontosabb támadási elveket osztja meg velünk: gyúlékony anyagokkal teli korsókat (*incendarium*) kell az ellenséges hajó oldalához csapni (Vegetius ezt nyilakkal javasolta); ha nyílt csatára kerül a sor,

⁹¹⁹ Sherwood (1980) pp. 247-248.

⁹²⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 5.)

⁹²¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 28, 18.) Vö. 441. lábjegyzet.

⁹²² Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 22. Aegidius leírása itt saját megfigyelésén alapulhatott. Feltételezhetően *trébuchet*-kről van szó. A lövedéket az előző caputban említett gyúlékony anyagokkal kenhették be, amelyektől az lángra kapott.

⁹²³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 20, 23.) Sherwood (1980) p. 247.

⁹²⁴ Sherwood (1980) pp. 248-249.

⁹²⁵ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 31.)

⁹²⁶ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 36.)

⁹²⁷ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 44.)

akkor könnyen elrejtőzhetünk a szigetek között; az ellenséget űzzük a part felé; a keresztgerendáról faltörő koshoz hasonló rudat lógathatunk le; szigonyok (*saggita*) és a *falx* használata.⁹²⁸ Néhány látványos elemmel is fűszerezi a taktikát: mézporral teli korsókat dobjunk át az ellenséges hajóra, hogy a tengerészek megvakuljanak; ugyanezt tegyük néhány korsó folyékony szappannal, így az ellenség elcsúszik a fedélzeten és beleesik a tengerbe; lékeljük meg az ellenség hajóját. Aegidius szerint utóbbi a legveszélyesebb. Zárásképpen egy rövid monológot tart arról, hogy mi teszi a háborút háborúvá.

Összefoglalás

A 12-13. században a feudális monarchiák megszilárdulásával párhuzamosan egyre jobban megnőtt az igény arra, hogy az uralkodókat és a trónörökösöket tudatosan készítsék fel az államügyek gyakorlására, az uralkodói feladatok teljesítésére. A tanításhoz és tanuláshoz a kulcs egy ókori gyökerekkel bíró irodalmi-didaktikai műfaj, a *királytükör* volt. Ebben a fejezetben azt vizsgálatuk meg, hogy az érett középkor királytükreibe miért, hogyan és milyen mértékben kapott szerepet Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkája. Mivel a korszak filozófiai és teológiai gondolkodására, ebből következően a pedagógiai elvekre és az államelméleti kérdésekre nagy hatást gyakorolt Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése, ezért élesen elkülönültek egymástól azok a királytükörök, amelyeket a korpusz újrafelfedezése előtt és után írtak.

John of Salisbury politikaelméleti esszéje, jogi és filozófiai példatára, a *Policraticus*, nem egy klasszikus értelemben vett királytükör. Mégis bátran beállítható azon erkölcsi-didaktikai értekezések sorába, amelyeknek gyökerei a Karoling reneszánszig nyúlnak vissza. Sedulius Scottushoz hasonlóan, Salisbury is klasszikus és bibliai példákat felsorakoztatva igyekezett mintát adni az uralkodónak illetve a jövőbeni állami vezetőknek hivataluk gyakorlására.⁹²⁹ Célként az lebegett előtte, hogy az uralkodó karakterén keresztül megreformálja az állami hatalmat megtestesítő, erkölcsileg és politikailag züllött királyi udvart, és ebből következően a társadalmi és gazdasági viszonyokat felügyelő államhatalmat. Salisbury világosan felismerte a 4. századi római, illetve a 12. századi angol társadalmi és politikai problémák közötti hasonlóságokat, így kézenfekvő volt, hogy Vegetiust tette meg egyik fő forrásának. Salisbury

⁹²⁸ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 44-46.)

⁹²⁹ Megjegyzendő, hogy a Sedulius Scottus címzettje II. Lothár volt, míg Salisbury *de jure* Thomas Becketnek, *de facto* az angol udvarnak szánta a *Policraticust*.

bevallotta, hogy nem szándéka egy átfogó, a hadművészet minden területét érintő esszé megírása, hiszen a témában ezt már mások megtették.⁹³⁰ Azonosulva Vegetius szellemével, csakis azokra a részekre hagyatkozott, amelyekben a mester a régi idők dicsőségét szembeállította az utódok jelenkori, elkorcsosult gyakorlatával: szerencsejátékosok, élvhajászok, az asztalfőn ülő kérkedő katonák, alkalmatlan nemesek stb. Ez persze nem azt jelenti, hogy Salisbury érzéketlen lett volna a katonai kérdések iránt. „*A hadtudomány táplálja a küzdőszellemet (...)*” - ahogy ő is mondta. Az újoncozás vagy a kiképzés aprólékos átvétele is arra enged következtetni, hogy a maga módján érdekelte a hadszervezés. Világosan felismerte - szinkronban Vegetiusszal - hogy az általános társadalmi reformok feltétele a hadügyek megújítása.

A *Policraticus* újszerűségének egyik kulcsa a reformokba vetett töretlen hit, amely csak az isteni és egyházi atyáskodás égisze alatt terjedhet szét az udvarban. Salisbury szemében a lovagság, mint katonai, az egész közösséget védő rend legitimitása, hasonlatos a papságéval, amelynek tagjai - „*az ősi hagyományoknak megfelelően*” - felesküdték Krisztusra és a Szentlélekre. Az Istenbe vetett hit és az uralkodónak tett hűség koncepciójának összefonódása markánsan kézzelfogható: a katona csak akkor legitim, ha felesküszik Krisztusra, a Szentlélekre és az uralkodó szentségére (*miles Christi*),⁹³¹ mint Krisztus földi megtestesítőjére, a közösség és az anyaföld (*patria*) tényleges vezetőjére, akiért kész bármikor meghalni.⁹³² Vegetius *sacramentum militaris*je, vagy az „*egyházi katonák kiválasztása*” tökéletesen beépíthető volt Salisbury nézeteibe, és ez hűen tükrözi a kor keresztes mozgalmainak patriotizmusát. Az ókorban már meglévő hazafias értékek (saját fiainkat sorozzuk be, az állandó gyakorlás erősíti az összetartozást stb.) az egyházon keresztül átöröklődtek a hadba igyekvő keresztény csapatok küldetéstudatába; felesküdték a testvériségre (*pro fratribus*), a Szentföld védelmére (*pro defensione Terrae Sanctae*), és hogy készek meghalni a hazáért (*pro patria*).⁹³³ Ezeket a keresztény szellemi értékeket Salisbury - Vegetius segítségével - előre megmutatta.

John of Salisbury egyediségének egy másik szegmense a *corpus mysticum* szimbolikájában keresendő, amely azonban nem volt teljesen azonos a Karoling-korban meghonosodott eucharisztával.⁹³⁴ Hagyományos értelemben Krisztus áldozati testét és véré

⁹³⁰ Salisb. *Pol.* VI. 19.

⁹³¹ Gáspár (1982) p. 77.

⁹³² Lásd még: Allmand (2004) p. 17.

⁹³³ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 186-187.

⁹³⁴ *corpus Christi mysticum* (Krisztus misztikus teste). Szent Pál kifejezése az egyházra, amelynek használata a 8-9. században vált általánossá. Az egyháznak, mint Krisztus testének (*corpus Christi*) a feje (*caput*) a római egyház volt, élén a pápával, tagjai (*membra*) pedig a többi egyházak. Ez az organológikus szemlélet, amely az

értették a kenyér és a bor színe alatt. Az Istennek és a közösségnek tett eskü, tágabb értelemben a közösség és az emberi test hasonló, organikus kifejezésekkel való interpretációja (szervanalógia) azonban először a *Policraticus*-ban bukkant fel. Salisbury véleménye a közösségről, mint társadalmi csoportok kooperációján alapuló szervezetről, amelynek élén az uralkodó áll, korának gyorsan fejlődő, erősen centralizált államszervezetét jelképezte, amellyel szemben persze erős kétségei voltak. Ezért fordult a rómaiakhoz, mint forráshoz, ahol a személyes erkölcsi felelősség („*a méltóság és szemérem hivatottá teszi a katonát*”) az anyagi javak iránti érdektelenséggel („*a katonák csak a fegyverek erejével, nem pedig ruhájuk csillogásával tűnhetnek ki*”) párosult. Figyelme nem az állami bürokrácia (átvitt értelemben például a legiók hadszervezete, tisztikar), hanem az egyén (származás, kiképzés) felé irányult. Az „állam kezét”, az uralkodó és a közösség szolgálatára felesketett (vegetiusi) katonákat alárendelte a saját keresztény-lovagi ideájának, amelybe a „kezek” csak megfelelő kiválasztás és kiképzés útján nyerhettek felvételt.

A társadalom ilyen sajátos, antik szimbólumokkal való leírása elsőként John of Salisburynél jelent meg. Kétségtelen, hogy a kora középkor nagy gondolkodóját ismerhettük meg személyében, azonban az máig eldöntetlen, hogy a szervanalógia forrásául szolgáló *Institutio Traiani* az ókorból származik-e, vagy pedig Salisbury saját fikciója.⁹³⁵ Hans Liebeschütz meggyőzően demonstrálja, hogy a Traianusnak szánt levelet Salisbury írta és valójában ő Pseudo-Plutarchus. A célja pedig az volt, hogy egy klasszikus korból származó kerettel fogja egybe az egyház, az állam és a különféle társadalmi csoportok közötti összefüggéseket, és hogy ezzel a felhatalmazással adjon mintát saját kora problémáinak megoldásához.⁹³⁶ Vagyis ha a jövőben bármiféle kritika felmerülne a munkájával kapcsolatban, akkor nem őt, hanem Pseudo-Plutarchust kell hibáztatni, akinek a gondolatait ő csak kommentárokkal látta el.⁹³⁷

Beauvais-i Vince teljesen más rendeltetést szánt Vegetiusnak. Grandiózus vállalkozásában, a *Speculum Maius*-ban azt tűzte ki célul, hogy enciklopédiaszerűen szintetizálja az ismert emberi történelmet és az összes létező tudományt. Ennek tudatában nyúlt a „Foglalat”-hoz, mint a hadművészet elsődleges és legismertebb forrásához, amelyet lényegretörően és érthető formában épített a többi diszciplína közé. Beauvais-i Vince szándékát, módszerét, továbbá a kiragadott fejezetek tartalmát szem előtt tartva elmondhatjuk,

egészet kitevő részeket különböző funkciójuk alapján rendezte el, a középkorban alapvető volt a pápai kormányzati elmélet számára. Canning (2002) pp. 56, 199-200.

⁹³⁵ Vö. 689. lábjegyzet.

⁹³⁶ Liebeschütz (1943) pp. 33-39, Sherwood (1980) pp. 189-190.

⁹³⁷ Salib. *Pol.* VI. prol.

hogy az író célja a hadművészet elemi kérdéseinek tisztázásában és az ismeretek rögzítésében merült ki. Noha érezhető, hogy a kihagyásokkal és az átvételekkel a maga módján törekedett az aktualizálásra, azonban semmi jel nem utalt arra, hogy komoly, a mindennapi gyakorlatban is alkalmazható hadügyi tanácsokkal akarta ellátni olvasóját. Bár számtalan olyan motívumra ismerhettünk rá, amelynek még a 13. században is volt létjogosultsága (kiképzés, általános taktikai elemek, hadicselek, ostromharcászat), nagyon sok már irreleváns volt (hadszervezet, legio, tisztek, makedón phalanx, tevés harcosok, kaszás négyesfogatok, parittyások, haditengerészet és navigáció). Ha látni szerette volna a vegetiusi téziseket a gyakorlatban is megvalósulni, akkor bizonyára nem hagyta volna ki a menetvonal biztosítását, az élelmiszer egybegyűjtését, a némajeleket, hogy mit tegyünk akkor, ha vissza akarunk vonulni, vagy ha katonáink megfutamodtak. Viszont a jelenkori gyakorlat iránti érzékenységét látszik alátámasztani, hogy a lovassággal kapcsolatos motívumok mind szerepelnek, ugyanakkor részben eltekintett a gyalogsággal kapcsolatos információktól (térközök és sortáv, csataformációk egy része). A *Speculum Maius* a jellege és elterjedtsége miatt sem lett volna alkalmas arra, hogy azt tanulni vágyó hadvezérek vagy lovagok lapozgassák. Ehelyett sokkal közelebb állunk az igazsághoz akkor, ha azt mondjuk, hogy Beauvais-i Vince a római korból eredeztetette, és Vegetius révén kívánta a tudományok sorába emelni a hadművészetet, mint a többi tudománnyal egyenrangú diszciplínát.

A 12-13. században az arisztotelészi filozófia alapjaiban változtatta meg az államhatalomról alkotott képet. Aquinói Tamás, Luccai Ptolemaius és Aegidius Romanus John of Salisbury nyomdokában jártak: az egyetlen elfogadható államforma a monarchia volt, amelyben a kormányzás minőségének zálogát az isteni felhatalmazás birtokában uralkodó király bölcsességében és alázatában találták meg. Tehát az állam sorsa nagyban függött az uralkodó személyétől, képességeitől és az elsajátított tudástól. Aquinói Tamás, Luccai Ptolemaius és Aegidius Romanus viszont továbbment egy lépéssel: a kormányzás minősége nemcsak az uralkodótól, hanem a közösség tagjaitól is függ, amely végső soron az egész államhatalom, vagyis a királyság alapja. Így az uralkodó elsődleges feladata az alattvalók jólétének biztosítása (város alapítására a legalkalmasabb a mérsékelt égöv; fontos a levegő minősége vagy a boldogság), és csak másodsorban a sajátjéé (tanácsok a királyi „háztartás” vezetésére). A királyé a legfőbb hatalom, amelynek forrása az egyének közössége, vagyis a nép.

Aquinói Tamás persze erősen elvont passzusokat vett át Vegetiustól, amelyek inkább elméleti, mintsem gyakorlati hasznára lettek volna a ciprusi uralkodónak. Sokkal több, a mindennapokban praktikus haszonnal kecsegtető utalással tűzdelté tele királytükkrét Aegidius

Romanus. Ez jól megnyilvánult a taktikát és stratégiát taglaló caputokban vagy a korszak hadművészetét meghatározó ostromharcászatban, ahol saját tapasztalataival egészítette ki Vegetiust, felfrissítve így a „Foglalat”-ot: lovassági manőverek (ugratás, ék, kör), táborerődítés (kör alakú tábor), távolságmérés (trigonometrikus magasságmérés), várerődítés (döngölt fal), ostromeszközök és fegyverek (trébuchet, mészporral, vagy gyúlékony anyagokkal teli korsók, ostromlétrák). A római minta tehát ugyanolyan érvényes lehetett a 13. században, mint a 4. században. Láthattuk, hogy Aegidius egy jól szerkesztett, minden részletre kiterjedő értekezést bocsátott királya rendelkezésére, hasznos gyakorlati ajánlásokkal megtoldva. Persze ne feledjük, hogy a lovassági és gyalogsági taktikáról vagy stratégiáról közölt információi (például sorok megtartása, csata előtti teendők, visszavonulás, a hadvezér szerepe stb.) valóban hasznosak voltak a 13. században, azonban, - ahogy a bevezetőben megfogalmaztuk - valószínűtlen, hogy ezek közül bármelyik is idegen lett volna egy korabeli hadvezér számára.

Akármilyen katonai haszonnal is jártak Aegidius javaslatai, mindent alárendelt annak a célnak, hogy egy filozófiai alapot biztosítson az ideális államhatalom kiépítéséhez. A *De regimine* az utolsó megálló a feudális állam fogalmának fejlődési útján, ahol az állam független, önálló közösségként működik. Aegidiusnál egyesült a John of Salisbury által lefektetett egyéni központúság az Arisztotelész-féle természetes eredetű, a közös erkölcsi célokat hordozó társadalom közösségi szemléletével. Ezért az egész *De regimine* erősen világi színezetet kapott, és számos kortársával ellentétben, Aegidius csak szerény próbálkozásokat tett afelé, hogy az arisztotelészi állam etikáját integrálja a keresztény teológiába.⁹³⁸

Az erények mellett azonban szólnunk kell az ellentmondásokról is. Mivel, akárhogy is nézzük, úgy tűnik, hogy az állam Aegidius-féle elméleti alapokra felépített hadszervezete elég ingatag lábakon áll, és kérdéses, hogy a valóságban ez hogyan működött volna. Az okokat az antik viszonyok és a 13. századi francia valóság közötti ellentétben találjuk. Aegidius azzal indított, hogy a legideálisabb az, ha minden polgár teljesít katonai szolgálatot (militia),⁹³⁹ még azok is, akiket egyébként Szókratész (Platón) kizárt onnan (földművesek és kézművesek).⁹⁴⁰ Mindezt tette úgy, hogy közben folyamatosan hivatkozott Vegetiusra: körültekintően kiválogatott, jól kiképzett, megfizetett zsoldoskatonákra van szükségünk, akik békében és háborúban is őrzik az ország nyugalalmát. Az egyszerű származású milicistákból gyalogságot, a nemesekből lovasokat faragunk. A sorozás (testi erő, ügyesség, erős idegzet), az alapos

⁹³⁸ Sherwood megállapításai. Sherwood (1980) pp. 250-251.

⁹³⁹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 14.

⁹⁴⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 1. Aegidiusnak is voltak kivételezettjei, például a mesteremberek (borbélyok, cipészek, patikusok stb.), illetve azok, akik fizikailag alkalmatlanok (gyengék, idősek stb.). Vö. 838. lábjegyzet.

kiképzés (futás, ugrás, úszás, lovasok akadály fölötti ugratása, fegyverek kezelése stb.) és a katonai erények (bátorság, tapasztalat) állandó hangsúlyozása inkább a szókratészi modellt feltételezik, és nem pedig Aegidius miliciarendszerét. A milícia vezetésével megbízott lovagi elit helyzete is megfoghatatlan. Egyrészt úgy jelent meg, mint a nemességtől és egyháztól teljesen független, a háborúzás tudományát tökélyre fejlesztő kaszt, viszont funkcióiban olyan kiegészítő feladatokat látott volna el, amely pont a milícia profiljába vágott volna bele (zendülések elfojtása, gyengék védelme stb.). Ebből következően nem tett külön utalást arra, hogy a lovagok is áldozzák fel magukat a hazáért, és nem egyértelmű, hogy Vegetius patrióta tanácsa vajon rájuk is vonatkozott-e.⁹⁴¹ Talán arra gondolt, hogy a városi miliciákat ötvözni kellene a zsoldosság intézményével,⁹⁴² és ennek az öszvér típusú katonai rétegnek az élén állt volna a professzionális elit, azaz a francia lovagság. Ennek az igen utópisztikus teóriának viszont ellentmond a rendszer finanszírozhatatlansága,⁹⁴³ a milícia ideiglenes jellege, és az, hogy Aegidius elvből elutasította Szókratész azon javaslatát, miszerint a földművesek mellett csak a „harcosok osztálya” létezhet. Nagyon úgy tűnik, hogy Aegidius azon célja, hogy a görög városállamok társadalmi struktúráját beszorítsa a 13. századi francia feudális keretek közé, hiábavalónak tűnt.

Hasonló elméleti fejtegetéseket tapasztaltunk az Észak-Itáliában tevékenykedő, az Aquinói Tamás királytükkrét folytató, de Aegidius Romanus nyomdokaiban járó Luccai Ptolemaiusnál is. Az általa felvázolt, aegidiusi milíciára emlékeztető, félig görög, félig római eredetű társadalmi struktúra (hivatalnokok, fegyveresek, földművesek) is sok problémával terhelt, amely egy alternatívát kínált volna fel az észak-itáliai városállamokban gyökeret verő, elég költségesen és megbízhatatlanul működő zsoldosrendszerrel szemben. A probléma gyökere abban rejlett, hogy a 13. századi Észak-Itáliából hiányzott az, ami Franciaországban megvolt: egy egységes állam. A politikailag és gazdaságilag rendkívül sokszínű területen idegen hatalmak, a pápai állam és számos városállam osztozott, akik zsoldosokat felfogadva igyekeztek pozíciót szerezni a félsziget politikai palettáján. Az egyetlen kiút az integrációban, továbbá a miliciarendszer megerősítésében rejlett. Ennek igénye, magáévá téve Vegetius javaslatait, határozottan kivehető volt Luccai Ptolemaiusnál: az állam által fizetett, hivatásos fegyveres csoportot kell szervezni olyan helyi patriótákból, akik származásra egyenlőek, és

⁹⁴¹ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* II. 5.)

⁹⁴² A valóságban a városi miliciát is pénzért fogadták fel, viszont nem meríti ki a hagyományos értelemben vett zsoldosság fogalmát, vagyis nem voltak teljes értékű katonák. Életvitelük szerint nem katonáskodásból éltek, fegyverzetük és kiképzésük is elégtelen volt ahhoz, hogy a zsoldosokéhoz hasonló hadviselést folytassanak. Ezért sem világos, hogyha a lovagi elit kapta volna a kiegészítő feladatokat, akkor a milícia hogyan birkózott volna meg nagyszabású hadműveletekkel, például egy hódító háborúval.

⁹⁴³ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 1. 15, 2. 31.

akik, mint az állam „keze”, esküvel pecsételik meg az uralkodó és a nép iránti szolgálataikat. Jól képzett és hatékony fegyveres testület benyomását kell kelteniük, akik készek feláldozni magukat a hazáért. Legyenek köztük gyalogosok, akik a föld- és kézművesek közül kerüljenek ki, míg a kevésbé megbízható városiakból szervezzük meg az auxiliáris csapatokat. A probléma viszont ugyanaz, mint Aegidiusnál: „professzionális milicista” nem létezik, mivel egy városi polgár, vagy egy vidéki földműves nem tud hivatásszerűen katonáskodni. Ráadásul úgy tűnik, hogy Luccai Ptolemaius az egész közösség felfegyverzését sugallta úgy, hogy néhány egészen furcsa kivételezettet is felsorolt.

Hogy Luccai Ptolemaius mennyire gondolta komolyan a leírtakat, azt nehéz megmondani. Kétségtelen, hogy tetszett neki például a római legiók hadszervezete, a sas szerepe, a katonai szavak etimológiája, vagy Platón női nemmel szembeni kritikája, viszont a katonai utalások jó része pontatlan vagy homályos, és nem állt össze olyan egységgé, mint amilyennel Aegidiusnál találkoztunk. Vagyis Luccai Ptolemaius inkább a kíváncsiság és nosztalgia, mintsem a határozott katonai célok inspirálták. A zsoldosok milicistákkal való felváltásának gondolata viszont azért érdemel figyelmet, mivel kétszáz év múlva a következő fejezetben tárgyalt itáliai írónál kerül újra terítékre ez a koncepció.

Visszatérve Aegidius munkájára, írónk szerepe és hatása elég egyértelmű: a késő római minta igenis integrálható a 13. század katonai gondolkodásába, amely tovább növeli a „Foglalat” értékét és a római hadművészet állandóságát. Vegetius egy kiváló kiegészítőként szerepelt az arisztotelészi filozófia interpretálásában. Ugyanakkor azt se felejtjük el, hogy a haderő koncepciója vagy a vegetiusi hivatkozások csak egy igen kis hányadát teszik ki a több száz oldalas *De regimine principum*nak. Az összképet nézve egy tudatosan megszerkesztett, az uralkodói feladatok minden egyes szegmensét érintő királytükört kapott kézhez IV. Fülöp. A másolatok, fordítások és hivatkozások nagy száma pedig jelzi a könyv népszerűségét. Ismételten felmerül a kérdés, hogy a király milyen mértékben akarta és tudta megfogadni a könyvben foglaltakat. A hagyomány úgy tartja, hogy Aegidius volt a trónörökös tanítója, valójában azonban ezt a szerepet Guillaume d'Ercuis kanonok, III. Fülöp jegyzője töltötte be. A IV. Fülöpről írt életrajz szerint a király egyszer hivatkozott Aegidius tanácsára, mégpedig az államvezetés azon elvére, hogy a király az ország jó ügyéért uralkodik, anélkül, hogy szembemenne a fennálló törvényekkel.⁹⁴⁴ Ez, továbbá, hogy IV. Fülöp személyes kérésére fordította le Henri de Gauchi, a liége-i Szent Márton bazilika apátja a *De regiminét* franciára

⁹⁴⁴ Strayer (1980) pp. 1-9.

1296-ban, azt jelenti, hogy a király „gyakran nézegethette a neki szánt tükröt”.⁹⁴⁵ IV. Fülöp 29 éves regnálása alatt Franciaország Európa vezető monarchiájává vált. Számos reform (rendi gyűlés, adóreform) és tett (Templomos Lovagrend felszámolása, pápai befolyás letörése) kötődik a nevéhez. Hogy ő vagy a környezete megfogadta-e Vegetius javaslatait, arra nagyon nehéz választ adni. IV. Fülöp ugyan sokat háborúzott, viszont nem volt egy tipikus lovagkirály. Seregeit tehetséges parancsnokai vezették, akiknek győzelmét csak Flandria ellenállása árnyékolta be. Az 1302-es courtrai-i csata azért volt érdekes, mert a római legiók lehanyaglása óta az elsők között győzött egy fegyelmezett gyalogság a lovagok ellen. A franciák szégyenét csak fokozta, hogy a flamand haderő gerincét milicisták, vagyis kereskedők, városi polgárok és egyszerű jobbágyok adták. A lovagi hadművészet tehát lassú hanyatlásnak indult, és a válságjelek csak tovább szaporodnak majd az angolok ellen elvesztett csatákban. Csaknem száz év múlva merül fel ismét a francia haderő megújítása, és a régmúlt idők mintáinak felidézése. 1410-ben majd Christine de Pizan, egy velencei származású író fogja újra értelmezni Vegetius szavait.

⁹⁴⁵ Molenaer (1898) pp. XXVI-XVII.

V. A „római” lovagkor alkonya – Vegetius a 14-16. században

„Én, François Villon diák,
A négyszázötvenhatos évben,
Vállalva zablát és igát,
Higgadt elmével eltökéltem:
Meg kell vizsgálnom, hogyan éltem.
Mint írva áll Vegetiusnak,
A bölcs rómainak művében,
Másképp megcsaljuk önmagunkat.”⁹⁴⁶

A 14-16. században a Római Birodalomra úgy tekintettek, mint a lovagi hadművészet szülőföldjére, az ideális lovagi rend megtestesítőjére. Ezt az eszmét a neves burgundiai krónikás, Jean de Waurin egyik gondolata érzékelteti a leginkább, aki V. Henrik angol király győzelmeit a következő mondattal magasztalta: „A lovagi szabályokat úgy megtartotta, mint korábban a rómaiak.”⁹⁴⁷ Ez a jól ismert kijelentés azonban némi anakronizmust sejtet az író részéről, aki talán úgy gondolta, hogy a lovagság a római lovagrend középkori megfelelője, és a lovagi hadművészet egyenes leszármazottja a rómaiéinak. De nem csak Waurin gondolkozott így. Mint majd később látni fogjuk, számtalan író, és humanista gondolkodó volt azon az állásponton, nem is ok nélkül, hogy a római katonai elvek átalakult formában, de továbbra is érvényben vannak, illetve érvényben lehetnek a lovagkorban. A lovagi hadművészet elméleti szakértői azonban nem elégedtek meg a szájhagyományokkal, vagy az etimológiai magyarázatokkal, amit a latin *miles* és a középkori *chevalier* közé húztak. Mélyebbre kívántak ásni annak érdekében, hogy a két korszak hadművészete közti kontinuitást gyakorlati példákkal is alátámasszák, és főképp, hogy a középkori lovagi intézményt megreformálják. Mindez azonban csak egy szelete annak, amit mi „római” lovagornak neveztünk el. A reneszánsz szellemi tevékenysége, a humanizmus terjedése, a nemzeti fordítások megszületése, vagy a nyomtatás feltalálása mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a rómaiak haditechnikai tudása vagy jogi öröksége is elérhető legyen az uralkodók és hadvezérek számára. Amellett, hogy Vegetius reformjavaslatait, nem is egy esetben, ismét aktualizálni kívánták, írónk két új szerepkörben is feltűnik; mint haditechnikai forrás, és mint a hadijog közvetítője.

Ebben a fejezetben tehát megvizsgáljuk, hogy a 14-16. század történeti forrásaiban milyen formában jelent meg az *Epitoma rei militaris*. Elsőként megismerkedünk két hadmérnökkel, a német Konrad Kyeserrel és az itáliai Robertus Valturiusszal, akik

⁹⁴⁶ Villon *Le Lais* (Hagyaték) 1. verssz. Kálnoky L. (ford.): A hagyaték, Villon összes versei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

⁹⁴⁷ Waurin *Chroniq.* II. p. 429.

bizonyíthatóan merítették Vegetiustól. Másodsorban megnézzük, hogy a középkori hadijog két legprominensebb képviselője, az itáliai Giovanni da Legnano, és a francia Honoré Bonet miért tartotta kihagyhatatlannak a római író örökérvényű tanácsait a hadijogok rögzítéséhez. A római modell francia úton történő modernizálásának emblematikus próbálkozása Christine de Pizan francia író névéhez fűződött, aki a *Livre des fais d'armes et de chevalerie* című hadügyi értekezésében amellet, hogy tökéletesítette elődei *ius in bello* koncepcióját, Vegetius, Frontinus és Valerius Maximus segítségével egy új dimenzióba helyezte a királytűkör műfaját és egyben a római hadművészetet. Az 1440-es években a francia államvezetés okult a százéves háború keserű tapasztalataiból, és reformokra szánta el magát: bevezették az állandó zsoldoscsapatokat, felfedezték a tűzfegyverekben rejlő lehetőségeket, és így a gyalogság egyre nyilvánvalóbb fölényét a lovagok fölött. Ezekkel a változásokkal terhelt korszakban írta Jean de Bueil a *Le Jouvencel* című nagyszerű önéletrajzi kulcsregényét, amely egy olyan lovagról szól, aki dicsőséget dicsőségre halmozott, viszont az új típusú hadseregbe már nem tudott beilleszkedni. Az észak-itáliai városállamokban a történelmi hagyományok, az államberendezkedés, továbbá a zsoldos- és milíciarendszer válsága miatt kerültek a figyelem középpontjába a görög és római hadszervezeti minták. A *Pulcher tractatus de materia belli* és Flavio Biondo segítségével arra keresünk válaszokat, hogy az itteni reformfolyamatok sodrába hogyan illeszkedett Vegetius, majd pedig vizsgálódásainkat, és egyben a középkori vegetiusi kihatásokat a reneszánsz neves gondolkodójával, Niccoló Machiavellivel fogjuk lezárni.

Vegetius a középkori hadmérnöki munkákban:

A középkorban viszonylag későn, a 14-15. században születtek meg az első olyan írások, amelyeket a hadmérnöki munkák témakörébe tudnánk sorolni. Azokban az esetekben beszélhetünk haditechnikai vagy hadmérnöki érdeklődésről, amikor az írók a mechanikai és technológiai problémákra koncentráltak: gépek és eszközök felépítése, működése, szerepük a háborúban stb. Noha a haditechnika gazdag antik hagyományokkal rendelkezett (Athenaeus Mechanicus, Heron, Philo Mechanicus, Vitruvius), sőt a középkorban ismert volt számos bizánci és arab tanulmány is (Kallinikos, Al-Djazari), azonban nyugaton ezek nem igazán forogtak közkézen, annak ellenére, hogy középkori ostromharcászat és haditechnika viszonylag kevés változáson esett át az ókor óta. A középkori nyugati hadmérnökök egyik legfőbb sajátossága az volt, hogy érdeklődésük nemcsak az evilági, hanem a fantazmák közé sorolható gépek és puskaporral működő szerkezetek irányába is megnyilvánult: ókori

„tűzfegyverek”, lifttel működő ostromtornyok, tekerőkarral, vagy szélenergiával hajtott harci szekerek, szögletes csövű ágyúk, működésképtelen nyíl- és követők, fűrógépek, víz alatti légzőkészülékek stb. Mai szemmel nézve nagyon sok szerkezet ábrája kivehetetlen, működésük nem mindig pontosan definiálható, jó részük pedig mellőz mindenfajta fizikai realitást.⁹⁴⁸

Az első nyugati haditechnikai munka a 14. században született meg Guido da Vigevano tollából.⁹⁴⁹ A komolyabb tanulmányokat főképp itáliai és német hadmérnökök, Robertus Valturius, Francesco Giorgio, Mariano Taccola,⁹⁵⁰ Giovanni Fontana, Leonardo da Vinci, Konrad Kyeser, és egy ismeretlen szerző (Feuerwerkbuch) jegyezték a 15. században.⁹⁵¹ Amellett, hogy ezek az írók gyakorlati tapasztalataikat és főképp saját képzelőerejüket vetették be egy-egy illusztráció lerajzolásához, részben antik katonai forrásokra, például Frontinusra, Philo Mechanicusra vagy Vegetiusra is hagyatkoztak. Egy valamit azonban itt le kell szögeznünk: a téma sajátossága speciális forráskritikát követel meg. A kapcsolat csak akkor feltételezhető, ha a szerzők szövegszerűen hivatkoztak a forrásra, mivel ennek hiányában nem lehet megnyugtatóan bizonyítani, hogy egy adott haditechnikai eszköz rajzát kifejezetten antik minták inspirálták. Ennek tudatában esett a választásom Konrad Kyeser *Bellifortis* és Robertus Valturius *De re militari* című hadmérnöki értekezéseire, amelyekben Vegetius név szerint szerepel.

Konrad Kyeser

Konrad Kyeser (1366-1405 után) a németországi Eichstättben született 1366-ban. Fiatal korában filozófiát és teológiát tanult, majd egyre jobban érdeklődött az orvoslás és azon belül is az anatómia iránt. Behatóan foglalkozott az antik kor természettudományaival, és különösen Cornelius Celsus római orvos tett rá mély benyomást. Életútjáról annyit tudunk biztosan, hogy részt vett az 1396-os török hadjáratban mint zsoldoskapitány, majd ezt követően fejezte be a *Bellifortist* (Erődítések a háborúban), amelyet az 1390-es évektől folyamatosan írt. A művet eredetileg IV. Vencel cseh királynak dedikálta, azonban a végső változatban a címzett már III. Rupert pfalzi választófejedelem volt. Kyeser halála után a

⁹⁴⁸ Rogers (2010) III. p. 375.

⁹⁴⁹ G. Ostuni: *Le macchine del Re. Il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano* Diakronia, Vigevano, 1993.

⁹⁵⁰ Taccola munkásságáról és Luxemburgi Zsigmonddal való kapcsolatáról bővebben: Veszprémy (2008) pp. 203-218.

⁹⁵¹ A korszak haditechnikai értekezéseiről bővebben: Veszprémy (2008) pp. 189-197, Rogers (2010) III p. 376.

Bellifortis pergamenkézirata a Göttingeni Egyetemi Könyvtárba került,⁹⁵² majd 1773-tól a Nürnbergi Német Múzeum rendelkezett vele, viszont ténylegesen csak 1871-ben fogtak hozzá a szöveg behatóbb tanulmányozáshoz.⁹⁵³

Kyeser saját bevallása szerint magától, „*Vegetiustól, a nagy Antonius Romanustól, és más ismert íróktól (...)*”⁹⁵⁴ merített. Viszont másokat nem nevezett meg, és a továbbiakban még Vegetiusnak és I. Antonius Gordianus császárnak is mellőzte a nevét, így elég problematikus a rajzok és a hozzájuk tartozó magyarázatok eredetének felgöngyölítése, főleg annak fényében, hogy Kyeser latin hexameterekben írt, vagyis az idézetek használata kizárható. A gözgépekről készített rajzaiból bizton állítható, hogy ismerte Philo Mechanicust, és talán Plinius *Historia naturalis*a is a kezébe került. A misztikus és alkímikus szövegrészek Albertus Magnus *De mirabilibus mundi* és Marcus Graecus *Liber ignium* című munkáiból származnak.⁹⁵⁵ A harmadik könyvben még említ egy *Liber auricalcarii operis* című írást, amelyről a címen kívül semmit sem tudunk. A *Bellifortis* egyébiránt az asztrológia, a varázslás, és a haditechnika egy érdekes keveréke. Kyeser az első könyvben hét égitest (Jupiter, Szaturnusz, Mars, Nap, Vénusz, Merkúr, Hold) istenségét ábrázolta lovon, akik a saját szimbólumaikat tartják a kezükben, ezt követően pedig a különféle harci szekereket tárgyalja. Gyakorlatilag a második könyvtől kezdődik az író haditechnikai elmélkedése azokkal a fegyverekkel, amelyekkel erődöket támadhatunk meg, majd ezt követően egy egészen egyedi nézőpont szerint osztotta fel tárgyát: vizitaktika a szárazföldi háborúban (III.), ostromfegyverek erődök megmászásához (IV.), számszeríjak és hajítófegyverek (V.), az erődök védőfegyverei (VI.), a tűz békés felhasználása; a varázslat receptjei (VII.), a tűzfegyverek háborús felhasználása; a „A tüzek könyve”, rakéták, repülő sárkányok, tűzfegyverek, receptek (VIII.), egyéb dolgok: fürdők, receptek, házi orvoslás (IX.), egyebek: kínozóeszközök, varázsreceptek (X.).⁹⁵⁶

⁹⁵² Göttingen, Universitätsbibliothek, Cod. ms. phil. 63. A *Bellifortis* szöveghagyományáról bővebben: Veszprémy (2008) p. 190.

⁹⁵³ Konrad Kyeser életéről bővebben: G. Quarg: *Conrad Kyeser aus Eichstätt. Bellifortis* 2. vols., Düsseldorf: V.D.I. Verlag, 1967, pp. XIX-XXV. Az első kötet a göttingeni pergamenkézirat faksimile formáját tartalmazza, míg a második a latin-német tükörfordítást és a magyarázatokat. A hivatkozásokban a *Bellifortis* könyvszámát és Quarg lapszámjelölését (például 1a, 1b stb.) használom, amely nem azonos az oldalszámokkal!

⁹⁵⁴ Kyeser *Bellif.* ajánlás 3a. A „nagy Antonius Romanus” a katonacsászár, I. Antonius Gordianus (Kr. u. 238) volt, aki költőként hívta fel magára a humanisták figyelmét.

⁹⁵⁵ Philo Mechanicus egy Kr. e. 3. században élt görög mérnök és író volt. Bővebben: Lewis (2000) pp. 343-369. Albertus Magnus kb. 1275-ben írta a *De mirabilibus mundi* (A világ csodáiról) és Marcus Graecus 1300 körül a *Liber Ignium ad Comburendos Hostes* (Könyv a tüzekről az ellenség megégetéséhez). Ezek a könyvek az elsők között említik az új „csodaszert”, a puskaort. Bővebben: DeVries (2003) p. 143.

⁹⁵⁶ Részletesebb felosztás: Veszprémy (2008) p. 190.

Ahhoz, hogy behatárolhassuk a vegetiusi ihletésű részeket egy sajátos eljárást, az ún. indirekt bizonyítási módszert kell használnunk. Ez mindössze annyit jelent, hogy kizárjuk azokat a rajzokat, amelyek biztos, hogy nem Vegetiustól származhattak. Így a kb. 170 ábrából kapunk egy kezelhetőbb, 20-30 darabos mennyiséget. Az első könyvben eltekinthetünk az istenek szemléltetésétől, és inkább a harci fogatokkal (*currus*) valamint a harci szekerekkel (*biga*) érdemes foglalkozni. Kyesert minden bizonnyal megával ragadta az a klasszikus keleti eredetű harcmodor, amely során egy sebesen száguldó kétkerekű kocsiról íjászok lőhettek az ellenséget. Inspirációt meríthetett a huszita harci szekerekből is. A 18 rajzon a legkülönfélébb ábrákat láthatjuk: harcikocsi védőpajzzsal, négykerekű kocsi emelvényel, vagy szűrőtüskékkel, „*amely megrettentette a lovasokat, és megtörte a gyalogosokat.*”⁹⁵⁷ A rajzok közös jellemzője, hogy inkább a mai utánfutókra hasonlítanak, és az „utánfutók” végéből meredeznek ki a különféle fegyverek: dárdák, lándzsák, alabárdok vagy cséphadarók. A kocsik kerekének oldalához kaszák vannak felerősítve. Kyesert inspirálhatta az a caput, ahol Vegetius a kaszás négyesfogatokat említette.⁹⁵⁸

Mielőtt továbbmennénk, a fogatok között figyelmesek lehetünk egy olyan rajzra, amelyet ugyancsak ösztönözhetett egy vegetiusi tanács. A rajzon két harcoló lovagot látunk oldalnézetből. Bal karjukra pajzs van húzva, jobbjaikban pedig egy-egy tört markolnak. A jobb oldali lovag a Nap tükröződését felfogja a pajzsával, és ellenfele szemébe irányítja azt. Vegetius akkor javasolt hasonlót, amikor arra figyelmeztetett minket, hogy körültekintően, az időjárási viszonyok mérlegelésével állítsuk fel a hadrendünket, „*mivel a szembetűző Nap elveszi a látást.*”⁹⁵⁹

A második könyvben írónk hatása már sokkal kézzelfoghatóbb. Kyeser „csigája” (*coclear*) az egyik olyan ostromfegyver, amelynek római megfelelője a „gém” (*tolleno*) lehetett. Vegetius katonái egy magas faoszlopot vertek a földre, amelyre keresztben egy hosszú gerendát erősítettek. A gerenda egyik végéről lelógó köteleket meghúzva felemeltek egy katonákkal teli kosarat, amely a gerenda másik végére volt felfogatva. Kyeser szerkezetének is ez a lényege, noha a kialakítása másmilyen: katonái egy minden oldalon zárt fabástyából kezelik a kötelet. Mivel a „gém” karja itt sokkal rövidebb, ezért Kyeser azt írja, hogy „*a bentiek addig várakoznak, amíg négy nagy keréken oda nem baktatott a gép a falhoz.*”⁹⁶⁰ Szintén a „gém” juthat eszünkbe arról az „alagúthintáról”, amelyet két képpel odébb látunk. Ezzel is embereket juttathattak a falakra, bár megjegyzendő, hogy ez is inkább

⁹⁵⁷ Kyeser *Bellif.* I. 20b, 25b, 26b.

⁹⁵⁸ Veg. *Epit.* III. 24.

⁹⁵⁹ Kyeser *Bellif.* I. 18b. (Veg. *Epit.* III. 14.)

⁹⁶⁰ Kyeser *Bellif.* II. 32b. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

csak elméletben létezhetett: a hinta fából készült, és gémje pont középen csatlakozik az állványhoz, hasonlatosan a rómaihoz. Viszont itt maga a „gém” keresztgerendája kapott olyan kialakítást, hogy emberek férjenek bele.⁹⁶¹

Szintén a „Foglalat” IV. 21. caputjának egyik ostromszerkezete motiválhatta azt az illusztrációt, amelyen egy négy keréken guruló, kétszintes ostromtornyot láthatunk csapóhíddal (*sambuca*) a tetején. A csapóhidat kötéllel lehet fel-le mozgatni, fedeléből pedig egy horgas kampó áll ki. Mivel a csapóhíd közvetlenül a „gém”-et követi (ahogy Vegetiusnál is), és a jellemzés sem tér el az eredetitől, ezért ezt a gépet írónktól vehette át Kyaser.⁹⁶² Néhány oldallal később találunk egy másik típusú csapóhidat (*molossus*), amelynek nincsenek szintjei, és talán magasabb volt, mint az előző.⁹⁶³

Ugyanilyen „tükörmozgásból” következtethetünk arra, hogy Kyasernek megakadt a szeme a néhány caputtal odébbi „egér”-en és a védőtetőn. Az „egér”, azaz *mus* azonos azzal a kis építménnyel, amelyet Vegetius „kagyló”-nak (*musculus*) nevezett, mégpedig azért, mivel úgy gondolta, hogy ez úgy segíti az ostromtornyok haladását, mint ahogy a tengeri kagylók a bálnák vonulását.⁹⁶⁴ Kyaser azt mondja, hogy „*ezt a nagy támadófegyvert egérnek hívják, és támadáskor mindenféle földmunkát elvégez az erődítmények alatt, miközben odafent harcolnak, viaskodnak és nyugtalankodnak.*”⁹⁶⁵ Ez viszont inkább egy olyan „fűrógéphez” hasonlít, amelyről majd Valturius is szól, és nem ahhoz, amelyet Vegetius bemutatott nekünk. A római író szerint ennek oltalma alatt szedték fel a katonák az ostromtornyok útjába eső kisebb akadályokat, köveket, fákat, viszont szó sincs arról, hogy az ellenség lába alatt földmunkát végeztek velük.⁹⁶⁶ Kyaser rajza nem fedti a leírtakat; egy deszkákból összeszögelt, négyzet alakú, „faládát” ábrázolt, amely négy keréken gurul, és két kémlelőnyílást vágtak ki az elején. Méretei miatt nem valószínű, hogy ezt a szerkezetet letolták a föld alá, ezért csak arra lehet gondolni, hogy ennek védelmében kezdtek el a támadók lyukat ásni a fal tövében. Ez viszont így inkább már a vegetiusi „lugas”-hoz, és nem a „kagyló”-hoz illik.⁹⁶⁷ A védőpajzs (*defendiculum*) rajzát elég nehéz értelmezni: egy négykerekű keret elején egy fapajzs áll, viszont olyan, mintha félig alulról, félig oldalról látnánk az eszközt. Talán a római ostromfedélhez (*pluteus*) hasonlít a leginkább, viszont funkciójában teljesen más: „*Ez egy*

⁹⁶¹ Kyaser *Bellif.* II. 33b.

⁹⁶² Kyaser *Bellif.* II. 36a. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

⁹⁶³ Kyaser *Bellif.* II. 44a. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

⁹⁶⁴ Vö. 437, 990. lábjegyzetek.

⁹⁶⁵ Kyaser *Bellif.* II. 36b.

⁹⁶⁶ Veg. *Epit.* IV. 16.

⁹⁶⁷ Veg. *Epit.* IV. 15.

*védőpajzs, amelyet négy keréken szállítanak, ami mögött a fel nem fegyverzett előjárók tartózkodhatnak, és ennek védelmében gyorsan cselekedhetnek, így ártva az ellenségnek.*⁹⁶⁸

Maradva a támadók ostromfegyvereinél, valószínűleg Kyeser „kamrája” (*obelus quaternus*) azonos Vegetius „lugas”-ával.⁹⁶⁹ Ahogy néhány sorral korábban szó volt róla, ez alatt közelítették meg az ostromlók a falakat, hogy azok alapjait aláássák. A szerkezetet erős védelemmel kellett ellátni („*bőrökkel és mindenféle más anyaggal*”), nehogy a rádobbott kövek vagy tűzcsóvák kárt tegyenek benne. Vegetius megadta a „lugas” méreteit is, amelyet Kyeser nem vett át, viszont rajzára pillantva az inspirációt vehette írónktól: egy négykeréken guruló, ládára emlékeztető dobozt rajzolt, amelynek mindegyik oldala be van deszkázva. A jármű oldalán van egy kis bejárat, és ami lényeges, hogy egy védőpajzs van a tetőhöz hozzáerősítve, a további védelem végett. A pontos feladata homályos, és csak annyit tudunk meg, hogy „*a benn tartózkodó emberek így nagyobb sikerrel törnek át bármiféle akadályt.*” Két rajzzal arrébb ugyanez a jármű látható, azzal a különbséggel, hogy az alá három kereket szereltek, és nem négyet.⁹⁷⁰

A harmadik könyv forrásaiból kizárhatjuk Vegetiust, mivel Kyeser olyan trükköket oszt meg velünk, amelyek Vegetiusnál ismeretlenek: bőrből készült csónakok, hajóhidak, légzőkészülékek, kételtű járművek stb. A negyedik könyv középpontjába az ostromlétrákat helyezte. Ugyan Vegetiusnál is voltak ostromlétrák (*scalis*), azonban eme ostromeszköz rajzaihoz inkább a hétköznapi gyakorlat, mintsem Vegetius járult hozzá.⁹⁷¹ Kyeser vagy fél tucat létrátípust rajzolt le, a kampóstól kezdve, az egygerincesen át egészen a mászógerendáig, viszont Vegetius nem merült bele a technikai részletekbe. Egyébként ugyanez a helyzet az ötödik könyvben felbukkanó számszeríjakkal (*ballista*) is. Noha a rómaiak is ismertek hasonló löfegyvereket (*manuballista*, *scorpio*), és Vegetius sem feledkezett el róluk, azonban használatuk csak a középkorban vált általánossá.⁹⁷² A *Bellifortis*

⁹⁶⁸ Kyeser *Bellif.* II. 37b. (*Veg. Epit.* IV. 15.)

⁹⁶⁹ Kyeser *Bellif.* II. 41a. (*Veg. Epit.* IV. 15.)

⁹⁷⁰ Kyeser *Bellif.* II. 42a. (*Veg. Epit.* IV. 15.)

⁹⁷¹ *Veg. Epit.* IV. 15.

⁹⁷² A számszeríj (*arbeleste*, *ballista*) eredete a görög *gastrophetes*re (csípőj) vezethető vissza, amely egy mechanikus felhúzó szerkezettel ellátott, nagyon erős íj volt. Miután a csúszórész kampóját a húrba akasztották, az íjat a földnek feszítették, majd kezelője a szárra hajolva megragadta a markolatot, és saját súlyánál fogva feszítette meg az íjat. Heron, Diodorus Siculus (*Diod. Sic. Hist.* XIV. 42), Arrianos (*Arr. Tact.* 43) és Vegetius (*Veg. Epit.* II. 19; IV. 15, 22.) is írt hasonló szerkezeetről. A számszeríjak 476 után azonban eltűntek a csatatererekről. Noha a 11. századig a források hallgatnak róluk, egyes feltételezések szerint a kora középkorban is ismerték ezt a fegyvert, és valójában frank-francia közvetítéssel került át a középkori löfegyverek közé. Ezt a kapcsolatot etimológiai úton próbálták bizonyítani, miszerint a latin *arcuballista* francia változata *arbeleste*. Bachrach (2001) pp. 111-112, DeVries (2003) pp. 39-44. A számszeríj történetéről, hatótávolságáról bővebben: Bradbury (1985) p. 150, Foley (et al.) (1985) pp. 107-109, Rogers (2010) III. pp. 443-444. A számszeríj eredetéről, etimológiájáról, magyarországi kezdeteiről bővebben: Veszprémy (2008) pp. 136-145.

ábrái is ezt látszanak alátámasztani: kurbliis számszeríjak, egyszerre több nyilat kilövő számszeríjak stb. Mivel Vegetius a *manuballista* mechanikai felépítésébe se merült bele, így a Kyeser-féle *ballisták* szintén a 14. századi gyakorlatot tükrözik, bár meg kell jegyezni, hogy néhány számszeríj (például hátrafelé tüzelő számszeríjak) tervéhez bizony komoly képzelőerőre is szükség volt.

Kyeser a hatodik könyvében a védőket látja el néhány tanáccsal. Egyetlenegy rajzot köthetünk Vegetiushoz: egy sziklára épült várat látunk, amelynek előterében három kutya élénken fülel, míg a vár tornyaiból három lúd néz ki. A szövegből megtudjuk, hogy a kutyák ébersége és a ludak gágogása jelezheti az ellenség közeledtét. Ebben az esetben a kapcsolat egyértelmű, hiszen csakis Vegetius mondott hasonlót.⁹⁷³

A VII-IX. könyvek sem meríthettek az ókorból, hiszen az alkímiáról vagy a tűzfegyverekről Kyeser saját korából, továbbá 100-150 évvel korábban élt Albertus Magnustól és Marcus Graecustól szerzett információt. Az utolsó, X. könyvben Kyeser főleg kinzóeszközöket rajzolt le, és látunk néhány olyan fegyvert is, amelyeket olvasmányai inspirálására vethetett papírra. Talán a „sarló” (*falx*) eredhet még Vegetiustól. A rajzon egy hosszabb rúdra szerelt sarló látható, és azt írta hozzá, hogy köteleket és vitorlákat lehet vele elvágni, továbbá bevethető még nyílt csatában és ostromban is.⁹⁷⁴

Hasonlóan a kutyák és ludak esetéhez, a parittyák (*funda*) rajza is követi Vegetius szövegét. Írónk szerint: „*Gondosan kell gyakoroltatni (...) az ifjakat kövek hajítására kézből vagy parittyából. (...) Nem ritkán ugyanis minden nyílnál hatásosabbak a parittyából vagy parittyarúddal kilőtt gömbölyű kövek (...).*”⁹⁷⁵ Az ábra bal oldalára Kyeser egy parittyarudat rajzolt, amelyre félig rá van kötve a parittyá. A hozzá tartozó szöveg a következőt mondja: „*Ez egy hatékony parittyá, amelyet napjaink fiataljai ügyesen használnak kövek hajításához.*” A jobb oldali parittyában egy kerek követ látunk, a szöveg pedig Dávid és Góliát jól ismert történetét meséli el. Kyeser szerint egy parittyarúdra rákötött parittyá háromszoros erővel bír.⁹⁷⁶

A X. könyv hátralevő részében már nem találunk Vegetiushoz köthető fegyvereket. Kyeser még beszél mérgekről, mágiáról, démonok elleni harcról, halotti beszédről, majd végül rajzolt magáról egy önarcképet.

⁹⁷³ Kyeser *Bellif.* VI. 85b. (Veg. *Epit.* IV. 26.)

⁹⁷⁴ Kyeser *Bellif.* VI. 126b. (Veg. *Epit.* IV. 23, 46.)

⁹⁷⁵ Veg. *Epit.* I. 16.

⁹⁷⁶ Kyeser *Bellif.* X. 128b.

Robertus Valturius

Robertus Valturius (Roberto Valturio, kb. 1413-1482) életét nem ismerjük. Riminiben született valószínűleg az 1410-es évek elején. Először apostoli titkárként dolgozott Rómában, majd visszatért Riminibe, ahol Sigismondo Malatestának,⁹⁷⁷ egy itáliai zsoldosvezérnek lett a tanácsadója. Neki ajánlotta a *De re militari libri XII* (Tizenkét könyv a katonai ügyekről) című haditechnikai munkáját, amely valamikor 1463 előtt készült el, és azt sejteti, hogy írója egyféle feltaláló lehetett, aki járatos volt a haditechnikában és az építészetben.⁹⁷⁸ Kortársai közül azért emelkedett ki, mivel széleskörű ismeretekre tett szert az antikvitás irodalmából. Fő forrása egyértelműen Vitruvius római mérnök volt, de rajta kívül még vagy ötven klasszikus szerzőtől merített. Köztük volt az a Vegetius is, akinek ihletésére keresztelhetette el értekezését *De re militarira*.

Valturius jelentősége abban áll, hogy nemcsak a haditechnika, hanem az antik hadművészet egésze érdekelte. A *De re militari* első öt könyve a zsoldosvezér erényeit vette számba (bátorság, igazságosság, mértékletesség stb.), amelyeket számtalan római és görög történettel igyekezett nyomatékosítani. A VI-XII. könyvekben gyakorlatilag szisztematikusan rendszerezte a római hadművészetet: háborús okok, béke, háború és vallás, szövetségesek, gyalogság, lovasság, katonai manőverek, táborozás, kémkedés (VI-VII. könyvek), katonai, polgári és vallási hivatalok (VIII. könyv), katonai alakulatok (IX. könyv), ruházat, védekező- és támadófegyverek, hadigépek, tüzérség (X. könyv), tengeri hadviselés és asztrológia (XI. könyv), katonai diadalok (XII. könyv).

Valturiusszal az a nagy szerencsénk, hogy szinte mindig odaírta forrását, így a vegetiusi hivatkozásokat is viszonylag könnyű azonosítani. Amikor a név szerinti hivatkozás elmaradt, akkor az adott illusztráció és téma segíthet eligazodni a forráson. Rögtön erre találunk példát a második könyv ötödik caputjában, ahol Valturius a matematikáról és a katonai geometriáról beszél. A caput két rajzán a távolságmérést láthatjuk: az elsőt az egyik katona egy számszeríjből egy torony felé kilő egy olyan nyilat, amelynek a végére zsinór van rákötve, míg a másik a földön fekszik és a lába előtt egy mérőléc áll. A második rajzon a katona egy kvadránshoz hasonló szerkezetet tart a kezében, amelyet a torony felé tart. Ahogy a földön

⁹⁷⁷ Malatesta életéről bővebben: Rogers (2010) II. pp. 556-558

⁹⁷⁸ A *De re militari XII* megírásnak körülményeiről, korai kiadásairól bővebben: Partington (1999) p. 164. A *De re militari XII* általam használt kiadása: Roberto Valturio: *De re militari* Apud Christianum Wechelum, Paris, 1534. <http://books.google.hu/books?id=m3Q8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=valturio+De+re+militari&hl=hu&a=X&ei=qoftT7-4JoHftAb40L2ODw&ved=0CDIQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

fekvő katona esetében, itt is be van rajzolva a látószög egy vonal segítségével.⁹⁷⁹ A mintát igenis ihlethette Vegetius, főleg úgy, hogy Aegidius Romanus is hasonló mérésekről írt.⁹⁸⁰ Ami egyértelmű, hogy mindhárman ismerték a nyílvevőhöz kötött kötéllel történő távolságmérést. A második típusú vegetiusi eljárásra, miszerint egy mérőléccel és a várfal által vetett árnyék segítségével mérnek távolságot (a párhuzamos szelők tétele alapján), nem tett utalást Valturius, csakis Aegidius. A harmadik módszer, miszerint felhős napokon, a földön fekvve egy mérőléccel és kvadránssal mérünk szöveget (trigonometrikus magasságmérés) viszont Vegetiusnál ismeretlen volt. Mivel nem tudunk arról, hogy Valturius a kezében tartotta Aegidius *De regimine principum*át, ezért az első két mérés inspirációja jöhetett Vegetiustól. A célja pedig ugyanaz volt, mint Aegidiusnál: a római író ajánlását tovább lehet fejleszteni egy középkori kiegészítéssel.

Számunkra a X. könyv tartogatja a legtöbb érdekességet, hiszen Valturius itt szólt a fegyverekről és a hadigépekről. A harmadik *caput*ban igen részletes képet kapunk a római gyalogosok és lovasok ruházatáról, felszereléséről, amelyekről Catótól, Cicerótól, Vergiliustól, Liviusától, Ovidiustól, Pliniustól, Gelliustól és kis mértékben Vegetiustól tudakolozott.⁹⁸¹ A negyedik *caput* a kézfegyverekkel (*gladius*, *spatha*, *pugio*, *hasta*, stb.) indul, majd fokozatosan elérkezünk az ostromfegyverekhez. A Vegetiusnál is felbukkanó nehéznyilakat kilövő gépek (*malleoli*, *missilia hastila*) forrása főleg Ammianus Marcellinus, Vitruvius és Livius volt, és csak a *scorpio* nevű nyílvetőt hozza kapcsolatba Vegetiusszal: „Skorpióknak [scorpiones] azokat nevezték, ahogy Vegetius a negyedik könyvében mondja, amelyeket ma kézi nyíllövőnek [manuballista] hívnak, s melyek kicsiny és vékony lövedékei halálos sebet okoznak. (...) Vegetius Renatus a negyedik könyvében a skorpió és nyilak mellett még a nehéz vadszamarakat [onagrii] is körülírja, amelyek nemcsak a lovasságot [Vegetiusnál még embereket] verik vissza, hanem az ellenség ostromgépeit is szétzúzzák.”⁹⁸² A rómaiak mindegyik számszerűhöz hasonlító nyíllövőt skorpiónak nevezték, amelyeket főképp állványokra szereltek, és nyílt mezei összecsapásokban vagy ostromok alkalmával pusztították velük az ellenséget. Az állvány előnye az volt, hogy fixen tartotta a lövedéket, és így pontosabban lehetett vele célozni. Viszont Vegetius azt írta, hogy ezeket a skorpiókat ma már kézi nyíllövőknak (*manuballista*) hívják, ami azt jelenti, hogy az 5. századra megjelentek

⁹⁷⁹ Valt. *De re militari* II. 5.

⁹⁸⁰ Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 30.) Vö. 907. lábjegyzet.

⁹⁸¹ Vegetiustól vette át a lovasok fegyveres és fegyvertelen nyeregbeszállását. Valt. *De re militari* X. 3. (Veg. *Epit.* I. 18.)

⁹⁸² Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 22.)

a középkori számszeríj első elődei.⁹⁸³ Vagyis Valturius azért tartotta fontosnak ezt megemlíteni, mivel Vegetius *manuballistájában* a középkori számszeríjra ismert rá. Az *onager* egy torziós elven működő követő volt, amely kinézete miatt kapta a „vadszamar” elnevezést. Vegetius kétszer is hangsúlyozta, hogy az *onager* nagy köveket lő ki, viszont Valturius ezt nem vette át, mivel a 15. században ezt a feladatot az előző fejezetben már megismert *trébuchet*-k látták el.

A lábtövisről (*scalprum*), a harci szekérről (*quadriga*), és az ostromtoronyról (*turris*) Vegetius is szólt, viszont a liviusi és plutarchusi történetekből úgy tűnik, hogy Valturiust nem írónk inspirálta. A várkapurostélyhoz (*cataracta*) érkezve nem vette át Vegetius azon tanácsát, hogy óvakodni kell a kapuk elé dobott tűzcsóváktól, minden bizonnyal azért, mivel a kapurostélyok ekkoriban már vasból készültek és nem fából. Viszont megfontolandónak találta azt a javaslatot, hogy a kapu elé emeljünk bástyát, amelynek bejáratánál vasgyűrűkön és köteleken függő kapurostélyt helyeznek el, mivel ha behatol az ellenség, leereszthessék azt, és leölhessék a bennlévőket.⁹⁸⁴ Határozottan Vegetius szavai rejlenek az ostromfedél (*pluteus*) leírása mögött: „Vesszőfonatból állítják össze, szőrtakarókkal vagy bőrökkel fedik be, és három kis keréken, amelyeknek egyike középen, kettő pedig az elején helyezkedik el, szekér módjára tetszés szerinti irányban lehet mozgatni. Az ostromfedeleket az ostromlók a falak alá tolják, és védelmük alatt nyilakkal, parittyákkal vagy hajítófegyverekkel a város bástyáiról mind elzavarják a védőket, hogy kedvezőbb alkalom adódjék felmászni a létrákon.”⁹⁸⁵ A csatolt rajzon két ostromfedél látható, viszont nem úgy néznek ki, mint ahogy azt korábban olvashattuk. A bástyával farkasszemet néző szerkezet inkább egy négy keréken guruló pajzshoz hasonlít: az elülső részét deszkákból ácsolták, és nem fedi sem bőr, sem pedig szőrtakaró. A bástyától kissé lentebb veszteglő másik ostromfedél különlegessége az, hogy négy elülső kerékkel szerelték fel. A középső deszkalapok fel vannak hajtva, és egy ágyúcsövet igazgató katona néz ki onnan.

A következő három rajzot és a hozzá tartozó szövegeket szintén Vegetius javaslatára vetette papírra Valturius. Az első képen a „gém”-re (*telono*) ismerünk rá: egy katona a „gém” keresztgerendájának végét kezeli, míg a másik végén lógó kosárban egy katona éppen arra vár, hogy a vár fokára léphessen. A szöveg szó szerint idézi Vegetiust szavait, megtoldva azzal, hogy a „gém” még arra is alkalmas, hogy jól rálássunk az ellenségre, és kikémleljük a

⁹⁸³ A számszeríjról bővebben: 972. lábjegyzet.

⁹⁸⁴ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 4.)

⁹⁸⁵ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

dolgait.⁹⁸⁶ A második kép a „hárfá”-t (*sambuca*) ábrázolja: a várfal előtt egy mai vadászeshez hasonló építmény áll, amelynek az aljához egy csapóajtó van fogatva, és amelynek nyitását és zárását néhány katona kezeli fentről kötelek segítségével. A lenyíló csapóajtó átellenes végénél egy létra áll, amely a várfalhoz van támasztva. „A 'hárfát' a lanthoz való hasonlósága miatt nevezik így, mert amiként a lanton húrok vannak, ugyanúgy azon a faállványon is, amelyet a torony mellé állítanak, kötelek vannak, melyek a felső részen csigákkal egy hidat bocsátanak le, hogy leereszkedjen a falra, mire a toronyból nyomban kijönnek a harcosok és rajta átvonulva megtámadják a város falait.”⁹⁸⁷ Valturius ennek alapján készítette rajzát, amely azért nehezen értelmezhető, mivel Vegetius is zavarosan fogalmazott. A római író következő mondata az, hogy „Az imént leírt hárfát⁹⁸⁸ csapóhídnak [pons] nevezik, mivel a toronyról hirtelen vetik ki a falra”, vagyis az ő szemében a „hárfá” és a csapóhíd egy és ugyanaz a szerkezet. Viszont Valturius ezt szétválasztotta, talán okkal is, mivel Vegetius bevezetőjéből azt várnánk, hogy három ostromfegyverről, a „hárfá”-ról, a csapóhídról és a „gém”-ről lesz szó.⁹⁸⁹ Így tehát Valturius egy-egy külön ábrát készített a „hárfá”-ról és az ostromhídról, és az első feladata azért homályos, mivel Vegetiusnál ez valójában a csapóhíd volt. Valturius a csapóhíd jellemzését a vegetiusi mintával kezdi („Az imént leírt hárfát (...).”), és mivel ez már csak egy mondat, ezért a saját betoldása annyiban merül ki, hogy a híd a két tartógerenda közül „csap le”, amelyen át megrohamozhatják a katonák a falakat.

A következő oldalakon Valturius néhány képzeletszülte ostromfegyvert rajzolt le. Például tervezett egy olyan rámpát, amelynek az alját fogszerűen alakították ki. Ez alá behelyezett egy hatalmas, malomkerék méretű „fogaskereket”, a közepén egy hajtókarral. A szerkezetnek az lett volna a célja, hogy a hajtókart tekerve a rámpa felcsévélhető legyen a várfalra. Vegetius, kivételesen név szerint, akkor bukkan fel újra, amikor Valturius áttér az aknaásásra. „A kagyló [musculus, „egér”] az üregi nyúlhoz hasonlít, amely a falak alá fúr; ezért is nevezik úgy, hogy murusculus. Sőt, a musculusokról azt állítja Vegetius Renatus, hogy a tengeri állatkákról kapták a nevüket, mert akárcsak azok, bár kicsinyek, de szüntelen segítségére és támaszára vannak a bálnáknak, éppúgy, mint a nagy ostromtoronyokhoz rendelt kicsiny szerkezetek is, amelyek amazok útját egyengetik és biztosítják haladásukat. Musculusnak az ókorban azokat a kis szerkezeteket nevezték, amelyeknek az oltalma alatt a harcosok feltöltik az ellenséges

⁹⁸⁶ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

⁹⁸⁷ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

⁹⁸⁸ „Exostra dicitur pons (...)” Várady László a mondatot „a hidat csapóhídnak nevezik” formában fordította le, viszont úgy látom, hogy érdekesebb az „exostra” szót „hárfá”-ként visszaadni.

⁹⁸⁹ Veg. *Epit.* IV. 22.

árkokat [Vegetiusnál kövekkel, fákkal és földdel], és megtisztítják az utat a mozgó ostromtornyok előtt, hogy azok akadálytalanul jussanak a falak alá.”⁹⁹⁰ A csatolt rajzok egy-egy négykerekű, hosszúkás, és orrukban hegyesre kiképzett kocsit mutatnak oldalnézetből, amelyek a bajsok és szemek berajzolásával határozottan egérre emlékeztetnek. A felső „egérmobil” teteje nyitott, és egy csörlőt lehet kivenni benne. A csörlő tekerője szimbolizálja az egér farkát. A másik rajz ugyanezt ábrázolja azzal a különbséggel, hogy a csörlő hiányzik belőle, és a jármű teteje zárt.

Valturius a tizedik könyv hátralevő részében hosszasan belemerül a különféle ostromlétrákba (kerekes ostromlétra, kampós létra, „egygerinces” létra, kétágú létrák, mászógerendák, létracsévéző szerkezet, „liftek” stb.), majd áttér az ostromágyúkra és bombardákra. Az ágyúk rajzait elnézve nehezen elképzelhető, hogy azok a valóságban is megépültek, és nem egyszer római történetekkel alátámasztva nyomatékosítja nekünk, hogy mennyire érdekesek ezek az új fegyverek. A számtalan tervrajz és a hosszús monológok azonban azt jelentik, hogy Valturius felismerte a tűzfegyverek hasznát, és jelzik, hogy milyen lázasan folyt a korszakban ezzel az új fegyverrel való kísérletezgetés. Az ágyúk után jönnek a különféle *trébuchet*-k, majd mielőtt belefogna a faltörő kosok ismertetésébe, még a „szőlőlugasok” (*vinea*) révén utoljára segítségül hívja a „Foglalat”-ot: „*Lugasnak nevezték azt a könnyű faszerkezetű gépet, amely 8 láb széles, 7 láb magas és 16 láb hosszú. Tetejét kettős erősítéssel, deszkából és vesszőfonadékból rakják össze. Oldalait vesszőfonat zárja körül, ahonnan a származását gondolja [nem vegetiusi], hogy a rázúduló kövek és hajítófegyverek ne hatoljanak a belsejébe. Kívülről pedig, nehogy a rádobbott tűzcsóva megégesse, nyers és friss bőrökkel vagy rongypokróccokkal fedik be, és mivel ezekből többet készítenek, kerekeken tolvá [nem vegetiusi] sorba rendezik őket, és alattuk az ostromlók biztonságosan juthatnak el a falak tövébe, hogy alapjaikat aláássák.*”⁹⁹¹

Valturius hosszasan értekezik az utolsó ostromfegyverről, a faltörő kosról. Annak ellenére, hogy Vegetius három típusú faltörő kost is bemutatott nekünk, úgy tűnik, hogy szövegszerűen nem hagyatkozott írónkra. A tizedik könyv hátralevő részében a különféle

⁹⁹⁰ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 16.) A *murusculus* szó egy furcsa összetétel, amelyet nem igazán lehet visszaadni magyarra. A *culus* szócska valaminek az aljára utal, és azért nevezték el ezt a mozgó védőtetőt erről, mivel úgy fűrt lyukakat a fal (*murus*) alá, mint az egér (*mus*). Az etimológiával Vegetius is bajban volt, mivel a *musculus* azt is jelenti, hogy „kagyló”, és azt hitte, hogy a védőtető a kagylóhoz való hasonlósága miatt kapta a *musculus* nevet. Ezért írta, hogy a *musculus* úgy segíti a nagy ostromtornyokat, mint „ezek a kis tengeri állatkák a bálnákat.” A szóösszetétel azonban az „egér”-ből jön, ahogy azt Sevillai Izidor is értelmezte. (Isid. *Etym.* XVIII. 11. 4.) Vö. 437. lábjegyzet.

⁹⁹¹ Valt. *De re militari* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

zászlókról kapunk alapos prezentációt. Mivel több kapcsolódási pont már nincs a két író között, ezért a haditechnikáról térjünk át a hadijogra!

Vegetius a középkori hadijogban:

A középkor jogalkotói, különösen a 14. században arra törekedtek, hogy a kánonjog, a feudális jog és a római jog szövegei harmóniába kerüljenek a korszak társadalmi elvárásaival.⁹⁹² Ennek az új irányvonalnak a kialakulása nagyjából a 13. század végére tehető, amelynek legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a római jog összefüggéseiben fejlesztette tovább az arisztotelészi érvelési módszereket a *Corpus iuris civilis* magyarázatára. Ezt tekintjük a középkori romanista jogtudomány csúcspontjának. Az iskola Franciaországban bontakozott ki Jacobus de Revannis és Petrus de Bellapertica révén, majd a 14. században Cynus de Pistoia és tanítványai, Bartolus da Saxoferratis továbbá Baldus de Ubaldis kommentárjaiban vert gyökeret Észak-Itáliában.⁹⁹³

A romanista jogtudomány fejlődésével, és főképp a lovagi kultúra térnyerésével párhuzamosan megnőtt az igény arra is, hogy a háborúzás szabályait valamilyen formában rögzítsék. Mint az emberi viselkedés más területein, úgy a háborúban is léteztek szabályok, viszont ezeket sohasem írták le, a szembenálló felek pedig a szokásjog (*ius consuetudinis*) alapján ejtették foglyul az ellenséget, bántak a hadifoglyokkal, vagy éppen osztották fel a zsákmányt egymás között. A késő középkori jogalkotók a gyakorlatban a háború négy állapotát különböztették meg, amelyeket a római jogból vezettek le: halállal végződő háború, nyílt vagy általános háború, magán, vagy titkos háború, és fegyverszünet.⁹⁹⁴ A halállal végződő háború azt jelentette, hogy mivel a foglyokért nem követelhettek váltságdíjat, ezért vagy rabszolgaságra ítélték, vagy megölték őket.⁹⁹⁵ Mivel azonban keresztényeket tilos volt rabszolgává tenni, ezért gyakorlati értelemben a fogság halállal végződött. Noha a keresztiesek olyan háborúkat vívtak, amelyekben az ellenség megölése természetesnek számított, az ilyen típusú hadviselés a keresztények között viszonylag ritka volt, hacsak gazdasági vagy politikai céljaikat konkrétan nem a foglyszerzés motiválta. Nyílt háborút szuverén keresztény

⁹⁹² A középkori háborús jogról bővebben: M. H Keen: *The Laws of War in the Late Middle Ages* Aldershot: Gregg Revivals, 1993. Rogers (2010) II. pp. 492-495.

⁹⁹³ Canning (2002) pp. 230-231.

⁹⁹⁴ A háború állapotának középkori felosztását és jellemzését a *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology* című könyvből vettem át: Rogers (2010) II. pp. 492-493.

⁹⁹⁵ Legnano *De bello* LIX-LXI, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 14.

hatalmak indíthattak egymás ellen.⁹⁹⁶ Ekkor a zászlók meglengetésével nyilvánították ki a szemben álló felek, hogy nyílt háborúra hívják ki a másikat. Magánháború szuverén hatalommal nem bíró urak között törhetett ki.⁹⁹⁷ Az ilyen típusú összecsapásban ugyan engedélyezett volt az ellenfél megcsonkítása vagy megölése, viszont hivatalosan nem állt jogukban váltságdíjat kérni, zsákmányolni, vagy a másik földjét pusztítani. A fegyverszünet a háború olyan állapota volt, amikor a szembenálló felek ideiglenesen felfüggesztették a harcot. Mivel a katonai status quo fenntartása volt a cél, ezért ezalatt nem volt szabad várat építeni vagy megrongálódott várat kijavítani.⁹⁹⁸

A jogtudósok közül az itáliai Johannes da Legnano és a francia Honoré Bonet tett komolyabb erőfeszítéseket arra, hogy a lovagi hadviselés íratlan szabályait regulák közé szorítsák. A két szerző munkássága azért is érdemel különös figyelmet, mivel elsőként próbálták meg egyesíteni a római jogot a középkori háborús szokásjoggal.⁹⁹⁹ Írásaikat nem hatotta át a vallásos szemlélet, és noha számos esetben hivatkoztak a Bibliára, inkább az antik filozófusok és hadtudósok objektivitására támaszkodtak. Így Legnano és Bonet, mint a nemzetközi és háborús jog első magyarázóit nagy hatással voltak Christine de Pizan *ius in bello* törekvéseire is. Gondolataik forradalmi jellege abból a felismerésből táplálkozott, hogy egy törvényes háborút nemcsak természeti (*ius naturale*) és isteni joggal (*ius divinum*) magyarázhatunk, hanem az ún. nemzetek jogával (*ius gentium*) is, vagyis azzal a joggal, amit a rómaiak a birodalom nem római polgáira, illetve a birodalmon kívüliekre vonatkoztattak.¹⁰⁰⁰ A hétköznapi felfogásban ez azt jelentette, hogy noha az uralkodók nem törvényeket és szabályokat követve harcoltak, mégis az engedélyükkel indított háborúk számítottak legitimnek, míg egy önálló háborús kezdeményezés felért az uralkodó hatalmának megkérdőjelezésével. A *ius gentium* háborús joggal való egyesítése tehát megteremtette a király zászlaja alatt harcoló lovagok számára a törvényes felhatalmazást arra, hogy a haza és a közösség védelméért szálljanak harcba.

⁹⁹⁶ Legnano *De bello* XIII, XV-XVI, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 3, 5-6.

⁹⁹⁷ Legnano *De bello* XIV, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 4.

⁹⁹⁸ Rogers (2010) II. pp. 492-493.

⁹⁹⁹ Bonet: "(...) Elégszer bizonyítottam, hogy a háború az isteni jogból ered, ugyanakkor tudnotok kell, hogy létezik egy másik törvényünk is, amelyet latinul nemzetek jogának, *ius gentium*nak hívunk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a háború abban leledzik, mint egy dekretális és polgárjogi kijelentés. Ha azt kérdezitek, hogy mi a nemzetek joga, azt mondom rá, hogy az a jog, amely mindent magába foglal, ami okkal történik. A kánonjogot és a polgárjogot szintén hívhatjuk nemzetek jogának, mivel ezek előírják és részleteznek ok szerinti eseteket, és megfelelő kerettel látják el azokat, így megtapasztaljuk, hogy a dolgoknak mi a rendeltetése." (Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1, továbbá Legnano *De bello* X-XI.) Továbbá: Pugliatti (2010) p. 28.

¹⁰⁰⁰ A *ius gentium* („népek joga”) a háború és béke jogát jelentette az ókori Rómában, amely szabályozta a hadüzenetet, a békekötést és a követküldést. Mivel a gyakorlatban azonos lehetett a *ius naturaléval*, ezért mai szemmel nézve a *ius gentium* filozófiai és jogi kategória is egyben. Bővebben: Földi-Hamza (1996) pp. 41-42.

Giovanni da Legnano

Giovanni da Legnano (kb. 1320-1383) igen híres egyházjogászként működött a 14. század második felében.¹⁰⁰¹ Jogi tevékenysége mellett főleg arról volt ismert, hogy a pápai udvar rendíthetetlen hívének számított. VI. Orbán pápa még a bíborosi széket is felkínálta az elismert tudósnak, amit azonban ő visszautasított, arra hivatkozva, hogy már házas. Életének nagy részét Bolognában töltötte, ahol a város egyetemén töltött be jogászprofesszori pozíciót.

Legnano *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* (Értekezés a háborúról, a megtorlásról és a párbajról) című, 1360 körül megírt értekezése a hadijog első szisztematikus összefoglalása.¹⁰⁰² Elsőként vizsgálta benne a háború fogalmát, fajtáit, céljait stb. Az ő szavaival élve „*A háború egy harc, amely az emberi vágy valamilyen disszonáns oka miatt merül fel, amely arra törekszik, hogy kirekessze a disszonanciát.*”¹⁰⁰³ „*A háború így lehet spirituális és fizikai. A spirituális háború vagy mennyei, vagy emberi. A fizikai háború vagy egyetemes, vagy egyéni. Az egyéni háborút egyrésztől azért vívjuk, hogy megvédjük a testet és a tulajdont (...). Másrésztől azért, hogy védelmezzük a misztikus testet, vagy annak egy részét a törvények hibái miatt. Ezeket megtorlásoknak hívják. (...)*”¹⁰⁰⁴ A felosztást még tovább folytatja Legnano,¹⁰⁰⁵ viszont a mi tárgyunk az egyetemes fizikai háború szakaszaihoz köthető. A 17-30. fejezetekben a háború néhány általános kérdését érinti: hadszervezet, a csapatok és a hadvezér kötelességei, háborús erények. Számunkra azok a részek érdekesek, ahol a római hadsereg került szóba. A vegetiusi hivatkozások egyébként csak egy igen kicsiny részét képezik a *De bellónak*. Legnano idézetet nem igazán használt, hanem inkább egy szabadabb és lényegretörőbb formában vette át a római író mondanivalóját. Ellentétben a korabeli jogtudósokkal, Legnano forrása nem elsősorban a Biblia volt. Pont abban áll a jelentősége, hogy bátran nyúlt az ókori szerzőkhöz: Arisztotelészhez, Ciceróhoz, Senecához, Hippocrateshez vagy Vegetiusushoz, de ide vehetjük a *Corpus Iuris Civilis* törvényeit is. A *ius civile* vagy *ius gentium* elvei tehát antik mintára formálódhattak.

¹⁰⁰¹ Giovanni da Legnano életéről és munkásságáról bővebben: E. Gianazza - G. D'Ilario: *Vita Opere di Giovanni da Legnano (Sec. XIV.)* Landoni in Legnano, 1983. Pugliatti (2010) pp. 27-29.

¹⁰⁰² J. L. Brierly - T. E. Holland: *Giovanni da Legnano: Tractatus de bello, de represaliis et de duello* Carnegie Institute, Washington, 1917. A továbbiakban a Legnano *De bello* rövidítést használom.
<http://www.archive.org/details/tractatusdebello00legnuoft> - 2012. máj. 1.

¹⁰⁰³ Legnano *De bello* I.

¹⁰⁰⁴ Legnano *De bello* II.

¹⁰⁰⁵ Az eddigi forrásainktól eltérően Legnano nem könyvszerűen, hanem 174 fejezetbe szervezve adta közre téziseit. Az első kettőben meghatározta a háború fogalmát és fajtáit, majd a maradék 172-ben hat nagyobb egységet alakított ki: mennyei-spirituális háború (3-6), emberi-spirituális háború (7-8), egyetemes fizikai háború (9-76), egyéni fizikai harc (az önvédelemben, 77-121), egyéni fizikai harc (az állam védelmében, 122-157), egyéni fizikai harc (a párbajban, 158-174). Brierly-Holland (1917) pp. XXX-XXXI.

A 17. fejezetben Legnano a háború előkészítése kapcsán beszél a római legiókról: „A háborúban legiók harcolnak, ahol egy legio 7100 gyalogosból [Vegetiusnál 6100] és 719 [Vegetiusnál 730] lovasból áll. Vannak cohorsok is, egyenként 20 századdal. Egy 'ezres' cohorsban 1105 gyalogos és 135 [Vegetiusnál 132] lovas, egy 'ötszázas' cohorsban 555 gyalogos és 66 lovas kap helyet. (...) A háború két legfőbb elve a hadseregen és a képzettségen alapszik. Ezeket három részre osztjuk: gyalogságra, lovasságra és flottára. A lovasság uralja a síkságokat, a flotta a tengereket és folyókat, a gyalogság a dombokat, a városokat és a meredek lejtőket. Ebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a gyalogság a nemzet szempontjából sokkal nagyobb hasznot hajt, mint a lovasság, mivel a gyalogosok mindenütt hasznosak.”¹⁰⁰⁶ Vegetius a II. 6. caputban fogott hozzá a legio hadszervezeti felosztásához. Legnano talán azért vette ezt át, mivel a római mintát tekintette etalonnak. A II. 1. caput utalásaival egybeolvasva arra gondolhatunk, hogy az első lépésben a fegyvernemek felsorolásával akart közelíteni a haderő definiálásához. Ezt a törekvését a következő fejezet is alátámasztja, amelyben a szolgálati esküt tartja fontosnak: „A katonáknak most úgy kell viselkedni a háborúban, ahogy azt a szolgálati esküben megfogadták. Esküt tettek arra, hogy erélyesen teljesítik a császár összes parancsát, és sohasem szöknek meg, továbbá készek meghalni a köztársaságért [republica]. (...)”¹⁰⁰⁷ A lényeg viszont nem is az esküben van, hanem abban, amit kihagyott belőle. Vegetius szerint a katonák elsőként „Istenre, Krisztusra és a Szentlélekre” tettek fogadalmat, majd csak aztán a császárra.

A 18. fejezet további részében Legnano arról beszél, hogy a katonáknak hogyan illik viselkedniük, kinek kell engedelmeskedniük, és hogy mitől tartózkodjanak. Vegetius inspirálhatta a következő mondatot: „Mivel az állam nagy becsben tartja és támogatja őket, ezért nekik csakis a közérdeknek kell szentelniük az életüket, és a szolgálatuk abban merüljön ki, hogy mindennapi gyakorlással készítik fel magukat a háborúra.”¹⁰⁰⁸ Vegetius akkor mondott hasonlót, amikor arra intett a katonákat, hogy a katonai gyakorlatokhoz szükséges tudást más tevékenységekből gyarapítsa: „A bajvívó, a vadász, a kocsiversenyző megszokta, hogy csekély bérért vagy éppen csak a nép kegyéért naponkénti gyakorlással gyarapítsa tudását. A katonának, akinek karjával az államot kell megvédenie, szüntelen gyakorlással még gondosabban meg kell őriznie katonai tudományát és harc képességét.”¹⁰⁰⁹ Végül a fejezet azzal zárul, hogy a katonáknak nem szabad kereskedniük, civil feladatokat ellátniuk, és földet vásárolniuk.

¹⁰⁰⁶ Legnano *De bello* XVII. (Veg. *Epit.* II. 6, 1.)

¹⁰⁰⁷ Legnano *De bello* XVIII. (Veg. *Epit.* II. 5.)

¹⁰⁰⁸ Legnano *De bello* XVIII.

¹⁰⁰⁹ Veg. *Epit.* II. 24.

A 19. fejezet a hadvezér feladatait sorolja fel. Legnano ismételtelen csak szabadabban merít a „Foglalat” több caputjából, amellet, hogy számos új javaslatot is beépít: „Egy hadvezérnek a háborúban rendkívül takarékosan kell beosztani csapatai ellátmányát,¹⁰¹⁰ nem hagyhatja, hogy a harci lovakat kivigyék a provinciából [nem vegetiusi]; tartsa táborban seregét és gyakorlatoztassa őket,¹⁰¹¹ továbbá ne engedje ki őket saját ügyeik intézésére [nem vegetiusi], halászatra vagy vadászatra [nem vegetiusi]. Tartsa magánál a kapu kulcsait [nem vegetiusi], járja körbe az őrségben lévőket [nem vegetiusi], gondoskodjon csapatai ellátmányáról,¹⁰¹² hagyja jóvá az élelmüket [nem vegetiusi], büntesse meg a tisztességtelenül merítőket [nem vegetiusi], zabolázza meg a vétkeseket, figyeljen a panaszokra, és a szemlélje meg a betegeket [nem vegetiusi].” „Ugyancsak az ő kötelessége olyan helyen felütni a tábort, ahol nagy mennyiségű tűzifa, takarmány és ivóvíz található. Akármeddig is tart a táborozás, egészséges helyre essen a választása, se túl közel egy tengerhez, se túl közel egy magaslati dombhoz, amelyet az ellenség elfoglalhat. Megfontolás tárgyává kell tennie azt is, hogy a táborverésre kiszemelt hely ne kerüljön patakok árterében. Ehhez lásd Vegetius *De re militari* című munkája I. könyvének XX. caputját. [Helyesen az I. könyv 22. caputját]. Az is a feladatai közé tartozik, hogy a létszámviszonyoknak megfelelő erődítéssel lássa el a tábort, sem úgy, hogy a nagy létszám miatt helyszűkében legyenek, sem pedig úgy, hogy a kis létszám túl nagy területen szóródjon szét.¹⁰¹³ Egy jó hadvezér ugyancsak észreveszi a csatázásra legalkalmasabb helyet, amely annál célszerűbb, ha minél magasabb helyet foglalunk el. De ha győzelmet remél a gyalogságtól, az ellenség katonáival szemben, akkor olyan területet válasszon, amely egyenetlen, meredek és dombos. Ha nem a gyalogságtól, hanem a lovasságtól, akkor válasszon sík és tágas terepet, amelyet erdők és bokrok nem tesznek járhatatlanná. Lásd Vegetius *De re militari* című munkája III. könyvének XIII. caputját. [Helyesen III. 22.]”¹⁰¹⁴

A 19. fejezetben Vegetius „Foglalat”-a számos pontban felfrissült. Legnano a mindennapi életben is hasznos tanácsokat közölt azzal, hogy összegyűjtötte a hadvezér legalapvetőbb feladatait. Ha áttekintjük a kivonatolási módszereket, továbbá összeolvassuk a hivatkozásokat a végleges célokkal, akkor elég egyértelmű, hogy az író elsősorban elméleti síkon közelített a hadijog felé. Nem számítva a pontatlanságokat és a számadatok hibáit, Vegetiust hűen, szinte szövegszerűen követte. Ez pedig annak a bizonyítéka, hogy nem a forrás tartalmának

¹⁰¹⁰ Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 3, 8.)

¹⁰¹¹ Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 2.)

¹⁰¹² Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 3, 8.)

¹⁰¹³ Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* I. 22.)

¹⁰¹⁴ Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 22.)

felfrissítésére törekedett, hanem inkább arra, hogy római mintából merítő ideológiai támaszt adjon a lovagoknak, hogy a hadijogot elsajátítsák.

Honoré Bonet

A lovagkori hadijog hétköznapi gyakorlatban való átültetését valójában Honoré Bonet (kb. 1340-1410) francia heraldista, Salon priorja vállalta magára. Az író Provence-ban született, és fiatal korában Benedek rendi szerzetesként szolgált, majd sok év tanulás után 1386-ban szerzett jogi doktorátust az avignoni egyetemen. Ekkorra fejezhette be életének fő művét, a *L'arbre des batailles*-t (A csaták fája), amelyet VI. Károly királynak ajánlott.¹⁰¹⁵ A könyv ugyan komoly elismertséget vívott ki magának a párizsi és a burgundiai udvarban, viszont inkább csak a 15. században, Christine de Pizan és Jean Courtois, V. Alfonz aragóniai király heroldja révén vált igazán népszerűvé.¹⁰¹⁶ A forrásokon végigtekintve az lehet a benyomásunk, hogy Bonet talán nem volt a legeredetibb gondolkodó; bár kiválóan olvasott a kánonjog sorai között, viszont a nagy klasszikusokhoz, Arisztotelészhez, Valerius Maximushoz, Orosiushoz¹⁰¹⁷ vagy Vegetiushoz nem volt közvetlen hozzáférése. Művének legfőbb forrása kétségtelenül Giovanni da Legnano *De bello*ja volt,¹⁰¹⁸ ahonnan a legtöbb antik hivatkozása származott, de a kezében tartotta Martinus Oppaviensis *Chronica Pontificum et Imperatorum*¹⁰¹⁹ és Luccai Ptolemius *Historia Ecclesiastica Nova* című munkáját is, amelyekből a római és kora európai történelem eseményeit írta ki.¹⁰²⁰ Bonet újszerűségének kulcsa inkább abban rejlik, hogy nem az íróasztal mögül, hanem személyesen kívánt meggyőződni a polgárjog, a kánonjog vagy a katonai szabályok hétköznapi működéséről. Többször bejárta Franciaországot és Itáliát, kapcsolatot tartott fenn a pápai kúriával, a burgundiai herceggel, a párizsi királyi udvarral, városokkal és nemesemberekkel.¹⁰²¹ Ahogy ő mondja számos fiatal lovaggal is beszélt, és kérte ki

¹⁰¹⁵ E. Nys: *L'arbre des Batailles, d'Honore Bonet* Librairie Européenne C. Marquardt, Bruxelles, 1883. Angol nyelvű kiadás: G. W. Coopland: *The Tree of Battles of Honoré Bonet* Liverpool University Press, Liverpool, 1949.

¹⁰¹⁶ Jean Courtois 1414 körül írta nagyhatású *Le Blason des Couleurs en armes, livrées, et devises* című munkáját, amelyben összefoglalta a heroldok jogait és kötelességeit. Kiadása: H. Cocheris: *Le Blason des Couleurs en Armes, Livres et Divises* Paris: A. Aubry, 1860.

¹⁰¹⁷ Paulus Orosius kora keresztény író, teológus volt a 4-5. század fordulóján. A *Historiarum Adversum Paganos Libri VII* című munkájában elsőként tett kísérletet a világtörténelem megírására.

¹⁰¹⁸ A *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* és a *L'arbre des batailles* közötti kapcsolatról bővebben: Coopland (1949) pp. 25-36.

¹⁰¹⁹ Troppai Márton egy 13. századi csehországi születésű lengyel domonkos rendi szerzetes volt. A *Chronica Pontificum et Imperatorum* című munkája a középkorban népszerű világtörténelmi kézikönyv volt.

¹⁰²⁰ Bonet forrásairól bővebben: Coopland (1949) pp. 25-56.

¹⁰²¹ Coopland (1949) p. 19.

véleményüket.¹⁰²² Bonet tehát a lovagi jogszokásokat egy gyakorlati úton megtapasztalt nézőpontból szemlélhette, és valójában ennek köszönhetően vált később oly népszerűvé a *L'arbre des batailles*. Az írás egy jól használható kézikönyv volt, amelynek tartalmával bármely olvasni tudó lovas azonosulni tudott. A lovas beleélhette magát a nagy hadvezérek szerepébe, az antik hőszok legendáiba, miközben tudatosultak benne a lovagi értékek: bátorság, becsületesség, hűség, állhatatosság stb.

Bonet a *L'arbre des batailles* első könyvében Keresztelő Szent János apokaliptikus látomását meséli el a hét angyalról, míg a másodikba az Orosius-féle Róma történetet helyezte, megtoldva néhány gúnyos megjegyzéssel a nagy egyházszakadástól és a rivális pápákról. Valójában a *L'arbre des batailles* háromnegyedét fogja át a harmadik és negyedik könyv, amelyekben Bonet Legnanora támaszkodva kommentálta a hadijog elméletét, kiegészítve saját praktikus megjegyzéseivel a gyakorlati hatásokról, és általában a lovagi kultúrában betöltött szerepéről. Itt kaptak helyet a Legnanótól kölcsönzött vegetiusi idézetek is. Miután Bonet tisztázta a háború eredetét, és hogy a császár hogyan viselhet hadat a pápa ellen (vagy éppen fordítva),¹⁰²³ áttér a háború indításának gyakorlati kérdéseire: „*Most tisztáznunk kell azokat a dolgokat, amelyek háború viseléséhez vagy csatához szükségesek. Erre azt mondom, hogy két dolog szükséges a kimenethez, amelyek közül az első a csata parancsnoka, akit napjainkban connétable-nek vagy marsallnak hívnak [nem legnanoi], a másik pedig a csatában harcolók helyes elrendezése [nem legnanoi]. Az ókori gyakorlat szerint úgy találod, hogy három rend vagy elrendezés szerint állítják fel őket. Ezek közül az elsőt legiónak hívják, amelyben 7000 gyalogosnak [Legnanonál 7100, Vegetiusnál 6100], és ahogy mondják, 719 [Vegetiusnál 730] lovasnak kell helyet kapnia. A második csoport az ezred, amelyben 20 ezer gyalogosnak, és 500 lovasnak kellene lennie [Legnanonál „ezres cohors” szerepel 1105 gyalogos és 135 lovas; Vegetiusnál 132]. A harmadik csoportosítás neve cinquantieme [ötvenes, Legnanonál és Vegetiusnál ötszáz], amelybe 555 gyalogosnak és 66 lovasnak kellene jutnia a magyarázat szerint, amelyet a szabályokban [valójában a *De bello*ban] olvashatunk. De napjainkra ezeket az elnevezéseket már elhagyták, mivel általában 'csatáknak' [bataillé] nevezik őket, amelyekből mindegyik marsall a kedve szerint nagyobb vagy kisebbet formál, és az emberek száma szerint is, ahogyan ő megköveteli [nem legnanoi].”¹⁰²⁴ Bonet ezt követően néhány mondatban a képzettségről és a hadseregről, vagyis a háború igazi alapjairól beszél, amelyeket Joshua zsidó vezér sorozási módszerével igazol*

¹⁰²² Bonet *L'arbre des batailles* IV. 56, 103.

¹⁰²³ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1-6. (Legnano *De bello* I- XVI.)

¹⁰²⁴ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 7. (Legnano *De bello* XVII, Veg. *Epit.* II. 6.)

(nem legnanoi), majd visszatér forrásához: „Egy hadseregben háromféle katona van, amiket úgy is mondhatunk, hogy gyalogosan harcolók, lovakon harcolók és vízen harcolók, vagyis például a tengerészek. Ha lehetőségük van rá, a gyalogosokat mindegyik talpraesett *connétable*-nek [nem legnanoi] nem nyitott területre, hanem védett helyekre, mint például dombokra, vagy mély és áthághatatlan hegyszorosokhoz kell rendelnie [Legnanonál még a városokhoz], mert ebből a pozícióból biztos előnyük származik [nem legnanoi]. A lovasoknak viszont nyílt síkon kell felállniuk, és a gyalogosok mellett is [nem legnanoi], a többieknek pedig vízen, ahogy a szaktudásukhoz illik [nem legnanoi].”¹⁰²⁵

A következő *caput* mintáját a *De bello...* XVIII. *caputja* szolgáltatja, amiből megtudtuk, hogy a lovag kinek esküszik fel, hogyan illik viselkednie, és hogy miktől tartózkodjon. Bonet csak néhány részletben tér el mestereitől. Az első és legfontosabb dolog az ő szemében is az, hogy a katona megtartsa az urának tett esküt. Viszont kihagyta a császárra és a köztársaságra vonatkozó vegetiusi és legnanoi utalást, értelemszerűen azért, mivel Franciaországban ekkor király uralkodott. Meglepő módon hiányzik a dezertálás elítélése, és ugyancsak nem találjuk nyomát a lovagok „*Istenre, Krisztusra és a Szentlélekre*” való felesketésének, bár ettől már Legnano is eltekintett. Bonet szintén elítéli azokat a katonákat, akik civil feladatokat is ellátnak; a kereskedelmen és a földművelésen túl szerinte nem ildomos a katonáknak állatokat és szőlőskertet tartani, pásztorkodni, tűzgyújtásra alkalmas anyagokat készíteni és ügyvédkedni. Ezek helyett inkább gyakorlatozzanak, és a dicsőségért harcoljanak uruk oldalán.¹⁰²⁶ Egyébként a mindennapi tanácsokon felül a *caputban* sokkal karakteresebben jelentkezik valamilyen úr szolgálata (király, kormányzó, főúr), amely Legnanonál nem volt annyira hangsúlyos. Ő és Vegetius inkább a köz szolgálatát nyomatékosították.¹⁰²⁷

Vegetius neve először és utoljára a *L'arbre des batailles* IV. 9. *caputjában* bukkan fel, mégpedig az ideális hadvezér kapcsán. A *caput* Legnano ugyanazon *caputjának* soraiból táplálkozik, és ezúttal is csak néhány árnyalatnyi eltérés szűrhat szemet. Bonet immár sokadjára előhozakodik az éppen aktuális hadvezéri elnevezésekkel (*connétable*, *marsall*), akiknek engedélyével szabad csak harcolni, elhagyni a tábort, vagy ide-oda lovagolgatni (egyik sem legnanoi). Vegetius klasszikus tanácsa így hangzik: „*Amikor tábor építésére kerül sor, olyan helyet kell választania, ahol elegendő tűzifa és ivóvíz áll rendelkezésre* [Legnanonál és Vegetiusnál még takarmány], *továbbá vigyázzon arra, hogy se túl közel a tengerhez, se túl közel a magaslatokhoz ne táborozzon le* [Legnanonál és Vegetiusnál azért, hogy az ellenség

¹⁰²⁵ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 7. (Legnano *De bello* XVII, Veg. *Epit.* II. 1.)

¹⁰²⁶ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XVIII, Veg. *Epit.* II. 5.)

¹⁰²⁷ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XVIII, Veg. *Epit.* I. 1; II. 5, 24.)

ne foglalhassa el]. *Ismételve, tartsa távol az embereit az olyan helyektől, amelyek lázat okozhatnak* [nem legnanoi, ebben a kontextusban nem vegetiusi], *vagy esők alkalmával mocsarassá válnak, vagy hogy az árterekről lezúduló víz ne mossa el a katonáit. Ezt a doktrínát vallja egy Monsigneur Vegetiusnak nevezett doktor a lovagi hadművészetről szóló könyvében.*”¹⁰²⁸ Bonet-nál a hadvezér feladatai közé tartozik még a harc formájának, helyének és idejének, továbbá az ellenség országának és katonáinak alapos ismerete. Szerinte a jó parancsnoknak el kell tudnia dönteni, hogy az ütközet napján a gyalogosok vagy pedig a lovasok képesek kicsikarni a győzelmet. Végül azt mondja, hogy a vezér legyen körültekintő a bíraskodásban, előirányozva Legnano következő caputját a katonai büntetésekről.

Honoré Bonet tehát a Giovanni da Legnano-féle vegetiusi hivatkozásokat értelmezte újra. Eltekintve a pontatlanságoktól és az átvételi hibáktól, az újszerűséget az adja, hogy a hadijogot a római író elveinek egy gyakorlati kontextusba való átültetésével kívánta átformálni, a hétköznapokban is alkalmazhatóbbá tenni.

Vegetius a francia lovagi kultúrában:

Christine de Pizan

A középkori királytükörök Aegidius Romanus *De regimine principum* című művel jutottak el a csúcspontra, amelyben az író antik forrásokat felhasználva, politikai és katonai tanácsokkal készítette fel a herceget az uralkodásra. A 14-15. században a reneszánsz és a humanizmus terjedésével egyidőben a királytükörök fejlődése új lendületet vett, amelynek végén a műfaj Niccoló Machiavelli munkásságában egyesült a modern hadtudományírással. Viszont a szakirodalom gyakran megfeledkezik arról, hogy a 15. század legelején már történt hasonló kezdeményezés. 1410 körül Christine de Pizan tollából megszületett a *Livre des fais d'armes et de chevalerie* (Könyv a haditettekről és a lovagságról),¹⁰²⁹ amely már csaknem száz évvel Machiavelli előtt ötvözte a királytükör műfaját és a hadtudományírást. A műfaji keveredést tovább színesíti a példázatirodalomra jellemző anekdoták felhasználása,¹⁰³⁰

¹⁰²⁸ Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XIX, Veg. *Epit.* III. 2, 3, 8.)

¹⁰²⁹ A továbbiakban a *Fais d'armes* illetve Pizan *Fais d'armes* rövidítéseket használom.

¹⁰³⁰ A középkori példázatok (*exemplum*) olyan vallásos történetek voltak, amelyeket a prédikátorok a szentbeszédbe ötvözve mondtak el úgy, hogy egy-egy konkrét, építő jellegű, drámai vagy esetleg mulatságos eseten keresztül mindenki számára érthető módon illusztrálták, foglalták össze mondanivalójuk tartalmát. Az ilyen típusú történetek a 12. század végén, a 13. század elején kezdtek el megjelenni Európában, annak a szemléletváltozásnak köszönhetően, amely a korábbi elitista vallásosságot az eretnekmozgalmak és az urbanizáció kihívásaira válaszként igyekeztek közelebb hozni a laikus köznéphez. Györkös (2001) p. 29. A

amelyekkel még közelebb kívánta hozni olvasóihoz az antik hadvezérek legendáit, és a hadijog elveinek közvetítése is, amelyekkel az összeurópai lovagi háborúzás szabályait szerette volna új dimenzióba helyezni. Christine de Pizan vállalkozása a maga nemében tehát egészen egyedi volt: reformokat kezdeményezett, javaslatokat tett, anekdotázott, oktatott, és majd látni fogjuk, hogy felbecsülhetetlen értékű leírásokat hagyott hátra az első tűzfegyverekről.

Christine de Pizan mindmáig a francia irodalom egyik legnagyobb hatású írónője, az európai nőmozgalmak példaképe.¹⁰³¹ 1364-ben látta meg a napvilágot Velencében, de apja révén, aki V. (Bölcs) Károly udvarába szegődött orvosnak, Párizsban nevelkedett fel. Életét mindvégig meghatározta a tudományokkal és a tanulással való kapcsolata. Édesapja segítségével tudósokat meghazudtoló ismeretanyagra tett szert alkímiából, orvoslásból, költészetből, filozófiából és retorikából. Olvasottságát már egész fiatal korában legenda övezte. Bölcsességét, gondolatainak alapelveit ókori gondolkodóktól, filozófusoktól és történetíróktól merítette. Mesterei közé sorolhatjuk Platont, Arisztotelészt, Demokritiust, Vergiliust, Horatiust, Ovidiust, Catullust, Cicerót, Valerius Maximust, Vegetiust, Frontinust és még számos antik szerzőt. Rendkívül termékeny író volt; több mint háromszáz balladát, prózát és még ugyanennyi kisebb verset írt. A költészetén túl nagy fogékonyságot tanúsított az államhatalom és bölcsesség kapcsolatának vizsgálatában, az életrajzírásban, és művei úttörőnek számítottak a középkori nő szerepének meghatározásában is.¹⁰³² Munkásságát, amely főleg saját korában volt népszerű, az utóbbi évtizedekben kezdték el újra felfedezni. Sokan őt tartják az első modern európai költőnőnek és a feminizmus első képviselőjének.¹⁰³³

Christine de Pizan életművéből kissé kilóg a *Fais d'armes*.¹⁰³⁴ Az allegorikus balladák és a nők szerepét hangsúlyozó prózák helyett ezúttal egy vérbeli hadművészeti munkát vetett

középkori példázatokról bővebben: C. Bremond - J. Le Goff - J-C. Schmitt: *L'exemplum* Turnhout: Brepols, 1982. F. C. Tubach: *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1969. J-C. Schmitt: *Prêcher d'exemples: récits de prédicateurs du moyen âge* Stock, Paris, 1985. de Beaulieu (1991) pp. 61-80. J-T Welter: *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Age* Bibliotheque d'histoire ecclesiastique de France, Occitania, E. H. Guitard, Paris-Toulouse, 1927.

¹⁰³¹ Christine de Pizan életútja és munkássága már jól feldolgozott, azonban ezekben nagyon kevés figyelmet szenteltek a *Fais d'armes*-nak. Két hasznos tanulmány foglalja össze az írónővel kapcsolatos bibliográfiát: A. J. Kennedy: *Christine de Pizan: A Bibliographical Guide* Research Bibliographies and Checklists. Grant and Cutler, London, 1984. E. Yenal: *Christine de Pizan: A Bibliography* Scarecrow, London, 1989. Az egyik legalaposabb tanulmány: B. K. Altmann - D. L. McGrady: *Christine de Pizan: A Casebook* Routledge Medieval Casebooks, Routledge, 2003.

¹⁰³² Christine de Pizan nőkről írott munkáiról bővebben: Astrik (1955) pp. 3-21.

¹⁰³³ de Beauvoir-Parshley (1953) p. 105, Richards (1992) pp. 1-2, Brabant (1992) pp. 1-5, Schneir (1972) p. 14.

¹⁰³⁴ A *Fais d'armes* 58 évvel Pizan halála után került a nagyközönség elé, amikor Antonine Vérard francia könyvkereskedő saját neve alatt adta ki 1488-ban. A tényleges hírnevet William Caxton 1490-es angol nyelvű fordítása hozta meg, amelyet VII. Henrik angol király megbízásából fordított le. A *Fais d'armes* kéziratáról és kiadásairól bővebben: Byles (1932) pp. XIV-XXXVI. A *Fais d'armes* modern francia nyelvű kiadása még mindig

papírra. A történelem folyamán szokatlannak számított, ha egy nő a hadtudományokban keresett magának mozgásteret, a 15. században pedig teljesen elképzelhetetlennek tűnt. Ennek a meglepő kezdeményezésnek a háttérében szerepet játszottak a már korábban megismert indokok: az aktuális hadsereg válsága, a trónörökös institúciókkal való ellátása, az antik anekdoták közvetítése, a római hadművészeti elemek aktualizálása, a háborúzás szabályainak írásba foglalása. A dedikáció VI. (Őrült) Károly fiának, Lajosnak szól, akinek Jean de Gerson, a párizsi egyetem kancellárja állított össze egy uralkodásra felkészítő programot.¹⁰³⁵ Gerson ebben nemcsak Vegetius „Foglalat”-át említette meg, hanem Valerius Maximustól a *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* című írást és Frontinustól a *Strategematicát*. Gerson institúciói bizonyára Pizan kezébe is eljutottak, hiszen kiegészítve Giovanni da Legnanóval és Honoré Bonet-vel, ezek alkotják a *Fais d'armes* forrásait. Az írói sikereket követően kétség sem férhetett ahhoz, hogy Pizant fogják felkérni az „intelmek” megírására: „(...) nem a gőg és önteltség inspirált, hanem az igaz szeretet, az őszinte vonzalom és a jómódú nemesek kívánsága, akik a fegyverek művészetében jártasak. Egyéb írásaim fényében arra ösztökéltek, hogy ebben a könyvben magamra vállaltam a fegyverek és lovagok legtiszteletteljesebb hivatásáról való szónoklatot, nemcsak részletekbe menően azokat a dolgokat, amik ezzel együtt járnak, hanem ügyelve az ide vonatkozó jogokra, amelyeket már néhány író közzétett a különféle törvényeiben (...).”¹⁰³⁶ Ezek a sorok ugyanakkor azt is igazolják, hogy a tágabb értelemben vett célközönség „a fegyveres művészetben jártas nemesek”, vagyis a lovagok voltak.¹⁰³⁷

várat magára. Én Caxton fordítását (A. T. P. Byles: *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalery. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan* Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London, 1932.) és annak feljavított, Willard-féle változatát (S. Willard - C. C. Willard: *The Book of Deeds of Arms and of Chivalry* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.) használtam. Rövid összefoglaló a könyv tartalmáról, keletkezési körülményeiről, a felhasznált kéziratokról és a forrásokról: Willard (1995) pp. 31-37.

¹⁰³⁵ Glorieux (1960-1973) II. p. 213.

¹⁰³⁶ Pizan *Fais d'armes* I. 1.

¹⁰³⁷ Willard szerint az író a burgundiai udvar lovagjaira célozott, és a *Fais d'armes* valójában Félelemnélküli János (1371-1419) burgundiai herceg támogatásával készült el. Úgy gondolja, hogy a *Fais d'armes* része volt annak a politikai hadjáratnak, amely révén a herceg irányítása alá kívánta vonni a koronázó tanácsot és a trónörökös tanítását. Burgundiai János, aki minden bizonnyal keserű tapasztalatokkal tért haza az 1396-os nikápolyi csatából, hadseregreformra szánta el magát, és ezen irányú tervei is inspirálhatták Christine de Pizant. Willard (1970) pp. 185-187. A burgundiai befolyás elméletét alátámaszthatja még két tényező: egyrészt Pizan egyik korábbi műve, a *Le Livre des Fais et Bonnes Meurs du Sage Roy Charles V.* is, amelyet II. (Merész) Valois Fülöp, burgundiai herceg kérésére írt meg V. Károlyról. Másrészt Pizan a *Fais d'armes*-ban Burgundiai János 1408-as liége-i győzelmét magasztalja, amelyben a herceg a túlerőben lévő liége-i haderőt győzte le. Vö. 1082. lábjegyzet. Ha elfogadjuk a burgundiai hatást, akkor mindebből az következik, hogy Pizan igencsak naprakész információi a tűzfegyverekről és ostromkellékekről a burgundiai hadsereg arzenálját tükrözik. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a római hadművészeti hagyományok a burgundiai katonai gondolkodás szerves részét képezték. A burgundiai hadseregről bővebben: Michael-Embleton (1983) pp. 3-48. Christine de Pizan és a burgundiai udvar kapcsolatáról bővebben: Hall (1992) pp. 222-223, Vaughan (1966) pp. 234-235.

A *Fais d'armes* négy könyvből áll, viszont számunkra csak az első kettőnek van jelentősége, hiszen Pizan ezekben dolgozta fel Vegetiust, Frontinust és néhány *caput* erejéig Valerius Maximust. A harmadik és negyedik könyvben a *L'Arbre des Batailles*-t kommentálta egyes szám harmadik személyben, és gyakorlatilag itt fejt ki hadijog-konceptióját. Pizan tudatosan építette fel művét, és hasonlóan Hrabanusához vagy Aegidiushoz, ő is azokat a motívumokat igyekezett átvenni, amelyek még mindig aktuálisak lehetnek a 15. században. Viszont ellentétben elődeivel, ő nemcsak a száraz, didaktikus formulákkal kívánt hatni, hanem a példázatokra jellemző meseszerű elbeszélésekkel, vagy például a királytűkrökben szokatlan dialógikus formákkal. Strukturáltság szempontjából nem lépett Vegetius nyomdokába, és a „Foglalat” *caput*jait összekeverve próbált meg egy általános képet nyújtani a lovagoknak a követendő példáról. Az első könyv 29 *caput*jának középpontjába az ideális hadvezért helyezte, és az ő személye révén került bemutatásra a háborúk mibenléte, vagy több hadseregszervezési probléma: hadijog, háborús okok, a király szerepe, kiképzés, sorozás stb. A 12. *caput*tól kezdve Pizan a hadvezér taktikai és stratégiai szerepét elemzte, amelyben jórészt a „Foglalat” harmadik könyvét kivonatolta és kommentálta.¹⁰³⁸

I-VII. (Bevezetés; Hadjáratok indítása; Hadjáratok indítása csakis királyi jog lehet; A háború okai; A király megfontoltsága hadjárat előtt; A király távoltage a csatától; A hadseregpáncsnokról és feladatairól)¹⁰³⁹ Az első *caput*ban Pizan elnézést kér azért, hogy nő léte egy férfias mesterségben osztogat tanácsokat olyanoknak, akik a háborúskodás tudományával már felvértezettek. De mégis azért szánta el magát erre a lépésre, mert a hadügyekben gyakorlottak nem tudnak hozzáférni azokhoz az írókhoz, akik a témában már értekeztek.¹⁰⁴⁰ Elsőként amellettt tör lándzsát, hogy egy lovagnak tisztában kell lennie a háború morális és jogi szabályaival. Ezért úgy gondolja, hogy a lovagi háborúzás természetének megértéséhez szükségünk van a hadijog elsajátításához. Egyetért Catóval abban, hogy a háborúzás törvényeit írásba kell foglalni,¹⁰⁴¹ és Bonet azon gondolatával, miszerint mindenféle háború Istentől származik.¹⁰⁴² Háborút csakis szuverén uralkodóknak, császároknak, királyoknak, hercegeknek és más világi

¹⁰³⁸ A *Fais d'armes* elemzése során több *caput*ot összevonunk, néhányat külön tárgyalunk, annak fényében, hogy azok hordoznak-e számunkra mondanivalót vagy sem. Néha *caput*okon keresztül nem találunk hivatkozást Vegetiusra, ami viszont nem azt jelenti, hogy ezek haszontalanok lennének. Ezekben a *caput*okban Pizan olyan témákat érintett, amelyekről Vegetius egyáltalán nem szólt, vagy ha igen, akkor is csak felületesen. Pizan többek között ebben látta a francia hadművészet megreformálását: a vegetiusi koncepció még mindig aktuális elemeit kiegészítve a jelenkor gyakorlatával kívánt mintát adni a hadügyi reformokhoz. A Christine de Pizan és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 121-127.

¹⁰³⁹ Az első hét *caput*ot a háborús jogról Honoré Bonet és Giovanni da Legnano inspirálta.

¹⁰⁴⁰ Pizan *Fais d'armes* I. 1.

¹⁰⁴¹ Pizan *Fais d'armes* I. 2. (Veg. *Epit.* II. 3.)

¹⁰⁴² Pizan *Fais d'armes* I. 2. (Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1, Legnano *De Bello* I.), Le Saux (2004) p. 98.

hatalmasságoknak van joguk indítani és csakis Isten nevében, kellő körültekintéssel, a háborús jogok, a kánonjog, a közjog és a lovagi értékek maximális betartásával.¹⁰⁴³ Ha háborúra kerül sor, akkor az csak jogos (igazságosság, elnyomás elleni harc, elbitorolt javak visszaszerzése) vagy erőszakos (bosszú, hódítás) okokon alapulhat. Mindezek után már nem is meglepő, hogy Pizan ideális hadvezérképe inkább egy veterán tábornokéra, mint sem egy forrófejű és energetikus lovagéra hasonlít: bölcsessége révén tudja, hogy hány ember és mennyi pénz áll rendelkezésére; nem becsüli le az ellenség erejét; hallgat a vezértársak szavára, a jogtudósok véleményére, egy várostromkor pedig a polgárok elbeszéléseire stb.¹⁰⁴⁴ Az ideális hadvezér ismérveit, melyeket később majd más kontextusban is kibont, még további csaknem száz sorban ecseteli, nyomatékosítva ezzel a szerepkör súlyát. Az író szerint a bölcsesség részét képezi az is, ha a király vagy a herceg távol tartja magát a csatától. Itt kétségtelenül II. (Jó) János esetére próbálta meg felhívni a figyelmet, aki a poitiers-i csatavesztést követően (1356) angol fogságba esett, és ott is halt meg. Végül alapos megfontolás tárgyát képezze a hadvezér kiválasztása, aki francia szokásoknak megfelelően egy-egy marsall volt.¹⁰⁴⁵ „*Olyat válasszunk tehát, aki mindenféle katonai dologban tapasztalt, sok országot és népet megismert. Ahogy Vegetius mondja: a kor még nem biztosíték semmiféle tudásra, hanem sokkal inkább a tapasztalat.*”¹⁰⁴⁶

- VIII. (A katonák kiképzésének oka és azon írókról, akik erről szóltak) Az ideális hadvezér kiválasztását követően áttérünk a katonák kiképzésére. Ugyanakkor azért is érdemes itt egy lélektani határt húzni, mivel Pizan bemutatja nekünk fő forrását, Vegetiust, „*aki Valentinianus császár idején írt egy nevezetes könyvet a hadművészetről, és amelyet nagy hódítók birtokoltak, akik jó ítélőképességgel és tudással vittek véghez olyan katonai tetteket, amelyek ma ismeretlenek.*”¹⁰⁴⁷ Vegetius egyik klasszikus mondásának kiegészítésével nyomatékosítja, hogy szakértelemmel fogjunk a harchoz: „*Vegetius azt mondta, hogy aki békét akar, az tapasztalja meg a háborút; aki a győzelmet kívánja, az legyen a fegyverek hozzáértője. Az a lovag, aki az izgalmas kalandot keresi, 'ne*

¹⁰⁴³ Pizan *Fais d'armes* I. 3.

¹⁰⁴⁴ Pizan *Fais d'armes* I. 5.

¹⁰⁴⁵ A valóságban a vezérkart négy főtitiszt alkotta: a királyi főlovászmester (*connétable de France*), a két marsall (*Maréchal de camp*) és a gyalogosok parancsnoka (*Maître des Arbalétriers*). Nicolle-McBride (1991) p. 35. Vö. 864. lábjegyzet.

¹⁰⁴⁶ Pizan *Fais d'armes* I. 7. (Veg. *Epit.* III. 26.)

¹⁰⁴⁷ Pizan *Fais d'armes* I. 8. Mái nem tisztázott, hogy Pizan egy latin nyelvű kéziratból, vagy pedig a már elérhető francia fordítások egyikéből dolgozott. A kérdéssel Meyer foglalkozott, aki szerint inkább Jean de Vignay lehetett a forrás, mintsem Jean de Meun, vagy egy eredeti latin kézirat. Bővebben: Meyer (1896) pp. 401-423, Whetham (2009) p. 136, Allmand (2011) p. 124.

csípőből', hanem tudással harcoljon. Senki sem vetemedik a másik megsértésére vagy feldühítésére akkor, hogyha tudja, hogy az a támadáskor fölényben van."¹⁰⁴⁸ A caput további részében a „gratianusi példával” próbál hatni Pizan: a cannae-i vereség után a rómaiak is hasonló helyzetben találták magukat, mint most a franciák: elkényelmesedtek és a lovagi hadművészet ügyét elhanyagolták. Végül a hibák felsorolásával oda jutunk el, hogy ne bízzuk magunkat idegen zsoldosokra, hanem válasszuk a római mintát, akik maguk közül toboroztak újoncokat. Némileg eltérnek az eredetitől a rómaiak fölényét magasztaló sorok, melyek szerint a lovasságnak is köszönhatték, hogy felülmúlták a gallok tömegeit és a görögök tudását. Ezt Vegetius a kiképzésre vezette vissza, és semmiképpen sem a lovasságra, amely Pizan korában dominált.¹⁰⁴⁹

- IX. (Hogyan képezték ki és tanították fegyverforgatásra az ókori lovagok a gyermekeiket) Pizan a caputban Vegetius kiképzési módszereit kommentálja, kiegészítve saját tapasztalataival. Elsőként azt állítja, hogy az ókori nemesek a gyermekeiket nem maguk nevelték a lovagi életre, hanem az uralkodó udvarába küldték őket. Ez a gyakorlat persze középkori gyökerekkel bírt, és nem ókorival. Mindamellet jól aposztrofálja, hogy a középkori lovagi kultúra eredetét antik gyökerekkel igyekeztek magyarázni. A kiképzés lépéseiben Vegetius motívumai köszönnek vissza: birkózás, ugrás, futás, árkok átugrása, dárdavetés, pajzzsal való védekezés, kézítása fakardokkal, menetelés.¹⁰⁵⁰ Pizan a sort azzal egészíti ki, hogy a gyakorlatokat próbacsatákon, például imitált várostromokon tökéletesítették. Ez utóbbi ismeretlen volt Vegetiusnál. A kar erősödésével kerültek elő a valódi fegyverek, a kard és a bárd (nem vegetiusi), továbbá a karóbabu, amelynek először a fejére, majd az oldalaira kell sújtani. Ez a fajta roham fejleszti az erőt és a légzést (nem vegetiusi).

A lovagi hadművészet római eredetének talán legemblematikusabb szimbóluma a gladius és a vívótőr közötti analógia: „*Aztán megtanulnak [az újoncok] vívótőrrel [foyne, rapier]*¹⁰⁵¹ *támadni. A rómaiak voltak az elsők, akik ezt a fegyvert használták [sic!] és*

¹⁰⁴⁸ Pizan *Fais d'armes* I. 8. (Veg. *Epit.* III. prol.)

¹⁰⁴⁹ Pizan *Fais d'armes* I. 8. (Veg. *Epit.* I. prol.)

¹⁰⁵⁰ Pizan *Fais d'armes* I. 9. (Veg. *Epit.* I. 9, 11, 20)

¹⁰⁵¹ A vívótőrt (*raprière, épée*) a spanyol *espada roperából* (kb. a díszruha kardja) fejlesztették ki, amely párbajok vagy utcai harcok során használt 1-1,4 kg súlyú 3-5 cm pengeszélességű és 80-130 pengehosszúságú szúró-vágó kard volt. Megjelenésük két egyszerű okra vezethető vissza: egyrészt az új típusú gyalogosoknak szükségük volt egy olyan kardra, amelyet zárt rendben könnyebben tudtak forgatni. Másrészt a 14-15. század fordulójára a lovagi páncélzat olyan fokú fejlettséget ért el (teljes gótikus páncélzat, állvért, zárt, rostélyos sisak), hogy egy vágással komolyabb sérülést már nagyon nehéz volt okozni. Viszont akadtak olyan pontok (hónalj, ágyék stb.), ahová egy szúrással sokkal könnyebb volt találatot bevinni, és erre egy hegyes szúrókard volt a leginkább alkalmas, így a kardok karcsúbb és könnyebb kialakítást kaphattak. Ekkor születtek meg a mai vívótőrtörhöz hasonlító kardtípusok, amelyek vékonyak, könnyűek és rugalmasak voltak. DeVries (2003) p. 25.

kigúnyolták azokat, aki vágtak vele, mert szerintük ez aligha okozott halált, mivel a csontok felfogták az ütést. Viszont a vívótőr halálos sebesülést okoz; akár a fejbe [nem vegetiusi], akár a testbe hatol kéthüvelyknyi mélyen. Ha valaki vágást oszt ki, fedetlenül marad a teste [Vegetiusnál a jobb oldal] amikor felemeli a karjait, viszont aki vívótőrrel szúr, ez annál nem eshet meg. Ráadásul a szúrást védett testtel végzi, így már azelőtt sérülést okozhat, mielőtt az ellenség felemeli a karját.”¹⁰⁵² A helyes kardhasználat demonstrálását követően Pizan az igencsak hosszú nyúlt caputot végül azzal zárja, hogy a nehéz terhek cipeléséhez is hozzá kell szoktatni az újoncokat, továbbá meg kell tanítani nekik kötelekkel és kötélletrákkal sebesen a falra mászni.¹⁰⁵³ Utóbbi két ostromeszköz nem Vegetiustól ered.

- X. (Ugyanezen dolgokról, és arról, hogy a közemberek hogyan tanították gyermekeiket) Pizan feltételezhetően azért adta ezt a címet a caputnak, mivel a közemberek mesterségével azonosította az itt felbukkanó dárdásokat, parittyásokat és íjásokat. Mindezeket túl betekintést kapunk a közkatonák sorozásba is. A dárdásokról és a parittyásokról egyöntetűen Vegetius szavai csengenek vissza, melyek révén az író nem is e mára eltűnt fegyvernemeket, hanem inkább az állandó gyakorlás hasznát igyekszik demonstrálni.¹⁰⁵⁴ Az íjások jellemzését a számszerű használatával frissíti fel,¹⁰⁵⁵ megjegyezve azt is, hogy az angoloknak vannak a legjobb íjásaik: „Mivel az angolokat

A gótikus páncélokról bővebben: Töll (2010) pp. 138-225. Az óangol nyelvben a „foyne” (vagy foign) ige a rapier használatára utalt, és kb. „egyenesen szúrni” jelentésben adható vissza magyarra. A rapier középkori használatáról és főleg a terminológiai magyarázatokról bővebben: J. Clements: Questions and Answers About the Rapier:

<http://www.thearma.org/Youth/rapieroutline.htm> - 2012. máj. 1.

¹⁰⁵² Pizan *Fais d'armes* I. 9. (Veg. *Epit.* I. 12.) A két korszak vívógyakorlata közti eltérések jól kivehetők. Vegetius a jobb oldalt említette: „Ezután, amíg vágást oszt valaki, jobb karja és jobb oldala védtelen marad; (...)” Viszont az író a teljes test fedetlenségéről írt, amely egy kétkézes kardra való utalást jelent: „(...) fedezetlenül marad a teste, amikor felemeli karjait (...)” Egy kétkézes kard felemelésekor a testünk valóban teljesen védtelen, ugyanakkor pajzsot sem tarthatunk a kezünkben. Vegetiusnál, mivel a legionárius a bal kezében pajzsot hordott, csak a jobb oldal volt támadható, az is csak akkor, ha a legionárius vágni készült. Viszont egy szúrás esetében a jobb oldal is védett. Ezért preferálja Pizan a római gyakorlatot és a vívótört. Ugyancsak szembeötlő a szúrófelületben mutatkozó eltérés. Egy római *gladius* rövideége és tömörsége miatt inkább arra volt alkalmas, hogy a test felé szúrjunk („Szükségszerű ugyanis, hogy életfontosságú szervbe hatoljon mindaz, ami belemerül a testbe.” Veg. *Epit.* I. 12.), és nem arra, hogy az ellenség fejét vegyük célba. A rapier pengehosszúsága és karcsúsága viszont már megengedte, hogy ne csak az ellenség testét, hanem a fejét is megcélazzuk („Akár a fejbe, akár a testbe hatol (...)” Pizan *Fais d'armes* I. 9.). A szúrás hangsúlyozása egyébként már Pizan V. Károlyról írott életrajzában is megjelent. Solente (1936-40) p. 223. A korabeli kardokról és vívótechnikákról bővebben: Hoffmeyer (1963) pp. 5-68, Rogers (2010) III. p. 435.

¹⁰⁵³ Pizan *Fais d'armes* I. 9.

¹⁰⁵⁴ Pizan *Fais d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 14, 16.)

¹⁰⁵⁵ Christine de Pizan nagy figyelmet szentelt a számszerű íjásoknak. Nemcsak a vegetiusi íjások betanítása kapcsán, hanem az ostrom több caputjában is hivatkozott rájuk. Pizan *Fais d'armes* I. 10, II. 15, 26, 32, 36. Pizan többféle számszerűről írt, amelyek közül azonban nem mindegyiknek a működését lehet pontosan átlátni. Bővebben: Hall (1992) pp. 227-229.

már fiataloktól erre a mesterségre tanítják, nem csoda, hogy más íjászok fölé kerekednek”, utalva ezzel azon keserű végkimenetű csatákra (Poitiers, Crécy), ahol az angol hosszúíjászok döntötték el az összecsapást.¹⁰⁵⁶ Pizan a lovasíjásztól eltekint. A sorozáskor támasztott fizikai feltételeket annyival toldja meg, hogy a jelölt lába legyen nagy combú, talpa széles és egyenes, lelkiükben pedig erős (nem vegetiusi).¹⁰⁵⁷ Egy caesari példával is kiegészíti az úszás hasznát, amelyet változtatás nélkül vett át Vegetiustól, külön hangsúlyozva, hogy a rómaiak az állataikat is megtanították úszni.¹⁰⁵⁸

- XI. (Azokról a praktikus készségekről, amelyeket a katonáknak birtokolniuk kell, és amelyek megtanítandók) Egyetlen ilyen készséget hangoztat Pizan, ez pedig a bátorság. A bátorság a kulcsa annak, hogy ellenségünket gyorsan lerohanjuk, az árkokat könnyedén átugorjuk, a magassági akadályt gyorsan leküzdjük, sövényeken és kordonon keresztül az ellenség táborát bevegjük (nem vegetiusi) vagy hirtelen meglepjük.¹⁰⁵⁹ A bátorsággal összefűzve kapunk választ arra is, hogy hol születnek ezek az emberek. Vegetius példája, miszerint a Nap hevéhez közel élők bölcsek (Pizannál még ravaszak), de nem bátrak, az északiak pedig szívósak, de bölcsesség híján vannak, itt is megjelenik. Viszont a gondolatmenetet még megtoldja azzal is, hogy a tapasztalat még a származásnál is fontosabb. Nem számít, hogy az újoncok vidékiek vagy városiak, nemesek vagy jobbágyok, ha tapasztaltak, „akármelyik országból is jöttek, kiválasztásra kerülnek.”¹⁰⁶⁰ A jelöltek üzhetnek bármilyen foglalkozást: „(...) lehetnek hentések, akik hozzászoktak a vér fröccsenésének látványához [nem vegetiusi] vagy a bárd kezeléséhez [nem vegetiusi], vagy ácsok, kovácsok és olyanok, akik a munkájukkal a testüket is edzik, kétkezi munkát végeznek, vagy még földművesek is, akikről nem idegen a kemény ágy [nem vegetiusi], a munka fájdalma és a paraszti élelem. Ezek képesek elviselni a fájdalmat és a nélkülözést, amelyek nélkül egy háború sem vívható.”¹⁰⁶¹

- XII-XV. (Az ideális hadvezér vagy parancsnok jelleméről; A táborozásról; A hadsereg egészségéről) Az egész mű legbővebben kifejtett és legtöbb példával alátámasztott kérdésköre az ideális hadvezér személye, képességei és feladatai körül forog. Az első könyv hátralévő tizenhét caputja, továbbá a második könyv Frontinustól és Valerius Maximustól kölcsönzött caputjai is végig ezt boncolgatják. Ennek oka nyilvánvaló: a

¹⁰⁵⁶ Pizan *Fais d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 15.)

¹⁰⁵⁷ Pizan *Fais d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 6.)

¹⁰⁵⁸ Pizan *Fais d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 10.)

¹⁰⁵⁹ Pizan *Fais d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 9.)

¹⁰⁶⁰ Pizan *Fais d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 2.)

¹⁰⁶¹ Pizan *Fais d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 2-3.)

római mintát leginkább az ideális hadvezér taktikai-stratégiai szerepével, és az általános érvényű hadicselekkel lehetett beépíteni az aktuális hadművészetbe, és nem pedig a nagyrészt már elavult technikai (fegyverzet, páncélzat) vagy hadseregszervezési kérdésekkel (legio, tisztok stb.). Az utóbbira nem is fecsérelt sok szót Pizan, és csak annyit jegyez meg, hogy egy legióban 6666 (sic!), ahogy ő mondja „dárda vagy sisak” volt. Mindenképpen egyedinek számít a katonai hivatalnokok feltűnése, akikkel eddigi szerzőink nem igazán foglalkoztak. A hivatalnokokat a legbölcsebb emberek közül kell kiemelni, akik felügyelik a zsoldot, és akiknek felesküsznek a katonák.¹⁰⁶²

Christine de Pizan viszonylag részletesen, több bekezdésen keresztül értekezik a római táborverési szokásokról: a tábor helyszínét kellő gonddal kell kiválasztani; milyen mélyek legyenek az árkok, milyen magasra emeljünk sáncot; melyek a leghasznosabb szerszámok az erődítéshez stb. A következő pontokban tapasztalhatunk újítást: táborverésnél ne csak a mocsarak környékét kerüljük el, hanem az olyan területeket is, ahol a víz nem folyhat el szabadon, továbbá az olyanokat is, ahol az ellenség eláraszthat minket tavak vizének kiengedésével vagy zsilipek megnyitásával.¹⁰⁶³ Noha egy szöveghű rezümét kapunk a római táborok formájáról, Pizan mégis a szekértábor mellett teszi le a voksát, amelyet Vegetius a barbárok szokásának tulajdonít.¹⁰⁶⁴ Pizan szerint a szekereket körbe kell állítani, egymással összekötve. A sereg létszámától függően kell kialakítani a szálláshelyeket úgy, hogy azok se túl közel, se túl távol ne legyenek egymástól. Az a legjobb, ha a szálláshelyek hossza az elfoglalt tér szélességének harmada.¹⁰⁶⁵ Az erődítéshez használt szerszámok közül a csákány és a csiga az, amelyekről Vegetius nem szólt.¹⁰⁶⁶

Pizan az ellátmánnyal kapcsolatos kérdéseket kimondatlanul, de a százéves háború viszonyaival vezeti be. A katonákat meg kell fizetni, hogy ne kényszerüljenek fosztogatásra a saját területükön, és a kereskedőket se kelljen fizetetlenül kirabolni. Az író tehát már most rögzítette az 1460-as évek haderőreformjának egyik fontos lépését: az állandó zsoldos csapatok részére folyamatosan, békében és háborúban egyaránt biztosítani kell az anyagi ellenszolgáltatást. A hadvezérnek nemcsak az anyagiakra, hanem az ellátmányra is gondolnia kell, például gabonára, borra, sózott húsról (nem

¹⁰⁶² Pizan *Fais d'armes* I. 12.

¹⁰⁶³ Pizan *Fais d'armes* I. 13.

¹⁰⁶⁴ Pizan *Fais d'armes* I. 13. (Veg. *Epit.* III. 10.)

¹⁰⁶⁵ Pizan *Fais d'armes* I. 13. (Veg. *Epit.* III. 8.)

¹⁰⁶⁶ Pizan *Fais d'armes* I. 14.

vegetiusi), hüvelyesekre (nem vegetiusi), sóra, ecetre, „*amely vízzel keverve igencsak frissítő lehet azokon a meleg nyarakon, amikor a bor már kifogyott.*”¹⁰⁶⁷

XVI-XX. (Arról, hogy a hadvezér hogyan vonuljon egyik helyről a másikra; Hogyan keljünk át nagyobb folyókon; Óvintézkedések csata előtt; Mit tegyünk, ha nem kívánunk harcba bocsátkozni; Békekötés) A 16-20. caputokban Pizan általános taktikai tanácsokat oszt meg velünk, amelyeket a „Foglalat” harmadik könyvéből kölcsönzött. Első olvasatra az az érzésünk támadhat, mintha Pizan csak kimásolta volna Vegetius javaslatait, azonban ha alaposan a mondatok mögé tekintünk, olyan apró eltérésekre lehetünk figyelmesek, amelyek a két korszak háborúfelfogása közti eltérésből fakadnak. Az egyik ilyen a csata megválasztásának napja. Vegetius azt mondta, hogyha a hadvezér úgy ítéli meg, hogy serege több dologban is előnyt élvez az ellenséggel szemben, akkor ne legyen rest támadni. Ha azonban az ellenség erősebb, kerülje a nyílt küzdelmet, mert ez esetben inkább érdekesebb rajtaütésekkel és hadicselekkkel operálni.¹⁰⁶⁸ Pizan azonban Vegetiusra hivatkozva mást mond: „*De ha úgy alakul, ahogy Vegetius mondja, hogy az ellenséged a csata napjának megválasztására kényszerít és sarkall harcra, körültekintően vedd figyelembe, hogy ez az előnyödre vagy hátrányodra válik-e, és csak akkor cselekedj, ha előnyös számodra.*”¹⁰⁶⁹ Vegetius egyáltalán nem beszélt a „csata napjára”-ról, hanem csak arra intett minket, hogy óvakodjunk a nyílt összecsapástól. Felfogásában a csata bármikor bekövetkezhet, és ez így igazságos. Pizan viszont úgy látja, hogy ha a csata ideje „előre eltervezett”, hátrányból indulunk. A két nézőpont közti különbség abból adódik, hogy a középkorban a nagy veszteségtől való félelem miatt igyekeztek elkerülni a döntő összecsapást, míg a rómaiaknál ez az aspektus nem volt olyan domináns.

Ugyanilyen felfogásbeli eltérés állítható párhuzamba a 19. caput és a „Foglalat” III. 22. caputja között. Az előbbinek Pizan azt a címet adta, hogy „*Azokról a hadmozdulatokról, amelyeket egy hadvezérnek tennie kell akkor, ha el kívánja hagyni a csatateret, anélkül hogy csatára várna, vagy abba beavatkozna.*”¹⁰⁷⁰ Az eredeti, vegetiusi cím így hangzott: „*Hogyan vonuljunk vissza az ellenfél elől, ha nem kívánunk harcba bocsátkozni?*”¹⁰⁷¹ Pizan egyáltalán nem használta a „visszavonulás” szót, noha a caputban erről lesz szó. Miért nem? A választ megtaláljuk abban a mondatban, ahol Vegetiusra hivatkozva (megint tévesen) római eredetűnek tünteti fel azt a szégyent, ami azzal jár, ha

¹⁰⁶⁷ Pizan *Fais d'armes* I. 14. (Veg. *Epit.* III. 3.)

¹⁰⁶⁸ Veg. *Epit.* III. 9.

¹⁰⁶⁹ Pizan *Fais d'armes* I. 18.

¹⁰⁷⁰ Pizan *Fais d'armes* I. 19.

¹⁰⁷¹ Veg. *Epit.* III. 22.

elhagyjuk a csatateret: „*Vegetius szerint nincs annál nagyobb gaztett, amikor az ellenség szeme láttára hagyjuk el a csatateret, anélkül, hogy össze ne csaptunk volna, vagy anélkül, hogy ne született volna valamilyen egyezés [midle togider wythout that it be by accorde made betwyx bothe partyes].*”¹⁰⁷² Persze Vegetius is úgy vélte, hogy „*aki harc nélkül visszavonul, csökkenti övéinek önbizalmát, (...) és tápot ad az ellenség elszántságának*”, viszont pragmatikusan hozzá is tette, hogy „*mivel gyakran van rá szükség, meg kell világítani, hogy miként mehet végebe biztonságban.*”¹⁰⁷³ Vagyis az ő szemében a visszavonulás nem „*gazit*”, sőt még az érzését sem keltette, mivel a későbbiekben azt nyomatékosította, hogy egy visszavonulást, hadicselnek álcázva, előnyünkre is fordíthatunk. Pizannál a kulcsszó az „*egyezség*” (*midle togider*),¹⁰⁷⁴ amely jól jelzi a középkori háborúkkal együtt járó lovagias cselekedetek egyikét. Ha a felek nem csaptak össze, szükség volt valamilyen egyezésre, amely révén mindkét fél azt hirdethette, hogy jogi és erkölcsi kára nem származott az összecsapás elmaradásából.¹⁰⁷⁵

Pizan ugyanezt a „szégyenérzetet” lovagolja meg néhány sorral odébb, amikor Vegetius az éjszaka leple alatt vonja vissza csapatait. Vegetius kontextusában ennek a hadmozdulatnak az értelme nem a szégyenteljes menekülés, hanem az egyetlen mód arra, hogy csapatait kimentse.¹⁰⁷⁶ Ezzel szemben a középkorban: „*(...) mások éjszaka hagyják el [a csatateret], ami a legszégyenteljesebb megoldás, mivel azt a látszatot kelti, hogy egyszerűen csak megfutamodtak.*”¹⁰⁷⁷ Azzal, hogy valaki a sötétben próbál utat nyerni magának, Pizan szemében nem lovagias cselekedet, és az egyik fél bizalmának hiányát feltételezi. Úgy gondolja, hogy az nem is számíthatott Isten segítségére, aki „lovagiatlanságot” (értsd: bizalmatlanságot) feltételezett a másikkal szemben. Amíg tehát Vegetius evidensnek tartotta a csata elkerülésének morális következményeit, addig Pizan metafizikai módszerrel és a középkori lovagi szokásjog érintésével magyarázta ugyanazt a jelenséget. Nem véletlen, hogy néhány caputtal odébb Pizan, Vegetius hatására, egy hadvezér szájába adva önt bizalmat a katonák lelkébe: „*Nos, valóban jó okunk van arra, tisztelt uraim, hogy nagy elszántsággal támadva és erős akarattal lerohanva ezt a földet és lakosságát, biztosíthatom Önöket, hogy ők tévednek és nekünk van igazunk, mert Isten*

¹⁰⁷² Pizan *Fais d’armes* I. 19.

¹⁰⁷³ Veg. *Epit.* III. 22.

¹⁰⁷⁴ „*midle togider*”, azaz „középen találkozni”. Pizan arra a középkori gyakorlatra céloz, amikor a csata előtt a két hadvezér vagy a heroldok előrelovagoltak, és ha érdekeik úgy kívánták, megegyezhettek abban, hogy nem csapnak össze.

¹⁰⁷⁵ Whetham (2009) p. 141.

¹⁰⁷⁶ Veg. *Epit.* III. 22.

¹⁰⁷⁷ Pizan *Fais d’armes* I. 19.

velünk van.”¹⁰⁷⁸ A katonáknak tehát szükségük volt egy erkölcsi alapra arról, hogy Isten és az igazság az ő oldalukon áll. Viszont ha a csata elmaradt, kellett egy egyezmény a felek között, hogy ez az erkölcsi tudat ne károsodjon.¹⁰⁷⁹

XXI-XXIX. (Mit tegyen a hadvezér a csata előtti napon; Hadrend napjainkban; Hadrend és csataformációk Vegetius szerint; Szerencse- és balszerencse; Összefoglalás) A 21-26. caputok a csatára készítik fel az olvasót. Mivel az író többször elvonatkoztat Vegetiustól, és inkább az akkori gyakorlatot osztja meg velünk, ezért érdemes elidőzni e caputok felett. A 21. caput a hadvezér retorikai képességeit tárgyalja. Vegetius is intett minket, hogy tájékozódjunk a katonák hangulatáról, azonban Pizan ezúttal sokkal részletesebb. Összeállított egy olyan mintabeszédet, amelyet bármely parancsnok előadhat a katonák hangulatának feltüzeléshez. A caput végén summázza Vegetius ide vonatkozó javaslatait, megtoldva azzal, hogy ezek a szavak nemcsak az ellenség iránti gyűlöletet, hanem az uralkodó iránti szeretetet is táplálják. Vegetius erre nem tett utalást.¹⁰⁸⁰

Amikor Pizan elérkezik a hadrendhez, megjegyzi, hogy a mostani gyakorlat néhány aspektusban eltér a rómainál. *„Ennek talán az az oka, hogy sokkal gyakrabban harcoltak lovon, mint gyalogosan.”*¹⁰⁸¹ Nem egyszerű megmagyarázni ezt az állítást, főleg a következő caputok tudatában, ahol Pizan a gyalogsági hadrendet mutatja be. Amellett, hogy hibásan jellemzi a római harcmodort, ez a sor azt is érezteti, hogy az író Vegetius iránti rajongása nem a két korszak hadművészete közti hasonlóságból ered. Viszont nem vette volna észre, hogy Vegetius mindvégig a gyalogságról beszélt? Nem valószínű annak fényében, hogy alaposan átalakította Vegetius idevonatkozó caputjait, és a francia hadsereg megszokott hadrendjét közli. Akárhogy is gondolta, alátámasztja azt a vezérgondolatunkat, hogy a lovagi hadművészetet római eredettel igyekeztek interpretálni. Egyébiránt a hadrend leírása, amelyet Pizan fő csataalakzatnak (*grete bataylle*) nevez, meglepően részletes (gyalogság centrális helyzete, elővéd, utóvéd, szárnyak, tüzérség szerepe, hadvezér helyzete stb.), és ami fő, naprakész. Ennek egy változatában harcolt *„nem is oly rég a liége-i csatában, a még most is élő Burgundiai*

¹⁰⁷⁸ Pizan *Fais d'armes* I. 21. (Veg. Epit. III. 9.)

¹⁰⁷⁹ Whetham (2009) pp. 141-142.

¹⁰⁸⁰ Pizan *Fais d'armes* I. 21. (Veg. Epit. III. 12.)

¹⁰⁸¹ Pizan *Fais d'armes* I. 23.

*János, Franciaország királyának, Fülöpnek a fia, aki létszámban csekélyebb, de képzetesebb csapataival legyőzte a 25 ezer fős liége-i hadsereget.*¹⁰⁸²

Az egész hadrend esszenciáját azonban mégis a tűzfegyverek megjelenése adja: „(...) szárnyalakzatban az oldalakon [a legelöl harcolók oldalában] foglalnak helyet a tüzert használók, az ágyúsok, együtt a számszerijásokkal és az íjásokkal (...).”¹⁰⁸³ Sőt, Pizan még arról sem feledkezett el, hogy Aegidiushoz hasonlóan frissítse Vegetius leírását a nehézfegyverekről: „Tudni kell még azt is, hogy már az ókorban is bevetettek különféle gépeket és trükköket annak érdekében, hogy megbontsák az alakzatokat, (...). Őkrök farka alól kilövellő tüllel vadászták le az ellenséget, és még ahhoz hasonló gépeket is használtak, mint amelyeket mi most ribauldequinnak [ribauld] nevezünk. Ezeket kerekre helyezték, amelyekre felhúztak egy vasból készült bástyát, és abból tüzelt egy ember egy ágyúval vagy számszerijjal. Mindkét oldalára egy-egy kémlelőnyílást és éles vasakat szereltek. Az elején dárdszerűségek hegyesedtek, és az emberek vagy lovak erejével, kiegészítve ezzel a valamivel intézhettek frontális támadást az ellenség sorai felé.”¹⁰⁸⁴

A 24. caput vezeti be a csatát: a katonák lehetőleg ne egyenek a csata előtt, tartsák a sorokat és térközöket (Pizan a számadatoktól eltekintett), miért fontos a harci kiáltás stb.¹⁰⁸⁵ A 25-26. caputokban Pizan hűen visszaadja Vegetius hét csataformációját.¹⁰⁸⁶ Az Isten és a háború összekapcsolásának középkori szemlélete bukkan fel a 27-28. caputokban, amelyekben Pizan Isten szerepével magyarázza a szerencsét: a legkörültekintőbben is felkészülhet egy hadvezér, „azonban előfordulhat, hogy Isten az egyiknek kedvez, a másiknak nem.”¹⁰⁸⁷ A szerencse és balszerencsefaktor motívumainak kibontása, és főleg Isten megnyilatkozásával való magyarázata egyáltalán nem volt Vegetiusra jellemző. A 29. caputban Pizan összegyűjtötte „A hadviselés általános szabályai”-ból a legszimpatikusabb mondásokat.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸² Pizan *Fais d'armes* I. 23. A liége-i haderő létszámát fenntartásokkal kell kezelünk. A város teljes lakosságának a létszáma a 20 ezer főt sem érte el akkoriban. Burgundiai János csapatainak létszáma kevesebb mint 4 ezer főt számlált. Michael-Embleton (1983) p. 7. A csatáról bővebben: Vaughan (1966) pp. 59-63.

¹⁰⁸³ Pizan *Fais d'armes* I. 23.

¹⁰⁸⁴ Pizan *Fais d'armes* I. 23. A ribauld leírása csak a Willard-féle fordításban szerepel. Willard (2003) pp. 66-67. A *ribauldot* a szakirodalom nagy előszeretettel nevezi „organ gun”-nak (kb. „orgonalöveg”, halálorgona), mivel kinézetében az orgonára emlékeztetett. Tulajdonképpen 8-12 puskacsó vastagságú hengert legyezőszerűen (egyes ábrázolások szerint párhuzamosan) összekapcsoltak, és ezeket ráhelyezték egy állványra, vagy egy kétkerekű szekérré. Kő- vagy vasgolyókkal megtöltötték előlről a hengereket, majd a kanócokat külön-külön meggyújtva elsütötték, egyfajta sorozatlövő hatást elérve. Pizan leírása viszont inkább egy huszita harci szekérré hasonlít és nem egy *ribauldra*.

¹⁰⁸⁵ Pizan *Fais d'armes* I. 24. (Veg. *Epit.* III. 9-11, 18.)

¹⁰⁸⁶ Pizan *Fais d'armes* I. 25-26. (Veg. *Epit.* III. 19-20.)

¹⁰⁸⁷ Pizan *Fais d'armes* I. 24, továbbá I. 29.

¹⁰⁸⁸ Pizan *Fais d'armes* I. 29. (Veg. *Epit.* III. 26.)

A *Fais d'armes* legizgalmasabb jeleneteivel és legpraktikusabb tanácsaival a második könyvben találkozhatunk. Amellett, hogy ismételten csak a Vegetius-féle ostromharcászat újjászületésének lehetünk szemtanúi, a Pizan által közölt aprólékos leírások a hadianyagról vagy az élelmiszerellátásról fontos technikai-logisztikai forrásnak számítanak. Ezek értékét csak tovább növeli, hogy a 15. századból ilyen jellegű forrásunk nincsen, úgyhogy Christine de Pizan nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az első európai tűzfegyverekről egyáltalán képet alkothassunk. A második könyv a *Fais d'armes* legbővebb fejezete. Az 1-13. caputokban Frontinus és Valerius Maximus történetei kerültek összegyűjtésre, a példázatokra jellemző didaktikus, anekdotázós formában. Az ostromharcászat praktikus javaslatait a 14-39. caputok között olvashatjuk, míg Pizan két caputot áldozott a haditengerészetnek (40-41). Az ostromharcászat Vegetius negyedik könyvének struktúráját követi, és három jól elkülöníthető egységre bontható: felkészülés a védekezésre (14-19), felkészülés az ostromra (20-34), ostrom (35-39).

XIV. (A várostromról, és elsőként arról, hogy hogyan emelünk várakat és erődöket) Aegidius, Kyeser és Valturius példái bebizonyították, hogy az antik nehézfegyverek a középkori ostromok elengedhetetlen eszközei voltak. Pizan arról próbál meggyőzni minket, hogy Vegetius erődítéssel kapcsolatos javaslatai is megállják a helyüket a 15. században. Követve mesterét azt mondja, hogy erődöt tenger, folyó közelében, vagy valamilyen természetes magaslat tövében a legcélszerűbb felhúzni. Viszont számos új módszert javasol. Ellentétben Vegetiusszal, egészségügyi okokból nem ajánlja, hogy az erőd mocsár mellett feküdjön. Bizonyára logisztikai megfontolások miatt nyomatékosítja, hogy az erődítés melletti folyó legyen hajózható. Továbbá: az erődöt ne építsük olyan dombok közelébe, ahonnan dárdaesővel áraszthatnak el minket, és a környező terület legyen termékeny és adómentes.¹⁰⁸⁹

Pizan szerint a mostani egyenes faltípussal ellentétben az ókorban beszögelléses és lépcsőzetes falakat építettek azért, hogy ellenálljanak az ostromfegyvereknek. Építőanyagként pedig köveket használtak, amiket jó minőségű homokkal és erős mésszel fogtak egybe.¹⁰⁹⁰ Utóbbi biztos, hogy a hétköznapi gyakorlat inspirálta és nem pedig Vegetius, mint ahogy azt sem, hogy a két válaszfal közötti távolság 20 és 40 láb között legyen (Vegetiusnál 20 láb). A válaszfalak közötti részt a franciák is döngöléssel tették szilárdabbá, és szintén lépcsőzetesen alakították ki, amelynek így fontos energiaelnyelő szerep jutott. Pizannál sokkal hangsúlyosabb a gyilokjárók szerepe, amelyeket olyan

¹⁰⁸⁹ Pizan *Fais d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 1.)

¹⁰⁹⁰ Pizan *Fais d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 2.)

lőrésekkel és ágyúállásokkal tarkítottak, amelyeken át az ágyúk, a követők és az egyéb lőfegyverek pásztázni tudták az ellenséget.¹⁰⁹¹ Elmondása szerint az ókorban a várfalat magas és széles rácsozattal erősítették meg, amelyeket erős láncokkal lógattak le a vár oldaláról (nem vegetiusi). A nagy követők ellen pedig úgy védekeztek, hogy a falakat földdel és trágyával beborított vastag, túskebokorból és ágakból durván kialakított falvédőkkel óvták (nem vegetiusi).¹⁰⁹² A vár oromzatához bástyákat és kaputornyokat építettek, ahogy a mostani gyakorlat is teszi. A barbakán oldalán alakították ki a kaput, amelyet vasláncokkal és vasgyűrűkkel (Vegetiusnál vasgyűrűkkel és kötelekkel) húztak fel-le. A barbakánon nyílásokat is vágtak, amelyeken át nagy köveket lehetett kidobálni (nem vegetiusi), vagy forró vizet kiönteni (nem vegetiusi).¹⁰⁹³

A várarok (*dych*) francia minta szerint is legyen mély és széles, feltéve hogy nincs folyóvíz a föld alatt (nem vegetiusi), vagy pedig az erődöt erős sziklára kell építeni, hogy ne lehessen aknát fúrni alá (nem vegetiusi). „Az ókoriak ez ellen úgy védték az erődjeiket, hogy a zárófalakat és különösen az alapokat jó minőségű betonnal és cementtel [wyth good betun/lyme cyment] vonták be, így nem tudtak alájuk ásni.”¹⁰⁹⁴ Ez utóbbi lehetett római gyakorlat, bár Vegetius semmi ilyesmiről nem tájékoztatott minket,¹⁰⁹⁵ mint ahogy arról sem, hogy az ostromlók néha falakkal védték magukat, mégpedig azért, hogy az erődből ne tudjanak leereszkedni hozzájuk: „Az ostromlók bőségében vannak vaskampókban és csáklyáknak nevezett éles fémrudakban, amelyeket az oldalakra helyeztek, így senki sem tudott lemászni oda.”¹⁰⁹⁶ Pizan ezeket a technikákat mind-mind római eredetűnek tudja be, és hogy demonstrálja a hadművészet kontinuitását, megjegyzi, hogy „a védelemnek számos más módja is létezett, amelyeket viszont nem szükséges tovább taglalni, mivel a mostani szakértők tudatában vannak ezeknek a dolgoknak.”¹⁰⁹⁷

XV. (Várak és erődök ellátásáról) Pizan kiindulópontja a „Foglalat” IV. 7. caputja, ahol Vegetius az élelmiszer és más javak felhalmozására tett javaslatot. Pizan igencsak

¹⁰⁹¹ Pizan *Fais d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 3.) A korabeli francia várépítészetéről bővebben: Gravett (1990) pp. 3-63. G. Fournier: *Le Château dans la France Médiévale : Essai de Sociologie Monumentale* Aubier Montaigne, Paris, 1978. Coulson (2003) pp. 357-388.

¹⁰⁹² Pizannak a falak ilyesfajta megerősítésére vonatkozó tanácsait fenntartásokkal kell kezelnünk. Az ókori erődítmények falait nem erősítették meg rácsokkal, és a gyakorlat inkább a középkorban volt jellemző.

¹⁰⁹³ Pizan *Fais d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 4.) Vegetius szerint a nyílások azért kellettek, hogy a kapu előtt keletkezett tüzeket elfojtsák.

¹⁰⁹⁴ Pizan *Fais d'armes* II. 14.

¹⁰⁹⁵ A beton római megfelelője az ún. római cement (*opus caementicium*) általánosan elterjedt volt a birodalomban; utak, vízvezetékek, padlók, kupolák kötőanyagaként használták. *Vitr. Arch.* II. 4-5; V. 12; VII. 1. Bővebben: L. C. Lancaster: *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome* Cambridge University Press, New York, 2005.

¹⁰⁹⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 14.

¹⁰⁹⁷ Pizan *Fais d'armes* II. 14.

megtoldja Vegetius listáját: liszt, tenger gyümölcsei, bor, savanyú szőlő, só, olaj, sózott vaj, borsó, bab, árpa, zab, baromfihús („*amely sózottan áll el*”), marha- és ürühús, sózott hal hagymával, bors, kézi- és szélmalmok, fűszerek, rózsavíz, mandula, rizs, és étel a betegeknek. Továbbá: agyagkorsók a konyhába és a borhoz, agyagcsészék, faggyú, gyertyák, lámpások és hozzávaló kanócok, zsinegek, ágyak és huzatok, hordágyak, vizesvödrök, üstök, dézsák a vízhez, hordók, rengeteg palló, kerítés, vastag és vékony kötelek. A lista végére pedig egy hasznos tanács: „*Az az igazság, hogyha híján vagyunk a sónak, de bővelkedünk borban, akkor minden húst borban főzzünk meg, mert így még só nélkül is eltartható, anélkül, hogy megromlana.*”¹⁰⁹⁸

Vegetius arzenálja is felfrissül néhány középkori fegyverrel és szerszámmal.¹⁰⁹⁹ Ágyúk, sok puska, rengeteg kő, faltörő kosok, számszeríjak, forgónyilak és gépek, amelyekkel kilöjűk őket, bőrszíjak, damiernek nevezett kötelek,¹¹⁰⁰ íjak, nyilak, idegek, cserzetlen és cserzett bőrök, egy jól felszerelt kovácsműhely, vas, fém, szén és kén.¹¹⁰¹ Továbbá az ellenakna ásásához: csákányok, feszítővasak, kalapácsok, fejszék, lapátok, rönkök, létrák. Ezeken kívül még: beton, cement, kátrány, olaj és nagy mennyiségű csepű. A hajítógépekhez: gyújtóbombák és megformált kövek. Pizan is megemlíti az égetett mésszel teli korsókat, amelyeket akkor kell bevetni, ha az ellenség a falak alá érkezett. Az íjakhoz és számszeríjakhoz elegendő ideg kell, „*ennek hiányában a lószőr és még a női haj is megfelelő, ahogy Vegetius mondta.*”¹¹⁰²

A caput legszembetűnőbb eltérése Pizannak a harcképtelen egyénekhez való hozzáállásban keresendő. Vegetius ezt egyszerűen elintézte annyival, hogy „*a harcra alkalmatlan korosztályt és nemet élelemhiány esetén kizárták a városból, nehogy inség nyomassza a harcosokat, akik a falakat védik.*”¹¹⁰³ A francia író sokkal humánusabban fogalmaz: „*Ha úgy adódik, ahogy mondja [ti. Vegetius], hogy az ellátmány szűkös, és már az ostrom előtt felélték, akkor az idős és erőtlene embereket, továbbá a nőket és gyerekeket, akik nincsenek a védelem hasznára, más városokba és erődökbe kell küldeni, hogy az ellátmány tovább kitartson.*”¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁸ Pizan *Fais d'armes* II. 15.

¹⁰⁹⁹ Veg. *Epit.* IV. 7-8.

¹¹⁰⁰ *Damiers* magyarul „kockás”-t jelent, viszont még így sem világos, hogy Pizan milyen kötélre gondolt.

¹¹⁰¹ Vegetius is felsorolta a kényt, a szenet (továbbá a kátrányt), viszont a rómaiak ezekből ún. „gyújtogatóolajat” készítettek, míg a 15. században puskaport.

¹¹⁰² Pizan *Fais d'armes* II. 15. (Veg. *Epit.* IV. 9.)

¹¹⁰³ Veg. *Epit.* IV. 7.

¹¹⁰⁴ Pizan *Fais d'armes* II. 15.

XVI-XIX. (Fejadag; Vízellátás; Várvédők) Egészen egyedi a 16. caput, amelyben az író teljesen elvonatkoztat Vegetiustól, és olyan logisztikai adatokat közöl, amelyek még a szállásmesterek becsületére is válnának. Példájában azt járja körül, hogy egy 600 fős védőseregnek 6 hónapra mennyi nyersanyagra van szüksége, majd pedig két oldalon keresztül sorolja az eredményeket a rózsavíztől kezdve a kiskanalakon át egészen a puskaporos hordók dugóinak számáig.¹¹⁰⁵ Valójában azonban nem az eszközök és kellékek teszik szokatlanná ezt a felsorolást, hanem az, hogy pontos szám és mennyiségi adatokkal közli mindezt. Ez azt bizonyítja, hogy Pizan forrásai, a „*bölcs lovagok*” értették a dolgukat; pontos kimutatásokat vezettek és számításokat készítettek az ellátmányról vagy a fogyasztásról. Többek között ez teszi értékessé Pizan szövegét, amely még egy meghódítatlan forrása a katonai logisztika kutatásának.

A 17. caputban visszaköszönnek Vegetius tanácsai a vízszükséglet fedezéséről.¹¹⁰⁶ Pizan szerint a folyópartok homokja is jól tartja a vizet és fogyasztása biztonságos (nem vegetiusi), ugyanakkor ő is közli azt az arisztotelészi módszert, hogy hogyan tudjuk sótlanítani a tengervizet, bár ez esetben nem annyira részletes, mint Aegidius.¹¹⁰⁷ Az újdonság erejével hat a víz ecettel való „ízésítése”, amelynek fogyasztása Pizan szerint nagy felüdülést jelent, főleg a nyári napokon. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a szokás jól ismert Itáliában. Vegetius szerint só többek között lepárlással vagy főveny kimosásával is nyerhetünk. Pizan az első eljárást támogatja, kiegészítve azzal, hogy nemcsak a Nap erejével lehet só lepárlani, hanem tengervíz forralásával is.¹¹⁰⁸

A sóhiány kiküszöbölésére tett javaslatok után Vegetius hozzáfogott az ostrom előkészítéséhez. Pizannak feltételezhetően hiányérzete támadt, hiszen jónak látta, ha röviden szól a védők kitartásáról és a kapzsiságról. Mindkettőre a római történelemből hozott fel példákat. Végkövetkezetése szerint sok balszerencse sújtotta azokat a városokat, országokat és seregeket, ahol nagy volt az idegenek száma.¹¹⁰⁹

XX-XXXIV. (Az ostrom előkészítése Vegetius szerint; Ostromeszközök napjaink gyakorlata szerint) Pizan a 20. caputban csak névleg hivatkozik Vegetiusra, és valójában saját korának ostromtechnikái közül mutat be kettőt: falak megmászása kerek létrákkal, és hogyan ássunk aknát. Vegetius az ostromlétrák használatát veszélyesnek tartotta,¹¹¹⁰ kerek

¹¹⁰⁵ Pizan *Fais d'armes* II. 16.

¹¹⁰⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 17. (Veg. *Epit.* IV. 10.) Vö. 430. lábjegyzet.

¹¹⁰⁷ Pizan *Fais d'armes* II. 17. Vö. 916. lábjegyzet.

¹¹⁰⁸ Pizan *Fais d'armes* II. 17. (Veg. *Epit.* IV. 11.)

¹¹⁰⁹ Pizan *Fais d'armes* II. 18-19.

¹¹¹⁰ Veg. *Epit.* IV. 21.

létrákról pedig nem is szólt. Pizan kerekas ostromlétráiról annyi derül ki, hogy „*a fal ellenében könnyen csúsztak és aljukat lesúlyozták*”, ami azt jelenti, hogy a kerekék révén a létrákat könnyebben tudták feltolni a falra. A létrák aljának rögzítése statikai célokat szolgált, ugyanakkor a biztosabb támaszték miatt fentről is nehezebb volt őket ledönteni.¹¹¹¹

Pizan bizonyára észrevette, hogy az aknaásásról Vegetius is megemlékezett,¹¹¹² viszont a két leírás semmiféle hasonlóságot nem mutat egymással, így ez esetben is egy 15. századi gyakorlatnak lehetünk a tanúi. A módszer természetesen az ókor óta nem sokat változott. Az ásóknak védett és biztonságos helyen kell megkezdeni a földmunkát, távol a védők szemeitől. Ha a várat árok veszi körül, akkor igen mélyre, az árok alá kell ásni. A munka során erős deszkák segítségével kell állványzatot ácsolni az omlásveszély elkerülése végett. A fentieknek ezalatt állandó zajt kell csapniuk (például ágyúdürgéssel, csatakiáltással, trombitaszóval), nehogy a bentiek felfigyeljenek a föld alatt dolgozókra. A végső cél az, hogy bejutva mindent felgyűjtsanak, de különösképpen a falakat, amelyek a tűz melegének hatására összeomlanak, és így általános rohamot lehet indítani alulról is és felülről is.¹¹¹³

A 21. caput gyakorlatilag felvezeti a következő tizenkét caputot, amelyekben részletes képet kapunk a 15. századi ostromfegyverekről és ostromeszközökről.¹¹¹⁴ Pizan, éreztetve velünk, hogy elérkeztünk egy új tematikai egységhez, néhány szóban összefoglalja értekezésének célját, és hogy miért kell Vegetius gondolatait továbbfejleszteni. Célja, hogy közvetítse a római hadművészetet a jelenkor hadügyi szakértőinek, illetve azoknak, akik a jövőben tanulásvágyból veszik majd elő ezt a könyvet. Tehát úgy gondolja, hogy a jelenkori ostromharcászatról a legnagyobb részletességgel kell szólni, és Vegetius tanácsai mellett be kell vonni azokat a bölcs lovagokat is, akik járatosak a katonai gyakorlatokban.¹¹¹⁵ Ezek a lovagok biztosíthaták a forrást a 21-33. caputokhoz.

Christine de Pizan egy olyan képzeletbeli ostromot hoz fel példaként, ahol az erőd nagyon erős, tenger vagy folyó által védett, és csak nagy erőfeszítések árán lehet bevenni. Egy ilyen komplex ostromhoz gyűjti össze a szükséges fegyvereket, felszerelést, és

¹¹¹¹ Pizan *Fais d'armes* II. 20.

¹¹¹² Veg. *Epit.* IV. 24. Vö. 451. lábjegyzet.

¹¹¹³ Pizan *Fais d'armes* II. 20.

¹¹¹⁴ A *Fais d'armes* tűzfegyvereiről és ostromeszközöiről bővebben: Hall (1992) pp. 219-240. A reneszánsz korának tűzfegyvereiről bővebben: B. S. Hall: *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997. A burgundiai haderő tűzérégeről bővebben: R. D. Smith - K. DeVries: *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477* The Boydell Press, Woodbridge, 2005.

¹¹¹⁵ Pizan *Fais d'armes* II. 21.

emberi erőt. Leírása ezúttal is rendkívül alapos. Az ostromeszközök listájának első helyére kerültek a nehéz lőfegyverek, a trébuchet-k és az ágyúk, név és méret szerint kategorizálva.¹¹¹⁶ A 21. caputban képet kapunk az ágyúk megszólaltatásához szükséges puskaapor, az ágyúk szállításához elengedhetetlen vastaligák és társzekerek mennyiségéről. Ugyanilyen elven az összes fegyver, eszköz és személy számára sor kerül: kézi lőfegyverek és alkatrészeik, kövek és ágyúgolyók, ostromtornyok, csatabárdok, pajzsok, szekerek, kerítések, kapuk, kecskebakok, hordágyak, lámpák, talicskák, létrák, szögek, ácskapcsok, gyertyák stb., továbbá fegyverkezelők, ácsok, kőművesek, felügyelők, inasok, hajtók, szolgák stb.¹¹¹⁷ Külön caputot kaptak azok a katonák (lovagok és szolgálai, íjászok, pikások), akik a szállítmányokat kísérték, vagy akiket élelmiszer és egyéb alapanyag beszerzésével bíztak meg.¹¹¹⁸

A 34. caput ostromzár alá von egy kikötőt. Ugyan a későbbiekben az író még kitér a hajózásra, azonban a haditengerészet ostrommal való összekapcsolása pontosan ide illik. A tengeri vagy folyami blokádnak egyébként igazi unikumnak számít a hadtörténeti irodalomban.¹¹¹⁹

XXXV-XXXIX. (Ostromfegyverek; Védelem) Hosszú-hosszú oldalak után tűnik fel újra Vegetius neve, mégpedig a római ostrom, ostromfegyverek és védekezési taktikák miatt. Pizan a 35. caput első bekezdésben ismét elkövetett egy tárgyi tévedést; a római eredetű nehézfegyverek egyike szerinte tüzfegyver volt: „*Tudnunk kell azt is, ahogy Vegetius mondja, hogy létezik öt olyan fő szerkezet, amelyekkel mindenféle erődítményt be lehet venni. Az egyikkel szénből, salétromból és egyéb hasznos anyagból összeálló puskaaporral működő, hatalmas kövek hajíthatók el olyan erővel, hogy hatására szétesnek és leomlanak a tornyok és falak, házak, tetők és minden, amit eltalálnak.*”¹¹²⁰ Vegetius ilyet nem mondott, ugyanakkor puskaaporral működő követő még a középkorban sem létezett, úgyhogy kérdéses az állítás eredete. Az egyetlen logikus magyarázat az lehet, hogy Pizan olyan katapultára gondolt, amelynek lövedéke a puskaapor révén felrobbant. Ezt a technikát viszont a rómaiak nem ismerték. Vegetiustól a „gyújtogatónak” nevezett olajról” kétszer is hallunk, és „ókori értelemben” egyfajta gyújtóbombaként ez is felrobbanhatott, amikor

¹¹¹⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 22. Az öt legnagyobb ágyú közül kettőt, a százfontos Antiquét és a kétszáz fontos Senecát a rómaiak tiszteletére nevezhették el.

¹¹¹⁷ Pizan *Fais d'armes* II. 21-32.

¹¹¹⁸ Pizan *Fais d'armes* II. 32.

¹¹¹⁹ Pizan *Fais d'armes* II. 34.

¹¹²⁰ Pizan *Fais d'armes* II. 35.

becsapódott a célba.¹¹²¹ Tehát Pizan vagy a „gyújtogató”-ról beszélt, vagy pedig ismét hibásan jellemezte a római harcmodort.¹¹²²

A második római eredetű „gép” Pizan listáján a „kagyló” (*mosselle, motelle*), amely nagyjából azonos Vegetius ugyanilyen nevű szerkezetével (*musculus*).¹¹²³ Pizan azt állítja, hogy úgy fedték be ezeket, mint a nagy lapos házakat, sőt még lótrágyát is a tetejükre hánytak, és így sem kő sem pedig tűz nem tudott kárt tenni bennük. Vegetius nem a „kagyló”-nak, hanem a hozzá nagyon hasonló mozgó ostromfedél (*pluteus*) tetejének befedéséről beszélt (szórtakarókkal és bőrökkel). A *mosselle* funkciójában megegyezett az eredetivel: kis kereken mozgatták (Vegetius ezt a *pluteus*hoz írta), és a katonák ezek oltalmában temették be az árkokat vagy egyengették le az utat a nagyobb gépek előtt.¹¹²⁴

A harmadik ostromfegyver, a faltörő kos (*mouton*) jellemzésében az író nem annyira részletes, mint mestere. A rómaiak bőrökkel, szórtakarókkal és rongypokrócokkal takarták be a faltörő kos tetejét, míg a franciák faltörő kosát körös-körül csakis nyersbőr fedte. Noha Vegetius három típusú faltörő kost is felsorolt („sarló”, „kos”, „teknős”), azonban az mégsem világos, hogy a döfőgerenda vajon egy sínen csúszott, vagy pedig láncokon lógva lendítették be.¹¹²⁵ A franciák döfőgerendája láncokon lógott, és Pizan szerint így mindent be tudtak ütni.¹¹²⁶ Viszont a döfőgerenda fejének kialakításáról nem beszél, amiben pedig Vegetius volt bőbeszédűbb.

Első olvasatra az a benyomásunk támadhat, hogy a „lugas” (*vygne*) csak apróságokban tért el az eredetitől.¹¹²⁷ Szélessége 8 láb, hossza 16 láb volt, ami megegyezik a vegetiusi adatokkal, azt leszámítva, hogy Pizan elvonatkoztatott a magasságtól, amit Vegetius 7 lábban adott meg. Fedőanyag gyanánt Pizan fonott vesszőnyalábokat, nyersbőröket és továbbra is lótrágyát javasol. A „lugas” feladata mindkét korszakban ugyanaz volt: a katonák alábújtak, és így közelítették meg a várfalat. Viszont megjegyzendő, hogy Vegetius szerint a „lugas”-ok segítségével ásták alá a falak alapjait, míg Pizan elég zavarosan azt írja, hogy: „A szerkezet alá katonák bújnak, és a náluk lévő csapóhidakon

¹¹²¹ Veg. Epit. IV. 8, 18.

¹¹²² Trébuchet-kből kilőtt, „vörösén izzó” lövedékekről Aegidiustól is hallunk. Vö. 922. lábjegyzet. Néhány caputtal odébb Pizannál is feltűnik egy izzó vasakat kilövő hajítógép: Pizan *Fais d'armes* II. 36.

¹¹²³ Pizan *Fais d'armes* II. 35. (Veg. Epit. IV. 16.) Vö. 437. lábjegyzet.

¹¹²⁴ Pizan *Fais d'armes* II. 35. (Veg. Epit. IV. 15.)

¹¹²⁵ Veg. Epit. IV. 14. Vö. 434. lábjegyzet.

¹¹²⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 35.

¹¹²⁷ Veg. Epit. IV. 15. Vö. 435, 970, 991. lábjegyzetek.

[flyghyng brygges] *állva megfürjék a falakat, és létrákat támasztanak hozzá.*¹¹²⁸ Ha ez így volt, és a franciák „lugas”-a csapóhíddal is fel volt szerelve, akkor ez azt jelenti, hogy a római változatnál jóval magasabb kellett hogy legyen, és így érthető, hogy Pizan miért nem vette át Vegetiustól a „lugas” magasságára vonatkozó adatot.

A 15. században még mindig építhettek ostromtoronyokat (*tour*), viszont szerepük már nem volt annyira meghatározó, mint korábban. A kis lőtávolságon nagy átütő és romboló erejű lövedékek könnyen összetörhették ezeket a fából készült szerkezeteket. Pizan azt mondja, hogy az ostromtoronyt nagy és fontos városok vagy erődök ostromakor vetik be, mivel ilyen esetekben az ostrom elhúzódik.¹¹²⁹ Ugyanakkor az ostromtoronyhoz való faanyagot a hadianyag listában is felhossa, vagyis a fegyver ténykedéséhez nem férhet kétség.¹¹³⁰ Ennek ellenére Pizan elég szűkszavú vele kapcsolatban, és újat nem nagyon tudunk meg; átvette Vegetius adatait az ostromtorony alapterületéről, és ő is figyelmeztet, hogy alaposan fedjük be nyersőrrel, nehogy az ellenség felgyújtsa. Azt is megtudjuk, hogy a szerkezetet emberek és lovak tolták-húzták a várfal közelébe, amelyet Vegetius nem említett, bár ez az ókorban sem működhetett másképp. A rómaiaknál az ostromtorony alsó szintjébe faltörő kost szereltek, amit Pizan nem hangsúlyozott ki. Egyébiránt ő is végig többszintes ostromtoronyról beszél, akárcsak mestere.¹¹³¹

Pizan az ostromtoronyok és létrák haszna végett szúrja be ide a magasságmérést. Ellentétben Aegidius ötletes újításával, ő csak a vegetiusi módszerekre hagyatkozott.¹¹³²

A 36-39. caputokban a fenti ostromfegyverek elleni védekezéshez kapunk hasznos tanácsokat, megtűzdelve néhány római hadvezérről szóló történettel.¹¹³³ Félretéve egy kicsit Vegetiust, ezúttal érdemes kiemelni egy olyan jelenséget (nem először), amely jól szimbolizálja azt, hogy a reneszánsz korának vallásossága hogyan épített be egy ókori „csodás” történetet a középkori gondolkodásmódba. „(...) *Azoknak, akik az országuk vagy városuk védelméért szálltak harcba, nagyon kell hinniük Istenben, mert így jutnak győzelemre, mivel az igazság az ő oldalukon áll, és enélkül nem is tudnának bátran harcolni. Az ilyesfajta remény elengedhetetlen, ahogy az idő ezt több esetben megmutatta, annak példája okán, hogy olyan harcosok vannak Isten kegyében, mint akiket Róma esetében is láthattunk, amikor az oly sok alkalom közül, amikor Hannibál a nagy*

¹¹²⁸ Pizan *Fais d'armes* II. 35.

¹¹²⁹ Pizan *Fais d'armes* II. 35.

¹¹³⁰ Pizan *Fais d'armes* II. 25.

¹¹³¹ Pizan *Fais d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 17.) Vö. 438. lábjegyzet.

¹¹³² Pizan *Fais d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 30, Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 19.) Vö. 907. lábjegyzet.

¹¹³³ Pizan *Fais d'armes* II. 36. (Veg. *Epit.* IV. 19-21.)

hadseregével megérkezett Róma falai alá, és be akarta venni azokat. De a rómaiak bátran kirohantak, hogy megütközzenek vele, noha számuk az ellenségének harmada volt, Urunk, aki nem kívánta romokban látni azt a várost, ahol a jövőben majd az Ő temploma felépül, hatalmas esőt küldött abban az órában, amikor az ellenség felszerelkezett, és így a felszerelésük oly mértékben átázott, hogy nem tudták azokat használni, és visszavonulásra kényszerültek.”¹¹³⁴ A középkori szemlélet szerint tehát Rómát Isten mentette meg, ugyanaz az Isten, akit most is szolgálni kell, mert csak az ő védelmében arathatunk diadalt az ellenség fölött. Vagyis a római történelemből vett példák kapaszkodóként szolgáltak a jelenkori események, például egy ostrom megéléséhez. Isten szolgált kapocsként a két korszak között, és a régmúlt eseményekből rajta keresztül merítettek erőt és bátorságot.

Végül, de nem utolsósorban a rómaiak kisebb ostromeszközeire és hadicseleire irányul a figyelmünk. Nem először olvashatjuk, hogy az ostromlétrák (*ladder*) igen nagy becsben voltak a korszakban, mivel a fal bármelyik részén fel lehetett őket állítani. A „hárfa” (*sambuce*), a „csapóhid” (*exester*) és a „gém” (*thelemon*) változtatás nélkül kerül át.¹¹³⁵ A szerkezetek ellen a franciák is ugyanúgy védekeztek, mint a rómaiak: nagy követőkkel (*mangonelles*) és állványra szerelt nyílvetőkkel (*grete & big crossbowes*), amelyeket Vegetius íves nyílvetőknak (*arcuballistae*) nevezett, továbbá ágyúkkal (*bombardes*), amely viszont már Pizan kiegészítése. A faltörő kosok ellen Pizan is a döfőgerenda elé lelógatott párnákat (*coyltes*), matracokat (*matrases*) és a „farkas”-t (*wolffe*) ajánlja.¹¹³⁶ Ismét részletes ismertetőt kapunk az aknaásásról (*myne*), de ezúttal a védők szemszögéből: figyelni kell, hogy az ostromlók nem szállítanak-e földet (nem vegetiusi); éjjel-nappal fülelni kell a falak tövében, nem hallunk-e föld fejtésére utaló hangot (nem vegetiusi). Ha úgy sejtjük, hogy aknát ásnak alattunk, azonnal fúrjunk ellenaknát (*contermyne*) (nem vegetiusi). Végezetül egy olyan tanács, amely már Aegidiusnál is megmozgatta a fantáziánkat: „Ha az ostromlottak az ellenaknájuk bejáratához nagy dézsákba vizet vagy vizeletet tesznek, ezzel először azt színlelik, hogy visszavonulnak, vagy inkább hogy kitörnek, ha ez lehetséges. Aztán ezt a vizet hirtelen beöntik a járatba, és ha az asszonyok még jól fel is forralták, akkor a legjobb eredményt érjük el. Ilyen módon, ahogy Vegetius mondja, sok vajúrt ártalmatlanítottak és öltek meg.”¹¹³⁷ Ha az ellenség mégis betört a városba, akkor a házak ablakaiból vagy tetejéről mindenféle

¹¹³⁴ Pizan *Fais d'armes* II. 36.

¹¹³⁵ Pizan *Fais d'armes* II. 37. (Veg. *Epit.* IV. 21.) Vö. 447-448. lábjegyzetek.

¹¹³⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 38. (Veg. *Epit.* IV. 30.) Vö. 449-450. lábjegyzetek.

¹¹³⁷ Pizan *Fais d'armes* II. 39.

dobóalkalmatossággal kell pusztítani a betolakodókat: kövekkel, cserepekkel (nem vegetiusi), forró vízzel (nem vegetiusi), hamuval (nem vegetiusi) és égetett mézporral (nem vegetiusi).¹¹³⁸

XL-XLI. (Haditengerészet) Csakúgy, mint Aegidius, Pizan sem vállalkozott arra, hogy részletes útmutatást adjon a korszak tengeri hadviseléséről. Ezúttal is a még mindig aktuális vegetiusi javaslatokat és néhány korabeli hadicselt fogadhatunk meg.

Christine de Pizan szakított Vegetius misztikus nyolc napjával, ami alatt a faanyagot kellett kivágni a hajókhoz. Ehelyett pragmatikusan közli, hogy március és április (nem vegetiusi) a fák szuvasodása miatt nem jöhet szóba, viszont annál inkább a július és augusztus.¹¹³⁹ A szelekről, a hajózási szokásokról és az időjelekről szóló caputok jelentősen lerövidültek, és Pizan megelégszik annyival, hogy a tengerészeknek tisztában kell lennie a navigációval, a szelek, tengerek, csatornák veszélyeivel (nem vegetiusi), a térképolvasással (nem vegetiusi), az égbolt, a csillagok, a madarak és a halak jeleivel.¹¹⁴⁰ Értelemszerűen Pizan betoldása az a mondat, hogy a tengerészeknek érteniük kell a vitorlák és kötelek kezeléséhez. Az ellenség megtámadásának egyik módja az, ha kis felderítőnászádokat küldünk ki, amelyek kikémelelik a másikat. *„Amikor a másik hajó közelébe érkeznek, ’üdvözölniük’ kell az ellenséget követőkkel és különféle hajítógépekkel, mint például nyíllövőgéppel. Mihelyst a két hajó összekapcsolódott, a derék harcosok erejükben bízva átugranak az ellenséges fedélzetre, és erős kardjaikat, bárdjaikat, tőreiket használva heves kézitusában foglalják el azt.”*¹¹⁴¹ Ezt a rajtaütésszerű taktikát részben Vegetius ihlette,¹¹⁴² mint ahogy azt is, hogy tornyokat és bástyákat emeltek a hajók fedélzetére, mivel ezekből könnyebben tudták pásztázni az ellenséget.¹¹⁴³ Ugyancsak az ókorra emlékeztet néhány speciális anyag: szurok, gyanta, kén, kénkö (nem vegetiusi) keverékével feltöltött korsók.¹¹⁴⁴ Az író szerint ez az egyik módja, hogy görögtűzet (*grekys fyre*) készítsünk (nem vegetiusi), *„amelyet a görögök találtak fel Trója ostrománál. [sic!]”*¹¹⁴⁵ Megtudjuk azt is, hogy léteznek olyan erős mérgek,

¹¹³⁸ Pizan *Fais d’armes* II. 39. (Veg. *Epit.* IV. 25.)

¹¹³⁹ Pizan *Fais d’armes* II. 40. (Veg. *Epit.* IV. 35-36.)

¹¹⁴⁰ Pizan *Fais d’armes* II. 40. (Veg. *Epit.* IV. 38-41.)

¹¹⁴¹ Pizan *Fais d’armes* II. 40.

¹¹⁴² Veg. *Epit.* IV. 37, 44.

¹¹⁴³ Veg. *Epit.* IV. 44.

¹¹⁴⁴ Veg. *Epit.* IV. 44.

¹¹⁴⁵ Pizan *Fais d’armes* II. 41. A görögtűz eredete és pontos összetétele máig bizonytalan. A görögtűzhöz hasonló keverékről először Thuküdidész görög történetíró tájékoztat minket. Szerinte a boiótiaiak a keveréket csövekbe öntötték, meggyújtották, és ezzel a „lángszórával” gyújtották fel a delioni erőd kapuját (Thuc. *Pelop.* IV. 100). A fegyvert a bizánci hajókon használták tömegesen. A görögtűzről bővebben: Partington (1999) pp. 42-91, Bréhier (2003) pp. 421-422.

amelyekkel a vasakat szennyezik be, majd az emberek ezekkel érintkezve halálos sérüléseket szenvednek (nem vegetiusi). Pizan szerint azonban ilyen antihumánus eszközök használata nem keresztény katonához illő, és amúgy is ellentétesek a háborús joggal.¹¹⁴⁶ Középkori találmány volt az ún. árbocbástya (*topcastle*), amelynek viszont a leírása elég zavaros. Írónk azt állítja erről az építményről, hogy vassal páncélozták, egy szerkezettel fel-le mozgatták az árbocon faltörő koshoz hasonlóan, és így darabokra törhették az ellenséges hajót.¹¹⁴⁷ A következő fegyvereket és trükköket jegyezzük még meg: vasheggyel ellátott nyílvevesszők (*arowes with brode hedes*), amelyek becsapódva megrongálják az ellenséges vitorlázatot (Vegetius az ostromtornyok felgyújtásakor említett hasonlót); „sarló”-k (*zekill*), amelyekkel a kötélzetet lehet elvágni; vascsáklyák (*hokes of iron*), hogy az ellenséges hajót magunkhoz láncolva ne tudjon elmenekülni (nem vegetiusi). Aegidius is a következő három hadicsellel zárta a tengeri hadviselést: folyékony szappannal teli korsókat (*pottes filled with softe zande*) dobjunk át, hogy az ellenség ne tudjon talpon maradni, és beleessen a vízbe, ha a fedélzet szélén áll (nem vegetiusi); az égetett mézporral teli korsók (*pottes full of quyk lyme*) becsapódása után az ellenség szája és szeme eltömődik (nem vegetiusi); rendelkezünk olyan jól képzett emberekkel, akik a felszín alá úszva meglékelik az ellenséges hajót (*perce the ship*) (nem vegetiusi).¹¹⁴⁸

Pizan végül stílszerűen, mestere szavaival búcsúzik a második fejezettől: „Összegezve a korábban megállapított dolgokat, Vegetius igaz szavait használva könyve végén: úgy vélem, hogy a továbbiakban nem kell többet szólnom a hadviselés tudományáról, mert ezeknél a gyakoribb alkalmazás több hadifortélyt szült, mint amelyet az ókori elmélet oktatott.”¹¹⁴⁹

Jean de Bueil

A lovagi konzervativizmust hirdető eszmefuttatások mellett megjelent az első modern értelemben vett katonai memoár is VII. Károly katonai tanácsadója, Jean de Bueil (1406-1477) tollából, aki a százéves háborúban szerzett tapasztalatait a *Le Jouvencel* című

¹¹⁴⁶ Pizan *Fais d'armes* II. 41.

¹¹⁴⁷ Pizan *Fais d'armes* II. 41. Az árbocbástya valójában egy rácsból készült emelvényhez hasonlított, amelyből különféle lövedékekkel árasztották el az ellenséges hajót. Az árboc kötelein felmászva lehetett megközelíteni, a fegyvereket pedig kötelekkel húzták fel. Az árbocbástyáról bővebben: Freil (1994) pp. 184-185.

¹¹⁴⁸ Pizan *Fais d'armes* II. 41. (Aeg. Rom. *De reg. princ.* III. 3. 23.)

¹¹⁴⁹ Pizan *Fais d'armes* II. 41. (Veg. *Epit.* IV. 46.)

visszaemlékezésében örökítette meg.¹¹⁵⁰ Jouvencel egy kitalált lovag volt, akinek a bőrébe bújva meséli el az író a saját életútját. A nemesi származású Bueil kivételesen sikeres katonai pályát futott be a százéves háború utolsó szakaszában. Tanulóéveit olyan hadvezérek oldalán töltötte mint III. Vilmos, Narbonne vicomtja, vagy az angolokat többször is megverő La Hire. Az 1440-es években zsoldosvezérként harcolt Maine-ben és Anjouban, majd Lajos trónörökös egyik hadvezére lett a svájci kantonok elleni hadjáratban. Normandia sikeres visszafoglalása után „kiérdemelte” az „angolok sorscsapása” gúnynevet, VII. Károly pedig a flotta admirálisává és Cherbourg kapitányává nevezte ki. Azonban 1465-ben karrierjét derékba törte a közjóléti ligában való részvétele,¹¹⁵¹ amelynek következtében kiesett XI. Lajos kegyeiből. Nagyjából ezekben az években vetette papírra visszaemlékezéseit, és formálta meg főhősét, Jouvencelt.¹¹⁵² Mivel Bueil egyes szám harmadik személyben írt, a szereplők, nevek és helyszínek pedig többnyire fiktívek, ezért ezt a típusú visszaemlékezést az ún. kulcsregény (*Roman à clef*) műfajába sorolhatjuk.¹¹⁵³ A *Le Jouvencel* későbbi népszerűsége egyébként pont abban rejlett, hogy Bueil remekül egyesítette az önéletrajzot az elbeszélő regénnyel, miközben tanította az ifjú lovagokat, és görbe tükröt mutatott az új katonai-politikai rendszerről. Bueil munkássága a későbbi századokban számos követőre talált. Tanítványai között megtaláljuk Szász Móric protestáns hadvezért, vagy Guillaume du Bellay francia hadtörténetírót, aki a klasszikus hadművészeti értékek 16. századi meghonosításán fáradozott.

A *Le Jouvencel* három fejezete a főhős karrierjének három szakaszát öleli fel: fizikai-erkölcsi kiképzés, tapasztalatszerzés; háborúk, hadjáratok; Jouvencel, mint Franciaország ünnepelelt hadvezére. A második fejezet huszonhat caputja adja a mű gerincét, amelyben Bueil sorra veszi a katonai kormányzást, a lovagi törvényeket, a háborút, továbbá a lovagság társadalomban és politikában betöltött szerepét.¹¹⁵⁴ Miután Monsigneur de Chamblay marsall (kitalált karakter, a valóságban Bueil az) szólt Jouvencelnek az erődökről, megjegyzi, hogy kihagyta azokat az eszközöket és fegyvereket, amelyeknek nagy hasznát venné egy ostrom alatt. A marsall Jouvencel elnézését kéri, hogy nem beszél neki a háború eme módjáról,

¹¹⁵⁰ C. Favre - L. Lecestre: *Le Jouvencel par Jean de Bueil: suivi du commentaire de Guillaume Tringant* 2. vols., Renouard, H. Laurens, succ., Paris, 1889, repr.: Slatkine, Geneva, 1996.

<http://www.archive.org/search.php?query=Le%20Jouvencel%20par%20Jean%20de%20Bueil%3A%20suivi%20du%20commentaire%20de%20Guillaume%20Tringant> - 2012. máj. 1. A hivatkozásokban a fejezet- és oldalszámokra utalok. Angol nyelvű tanulmány: M. Chan Tsing: *Jean de Bueil: Reactionary Knight* PhD diss., Purdue University, 2005.

¹¹⁵¹ A közjóléti liga a király központosítási törekvései ellen 1465-ben létrehozott főúri szervezkedés, amelynek a vezetője Merész Károly burgundiai herceg volt.

¹¹⁵² Bueil életéről és a *Le Jouvencel* megírásának körülményeiről bővebben: Rogers (2010) II. p. 439, Sherwood (1980) pp. 332-335.

¹¹⁵³ A műfajról bővebben: Serafin-Bendixen (2005) p. 525, Ousby (1996) p. 332.

¹¹⁵⁴ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 23-79.

viszont nála ezt sokkal jobban értik a *maistres d'artillerie* (tüzérmesterek), akiknek az a feladata, hogy katalogizálják a puskákat és más tűzfegyvereket. Chamblay ekkor nyújtja át Jouvencelnek Vegetius könyvét, amelyről az író azt állítja, hogy a király küldte.¹¹⁵⁵ A valóságban Bueil nem dolgozta fel önállóan a római író ajánlásait, hanem a *Fais d'armes* II. 21-41. caputjait kivonatolta, amelyekben, mint láthattuk, Christine de Pizan az ostromfegyvereket, az ostromharcászat általános kérdéseit, továbbá a tengeri hadviselést tárgyalta.¹¹⁵⁶ Ugyan Bueil szorosán követte forrását, mégis a saját tapasztalatok beépítésével nem egy esetben törekedett az aktualizálásra.

Bueil az első egység címében leírja, hogy a „továbbiakban Vegetius véleményét olvashatjuk a várbevételről,” viszont valójában a tűzfegyverek és a szerszámok kapnak szerepet.¹¹⁵⁷ Elsőként viszontlátjuk a különféle kaliberű ágyúkat és nehézfegyvereket olyan módon kategorizálva, ahogy azt Pizannál láthattuk. Bueil mindössze annyit változtatott, hogy mellőzte a nagyobb ágyúk elnevezését (*Seneca, Antique* stb.), és az arzenált felfrissítette egy speciális száz fontos rézágyúval (*canon especial de cuivre*). Bueil nem feledkezett el a puskaanyagairól, az ágyúgolyókról, a vastaligákról, a társzekerekről, az egyéb hasznos eszközökről (utászok szerszámai, szögek stb.), továbbá a kezelőszemélyzetről és a mesteremberekről sem.

A második egységben kerültek terítékre a kisebb ostromszerkezetek és a hideg nehézfegyverek.¹¹⁵⁸ A Pizan által is említett „macska” (*chat*) egy mobil ostromfedél, a pluteus középkori megfelelője volt.¹¹⁵⁹ A 8-9 öl hosszú és 2,5 öl széles kisebb ostromtorony (*beffroy*) felépítéséhez háromszáz ölnyi fa szükségeltetett, a faltörő kost (*mouton*) pedig nyersbőrökkel borították be, nehogy tüzet fogjon.¹¹⁶⁰ A következő esetekben tapasztalhatunk újítást: Bueil eltekintett a *musculustól*, a „lugas”-tól, továbbá azt állítja, hogy a nagyobb ostromtorony (*tour*) pillanatnyilag nincs használatban. Megtudjuk, hogy a *tour* minden egyes oldala

¹¹⁵⁵ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 45.

¹¹⁵⁶ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 45-59. Nem teljesen tisztázott, hogy Bueilnek volt-e közvetlen hozzáférése a „Foglalat”-hoz, vagy pedig csak Christine de Pizan hivatkozásait vette át. Coopland úgy látja, hogy a II. 45-59. közötti részek nyilvánvalóan Pizantól származnak, továbbá nem kizárható, hogy a *Le Jouvencel* más részei is tartalmazhatnak pizani utalásokat. Az egyik ilyen a mű tartalmi felosztása (Bueil *Le Jouvencel* I. pp. 15-16.), viszont Sherwood szerint a forrás ebben az esetben Aegidius *De regimine principiuma* lehetett. Coopland (1951) pp. 137-186, különösen 179-182, Sherwood (1980) pp. 350-351. A szakma ma már úgy látja, hogy Christine de Pizan munkája volt a forrás: Whetham (2009) p. 124, Szkilnik (2011) p. 173, Willard (1995) p. 36.

¹¹⁵⁷ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 45-48. (Pizan *Fais d'armes* II. 21-24, 27.)

¹¹⁵⁸ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 48-54. (Pizan *Fais d'armes* II. 28-33, 35-39.)

¹¹⁵⁹ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 49. (Pizan *Fais d'armes* II. 30, Veg. *Epit.* IV. 15.)

¹¹⁶⁰ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 50. (Pizan *Fais d'armes* II. 35, Veg. *Epit.* IV. 14.)

létrákkal van felszerelve, amelyet sem Vegetius, sem pedig Christine de Pizan nem hangsúlyozott ki.¹¹⁶¹ Bueil teljesen kihagyta a távolságmérést.

A *Fais d'armes* II. 36-39. caputjaiban Pizan számos római történettel igyekezett igazolni a várvédők lovagi erényeit: Capsa bevétele, Lucullus hadjárata Mithridates ellen stb. Bueil számára mindezek irrelevánsak voltak, hiszen nem regélni akart Jouvencelnek, hanem a hétköznapi gyakorlat során is használható tanácsokkal kívánta ellátni őt. A különféle tűzfegyvereken, a vas-, kő- és ólomvető gépeken túl felbukkan a kerekekre szerelt kiskaliberű tüzérségi fegyver, a *ribaudequin* (ebben a kontextusban nem pizani), illetve a „csatakígyó” (*coulevrine*), amelyről viszont korábban nem hallottunk.¹¹⁶² Teljesen kimaradt a „hárfa”, a csapóhíd, a „gém”, majd Pizan elbeszélésébe a faltörő kosok elleni védekezési formákkal kapcsolódunk be újra: matracokkal (*coultes*) és trágyával teli matracokkal vagy zsákokkal (*matratz ou sacs pleins de fumier*) védjük a falat a kos fejének öklelésétől; „farkas”-sal (*loup*) emeljük fel és tartjuk meg a kos fejét, hogy se előre, se hátra nem tudjon mozogni; a várfalakat és házakat úgy építjük ki, hogy a betörő ellenséget két fal közé lehessen szorítani.¹¹⁶³ Az ellenállás egy másik módja az aknaásás (*mine*), amely megegyezik a pizani formával, azzal az eltéréssel, hogy az aknászok „kiöntésére” Bueil nem használta vizeletet.¹¹⁶⁴ Ha betörték a város utcáira, szorosan együtt kell működni a lakossággal (nem pizani), és mindenféle dobóalkalmatosság bevetésével kell a behatolók előrenyomulását akadályozni: kövekkel, cserepekkkel, malterrel (nem pizani).¹¹⁶⁵ Törekedünk az ellenség tervének kikémlésére is.¹¹⁶⁶

A harmadik egyben utolsó egységben „*mutatja be de Chamblay Jouvencelnek a tenger veszedelmét*”, vagyis a tengeri hadviselést.¹¹⁶⁷ Bueil végig követi Pizan navigációs tanácsait, hadicseleit és fegyvereit, továbbá a faanyag kivágásának ideális időpontja még mindig március és április. Újdonságot az összeszerelésben fedezhetünk fel: Vegetius és Pizan vasszögek helyett rézszögeket javasoltak, míg Bueil szerint „*bármennyire erős is a vasszög, ajánlatosabb indiai tafotával [arain] megerősíteni a hajót. Minthogy ez selyemből készült, könnyebben átereszti a nedvességet, de tovább is kibírja a vízben, anélkül hogy*

¹¹⁶¹ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 50-51. (Pizan *Fais d'armes* II. 35, Veg. *Epit.* IV. 17.)

¹¹⁶² Bueil *Le Jouvencel* II. p. 51. A „csatakígyó” egy hosszú csövű, kisméretű tábori ágyú volt.

¹¹⁶³ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 52. (Pizan *Fais d'armes* II. 38, Veg. *Epit.* IV. 23.)

¹¹⁶⁴ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 52-53. (Pizan *Fais d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 24.)

¹¹⁶⁵ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 53. (Pizan *Fais d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 25.)

¹¹⁶⁶ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 53. (Pizan *Fais d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 27.)

¹¹⁶⁷ Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 54-59. (Pizan *Fais d'armes* II. 40-41, Veg. *Epit.* IV. 35-36, 38-41.)

elrohadna.”¹¹⁶⁸ Végül elkészönve a hadtudományoktól, továbbra is mellözve tényleges forrásának kilétét, ezt írja Bueil: „Ezek után a dolgok után Vegetius saját szavait idézem könyve végéről: 'azt hiszem, hogy a továbbiakban hallgatni kell a hadtudományokról, mivel a gyakorlat hübb képet ad a fegyverekről és a harcmodorról, mint a régi elméletek.”¹¹⁶⁹

Condottieri vs. milícia - Az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problematikája és kísérlet az ókori minták restaurálására¹¹⁷⁰

A zsoldosrendszert (az észak-itáliai városállamokban *condottieri*) és a közsabadokból verbuválódott polgárhadsereg intézményét (*militia*) már több kontextusban is érintettük. Megállapítást nyert, hogy a két hadseregtípus már az ókori társadalmakban is permanens szerepet játszott. A római köztársaság idején, gyakorlatilag a királyság alapításától fogva Marius reformjáig, egy milíciára emlékeztető sorozási rendszer működött, amelyben a háborús kötelezettségeket a fegyverforgatásra alkalmas férfi lakosok viselték, akiknek vagyoni helyzetük szerint kellett felfegyverkezniük (*census*).¹¹⁷¹ A történelemben először Caius Marius római consul kezdeményezésére vetették meg az első professzionális hadsereg alapjait, amely már önkéntes alapon szerveződött, egységes fegyverzettel szerelték fel, és folyamatosan szolgált békében és háborúban egyaránt. Vegetius ehhez a mintához, vagyis a római polgárokból szerveződő, állandó, hivatásos zsoldoshadsereghez kívánt visszanyúlni. Láthattuk továbbá azt is, hogy a középkorban mindkét katonai intézményt alkalmazták, és

¹¹⁶⁸ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 55. A tafota egy indiai eredetű könnyű selyemszövet. Napjainkban bélésárúnak és ruhaszövetnek használják, viszont úgy tűnik, hogy az anyag jó szigetelőtulajdonságait már korábban is hasznosították.

¹¹⁶⁹ Bueil *Le Jouvencel* II. p. 59. (Pizan *Fais d'armes* II. 41, Veg. *Epit.* IV. 46.)

¹¹⁷⁰ Jelen dolgozat keretében nincs arra lehetőségünk, hogy részletekbe menően elemezzük az észak-itáliai milíciák hadszervezetét, a politikai eseményeket és a milíciák tradícióját az ókortól fogva egészen a 16. századig. Az itáliai milíciákat már Luccai Ptolemaiusnál érintettük, és ezúttal is csak azokat a forrásokat nézzük meg, amelyek Vegetiushoz kötődnek. A *Pulcher tractatuson*, Flavio Biondón és Machiavellin kívül viszont még számos olyan humanista gondolkodót fel lehetne sorolni (Petrarca, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri, Cristoforo Landino, Francesco Patrizi di Siena stb.), akik a condottieri és a milícia közti viszonyrendszert irodalmi úton próbálták felvázolni. Közülük Leonardo Bruni (1370-1444) tekinthető a „legmilícistábbnak”, aki a hadügyi reformokat a római köztársaság intézményrendszere mentén kívánta megreformálni. Leonardo Bruni *De militia* című művét, és az itáliai milíciák eredetét, fejlődését feldolgozó két tanulmány: C. C. Bayley: *War and Society in Renaissance Florence: The De militia of Leonardo Bruni* University of Toronto Press, Toronto, 1961. J. Hankins: *Civic Knighthood in the Early Renaissance: Leandro Bruni's De militia (ca. 1420)* Working paper. Faculty of Arts and Sciences, Harvard University, 2012. A reneszánsz kori itáliai hadművészetről bővebben: F. L. Taylor: *The Art of War in Italy 1494-1529* Cambridge University Press, Cambridge, 1921.

¹¹⁷¹ Ez az ún. tulliusi alkotmány, amelyet a történetírás tévesen Servius Tulliushoz (a hagyomány szerint Kr. e. 578-534), Róma utolsó előtti királyához köt. Az alkotmány vagyoni alapon öt osztályra, ezen belül junior és senior centuriákra osztotta fel Róma lakosait. A legtehetősebbek a lovasság centuriájában (*equites*, lovagrend) szolgáltak. A serviusi alkotmányról bővebben: Nicolet (1980) pp. 49-110.

mindkettőnek megvolt a maga defektusa: a milíciák városi és vidéki lakosokból szerveződtek hadkötelezettségi alapon,¹¹⁷² akik ugyan lojálisak voltak kommunájuk iránt, viszont komoly harci tapasztalattal nem rendelkeztek, és mivel csak ideiglenesen fogtak fegyvert, haderejük nem lehetett ütőképes. A középkori hadseregek alapját adó zsoldosrendszer fogyatékosága többek között a rendkívüli költségekben, a lojalitás hiányában, és a nehézkes irányításban rejlett. Mindezek után nem csoda, hogy az eddig megismert hadügyi reformerek, többek között Vegetius révén, olyan társadalmi, politikai és katonai mintákhoz nyúltak vissza, amelyek már egyszer, az antik világban beváltak. Viszont úgy tűnik, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek nem volt helye a középkorban. Például Aegidius Romanusnak azt a törekvését, hogy a francia társadalom ókori példák mentén szerveződjön újjá, nem követték tettek. Azonban az akkori Európában volt még egy olyan terület, ahol a görög és római társadalmi minták iránti érdeklődés hatványozottan került a középpontba. Ezt a területet birtokolták azok a kicsi és független észak-itáliai városállamok (Firenze, Velence, Pisa, Milano stb.), amelyek szervezetükben leginkább a görög poliszokra emlékeztettek, és a legoptimálisabb felületet nyújtották ahhoz, hogy a görög-római társadalmi-hadszervezeti viszonyokat a gyakorlatban is megvalósítsák. Persze nem elhanyagolható szempont az sem, hogy egyrészt földrajzi elhelyezkedésük miatt a római tradíciók itt voltak a legerősebbek,¹¹⁷³ másrészt tudatosan nem törekedtek nagyszámú zsoldos felbérlésére. Minden bizonnyal ezen okok folytán került itt a figyelem középpontjába Vegetius hadtudományi értekezése. A korabeli viszonyok, mint oly sok esetben már, itt is a vegetiusi elvek újraértékelését, kiegészítését igényelték. Viszont ezúttal az újdonság abban rejlett, hogy az itáliai gondolkodók, a *Pulcher tractatus* írója vagy Flavio Biondo (de ide vehetjük Luccai Ptolemaius is) Vegetiusnak a professzionális haderő ismerveit taglaló javaslatait az amatőr szinten működő milícia viszonyaira képezték le. Ez az ellentmondás, továbbá az itáliai városállamok hadszervezetének megreformálására irányuló meddő törekvés csúcsosodott ki annál a Machiavellinél, aki a maga nemében zseniálisat alkotott, viszont nem érzékelte a

¹¹⁷² Luccai Ptolemaius és Aegidius Romanus egy erősen idealisztikus nézőpontból látta a sorozást, és irodalmi forrásaik felfogását követve, ők is tettek kivételeket. Vö. 790. és 838. lábjegyzetek. Viszont a gyakorlatban a város és körzetének összes férfitilosát (a 70 év alattiakat) kötelezték a harcra. Kivételt inkább azok képeztek, akik politikai okokból gyanúsak voltak. A milíciák támadóerejét a lovasság (*milites pro commune*) adta. Bárki lehetett lovas, aki meg tudta fizetni a ló, a felszerelés és a fegyverzet árát. A gyalogságot a hadkötelesek maradványából szervezték. A szolgálatba való belépés elvárt volt, és büntetéssel sújtották azokat, akik kibújtak alóla. A 13. század vége felé a *communa* lakosainak ellenállása, továbbá taktikai megfontolások miatt az itáliai városok egyre gyakrabban fogadtak fel idegen zsoldosokat. A helyiek a szolgálatot adókkal és illetékekkel váltották ki. Rogers (2010) I. p. 395, 409.

¹¹⁷³ Az itáliai kommunák és „városállamok” eredetéről bővebben: Epstein (1999) pp. 7-16.

hadművészetben bekövetkező változásokat, és így azt sem vette észre, hogy a görög-római mintán alapuló útmutatásai részben már elavultak, részben pedig túl koraiak voltak.

Pulcher tractatus de materia belli

A városi milíciák hadszervezetének kérdését vizsgálta 1290 és 1310 között egy ismeretlen szerzőtől származó értekezés, a *Pulcher tractatus de materia belli* (Alapos tanulmány a háború tárgyáról).¹¹⁷⁴ Ez a rövid, mindössze egy könyvből álló töredék egy hosszabb, mára elveszett királytükör része lehetett. A hivatkozásokból mindössze arra következtethetünk, hogy az író észak-itáliai lehetett, talán toszkán származású, aki némi katonai tapasztalattal is fel volt vértézve.¹¹⁷⁵ Egészen egyedi meglátásai is ezt támasztják alá. Szembeszáll Aquinói Tamás azon véleményével, hogy a kövér emberek alkalmatlanok a harci gyakorlatokra. Az író szerint állandó gyakorlattal ez kiküszöbölhető.¹¹⁷⁶ Viszont mégsem Aquinói Tamásra, hanem Arisztotelészre, Aegidiusra és főképp Vegetiusra támaszkodott (Aegidiustól függetlenül). A hivatkozások összerendezéséből szemmel látható, hogy a milíciarendszer pártján áll, és komolyan foglalkoztatják a korabeli katonai problémák. Kritikus szemmel szemléli a városi fiatalokat, akik gyengék, luxusban nevelkedtek, nem úgy, mint őseik, akik jártasak voltak a fegyverforgatásban.¹¹⁷⁷ Helyettük ő is a vidékieket preferálja, akik bátrabbak és kitartóbbak. Vegetiust követve megállapítja: *Olcsóbb a mieinket kiképezni a fegyverforgatásra, mint idegeneket zsoldba fogadni.*¹¹⁷⁸ Így az uralkodó felelőssége a legerősebb és legalkalmasabb újoncok kiválasztása a vegetiusi kritériumok mentén.¹¹⁷⁹ A milícia hatékonysága csak rendszeres, még békeidőben is tartó gyakorlattal garantálható, amelybe minden hadviselésre alkalmas személyt be kell vonni, „*mivel békében a polgárok csak a vagyont hajkurásszák, és a katonai virtus úgy elrozsdál, mint a használaton kívüli vasszerszám.*”¹¹⁸⁰ A lovasokat és gyalogosokat külön kell gyakorlattal tartani (nem vegetiusi). Az előbbieket a lovagi tornák (nem vegetiusi), az utóbbiakat a vegetiusi kiképzési elvek miatt. Az író egyébként a latin *miles* szót használta a középkori értelemben vett lovagra,

¹¹⁷⁴ A. Pichler: *Pulcher tractatus de materia belli. Ein Beitrag zur Kriegs- und Geistesgeschichte des Mittelalters* Leuschner und Lubensky, Graz, 1927. Továbbá: Sherwood (1980) pp. 254-257, Bayley (1961) pp. 183-184.

¹¹⁷⁵ Sherwood (1980) p. 254.

¹¹⁷⁶ *Pulcher tractatus* I. 5.

¹¹⁷⁷ *Pulcher tractatus* I. 5.

¹¹⁷⁸ *Pulcher tractatus* I. 4. (Veg. *Epit.* I. 28.)

¹¹⁷⁹ *Pulcher tractatus* I. 4-5. (Veg. *Epit.* I. 6.)

¹¹⁸⁰ *Pulcher tractatus* I. 5. (Veg. *Epit.* I. 7.)

és néha hozzátette az *et peditest* (és gyalogosok), ha a hivatkozást az egész hadseregére értette.¹¹⁸¹

A tervszerű és állandó gyakorlatozás traktálása viszont csak egy része a vegetiusi motívumok tömkelegének. A hadicselek, a logisztikai fortélyok, vagy a hadviselésre vonatkozó általános tanácsok mindegyikét Vegetius ihlette. Egy részük sokkal kidolgozottabb formában köszön vissza. Például az író különös hangsúlyt fektetett az olyan morális hatásokkal bíró tényezőkre, mint a fosztogatás ígérete, az ellenség lefizetése, árulás kiprovokálása, zendülés szítása a polgári lakosság között, vagy az elkóborolt katonák csapdába ejtése.¹¹⁸² Az író véleménye szerint a hadművészet legfőbb megnyilatkozása a vértelen győzelemben mutatkozik meg, amikor a legyőzött és demoralizált ellenség készségesen adja meg magát.¹¹⁸³

A vegetiusi csataformációkon túl az író tájékoztat minket egy saját tapasztalatból származó alakzatról is, mely szerint a katonákat egy vagy többsor mélységű V-alakzatba is föl lehet állítani (hasonlóan az ékhez). Szerinte a mindennapi gyakorlat a harci helyzetnek megfelelően variálja a V-alakzatot; néha csak gyalogosokból, néha csak lovasokból áll, de a kettő keveredhet is.¹¹⁸⁴ Rögtön ezután arra a *caputra* utal, ahol Vegetius a lovasság felállításáról szólt, vagyis hogy a lovasok a gyalogosok vonalának két szárnyán helyezkednek el, viszont az nem világos, hogy ezt az író ugyanerre értette vagy pedig a V-alakzatra.¹¹⁸⁵

Elgondolkozva az író morális és lélektani előnyöket summázó, vagy például az előbbi csataformációt illusztráló javaslatain, kérdéses, hogy ezeket a komplikált manővereket hogyan tanították meg a milicistákkal. Egy milícia hadseregtől rendkívüli felkészültséget és kitartást követelt volna meg az ilyesfajta hadviselés. Nem a milícia profiljába vágott volna bele az sem, ha a rövid nyári hadjáratokban a milicistákkal operatív hadmozdulatokat és hadicseleket végeztetnek el, amelynek végén az eredmény egy vértelen győzelem kivívása lett volna. A gyakorlat azt mutatta, hogy a milíciák ennek a szakértelemnek híján voltak, és többek között ez az ok követte ki az utat egy másik katonai alternatíva, a *condottieri* előtt.

¹¹⁸¹ Sherwood (1980) p. 256.

¹¹⁸² *Pulcher tractatus* I. 9, 19.

¹¹⁸³ *Pulcher tractatus* I. 33. Ezt a tézist ugyancsak Vegetius ihlette: „A jó hadvezérek ezért nem a kölcsönösen veszélyes nyílt csatában, hanem mindig rejtekből kísérelték meg elpusztítani, vagy legalábbis elrettenteni az ellenséget.” (Veg. *Epit.* III. 9.)

¹¹⁸⁴ *Pulcher tractatus* I. 28. Sherwood (1980) p. 255.

¹¹⁸⁵ *Pulcher tractatus* I. 28 (Veg. *Epit.* III. 19.)

Flavio Biondo

A *Pulcher tractatus* írója mellett Flavio Biondo (Blondus Flavius, 1392-1463) humanista történész, régész és földrajztudós volt az a személy, aki még komolyabb szinten érdeklődött Vegetius hadművészete iránt.¹¹⁸⁶ Számos korszakalkotó írása (*De Roma instaurata* - Róma helyreállításáról, *Italia illustrata* - Itália magyarázata, *Historiarum ab inclinatione Romanorum Imperii decades* - A Római Birodalom története a hanyatlás évtizedeitől) az itáliai reneszánsz legnagyobb csillagai közé emelte. Szintén népszerűnek számított az 1459-ben született *De Roma triumphante* (Róma diadaláról) is, amelyben a jelenkori kormányzati és hadszervezeti reformokhoz a pogány Rómát tekintette modellnek.¹¹⁸⁷ Biondo a *condotta* intézményét mélységesen megvetette, és a katonai *renovatio* egyetlen lehetséges megoldását abban látta, ha a milíciákat a római köztársaság polgárhadseregének mintájára szervezik újjá. Forrásait is ennek tükrében válogatta össze: Livius, Cicero, Sallustius, Plutarchus, Vergilius, Varro, Festus, az idősebb Plinius, Caesar stb.¹¹⁸⁸ Vegetius neve ezúttal nem szerepel a primer források között, mivel ő a hivatásos hadsereg intézményét predesztinálja, viszont Biondo úgy gondolta, hogy a római író általános érvényű tanácsai és néhány antik ostromfegyver az új típusú milícia-hadsereg megszervezéséhez is hasznos segítséget nyújthat.

Biondo azon a véleményen van, hogy a mostani milíciák már neveltség tárgyává váltak, mivel híján vannak az olyan római értékeknek, mint a kiválasztás, a kiképzés és a fegyelmezettség.¹¹⁸⁹ Ugyanakkor nem rest a zsoldosokat sem kritizálni, akiknek bizony sok tanulnivalójuk lenne az ókori rómaiaktól, mint a hadművészet tanítóitól. Haderejük révén ők már egyesítették egyszer Itáliát,¹¹⁹⁰ és Vegetiust idézve megállapítja, hogy ezt a fegyverforgatásban való gyakorlottságuknak és fegyelmezettségüknek köszönheték.¹¹⁹¹ A milícia tehát azért tűnt ki, mivel az újoncokat folyamatos és szigorú kiképzésnek vetették alá, még akkor is, ha nem dúlt háború. „*Italia virágának*” - ahogy a fiatalokat nevezi, így sikerült legiókká szerveződniük, és ennek köszönhetően szabadították fel országukat.¹¹⁹² Biondo

¹¹⁸⁶ Flavio Biondo életéről és munkásságáról bővebben: Fubini (1968) pp. 536-559.

¹¹⁸⁷ A *Roma triumphante* modern kiadása még nem készült el. Ennek hiányában az 1531-es latin nyelvű verzióra kell hagyatkoznunk: Blondus Flavius: *Roma tripumphans*, Basel, 1531. <http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/blondus2.pl?db=opac&seite=1> - 2012. máj. 1. A hivatkozás (Blondus Flavius *Roma triumph.*) ennek a kiadványnak a könyvszámára és oldalszámára utal. Olasz nyelvű kiadás: L. Fauno: *Flavio Biondo: Roma trionfante* Michiele Tramezzino, Venetia, 1544. A *Roma triumphante* keletkezési körülményeiről és tartalmáról bővebben: Mazzocco (1975) pp. 1-26.

¹¹⁸⁸ Biondo forrásairól bővebben: Mazzocco (1975) pp. 15-16.

¹¹⁸⁹ Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (p. 130.)

¹¹⁹⁰ Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (p. 133.)

¹¹⁹¹ Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (p. 126.) (Veg. *Epit.* I. 1.)

¹¹⁹² Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (p. 128.)

ekkor szúrja be Vegetius örökbecsű motívumait, támpontot adva a milíciák megreformálásához: a vidékiek sokkal alkalmasabbak újoncnak, mint a városiak; olyanokat sorozunk, akik a férfikor kezdetén járnak; az újonc arca és testalkata feleljen meg egy harcos követelményének. Biondo kizárja a jelöltek közül a halászokat, a madarászokat, az ülő foglalkozást űzőket (nem vegetiusi) és a szerencsejátékosokat (nem vegetiusi). A kiképzési gyakorlatok ugyancsak Vegetiustól erednek: futás, ugrás, úszás, gyakorlás kétszeres súlyú pajzsokkal és fakardokkal karóbabu ellen; hogyan szúrjunk és vágjunk; gyakorlatozás fedett helyen; helyes lóraszállítás fegyverzetben; teherhordás.¹¹⁹³

Biondo a római hadsereg és haditechnika bemutatásakor nem feledkezett el a vegetiusi ostromfegyverekről sem, viszont ellentétben Christine de Pizannal, nem ismerte fel a tűzfegyverekben rejlő lehetőségeket. Szinte szó szerint visszahalljuk Vegetius leírását a faltörő kosokról, a „lugas”-ról, a „kagyló”-ról, az ostromtoronyról, az ostromsáncról, vagy a kő- és nyílvetőkről, azonban a puskák és ágyúk hiányoznak a sorból.¹¹⁹⁴ Mindössze a 60-70 fontos köveket kilövő *bombarda* tűnik tűzfegyvernek, amelyről azt halljuk, hogy a velenceiek vetették be először a Genova elleni háborúban (1378-1390).¹¹⁹⁵ Ennek dacára úgy tűnik, hogy Biondo nem hitt a tűzfegyverek forradalmi jellegében, amelyről talán azt gondolta, hogy ez leredukálja a római hadművészeti értékeket. Egyébként érdekes, hogy még a nyolcvan évvel később író Machiavelli is ugyanezt az álláspontot képviselte.

Biondo és Vegetius kapcsolatát elemezve, van itt még egy olyan dolog, amit érdemes körüljárni. Részben azért, mivel eddig még nem foglalkoztunk vele, másrészt pedig majd Machiavelli is szóba hozza. Ez a két „motívum” a *donativum* és a *stipendium*. A *donativum* a római katonák pénzbeli járadéka volt, amelyet sikeres hadjáratok idején vagy császárok trónra lépésekor fizettek ki egyféle prémiumként. Ezt a járadékot tehát ki kellett érdemelni, és nem volt azonos a katonák évi zsoldjával, a *stipendiummal*, amely a *donativum* többszörösét is kitehette.¹¹⁹⁶ Vegetius szerint a régieknél az volt a szokás, hogy a katonák a nekik juttatott *donativum* felét letétbe helyezték a jelvényhordozónál, nehogy a sátorközösség tagjai pazarlásra vagy felesleges dolgok vásárlására költsék azt.¹¹⁹⁷ Így folyamatosan gyűlt a sátorközösség magánvagyon, amelyből ünnepekre, közösségi játékokra költhettek, de az elesett bajtársak temetési költségeit is ebből fedezték. A *donativum* nemcsak az összetartás, hanem a hűség szimbóluma is lett, hiszen a katonák saját vagyonuk befektetésével kevésbé

¹¹⁹³ Blondus Flavius *Roma triumph*. VI. (p. 128.) (Veg. *Epit.* I. 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12.)

¹¹⁹⁴ Blondus Flavius *Roma triumph*. VI. (p. 132.) (Veg. *Epit.* IV. 14, 15, 16, 17, 22.)

¹¹⁹⁵ Blondus Flavius *Roma triumph*. VI. (p. 132.)

¹¹⁹⁶ Watson (1985) pp. 114-117, Várady (1961) pp. 85-94.

¹¹⁹⁷ Veg. *Epit.* II. 20.

gondoltak a szökésre. Számunkra mindez azért lehet érdekes, mivel Biondo az ideális milíciájában semmiféle pénzbeli járadékkal nem kívánta honorálni a katonákat.¹¹⁹⁸ Ebben ugyancsak római hatást feltételezhetünk, konkrétan Liviusét, aki azt írta, hogy a polgárhadsereg saját magát fegyverezte föl, és kétszáz évig semmifajta fizetést nem kapott.¹¹⁹⁹ Ez a minta viszont felszínre hozza Biondo milíciájának egy újabb defektusát: ha nem fizetik ki a milicistákat, akkor milyen más alternatíva ösztönözné őket a harcra? Biondo válasza az - újfent római ihletésre -, hogy a dicsőség a legnagyobb fizetség: babérkoszorúval, szobrok emelésével, vagy a veterán katonák földhöz jutásával méltányolnák őket. Úgy vélte, hogy ne pénzért fogjanak fegyvert a polgárok, hanem egymásért, a közösségért, a sikerért és a hírnévért.¹²⁰⁰ Ez az idealisztikus nézőpont viszont igencsak aláásta volna a morált a milícia berkein belül. A munka világának természetes velejárója, hogy az ember anyagi juttatást kap a szolgálataiért, és ez a reneszánsz korában sem működött másképp. Biondo attól félt, hogy egy pénzért harcoló milícia így megvásárolható lett volna, hasonlatosan egy zsoldosereghez, és a polgárkatonák a parancsnokukhoz lettek volna lojálisak, nem pedig a köztársasághoz. Ez a felfogás, noha a humanista gondolkodók körében általánosnak volt mondható, Machiavellit már nem jellemezte.

Machiavelli

Niccoló di Bernardo dei Machiavelli 1469-ben született Firenzében egy módosabb polgári család harmadik gyermekeként. Fiatalkorában jogot, filozófiát és nyelveket tanult, de érdeklődött a politikatudomány, az erkölcsstan, a retorika, a klasszikus irodalom és a költészet iránt is. Politikai pályája 1494-ben indult, amikor több mint hatvanéves kormányzás után elűzték a Medici-családot Firenzéből és visszaállították a köztársaságot. Machiavellit először a kancellária titkárává nevezték ki, majd a Priorok Tanácsának titkári feladataival is megbízták. Ebben a minőségében bejárta Itáliát, Nyugat-Európa nagy részét, tartotta a kapcsolatot udvarokkal, politikusokkal, követekkel. Tizennégy éves hivatali ideje alatt írt jelentései a korszak felbecsülhetetlen értékű forrásai, amelyekben már körvonalazódott világnézete és politikai szemlélete. Az elsők között ismerte fel Itália egyesítésének szükségességét, az olasz nemzeti állam létrehozását. Élesen bírálta a condottieri-rendszert, és lelkesen támogatta az állandó milícia intézményét. Nem tudjuk, hogy közvetlenül ő javasolta-

¹¹⁹⁸ Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (p. 139.)

¹¹⁹⁹ Livius *Ab urb. cond.* IV. 59.

¹²⁰⁰ Blondus Flavius *Roma triumph.* VI. (pp. 140-141.)

e a firenzei milícia fölállítását, mindenestre 1505 decemberében Machiavelli egy proklamációt tett közzé (*ordinanza*):¹²⁰¹ mivel a háborús tapasztalat kétségbe vonja a zsoldosok hasznát, akik egyébként is mérhetetlenül drágák, ezért a katonai szolgálatot mostantól a firenzeiek kezébe helyezik. Minden 18 és 50 év közötti, Firenzében vagy az ahhoz tartozó Toszkán területeken (*contado*) élő férfi számára kötelező a hadba vonulás.¹²⁰² Az új törvény azonban sem alapos kidolgozottságot, sem pedig kellő szigorúságot nem sugárzott. Ugyan nagy körültekintéssel válogatták ki az újoncokat, viszont ügyeltek arra, hogy a civil élet ne sérüljön. Béke idején mindössze havi egy-két alkalommal gyakorlatoztatták a kiválasztottakat. Elsajátították velük a menetelés alapjait, vagy hogy hogyan használják pikáikat. A falvakban élőknek évente kétszer fel kellett masírozniuk körzetük központjába, hogy manővereket gyakoroljanak. A „kiképzés” azonban megragadt ezen a szinten. A firenzei politikusok már csak azért sem szánták el magukat erélyesebb lépésekre, mivel félték a felfegyverzett toszkán falusiak rebelliójától. Mindezek ellenére az új rendszer elkönnyvelhetett némi sikert. 1507-ben már kétezer milicista állott fegyverben.¹²⁰³ Machiavelli személyesen felügyelte a sorozásukat, a kiképzést, és ő volt a felelős a tisztek kinevezéséért is. Élesben először Pisa ostromában vetették be őket, és noha csak kiegészítő feladatokat kaptak a zsoldosoktól, egyáltalán nem vallottak szégyent. Machiavelli is jól vizsgázott, mint „logisztikai” összekötő.¹²⁰⁴ A milícia fogyatékoságai azonban nemsokára megmutatkoztak. Két évvel később az elűzött Mediciek Raymond de Cordona spanyol zsoldosvezért bérelték fel Firenze visszafoglalására. A Prato városka melletti rövid csatában a rosszul felfegyverzett és képzetlen milicisták esélytelenek voltak a jól szervezett reguláris csapatokkal szemben. A zsoldosok négyezer milicistát hánytak kardélre.¹²⁰⁵

A Mediciek visszatérése megpecsételte Machiavelli sorsát. Noha a komolyabb retorziókat elkerülte, karrierje derékba tört. Visszavonult vidéki birtokára, és hozzálátott politikai koncepciójának kidolgozásához. Szellemi munkáival nem hagyta, hogy korszakalkotó gondolatai az enyészet martalékává váljanak. 1512-ben megírta a királytűkrök „királyát”, *A Fejedelem* (Il Principe) című munkáját, amely már szakított a korábbi évszázadok királytűkreinek skolasztikus világnézetével: az uralkodói feladatokat a realitás és a célszerűség diktálja („*a cél szentesíti az eszközt*”), amely alá alá kell rendelni az erkölcsöket; a

¹²⁰¹ Machiavelli: *Scritti Sull'Ordinanza* In: M. Martelli: Niccoló Machiavelli, Tutte le opere. Sansoni, Florence, 1971. http://www.classicitaliani.it/machiav/prosa/scritti_ordinanza.htm - 2012. máj. 1.

¹²⁰² Gilbert (1986) pp. 18-19.

¹²⁰³ Gilbert (1944) p. 11.

¹²⁰⁴ Unger (2011) pp. 169-174.

¹²⁰⁵ A csatáról és előzményeiről bővebben: Unger (2011) pp. 191-194.

fejedelmi elhivatottság egyik legfőbb tárgya a hatalom megszerzése, a hadsereg megteremtése, és felhasználása a kormányzásban. Ezenfelül a fejedelem céljai érdekében, ha másként nem megy, átlépheti a mindennapi erkölcs normáit. Olyan forradalmi gondolatok voltak ezek, amelyeknek majd csak az abszolutizmus idején lesz létjogosultsága.

Az új firenzei vezetés nem kívánt haragban lenni az idősödő Machiavellivel, akit egyébként gyakran felkerestek tanácsaiért. A politikába való visszatérése azonban már nem valósulhatott meg. 1527 májusában a Medici-családot újra elűzték, Machiavelli pedig nemkívánatos személy lett Firenzében. 1527. július 21-én, teljes elhagyatottságban halt meg.

Katonai elképzeléseinek legemblematikusabb darabja, *A háború művészete* (Sette libri dell'arte della guerra - Hét könyv a háború művészetéről)¹²⁰⁶ 1520-ra készült el, amely egy ma is létező firenzei palota, az Orti Ortellaria kertjében összegyűlt tudós társaság beszélgetéseit örökítette meg. Az 1510-es években Machiavelli itt ismerkedett meg Itália és Firenze szellemi elitjével. Az Orti vendégei tudományos tevékenységet folytattak, irodalmi szemelvényeket olvastak. Feltételezhetően ezekből a beszélgetésekből keletkezett *A háború művészete* is, mivel maga Machiavelli mondja, hogy a szereplők az Orti-összejövetelek ismert tagjai: a házigazda Cosimo Rucellai, az Orti-akadémia alapítójának fia; Battista della Palla, Cosimo egyik barátja; Zanobi Boundelmonti, egy firenzei politikus, akinek Machiavelli az *Értekezéseket* címezte; Luigi Alamorri, egy erősen Mediciellenes író, politikus. Ők vitáznak Fabrizio Colonnával, egy ismert itáliai zsoldosvezérrel, akinek bőrébe bújva fogalmazza meg Machiavelli a javaslatát.¹²⁰⁷ Formáját tekintve *A háború művészete* így a szókratészi dialógusokat idézi.¹²⁰⁸

Machiavelli szellemi munkásságának szerves részét képezte *A háború művészete*. *A Fejedelemben*, az *Értekezésekben* és a *Firenze történetében* is foglalkozott már katonai kérdésekkel, azonban válaszait nem bontotta ki részletesen. Ezekben a művekben érezhetően ellenszenvesen viszonyult korának hadművészetéhez. Súlyos kritikával illette a pénzért és

¹²⁰⁶ Primer forrásaink közül az egyik olyan munka, amely magyarul is megjelent: Majtényi Z. (ford.): *Machiavelli: A háború művészete* Szukits, Szeged, 2001. A könyvre való utalás esetén a *Háb. műv.* rövidítést, illetve az ahhoz tartozó oldalszámot használom. Az eredeti olasz nyelvű forrás elérhető a Machiavelli összes második kötetében: *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampate* 2. vols., Londra, 1747. Utóbbira az Op. II rövidítéssel és az oldalszámmal hivatkozok. Machiavelli élete és munkássága alaposan feldolgozott, és máig az egyik legkedveltebb témája a politika-, a had- vagy a történettudománynak. A legfrissebb kiadványok vele kapcsolatban: N. Capponi: *An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli* Da Capo Press, Cambridge, 2010. C. Lynch: *Niccolò Machiavelli: The Art of War* University of Chicago Press, Chicago-London, 2005.

¹²⁰⁷ *Háb. műv.* pp. 209-211.

¹²⁰⁸ A „szókratészi dialógus” egy Kr. e. 4. században, Görögországban kialakult irodalmi műfaj volt, amelyben a karakterek morális és filozófiai kérdésekről polemizáltak. A könyv írója többnyire a főkarakter személyébe bújva fejtette ki gondolatait. Például Platón *Törvények*, vagy Xenophón *Hiero* című munkáját tekinthetjük szókratészi dialógusnak.

nem politikai célokért küzdő zsoldosokat, a lovasság dominanciáját, vagy a vértelen összecsapásokat.¹²⁰⁹ A *Háború művészetében* viszont, Fabrizio szájába adva, egy nagyszabású technikai expozícióban fejtette ki programját a katonai reformokról. A hadsereg alapjává a gyalogságot tette, amelyben a korszak két leghatékonyabb gyalogosharcmodorát, a svájci-német pikás-puskásokat (részben görög mintára)¹²¹⁰ ötvözte a spanyol nehézgyalogosokkal (római mintára). Újragondolta az ismerős motívumokat: körültekintőnek kell lenni a sorozáskor, alaposnak a kiképzéskor, felkészültnek csata előtt vagy táborveréskor; a hadvezér tudása ne csak a katonai manőverekben merüljön ki, hanem alkalmazzon hadicseleket vagy tegyen váratlan lépéseket, milyen ostromtechnikákat alkalmazzon stb. Így tehát fő forrásként csakis Vegetius jöhetett szóba, akinek javaslatai 16. századi formában köszönnek vissza. Rajta kívül még támaszkodott Polybiusra, Frontinusra, Ciceróra, Valerius Maximusra, Iosephus Flaviusra, Senecára, Caesarra és számos görög íróra. A Bibliát vagy az eddig megismert keresztény teológusokat nem találjuk a források között. Arisztotelészre is mindössze néhány sor emlékeztet.

A háború művészete gyakorlatilag a római hadművészet kora újkori interpretálása. Machiavelli, mint a reneszánsz szülöttje, végig azt próbálja bizonyítani, hogy a római gyakorlat ugyanolyan érvényes a 16. században, mint az ókorban. Mondandóját hét könyvre osztotta, melyek struktúrája javarészt arra a Vegetiusra épült, akinek a nevét egyébként egyszer se mondta ki.¹²¹¹

- I. Az első könyvben Cosimo irányítja a beszélgetést. Fabrizio a már jól ismert indokokat hozza fel a zsoldosság ellen, és azt vallja, hogy egy köztársaságban római mintára kellene katonákat verbuválni. Ezen a ponton bukkan fel a „Mely vidékről sorozzunk?” motívum

¹²⁰⁹ Mach. *Princ.* 12, *Ist. Fiorent.* IV. 6; V. 33; VII. 20.

¹²¹⁰ A középkorban reneszánszát élte az ókori gyökerekkel bíró görög eredetű szálfegyver, a pika, amelyről utoljára a makedón lándzsa (*sarissa*) kapcsán hallunk. Az ókori és középkori gyalogsági lándzsa közötti kontinuitást nem egyszerű rekonstruálni, mivel defenzív jellege miatt a rómaiak sohasem integrálták az arsenáljukba. A görög-makedón hagyományt inkább a bizánci hadsereg vitte tovább, ahol a két-három méteres lándzsát (*menaulion*) még mindig védekező fegyverként, lovassági támadások elhárítására alkalmazták. Maur. *Strat.* XII. B. 3-4. Nikephorus Ouranus: *Taktika* 56. 8. VII. Konstantin Porphyrogenitus: *De Ceremoniis Aulae Byzantinae* II. 44. Van egy olyan elmélet, amely szerint a pikát a hajtódárda meghosszabbításából nyerték. DeVries (2003) p. 15. Továbbá: Nicolle-McBride (1992) pp. 3, 11, Dawson-McBride (2007) p. 58. Nyugaton a flamandok vezették be a 13. század vége felé, majd a svájciak tökéletesítették egy teljesen újszerű taktika révén. Megalkották az ún. mozgó katonai négyszög fogalmát: a négyszög széleire pikásokat helyeztek, és így minden irányból védve voltak a lovassági támadásokkal szemben. A négyszögön belül mozogtak az íjászok és az alabárdosok. Az utóbbiak a pikás sorok megnyitását követően avatkoztak harcba. Rogers (2010) III. pp. 326-333. A 15-16. században az íjászokat számszerű íjászok, majd a tüzfegyverek elterjedése után *arquebus*-zel (egy kanócos lakatszerkezettel működő félszakállas puska; bővebben: Chase (2003) pp. 23-24.) és muskétával tüzelő lövészek váltották fel. A különféle pikás-muskétás formációk a legtöbb európai hadsereg gerincét alkották egészen a 17. század második feléig.

¹²¹¹ A Machiavelli és Vegetius közötti kapcsolatokról lásd még: Allmand (2011) pp. 139-147.

„végleges formája”, amely már jelzi az olasz nemzeti hadsereg létrehozásának igényét: „Azok, akik a hadviselés szabályait megalkották, azt akarják, hogy mérsékelt éghajlatú vidékekre essen a választás, mert azok merészek is és óvatosak is, ugyanis a forró éghajlat alatt általában óvatos, de nem merész, hideg tájakon pedig merész, de nem óvatos emberek születnek. (...) Ki kell jelentenünk, hogy minden köztársaságnak és királyságnak a saját területéről kell kiállítani katonát, akár forrók, akár hidegek, akár mérsékeltek azok a vidékek.”¹²¹² Vagyis továbbfejlesztve Vegetius gondolatát, Machiavelli arra a következtetésre jut, hogy országunk bármely pontjáról lehet katonát sorozni. „A régiek példáiból ugyanis kitetszik, hogyan képezhetőek ki gyakorlatoztatással jó katonák bármelyik vidéken, mert ahonnan hiányzik a rátermettség, pótolhatja az igyekezet, ami ebben az esetben sokkal többet ér, mint a rátermettség.”¹²¹³ Fabrizio az utóbbi kiválasztást nevezi verbuválásnak (*deletto*), amikor a fejedelem saját országának legjobbjait hívja be. Ezt preferálja a mostani sorozási gyakorlattal szemben (*scelta*), amikor a fejedelem vagy köztársaság idegen zsoldosokra támaszkodik.

Aegidius Romanusszal vág egybe Machiavelli véleménye a falusi és városi újoncokról: „Azok, akik írtak erről, mind egyetértettek abban, hogy jobb faluról választani őket, mert a falusiakat megedzették a nélkülözések, munkában nevelődtek, megszokták, hogy Napon legyenek, s ne keressenek árnyékot, hogy tudniuk kell vasszerszámmal bánni, árkot ásni, terhet hordozni, nincs bennük agyafúrtság és rosszindulat [nem vegetiusi]. De erre vonatkozóan nekem az a véleményem, hogy mivel kétfajta katona van, gyalogos és lovas, a gyalogosokat sorozzák falusiakból, a lovasokat pedig városiakból.”¹²¹⁴ Fabrizio úgy folytatja, hogyha új sereget kellene fölállítani, akkor a 17 és 40 év közöttieket hívná be. Viszont ha már egy meglévő sereget kell feltölteni, akkor csak a 17 évesek közül válogatna, mivel őket még nem vették számba. Erre Cosimo a következő kérdést teszi fel: „Tehát ahhoz hasonló sorozást vezetnél be, amely mifelénk szokásos?”¹²¹⁵ Amellett, hogy Fabrizio válasza „igen”, a kérdés egy célzás volt Machiavelli saját milíciájára, amelyet majd Lorenzo de' Medici fog újjászervezni 1514-ben.

Machiavellinél a mesterségbeli „diszkrimináció” is elérte a végleges változatot. „A szakírók bizonyos különbséget tesznek, mert például nem akarják, hogy madarászok,

¹²¹² Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 273, *Háb. műv.* p. 25, *Veg. Epit.* I. 2.)

¹²¹³ Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 273, *Háb. műv.* p. 25.)

¹²¹⁴ Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 274, *Háb. műv.* p. 27, *Veg. Epit.* I. 3.) Aegidius is pont ezt mondta. Vö. 851. lábjegyzet.

¹²¹⁵ Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 275, *Háb. műv.* p. 27.)

halászok, szakácsok [nem vegetiusi], kerítők [nem vegetiusi] és mindenfajta csepürágók [nem vegetiusi] kerüljenek be a hadseregbe, hanem azt akarják, hogy inkább földművesekre [lavoratori di terra, ebben a kontextusban nem vegetiusi], fegyverkovácsokra, lópatkolókra [nem vegetiusi], ácsokra, mészárosokra, vadászokra és hasonlókra essen a választás. De én nemigen tennék különbséget aszerint a nézet szerint, amely a mesterség alapján következtet az illető alkalmasságára, hanem inkább aszerint, ami a minél sokoldalúbb használhatóságra vonatkozik. Ilyen meggondolás alapján pedig a parasztok, akik földmunkához szoktak, hasznosabbak bárkinél, mert a hadseregben valamennyi mesterség közül ennek van a legnagyobb keletje. Utánuk következnek a fegyverkovácsok, az ácsok, a lópatkolók [nem vegetiusi], a vargák [nem vegetiusi], akiknek mind igen nagy hasznát lehet venni (...).”¹²¹⁶ Vegetius listájába betoldotta a földműveseket, tovább érvelve eddigi fejtegetése, a parasztokból verbuvált nemzeti hadsereg mellett.

Cosimo rákérdez arra, hogy milyen jegyek alapján lehet felismerni a katonáskodásra alkalmasakat. Fabrizio válaszában az áll, hogy mivel tapasztalatunk még nincs velük szemben, ezért következtetéseket kell levonni a korukból, a mesterségükből és a testalkatukból. Figyelemre méltó változással nem szembesülünk Vegetius kritériumait illetően: az újonc legyen élénk szemű, izmos karú stb. Egyébként Fabrizio ebben a monológiában beszél a Vegetius által is oly nagy becsben tartott erkölcsösségről.¹²¹⁷

- II. A második könyvben még mindig Cosimo a kérdező, ahol Fabrizio a fegyverzetet, a kiképzést és a hadszervezetet magyarázza. A fegyverzet kérdésében Machiavelli kombinálta a görög-római pikás-nehézyalogos harcmodort jelenkorának pikás-puskás-nehézyalogos alakulataival. Az ókori mintát főleg Polybiustól és Liviustól kölcsönözte, akiktől a görög-makedón pikásokról és a római legionáriusokról értesült.¹²¹⁸ Ezt egészíti ki a jelenkori svájci-német pikás-puskás és spanyol nehézyalogos mintával. A hosszú oldalakig tartó Fabrizio-monológok rendkívül izgalmasan, és ami fő, logikusan fejtik ki ennek a szokatlan ötvözetnek a működését. Érezhető benne az író antik hadművészet iránti rajongása, a jelenkori hadszervezeti viszonyoknak való megfelelés vágya. Vegetius ebben a szakaszban konkrétan nem tűnik fel, de talán Machiavelli figyelembe vette írónk néhány motívumát a fegyverzetről (kard, pajzs, sisak, testpáncél).¹²¹⁹

¹²¹⁶ Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 278, *Háb. műv.* pp. 32-33, *Veg. Epit.* I. 7.)

¹²¹⁷ Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 278, *Háb. műv.* pp. 33-34, *Veg. Epit.* I. 6-7.)

¹²¹⁸ Polyb. *Hist.* VI. 22, Livius *Ab urb. cond.* XXXI. 34, XXXVIII. 21.

¹²¹⁹ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 285-293, *Háb. műv.* pp. 43-55, *Veg. Epit.* I. 20; II. 2, 7, 15.)

Fabrizio három típusú kiképzési módot, ahogy ő nevezi, hadgyakorlatot (*efercizio*) oszt meg hallgatóival: testedzés, fegyverhasználat, hadrend megtartása. A motívumok java Vegetiustól ered: gyorsaság futásban, hogy ellenséges hadpontokat foglaljunk el; fürgeség ugrásban árkok átugrásához és sáncok megmászásához; erő fegyverek hordozásához, az ellenség rohamának feltartóztatásához (nem vegetiusi); nehéz terhek cipelése. A fegyverhasználatot illetően gyakorlás: kétszeres súlyú, ólomból [sic!] készült gyakorlóbotokkal és dárdákkal; földbe vert, három láb magas (Vegetiusnál hat láb magas) cölöpök ellen; kardokkal, amelynek hegyével és ne az élével sebezzenek; nyilazás íjjal és számszeríjjal (utóbbi nem vegetiusi). Továbbá birkózás, úszás, gyakorlás falovakon fegyveresen és fegyver nélkül. Végül a hadrend megtartása menetelés, vonulás és csata megvívása közben.¹²²⁰

Harmadsorban kerül terítékre a hadszervezet. Fabrizio a római legiók mintájára szervezné meg a milícia zászlóaljait. Egy 6000 fős zászlóalj (*battaglione*) 10 osztályból (*battaglia*) állna, egyenként 450 emberrel. Ezek közül 400 nehézfegyverzetű (*d'armi gravi*), 50 pedig könnyűfegyverzetű (*d'armi leggieri*). A nehézfegyverzetűek közül 300-an pajzsosok (vértések, *scudati*), 100-an pikások (*picche*). A könnyűfegyverzetűek (velesek, *veleti*) vegyesen puskások (*scoppieti*), számszeríjászok (*ballestriale*) és pajzsos alabárdosok (*partigiane e rotelle*). Ehhez a 4500 főhöz még hozzárendel 1000 soron kívüli pikást (*picche straordinarie*) és 500 soron kívüli velest (*veleti straordinarii*). Egy-egy osztály tisztikara: 1 parancsnok (*connestabile*), 4 százados (*centurioni*), 40 tizedes (*capidieci*). Az 1000 soron kívüli pikások tisztikara: 3 parancsnok, 10 százados, 100 tizedes, ugyanez a soron kívüli velesek esetében 2 parancsnok, 5 százados, 50 tizedes. Minden parancsnok mellett szolgál 1-1 zászlós (*bandiera*) és trombitás (*suono*). Az egész zászlóaljat a hadvezér (*generale*) irányítja.¹²²¹

Fabrizio a továbbiakban a gyakorlatozás hasznát,¹²²² a sorok megtartását és a három fő gyakorlóalakzatot ismerteti. Ezek: négyszögalakzat (*quadro*), amelyet a sorok folyamatos

¹²²⁰ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 293-294, *Háb. műv.* pp. 55-58, *Veg. Epit.* I. 9-16; III. 4.) Machiavelli elveiben az egyik legnagyobb ellentmondást a kiképzésben találjuk. Láthatjuk, hogy egyetértett a professzionális kiképzés gyakorlataival, viszont mivel a milíciarendszerben gondolkozott, nem ismerte fel a profi hadsereg egyik alapelvét, vagyis hogy a katonák hivatásszerűen végzik a katonáskodást: „S ezekhez a gyakorlatokhoz hozzászoktatnám egész államom ifjúságát, de a legnagyobb igyekezettel és a legmesszebb menő figyelemmel azt a részét, amelyet katonáskodásra besoroztam; s mindig csak pihenőnapon gyakorlatoztatnám őket.” Az utóbbi gondolat teljesen ellentmond Vegetiusnak és a professzionális alapelveknek. Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 294, *Háb. műv.* p. 58.)

¹²²¹ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 294, *Háb. műv.* pp. 60-61.)

¹²²² A zászlóalj gyakorlatozása is elégtelennek tűnik. Machiavelli követi Vegetiust az összeszokottság vagy a sorok tartása kapcsán, de mégis ezt írja: „És mivel az ilyen egyetemes gyakorlat nem lebecsülendő, egyszer vagy

megkettőzésével nyer; a második a kétszarvú homlokvonal (*quadro con le fronta cornuta*), vagyis az alakzat végét két előretolt ék képezi; a harmadik a védekező-négyszög (*uno vacno in mezo*). Fabrizio leírása rendkívül komplikált és körülményes. Taktikától függően, eltérő létszámban és formában vegyíti az egyes fegyvernemeket, átvezeti az egyik alakzatot a másikba stb.¹²²³ Vegetiustól került át az a javaslat, hogy a pajzs belső oldalát (Fabriziónál még a sisakokat is) érdemes egy számmal megjelölni, hogy tulajdonosa később könnyebben visszataláljon a helyére.¹²²⁴

Cosimo utolsó kérdése a lovasságra vonatkozik. Fabrizio a felvetésre azt válaszolja, hogy azért nem beszélt eddig a lovasságról, mivel ők nem annyira züllöttek, amúgy meg egy hadsereg lelke a gyalogságban rejlik. A gyalogság kacifántos útmutatója után Fabrizio mindössze néhány magvas gondolatot mond a lovasokról: legyenek köztük könnyűfegyverzetűek (íjászok, puskások) és nehézfegyverzetűek. Véleménye elég lesújtó: az előbbieket „*vajmi kevés hasznot hajtanak. Abban az egyben viszont rendkívül hasznosak, hogy megfélemlítsék a parasztokat (...)*.”¹²²⁵ A római alákhoz hasonlóan, a lovasok Machiavelli rendszerében is kiegészítő feladatokat kapnának. Minden egyes zászlóaljhoz 150-150 könnyű- és nehézfegyverzetű lovas rendel.

III. A *Háború művészetének* szíve a harmadik könyv, ahol Fabrizio egy fiktív csatával igazolja eddigi eszmefuttatásának helyességét, a görög-római taktika validitását. A hosszú-hosszú oldalakat kitöltő elbeszélés rendkívül izgalmas. Az előző fejezethez hasonlóan nagyfokú kidolgozottságot, a beszélő pedig komoly elméleti felkészültséget sugároz, akinek a tarsolyában minden kérdésre van válasz. A kérdező szerepét ezúttal Luigi veszi át, és először a taktikáról meg a hadrendről faggatja Fabriziót. Mivel Machiavelli főképp Livius és Polybius elveit építette be, ezért Vegetius háttérben marad és mindössze néhány apró gondolat erejéig bukkan fel.

Fabrizio először a római hadrend jellegére hívja fel hallgatósága figyelmét, amelyben a hadsorokat princepsokra, hastatusokra és triariusokra osztották fel. Előttük sorakoztak a könnyűfegyverzetűek, a parittyások és az íjászok: „*Tehát ezek a könnyűfegyverzetűek kezdték meg a közelharcot, és ha győztek (ami ritkán esett meg), ők aratták le a diadalt, ha pedig visszaverték őket, hátravonultak a hadsereg oldalai mentén, vagy az éppen erre*

kétszer évente (békeidőben) össze lehetne hívni az egész zászlóaljat, s egy egész hadsereg alakzata szerint gyakorlatoztatni néhány napig, (...).” (Mach. *Arte della guerra* II, Op. II. p. 297, *Háb. műv.* pp. 62-63)

¹²²³ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 298-309, *Háb. műv.* pp. 65-77.)

¹²²⁴ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 303, *Háb. műv.* p. 68, *Veg. Epit.* II. 13, 18.)

¹²²⁵ Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 313-314, *Háb. műv.* pp. 81-82.)

*a célra létesített térközökben, és elvegyülnek a fegyvertelenek közt; (...).*¹²²⁶ Néhány sorral odébb választ kapunk arra is, hogy a lovasokat hová helyezték a rómaiak. Vegetius csak annyit írt, hogy a sereg szárnyaira, viszont Fabrizio azt is közli, hogy mi ennek az oka: „*A lovasok a sereg szélén álltak egy test két szárnyához hasonlatosan elhelyezkedve, és vagy a lovassággal csaptak össze, vagy a gyalogságuk segítségére siettek aszerint, hogy a szükség megkövetelte.*”¹²²⁷

Fabrizio szerint, mivel a római legiók többször is a görög phalanxok fölé kerekedtek, ezért a legionáriusok a mostani svájci pikásokat is legyőznék. Ennek ellenére meg kell tartani nemcsak a római fegyverzetet és módszereket, hanem a görög pikásokat is. Egy zászlóaljba 2000 pikást állítana, makedón fegyverzettel, és 3000 pajzsos gyalogost karddal, római fegyverzettel. Minden osztály élére kerülne 5 sor pikás, a fennmaradó helyeket pedig pajzsosokkal töltené fel. A csatát a puskások és a számszerűzások kezdenék, úgy, ahogy a rómaiaknál az íjások és a parittyások. Első lépésként az ellenséges lovasrohamot felfogná az 5 sor pikás, majd benyomulnának az ellenséges gyalogság soraiba. A második lépésben, miközben a pikások tartják az ellenséges gyalogosokat, a vértések lendülnének akcióba, akik közelharcban megszereznék a győzelmet. Erre a taktikára építve, pontos térköztávokkal, létszámmal, arcvonalbeli és mélységi adatokkal fűszerezve ismerteti Fabrizio a két, egymás mellett felállított zászlóalj, vagyis a teljes hadsereg hadrendjét.¹²²⁸ Az oly sok vitát generáló Machiavelli-féle tüzérség kiegészítő szerepet kap: a legnagyobb, vagyis nem több mint 50 fontos ágyúkból legyen tíz darab, amelyeket a táborhelyek védelmére kell használni. A többi, 10 font hordképességű ágyút az oldalvonal hosszában kell felállítani. Ha a terep ezt nem engedi, akkor az arcvonal elé hozzuk be őket. Végül Luigi türelmetlenségére dördülnek el az ágyúk, amelyek egyik oldalon sem okoznak kárt. Gyorsan visszavonják őket, előrenyomulnak a lovasok és a gyalogosok, és hamar beférkőznek az ellenséges sorok közé. Az ellenség puskásai, mivel beékelődtek lovasaink közé, nem tudnak tüzelni, így visszavonulnak. Pikásaink beékelődtek az ellenséges sorokba, majd lassan hátrálnak, hogy helyet adjanak a soraik között előrenyomuló vértés gyalogosainknak. Az ellenség pikásai így haszontalanok, és gyalogságuk részben elmenekül, megsebesül vagy holtan esik össze.¹²²⁹

¹²²⁶ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 316, *Háb. műv.* p. 84, *Veg. Epit.* II. 17.)

¹²²⁷ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 316, *Háb. műv.* p. 85, *Veg. Epit.* II. 15.)

¹²²⁸ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 316-323, *Háb. műv.* pp. 88-91.) A hadrendet az *Opere Machiavelli* könyv ábrákkal is szemlélteti: Op. II. pp. 321-322.

¹²²⁹ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 324-325, *Háb. műv.* pp. 93-95.)

Luigi teljesen elámult ettől a győzelemtől, viszont maradt benne néhány kétség, főleg a tüzéséggel kapcsolatban, úgyszólván megkéri Fabriziót, hogy a részleteket fejtse ki jobban. Vegetiustól még két példát közöl, hogy bizonyítsa fejtegetését. Az első szerint egy általános szabály, hogy azoknak a dolgoknak, amelyeket nem tudunk feltartóztatni, engedjünk szabad utat úgy, ahogy a régiek is tették az elefántokkal és a harci szekerekkel.¹²³⁰ A másodikban beépíti Vegetius mintáját az előléptetési rendszerbe.¹²³¹

IV. A negyedik könyvben általános taktikai kérdések kerülnek terítékre. Fabrizio antik példák felsorolásával bemutatja új kérdezőjének, Zanolinak, hogy milyen az ideális hadvezér. Ennek a fejezetnek a forrásanyaga a legbővebb: Polybiust, Livius, Frontinust, Caesart és Vegetiust hívta segítségül Machiavelli.

Zanobi először arra kíváncsi, hogy milyen alakzatban lehet felállítani csapatainkat. Fabrizio azt válaszolja, hogy seregünk ne elnyújtott, hanem inkább tömör legyen. Ha csapataink létszáma kisebb, mint az ellenségé, akkor egy mocsár vagy folyó védelmében megakadályozhatjuk a bekerítést. Ez Vegetius „védett szárny” felállításával mutat rokonságot.¹²³² Ugyancsak írónktól ered az a tanács, hogy létszámhátrány esetén tanácsos egy magaslati pontról támadni. Fabrizio ez esetben nem annyira precíz, mint Vegetius, mivel utóbbi külön a gyalogságra és a lovasságra is leképezte a magaslati előnyt.¹²³³ Fabrizio többek között azt is javasolja, hogy a hadrend felállítása előtt figyeljünk a Napra és a szélre (Vegetiusnál még a porra is). Se egyik, se másik ne kapja szembe csapatainkat, mivel mindkettő gátolja a látást, az első a fényével, a második a porával. Továbbá: a szél nem kedvez az ellenségre lövő fegyvereknek (nem vegetiusi); legyünk tekintettel arra, hogy a napszak változásával a Nap is másképp süt.¹²³⁴ Néhány sorral odébb egy újabb ismerős javaslatra bukkanhatunk: ha lovasságunk gyenge, akkor megtámogathatjuk őket egy pikás zászlóaljjal (nem vegetiusi), de még jobb, hogyha könnyűfegyverzetű gyalogosokat sorolunk a lovasok közé. Vegetius ezúttal is pontosabb volt: kiválóan futó ifjakat képezzünk ki, akik közül egyet-egyét két-két lovas közé helyezünk, könnyű pajzsos, karddal és távolraható fegyverekkel.¹²³⁵ Részben Vegetius, részben Livius inspirálhatta Fabriziót abban a történetben, amikor a rómaiak nagy furfanggal legyőzték

¹²³⁰ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 329, *Háb. műv.* p. 102, *Veg. Epit.* III. 24.)

¹²³¹ Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 333, *Háb. műv.* p. 108, *Veg. Epit.* II. 21.)

¹²³² Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 336, *Háb. műv.* p. 113, *Veg. Epit.* III. 20.)

¹²³³ Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 336, *Háb. műv.* pp. 113-114, *Veg. Epit.* III. 13.)

¹²³⁴ Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. pp. 336-337, *Háb. műv.* p. 114, *Veg. Epit.* III. 14.)

¹²³⁵ Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 337, *Háb. műv.* p. 116, *Veg. Epit.* III. 16.)

az ázsiai harci szekereket.¹²³⁶ Utolsó vegetiusi gondolatként az ékről (*conio*) és az ollóról (*forbici*) olvashatunk: „(...) egy-egy hadvezér az arcvonaltól alakúra formálta ki, mert úgy ítélte, hogy ezúton könnyebben beékelődhet az ellenséges hadseregbe. Ez ellen az alakzat ellen olló formájú alakzatot alkalmaztak, hogy szárai közé befogadhassák, bekeríthessék, és mindenfelől megtámadhassák azt az éket.”¹²³⁷

- V. Fabrizio, mivel még eddig nem osztotta meg véleményét a vonulásról, a menetalakzatokról és az élelmezésről, ezért ebben a részben erre fog hangsúlyt fektetni. A párbeszéd irányítója még mindig Zanobi.

Számunkra mindössze a már Flavio Biondónál tárgyalt téma, a *donativum* tűnhet érdekesnek.¹²³⁸ Fabrizio is támogatja ennek a rendszernek a bevezetését, de ellentétben Vegetiusszal, ő a prémium összegének nem a felét, hanem a harmadát helyeztetné el a hadosztály zászlósánál. Fabrizio szintén nyomatékosítja ennek a gyakorlatnak a hasznát és összetartó erejét.¹²³⁹

- VI. A hatodik könyvben Battista veszi át a kérdező szerepét, mivel Fabrizio ismét egy új témához, a táborerődítéshez érkezett. A fő forrást a táborszervezésről sokat értekező Polybius biztosítja, kiegészítve Livius javaslataival és Frontinus történeteivel. Mivel a vegetiusi motívumok (félkör- vagy háromszög alakú tábor, mérőléc, szemlések) nem jelennek meg (vagy ha igen, akkor más kontextusban, például kimérési adatok, földsánc), ezért egy példától eltekintve írónkkal nem találkozunk. Amikor Battista rákérdez arra, hogy a rómaiak milyen szempontokat vettek figyelembe a táborveréskor, Fabrizio tanácsai mögött a „Foglalat” azon caputját vélhetjük felfedezni, ahol Vegetius seregünk egészségének megóvására figyelmeztetett: katonáink ne meneteljenek hőségben, fagyban; kerüljék a mocsarakat; ott táborozzanak, ahol van elég árnyék és tűzifa; aludjanak sátorban; ne szenvedjenek hiányt ruhaneműben; ne igyanak fertőzött vizet; a betegeket gyógyítani kell. A legjobb orvosság viszont a gyakorlás: „*De nincs még egy dolog, amely alkalmasabb lenne a hadsereg egészségének biztosítására, mint a gyakorlatozás; az ókoriak ezért gyakorlatoztatták seregeiket naponta. Innen látszik mit ér a gyakorlatozás; táborozáskor egészségessé tesz, csatában győztessé.*”¹²⁴⁰

¹²³⁶ Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 339, *Háb. műv.* p. 118, *Veg. Epit.* III. 24, *Livius Ab. urb. cond.* XXXVII. 41.) Vö. 413. lábjegyzet.

¹²³⁷ Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 342, *Háb. műv.* pp. 122-123, *Veg. Epit.* III. 19.)

¹²³⁸ Vö. 1197. lábjegyzet.

¹²³⁹ Mach. *Arte della guerra* V. (Op. II. p. 358, *Háb. műv.* p. 142.) Vagyis ellentétben Flavio Biondóval, Machiavelli már gondolt a milicisták kifizetésére.

¹²⁴⁰ Mach. *Arte della guerra* VI. (Op. II. p. 374, *Háb. műv.* pp. 166-167, *Veg. Epit.* III. 2.)

VII. Az utolsó könyvben tárgyalja Fabrizio az ostromharcászatot, ahol még mindig Battista a vita irányítója. Vegetius hatása markánsan kézzelfogható. Az erősítések lehetnek természetesek vagy mesterségesek. Fabrizio konkrét példákat is említ: folyamok és mocsarak védik Mantovát vagy Ferrarát, míg Monacót és San Leónt meredek hegy tetejére emelték.¹²⁴¹ Fabrizio a mesterséges erősítés közé teszi a cikkcakkos és beszögelléses falak építését, amely véd a tűzérés ellen.¹²⁴² A várépítéssel kapcsolatban szomorúan konstatálja, hogy az itáliai gyakorlat jóval elmaradottabb, mint a francia, ahol vastag párkányzatokat és széles lőréseket építenek. Fabrizio szerint szintén francia jellegzetesség (Vegetiusnál is megjelent), hogy rostéllyal kialakított csapórácsokkal zárják el a vár bejáratát.¹²⁴³

Áttérve az ostromra, az ostromlottaknak erős és bátor férfiakat kell a falakra állítani, mivel az ostromlók merészsége csak nő az első sikertelen roham után, ha látják, hogy félelemkeltéssel többre mennek.¹²⁴⁴ Rögtön ezután Fabrizio felsorolja Vegetius ostromfegyvereit: kőhajítók, dárdavető, nyíl- és parittyavető gépek, faltörő kosok, ostromtornyok, védőtetők, „sarló”-k, „teknős”-ök. *„Ezek helyett van manapság a tűzérés, melyet mind a támadók, mind a védők felhasználnak, ezért különösebben nem is beszélek róluk.”*¹²⁴⁵ Az ostromfajták is ismerősek: kiéheztetés, roham (vegetiusi példával), aknaásás.¹²⁴⁶ Az ostromlottak legyenek éberek, állandóan őrzésközpontok kutyákkal. Fabrizio is megemlékezik arról a történetről, ahol a libák gágogása mentette meg Rómát, amikor a gallok a Capitoliumot ostromolták.¹²⁴⁷

Fabrizio a kommentárja legvégén csokorba gyűjt néhány hasznos tanácsot, amelyet vegetiusi módon, pontokba szedve közöl beszélgetőtársaival. Ezek többsége Vegetiusnak „A hadviselés általános szabályai” című caputjából származik.¹²⁴⁸ Érdekes elmerengeni néhány fabriziói aforizmán is: *„A szegény katona jutalma a fegyvertelen gazdag”* aforizma hűen tükrözi azt a középkori gyakorlatot, amikor a szembenálló felek nem egymás megsemmisítésére, hanem elfogására törekedtek. *„A háború idege az ember, a fegyver, a pénz és a kenyér; de ebből a négyből az előző kettő a fontosabb, mert az ember*

¹²⁴¹ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 383, *Háb. műv.* p. 181, *Veg. Epit.* IV. 1.)

¹²⁴² Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 383, *Háb. műv.* p. 181, *Veg. Epit.* IV. 2.)

¹²⁴³ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 386-387, *Háb. műv.* pp. 185-187, *Veg. Epit.* IV. 4.)

¹²⁴⁴ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 389, *Háb. műv.* p. 189, *Veg. Epit.* IV. 12.)

¹²⁴⁵ Nincs tartalmi kapcsolat a falat védő bátor katonák és a római ostromfegyverek között. Valószínűleg az történt, hogy Machiavelli elolvasta a IV. 12. caput utolsó gondolatát a bátor védőkről, majd a következő caputra pillantott, ahol Vegetius elkezdte felsorolni az ostromeszközöket. Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 389, *Háb. műv.* p. 190, *Veg. Epit.* IV. 13.)

¹²⁴⁶ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 389-390, *Háb. műv.* pp. 190-191, 196-197, *Veg. Epit.* IV. 25.)

¹²⁴⁷ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 391, *Háb. műv.* p. 194, *Veg. Epit.* IV. 26.)

¹²⁴⁸ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 394-395, *Háb. műv.* pp. 199-201, *Veg. Epit.* III. 26.)

és a fegyver megszerzi a pénzt és a kenyeret, viszont a kenyér és a pénz nem szerzi meg az embert és a kenyeret” aforizma esetében talán Machiavelli „milicizmusa” szólalt meg: a kommunáért a milicisták (ember) harcoljanak (fegyver), és ne a zsoldosok (pénz). A bölcsességek után Vegetius és Fabrizio is szabadkozik, hogy a lovasságról nem mondtak többet. Míg előbbi szerint ebben a fegyvernemben a tudomány kielégítő, addig utóbbi ismétli magát, és úgy gondolja, hogy a lovasság nem annyira lezüllött, mint a gyalogság.¹²⁴⁹ Fabrizio még azt is sajnálja, hogy nem beszélt a hajózásról, *„mivel a katonaság felosztása olyan, hogy van tengeri és szárazföldi, gyalogos és lovas hadsereg.”*¹²⁵⁰ De úgy látja, hogy a genovaiak és a velenceiek ebben sokkal gyakorlottabbak, mint ő. Végül az ókori hadviselés iránti elkötelezettségét hangsúlyozza: *„Hogy én vissza tudom-e vezetni a hadviselést az ókori módozatokig, annak eldöntésére benneteket kérlek föl, hisz hallottátok, milyen hosszan taglaltam ezt a tárgyat; ebből is sejthettétek, mennyi időmet emésztették fel ezek a gondolatok, s úgy hiszem, azt el is tudjátok képzelni, mekkora vágy ég bennem, hogy érvényre juttassam őket.”*¹²⁵¹

Összefoglalás

Ebben a fejezetben a középkori lovagi hadművészet római gyökereit tanulmányoztuk. A haditechnika, a hadijog, Christine de Pizan, továbbá Jean de Bueil segítségével azt vettük górcső alá, hogy a hadügyekkel elméleti és gyakorlati szinten foglalkozó írók Róma közvetlen örökösének tekintették a lovagságot, és bebizonyítottuk, hogy reformkoncepcióik szerves részét képezte Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkája. Fejezetünk egy másik vezérfonala, az „itáliai szál” révén rövid betekintést nyerhettünk azokba a javaslatokba, amelyek az antik hagyományok újjáélesztésével kívánták megoldani az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problémáit. Túllépve a középkor és a lovagi hadművészet keretein, elemeztük azt a Niccoló Machiavellit is, akinek hadtudományi értekezése még ezer szállal kötődött az öt megelőző századokhoz, viszont számos javaslata már előrevetítette az európai hadművészet fejlődési irányát és a hadtudományírás újjászületését.

Ebben a fejezetben tanulmányunk három új témakörrel, a haditechnikával, a hadijoggal, és a katonai memoárral bővült ki. Vegetiusnak a középkori haditechnikában való megjelenése sajátos forráskritikát követelt meg, mivel egyrésztől írónkat nem tekintjük hadmérnöknek,

¹²⁴⁹ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 395, *Háb. műv.* p. 201, Veg. *Epit.* III. 26.)

¹²⁵⁰ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 395, *Háb. műv.* p. 201.) Vegetius: „*A hadügy három részre tagolódik: lovasságra, gyalogságra és hajóhadra.*” (Veg. *Epit.* II. 1.)

¹²⁵¹ Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 396, *Háb. műv.* p. 203.)

másrésről kivonatolói, Kyeser és Valturius elsősorban különféle ábrákkal próbálták meg rekonstruálni az antik hadigépeket és haditechnikákat. Dolgunkat nehezítette, hogy rengeteg illusztrációt inkább a képzelet, mintsem a fizikai és geometriai realitások inspiráltak. Kyeser esetében tovább bonyolította a helyzetet Vegetius és a többi forrás nevének elhagyása, a szövegszerű hivatkozások hiánya. Mindezen problémák ellenére Kyeser és Valturius céljai egyértelműnek tűnnek: noha a haditechnika kontinuitása a római kor óta töretlen, az antik fegyverek többsége még mindig működőképes, egy hadmérnök mégsem írhat úgy a haditechnikáról, hogy nem veszi figyelembe a témába vágó szakirodalmat. Kyeser és Valturius számára Vegetius azért is volt kihagyhatatlan, mivel a római író által lejegyzett haditechnikai gépek, eszközök és hadicselek segítségével a lovagi hadművészet antik gyökereit is alátámasztani látták: „gém”-ek, csapóhidak, „hárfá”-k, „kagyló”-k, ostromfedelek, „lugas”, számszeríjak, távolságmérés, nyíl- és követők, ludak és kutyák tartása a várban. A kisebb használati tárgyakban, például a „sarlók”-ban vagy a létrákban szintén a római hadművészeti hagyományok továbbélését ismerhették fel, a parittyák rajzaiban pedig talán a nosztalgia ihlette Kyesert. Külön figyelmet érdemel a nehézségek továbbfejlesztése, az újírtásra való törekvés: a „gém”-ből „csiga” vagy „alagúthinta”, csapóhídból molossus; „kémtevékenység” a pluteus oltalma alatt; háromkerekű „lugas”; a „sarló” bevethető még nyílt csatában és ostromban; vasból készített várkapurostély; ostromfedél kombinálása ágyúval; „egér”-ből aknafúrásra alkalmas csörlők kialakítása. Noha mai szemmel nézve néhány eszköz reprodukciója nem tűnik hitelesnek és kivitelezhetőnek, nem szabad elfelejteni, hogy a 14-15. században járunk, amikor is nagy erőbedobással folyt az új technikák és technológiák keresése. Ez főképp a tűzfegyverek fejlesztésében nyilvánult meg, amelynek jelentőségét mind Kyeser, mind pedig Valturius világosan felismerte.

Az „elméleti” haditechnikához hasonlóan a hadijog is viszonylag későn tört ki az elszigeteltségből. A 14. században új jogtudós generáció lépett színre, akik kommentáraikban klasszikus források révén világították meg a római jog, a feudális jog és a kánonjog közötti összefüggéseket. Ezzel egyidőben a lovagi kultúra kiteljesedése és a százéves háború pusztításai mindinkább megkövetelték a háborúzás eddigi íratlan szabályainak és szokásainak rögzítését is. Az erre irányuló első kísérlet Giovanni da Legnano nevéhez fűződött, aki a római *ius gentium* normáival magyarázta a középkori háborúzás különféle kategóriáit és motívumait. Ezek közül háromhoz, a haderőnemek felosztásához, a hadszervezethez, és a hadvezér feladatainak felsorolásához kérte Vegetius segítségét, melyekkel végső soron a hadsereget, mint a háború kezdeményezéséhez elengedhetetlen szervezetet definiálta. Legnano szemében egy haderő akkor legitim, ha katonák felesküsznek az uralkodóra vagy

éppen a közösségre, és akkor működőképes, ha katonai egységekbe tömörülnek, tagjai a közérdekért vagy feljebbvalójuk akarataért harcolnak, illetve folyamatosan gyakorlatoznak. Noha Legnano elméleti síkon közelítette meg a háború természetét és feltételeit, az abban részt vevő emberek viselkedését, nem egyszer hasznos gyakorlati példákkal kívánta Vegetius hadvezérre vonatkozó ismérveit új formába önteni: a parancsnoknak legyen gondja a betegekre; erélyesen fegyelmezzon; tartsa együtt a katonáit stb. Persze vegetiusi örökérvényű motívumai még mindig aktuálisak: ellátmány beosztása; állandó gyakorlatozás; biztonságos és védett hely kiválasztása a tábor felveréséhez; a csatatér terepviszonyaihoz alakítsuk ki csapataink hadrendjét.

Mélyebben foglalkozott a *ius in bello* gyakorlati alkalmazásával Legnano utódja, Honoré Bonet, aki a mindennapokban sokkal használhatóbb szabályrendszert kínált közönségének, a lovagi arisztokráciának. Bonet szinte szolgamódon követte mestere gondolatmeneteit, téziseit, viszont a saját maga megtapasztalt gyakorlati problémák aktualizálásával fejlesztette tovább elődje hadijog koncepcióját: a római legiók egységeinek elnevezése („ezres”, „ötvenes”) helyett már a *bataillé* aktuális; a sereg vezére egy-egy marsall; a gyalogság szárnyaiban a lovasság harcol; egyéb polgári foglalkozások (pásztorkodás stb.) kizárása; a lovagok odaadóan harcoljanak urukért; egy jó hadvezér nem táboroztatja csapatait mocsarak mellett, mert betegségek üthetik fel a fejüket. Bonet ugyan nem tartotta kezében a „Foglalat”-ot, és így nem tekinthető a forrás önálló feldolgozójának, viszont tudta, hogy Vegetiustól idézett, akinek intelmeit nemcsak hasznosnak, hanem továbbfejleszthetőnek és a lovagi eszmékbe beépíthetőnek tartotta.

Vegetius tanításai viszont nemcsak arra voltak jók, hogy a keresztény lovagságot a római hadsereggel azonosítsák, hanem arra is, hogy az intelmeket lovagi öltözékbe bújtatva felhatalmazást kapjanak az új eszmék meghonosításához. Ez főleg azt a Franciaországot jellemezte, ahol az európai lovagi kultúra megszületett, és ahol a római katonai tradíciók leginkább éreztették hatásukat. A százéves háború látványos katonai vereségei, továbbá a városokat és falvakat kifosztó vagy a kereskedőktől rekviráló zsoldos lovagok egyre szélsőségesebb kilengései rádöbentették a francia arisztokráciát arra, hogy a hadügy válságba került, és valamilyen formában vissza kell térni az eredeti (római) lovagi erkölcsökhöz. Ennek az elvárásnak tett eleget Christine de Pizan a *Livre des fais d'armes et de chevalerie* című királytükreben, amelyben a hadijog keretbe foglalásával, a példázatokra jellemző anekdotákkal, és a vegetiusi javaslatok újragondolásával egy teljesen új dimenzióba helyezte a lovagi hadművészetet.

Christine de Pizan reformkoncepciójának egyik sarkalatos pontja a hadijog kérdése volt, amelyben továbbfejlesztette Giovanni da Legnano és Honoré Bonet római mintákból táplálkozó *ius in bello* törekvését. A vegetiusi példák révén olyan jogszokásokra hivatkozott - még mai szemmel nézve is modern tónusban -, amelyek új alapokra helyezték a hadviselésre vonatkozó szabályokat. Ilyen például a háború nemzetközi joga (a háború isteni eredetű; a háború kezdeményezésének joga; lovagias cselekedetek; a csatátér elhagyásának szégyene; a csata megválasztásának napja; az éjszaka leplének kihasználása menekülésre; erős mérgek használatának elítélése), vagy a nemzetközi humanitárius jog (döntő összecsapás elkerülése; harcképtelen egyének eltávolítása a várból; foglyokkal szembeni bánásmód;¹²⁵² az ellenség megsebesítése¹²⁵³). Ugyancsak szembeötlő volt a lovagi erkölcsökbe vetett bizalom demonstrálása olyan vegetiusi modellek utánzásával (az ókori nemesek a hercegek udvarába küldték gyermekeiket, hogy ott neveljék őket lovagi életre; a csata előtti „egyezség”), amelyek már jóval túlmutattak a katonai és politikai indítványokon. Tisztán kivehető, hogy Pizan mélyen azonosult azokkal a lovagi értékekkel is, amelyek nemcsak a csatátéren, hanem a mindennapi életben is esszenciális szerepet kaptak. Ilyen volt például a „nemzeti érzés”, amellyel akkor szembesült a francia lakosság, amikor az angolok már hosszú évtizedek óta sikeresen viseltek hadat francia földön. Az, hogy a százéves háború a társadalom minden egyes tagjának az életét megkeserítette, különösen fogékonyá tette a feudális lovagi arisztokráciát Vegetius patrióta tanácsaira. Ez a háború tehát, amely már egyszerre volt civil és nemzeti, a római „lovagi” értékek és erények beszippantásával egy olyan „nacionalizmust” gerjesztett volna, amely majd a francia forradalom korának lesz a vívmánya. Viszont ezzel kapcsolatban nem szabad tévedésbe esnünk! A római patriotizmus nem asszimilálódott a francia nemzet egészével. A *Fais d'armes* legfeljebb a lovagi arisztokrácia köreiben forgott közkézen (főképp Burgundiában), és egy hétköznapi francia polgár mit sem tudott Pizan grandiózus reformtervezetéről. Noha az író Franciaország iránti szeretete és lojalitása megkérdőjelezhetetlen volt, sokkal közelebb állunk az igazsághoz akkor, ha azt mondjuk, hogy a római patriotizmus magvainak elhintését nemcsak a francia, hanem az összeurópai lovagi hadművészet berkein belüli is kívánatosnak tartotta. Nem is csoda, hogy a hadijog és az „ideális hadvezér” személye ennyire áthatja a fejezetek légkörét; a rátermett parancsnok olyan bölcs, törvénytisztelő, és a hadijogot alaposan ismerő egyén, aki távol tartja az uralkodót a csatától, és aki „*bőséges tapasztalattal van felvértezve arról, hogy hogyan kell*

¹²⁵² Pizan *Fais d'armes* III. 16.

¹²⁵³ Pizan *Fais d'armes* III. 12.

hadakozni különféle országokkal és népekkel.”¹²⁵⁴ Pizan úgy gondolta, hogy a lovagi életmód egy „nemzetközi hivatás”, amely már átnyúlik az országhatárokon, úgy, ahogy az egész Európát uraló Római Birodalom idején történt. Ennek a szemléletnek talán a legemblematikusabb darabja a mintabeszéd összeállítása, amely egyébiránt Pizan saját kompozíciójának tűnik. Ebben a hadvezér emlékezteti a katonákat arra, hogy a hercegért vagy a királyért fogtak fegyvert, az igazság és Isten az ő oldalukon áll, a kettő biztosítja számukra a győzelmet. A beszédben szó sincs nemzetről, vagy a polgártársak megvédéséről; a katona lojalitása csakis az uralkodó felé irányulhat.

Szigorúan a katonai szempontokat figyelembe véve, kétség sem férhet ahhoz, hogy Pizan komolyan gondolta a lovagi hadművészet megreformálását. Meghökkenítő, hogy Vegetius szavai több mint ezer év múltán is mennyire meghatározóak. Az író sorainak újraértelmezése, az antik javaslatok korabeli példákkal való kibővítése egy 15. századi formában, a lovagi palást alá bújtatva modernizálta a „Foglalat”-ot. Különös figyelmet szentelt a hadvezéri attitűd definiálására vagy a fiatalok sorozására és kiképzésére, hiszen úgy látta, hogy ezeknek a hiánya a legfőbb bajok forrása. Ezért hosszan értekezett az „ideális hadvezér”-ről és újszerűen a felkészítésről (az ifjú lovagok a hercegek udvarában tanuljanak; próbacsaták, imitált várostromok). Igencsak szembeötlő a vegetiusi arzenál felfrissítése a kézifegyverekkel (vívótőr, bárd, számszerj, pika), a taktikai elemekkel (szekértábor, hadrend), az ostromeszközökkel és ostromtechnikákkal (kerekes létrák, kötélletrák, égetett mésszel teli korszók, akna és ellenakna, kikötő ostrom alá vonása, trébuchet-k, ágyúk, bombardák, „lugas”), és a különféle túlélési stratégiákkal (a vár ne feküdjön mocsár mellett, és ha ostrom alá kerül, akkor a környező területet tegyék adómentessé; só kinyerése, vízszükséglet fedezése). Látványosak az erődépítészetben végbemenő változások is (a falak túlélőképességének javítása homokkal, mésszel, betonnal, rácsoszattal és falvédőkkel; falközök megerősítése döngöléssel; gyilokjárók; barbakán; az ostromlókat védő sáncok, csákyák és kampók). Kiemelkedő jelentőséggel bírnak a logisztikai számítások, a felszerelés, az ellátmány, a kiegészítő személyzet részletes ismertetése, és természetesen a tűzfegyverek bevezetése, amely egy rendkívül fontos momentum a haditechnika fejlődésének történetében.

A *Fais d'armes* hadművészeti és hadtörténeti jelentőségében tehát nem kételkedhetünk, viszont ezúttal is számításban kell venni a mű gyengeségeit. A részletes és megbízható források ellenére Pizan meglepően sok, nem egyszer súlyos tárgyi tévedést vétett. Két esetben is a római lovasság dominanciájáról beszélt, amely egyáltalán nem állja meg a helyét.

¹²⁵⁴ Pizan *Fais d'armes* I. 7.

Kétségtelen, hogy a lovagi harcmódot a római hadsereg taktikájával kívánta azonosítani, viszont a kettő köszönőviszonyban sem volt egymással. Aki behatóan tanulmányozta Vegetius, márpedig Pizan ezt tette, az tudhatta, hogy a római hadművészet a gyalogság dominanciájára és taktikájára épült, a lovasságnak pedig csak kiegészítő szerep jutott. Pizan sem tudta feloldani azt az ellentmondást, amellyel előtte már többen próbálkoztak: hogyan ültessék át a római gyalogos harcmódot a középkori lovagi taktikába. A haditechnika soraiba is hiba csúszott: a ribauld nevű lőfegyver leírása teljesen eltér a korabeli ábrázolásoktól és a mostani tudásunktól, továbbá a rómaiaknak nem voltak tűzfegyverei, ahogy azt Christine de Pizan Vegetius révén oly meggyőzően demonstrálta.

Véleményem szerint azonban ezek a tévedések nem csorbítják a *Fais d'armes* értékeit és Christine de Pizan írói képességeit. Ő volt az első, és mindmáig az egyetlen olyan író, aki hadtudományírássra szánta el magát. Feladata azért sem volt egyszerű, mivel két egymástól teljesen eltérő stílusú hadművészetből kellett formálnia egy egységes, működőképes kompozíciót. Ezt azért kell kiemelnünk, mivel terve kivitelezhető volt. Ellentétben Aegidius Romanusszal vagy az észak-itáliai írókkal, Pizan nem kergetett utópisztikus álmokat. Nem arra törekedett, hogy görög-római minták alapján átalakítsa a kor társadalmi berendezkedését (nem is hivatkozott a korábban megismert görög filozófusokra). Inkább azt tűzte zászlajára, hogy a francia elit és rajtuk keresztül a francia nép erőt merítsen a további harcokhoz, Franciaország felszabadításához. A hadijogok rögzítésével részben a háborús szenvedést kívánta enyhíteni, részben pedig az európai lovagi hadművészetet szerette volna új szabályok közé szorítani.

A fenti okok folytán nem is csoda, hogy már a 15. században hihetetlenül népszerűnek számított a *Fais d'armes*. A kortársak olyan hatásosnak és alaposnak vélték a leírtakat, hogy el se hitték, hogy írója egy civil, katonai dolgokban járatlan nő volt.¹²⁵⁵ Pedig 1410 után nagyon úgy látszott, hogy a *Fais d'armes* a *De procinctu Romanae militae*, vagy a *De regimine principium* sorsára fog jutni. 1415-ben a trónörökös, Lajos herceg, akinek Pizan a művét címezte, váratlanul elhunyt. Ugyanebben az évben a franciák egy újabb katasztrofális vereséget szenvedtek az angoloktól Azincourt-nál. Noha a franciákat tapasztalt, külföldi háborúkat is megjáró parancsnokok vezették, mégis kiütköztek azok a problémák, amelyekre Pizan már öt évvel ezelőtt felhívta a figyelmet: a csatatér méretéhez és a terepviszonyokhoz szabjuk csapataink létszámát és a taktikát; ne becsüljük le az ellenséget; ne bízzuk el magunkat. Az esőáztatta talajon a nehezen irányítható és fegyelmezetlen francia lovagok

¹²⁵⁵ Willard (2003) p. 8.

viszont alig jutottak el a jól elsáncolt angol vonalakig. A nap végére 6 ezer lovag maradt a csatatéren, köztük az egyik hadvezér, számos herceg, gróf, báró, a nemesség színe-java. Vagyis nem úgy tűnik, hogy a francia hadvezetés tanulmányozta volna Pizan és Vegetius javaslatait. Viszont a források tanulsága szerint az 1445-ös haderőreform idején megnőtt a szöveg iránti érdeklődés, és számos kézirat megszületése ehhez az évtizedhez köthető.¹²⁵⁶ A százéves háborúból éppen kilábaló ország új uralkodója, VII. (Győzedelmes) Károly komoly lépéseket kívánt tenni a hadügy megújítására. Tudjuk, hogy ebben az időszakban a király egyik fő katonai tanácsadója volt az az Arthur de Richemont marsall, aki oroszlánrészt vállalt az angolok kiűzésében. Biztos, hogy kezébe került a *Fais d'armes*, mivel tagja volt Lajos kíséretének abban az időben, amikor Pizan bemutatta művét a trónörökösnek. Ráadásul a marsall később feleségül vette Lajos özvegyét is, akinek Pizan a *Livre des trois vertus* című írását ajánlotta. Richemont nevéhez számos reform fűződik: egységekbe szervezte a fosztogató zsoldosokat, élükre rátermett parancsnokokat nevezett ki; vasfegyelmet követelt; bevezette a rendszeres tréningeket és az állandó fizetést. Felállította a francia szabad íjászok seregtestét (*franc archer*), és az ordonnánsz-csapatokat (*compagnies d'ordonnance*).¹²⁵⁷ Utóbbiak, noha zsoldosok lévén sok pénzbe kerültek, azonnal bevethető, ütőképes és fegyelmezetten harcoló nehézlovasok voltak. Megtörtént tehát az első kísérlet az állandó zsoldoscsapatok megalakítására, és ebben bizony komoly szerep jutott Christine de Pizannak és Vegetiusnak. Ne felejtsük el, hogy a 15. század derekán járunk! A középkori katonaság ekkorra jutott el arra a hivatásos szintre, amely a Római Birodalomban évszázadokig tökéletesen működött, és amelyet Vegetius már ezer éve (!) propagál.

A francia hadügyi átalakulás forgatagában lépett színre a lovagi eszmék utolsó nagy képviselője, Jean de Bueil, aki egyszerre tartott a kezében kardot és pennát. Az egészen sajátos stílusban íródott, a saját pályafutását megörökítő *Le Jouvencel*ben Bueil kombinálta a személyes háborús tapasztalatot az írott anyaggal, amelyről persze belátta, hogy régi, és azonnal elnézésünket is kérte, hogy „*öreg fából akar új házat építeni.*”¹²⁵⁸ Noha Bueil saját bőrén érezte a változások szelét, úgy tűnik, hogy a lovagi harcmodort és eszméket felváltó új kihívásoknak már nem tudott megfelelni. Elszántan hitte, hogy a régi rendszer megreformálható (*renouveler*), tűnhetnek fel új bajnokok, és ebbe a szerepbe írta bele fiatal főhősét, a lovagi babérokra törő Jouvencelt. Az ifjú karrierjét végigkövető „visszaemlékezést”

¹²⁵⁶ Willard (2003) p. 8.

¹²⁵⁷ Az 1440-es évek hadügyi reformjairól bővebben: Contamine (1992) pp. 201-222. Rövid összefoglaló Richemont életéről és reformjairól:

<http://xenophongroup.com/montjoie/richmond.htm> - 2012. máj. 1.

¹²⁵⁸ Bueil *Le Jouvencel* I. p. 17.

mindössze egyszer szakította félbe az író; tapasztalatok híján attól a Vegetiustól kért segítséget, aki járatos volt az ostromharcászatban, és akinek tanításai még mindig érvényesek. Azonban az eredeti pizani kontextusból vizsgálva írónk szerepe ezúttal már csak marginális, hiszen az újítások valójában Pizan javaslatának az újragondolása volt, amelyekhez Bueil hozzáfűzte saját ötleteit. Noha a *Le Jouvencel* egészéből nem ez sugárzik, mégis ez a néhány oldal azt sejteti, hogy Bueil a maga módján törekedett a szemléletváltásra, és érzékelt a haditechnikában végbemenő hangsúlyeltolódást a régi típusú ostromfegyverek (nagyobb ostromtornyok, „lugas”, „kagyló”, „hárfa”, csapóhíd, „gém”) irányából, a modern tűzfegyverek (száz fontos rézágyú, ribaudequin, csatakigyók) felé. A tafotaselyem szigeteléseként való használata egy szemfüles megfigyelést tükröz, míg a római történetek elhagyásával mellőzni szerette volna a történelemleckéket, amelyek amúgy se illettek volna bele egy elbeszélő önéletrajzi regénybe. Bueil szemében a „Foglalat” az egyetlen olyan írott forrás volt, amellyel igazolni tudta a lovagság intézményének létjogosultságát. Hogy Vegetius ebben az egészen egyedi műfajban is felbukkant, bizonyítja az *Epitoma rei militaris* sokszínűségét, a benne hirdetett eszmék állandóságát.

Észak-Itáliában a vegetiusi elveknek a franciától teljesen eltérő körülmények között kellett helytállnia, noha a végső cél, vagyis az aktuális hadügy megújítása itt is kardinális szerepet játszott. A középkori Itália mindig is speciális szerepet töltött be Európa politikai palettáján, így a hadügyi problémák megoldása is sajátos utat járt be. A helyzet komplexitásának oka abban keresendő, hogy a félsziget a Nyugatrómai Birodalom bukása óta decentralizált állapotban volt. Területén a főbb európai hatalmak osztoztak a pápai állammal és a közös érdekekkel rendelkező, de összefogásra képtelen észak-itáliai városállamokkal. Itáliára a zsoldosok úgy tekintettek, mint az „ígéret földjére”, ahol kellemes klíma alatt, hadjáratoknak nem nevezhető felvonulásokon, „vértelen összecsapásokkal” lehet sok pénzt keresni. Nem is meglepő, hogy a kor szinte összes zsoldoskatonája megfordult itt: francia lovagok, angol hosszúíjászok, német tüzérek, svájci pikások, spanyol nehézgyalogosok, vagyis az európai harcterek taktikájának és haditechnikájának széles tárházát vonultatták fel a harcoló felek. A 14-15. századi itáliai humanisták a drága condottieri egyetlen lehetséges alternatíváját az Európa számos országában működő, viszont általánossá sosem váló milíciák felállításában látták. Az alacsonyabb néprétegek hadkötelezettségi alapon történő fölfegyverzése nem tűnt kivitelezhetetlennek, hiszen patrióták lévén lojálisak voltak kommunájuk iránt, olcsóságuk pedig kiküszöbölte a zsoldosok pénzhétségét. Ez kiváltképp érvényes volt abban az Itáliában, ahol a történelmi és földrajzi hagyományok miatt különös nosztalgia vette körül a római intézményeket. Viszont a humanisták azon terve, miszerint

professzionális alapokra helyezik a milícia hadszervezetét, egy, már Aegidius Romanusnál is érintett problémát vet fel: nem beszélhetünk professzionalizmusról akkor, ha egy katona másodállásban földműves. A *Pulcher tractatus* írója, Flavio Biondo és Machiavelli végig a hadszervezet hivatásosságát szorgalmazták úgy, hogy gyakorlatilag érintetlenül hagyták a milicisták mindennapi életét. Itt került a képbe Vegetius, akinek közreműködésével próbálták meg a professzionális ismérveket nyomatékosítani: erélyes kiválasztás, szigorú kiképzés, állandó és tervszerű gyakorlatozás, manőverek, hadicselek (fosztogatás, lefizetés, árulás, zendülés provokálása, létszámbéli előnyünkre fordítása), csatarend (V-alakzat, „védett szárny”). Ezek az elvek viszont összeegyeztethetetlenek voltak a milícia struktúrájával, és ebben a környezetben nem juthattak érvényre. Kétségtelen, hogy Vegetiusnak a sorozásról szőtt motívumai (saját magunk közül válasszunk újoncokat; ne béreljünk fel idegen zsoldosokat) minden eddiginél aktuálisabb tartalommal bírtak, viszont sose feledjük el, hogy a római író mindezt egy hivatásos hadsereg mintájába képzelte bele, és nem pedig egy milíciáéba. Nem is gondolhatta ezt, hiszen a Római Birodalom terjeszkedése csakis egy hivatásos hadsereggel volt kivitelezhető. Persze a humanisták nem szöttek ilyen grandiózus terveket. Céljuk a Marius előtti polgárhadsereg feltámasztása lett volna, amely patriotizmusból, mindenféle fizetség nélkül, pusztán hadkötelezettségi alapon hódította meg az Itáliai-félszigetet. Vagyis ebből a szempontból nézve nem tűnik teljesen irreálisnak ez a célkitűzés. Viszont kihagyták a számításból azt, hogy a történelem kerekét nem lehet ezeröttszáz évvel visszaforgatni. Abban a történelmi kontextusban sikeresen mehetett végbe a félsziget egyesítése, ahol Róma város milíciáinak etruszk és más itáliai törzseket kellett behódoltatnia. Viszont a 14-15. századi Itáliában profi zsoldosokat találunk, és ellenük már vajmi kevés eredménnyel vették fel a harcot a városi polgárok. A pratói csatának is ez volt a legfőbb tanulsága: hiába a lelkesedés, profi zsoldosok ellen nincs esély.

Machiavelli élete tele van ilyen ellentmondásokkal. Nem volt katona, mégis a nevéhez fűződik a század egyik legnagyobb reformkísérlete, a firenzei milícia megszervezése. A köztársaság feltétlen hívének számított, viszont munkáit a Firenzét uraló Medici-család érdekében és megbízásából írta. *A háború művészetének* formája is zavarba ejtő: négy barát egy olyan zsoldosvezérrel társalog, aki a milíciarendszert támogatja. A célok és eredmények többsége is érthetetlen. Vegetiust ismételve nyomatékosítja az állandó gyakorlást, viszont néhány sorral odébb már csak a pihenőnapokon, vagy az éves seregszemléken, mindössze néhány napig gyakorlatoztatná őket. Úgy vélte, hogy a hadsereg alapjává újra a gyalogságot kell tenni, ami számára a római gyalogosharcászat automatikus restaurálást jelentette: zászlóaljok megszervezése a legiók mintájára; nehézgyalogosok kiegészítése pikásokkal;

sorok kohéziója; a gyalogság csatadöntő szerepe; a lovasok közé gyalogosokat sorolunk; lovasíjászok; előléptetési rendszer; donativum. Machiavelli viszont megelőzte korát. Nem érzékelte, hogy a középkor örökségét hordozó átmeneti korszakban, amelyben művét írta, kezdeményezéseinek egy része már nem releváns, a 16-17. századi, részben római és bizánci mintákból merítő „hadművészeti forradalom” pedig még odébb van. A harmadik könyv csataleírása szúr leginkább szemet, amely egy elképzelt, előre eltervezett összecsapást vázol az olvasó elé. Szerinte a háború legfőbb eszköze a csata, amelyben a cél csakis az ellenség teljes megverése lehet. Viszont a hadvezérek még a 16. században sem nagyon kockáztatták csapataik épségét, és csak szükség esetén bocsátkoztak harcba, ahogy ezt az itáliai tapasztalat is mutatta. Machiavelli nézetei a csata fontosságáról tehát nem a valóságból, hanem elméleti spekulációkból fakadtak. Szemléletének gyakorlati hatásai majd Clausewitz munkáiban fognak újra felszínre törni, most már jóval megalapozottabban.¹²⁵⁹

Machiavelli a tüzérség elhanyagolása miatt is gyakran a kritikák keresztútjába kerül, mivel a felvonultatott ágyúkat, amelyek száma így is csekély, nem az arcvonalban, hanem az oldalvonal mentén, vagy a táborok védelmében állította fel. Bírálói szerint Machiavelli igencsak alábecsülte a tüzérség szerepét, viszont ha figyelmesebben megnézzük az erről alkotott véleményét az *Értekezések*ben, akkor könnyedén belátható, hogy nem tagadta az ágyúk támadó erejét. Ő inkább abban kételkedett, hogy az ágyúk egymagukban képesek döntésre vinni egy csatát.¹²⁶⁰

Ugyancsak a szemére hányják, hogy nem ismerte fel a pénz háborúban betöltött szerepét. Ahogy ő mondja: „*A pénz nem a háború veleje, noha általában figyelembe kell venni. (...) Nem az arany, hanem a jó katonák a háború sikerének záloga. (...) Amennyire lehetetlen, hogy a rátermett katonák ne tudnának aranyat termelni, annyira lehetetlen, hogy az arany rátermett katonákat teremtsen.*”¹²⁶¹ Noha mai szemmel nézve ez a szemlélet igencsak távol esik Montecuccoli híres frázisától („*A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz, pénz.*”), mégis azt kell mondanunk, hogy sokkal haladóbb felfogást képviselt annál a Flavio Biondónál, aki ki sem akarta fizetni a katonáit. A kérdés homályban maradt *A háború művészetében*, viszont Machiavelli levelei arról árulkodnak, hogy tisztában volt a pénz és a háború közti kapcsolattal.¹²⁶² Szemlélete inkább abból a felismerésből táplálkozott, hogy még az olyan

¹²⁵⁹ Rázsó (1974) p. 29.

¹²⁶⁰ Gilbert megfogalmazása. Gilbert (1944) pp. 14-15. Mach. *Disc.* II. 17. C. E. Detmold: *The Historical, Political, and Diplomatic Writings of Niccolo Machiavelli* Vol. 2.: *The Prince, Discourses on the First Ten Books of Titus Livius, Thoughts of a Statesman*, J. R. Osgood and Company, Boston, 1882.

¹²⁶¹ Mach. *Disc.* II. 10.

¹²⁶² Levél Francesco Vettorinak (1514. dec. 20), no. 154. In: Gilbert (1961) pp. 166-178.

gazdag városok, mint Milánó vagy Firenze is kénytelenek voltak fejet hajtani az idegen hatalom előtt. Szerinte a politikai hatalom alapja a katonai hatalom. A pénz csak akkor generálja az előbbit, ha az ténylegesen katonai hatalommá alakul át.¹²⁶³

Machiavelli ellentmondásai a korszak bonyolult és sokrétű viszonyait tükrözték. Akármilyen zseniálisan is magyarázta a hadügyi reformokat, a problémákat még ő sem tudta megoldani. A személyes tragédiája az volt, hogy relatíve rövid ideig, tizennégy évig tudott csak politizálni. A 15-16. század fordulóján Firenze többször is gazdát cserélt, és ez az állandó hatalmváltás megpecsételte Machiavelli sorsát. Márpedig politikai állandóság nélkül katonai reformok sincsenek. Csalódnunk kellett, ha esetleg azt vártuk, hogy a 16. századi hadművészet szisztematikus útmutatóját kapjuk vissza az írótól. Machiavelli a reneszánsz gyermeke volt, egy „briliáns amatőr”, ahogy F. L. Taylor írta,¹²⁶⁴ és a javaslatokat ugyanolyan érvényesnek találta, mint ahogy azok érvényesek voltak az ókori világban. Kézenfekvő volt tehát, hogy a római időkhez és a klasszikus hadtudományírókhoz nyúl vissza. A legfőbb inspirációt ezúttal is Vegetius szolgáltatotta, hiszen *A háború művészetének felépítése A hadtudomány foglalatát* követi: kiválasztás, kiképzés, fegyverzet, csatarend, hadvezéri taktika, menetvonal, táborozás, ostromharcászat. Ha kellett, Machiavelli átalakította, finomította Vegetius motívumait olyan formába, amely már megfelelt a 16. századi követelményeknek. Ismételten csak bebizonyosodott tehát, hogy a vegetiusi elveknek még mindig volt létjogosultsága. Machiavelli így Aegidius Romanus és Christine de Pizan nyomdokába lépett, és a vegetiusi elvek propagálásának méltó folytatója volt.

Machiavelli munkássága, akármennyi ellentmondással is volt tele, korszakos jelentőségű a hadtudományban és a politikatudományban. Eszméinek kétarcúsága miatt mindig is sokat vitatkoztak róla. Előrevetítette az abszolút uralkodói hatalmat, aminek a nép ügyét kell szolgálnia. Egy letűnt kor hadművészetét preferálta, miközben az általa felvázolt milíciakoncepció és általános hadkötelezettség majd a francia forradalom vívmánya lesz. Jóval megelőzve korát Itália felszabadítása és egységesítése lebegett a szemei előtt. Machiavellivel újjáéledt a Vegetiusszal befejeződő, és több mint ezer évig parlagon heverő hadtudományírás is. Hatása számos későbbi uralkodón, politikai, filozófiai és katonai szerzőn (XI. Lajos francia király, IV. Edward és VIII. Henrik angol királyok, II. Frigyes porosz király, V. Károly német-római császár, Voltaire, Bacon, Rousseau, Descartes, Guibert, Zrínyi,

¹²⁶³ Gilbert megfogalmazása. Gilbert (1944) p. 15.

¹²⁶⁴ Taylor (1921) p. 169.

Jefferson stb.) világosan felismerhető.¹²⁶⁵ Az egyébként különösen kritikus Clausewitz is azt írta róla, hogy Machiavelli „*nagyon logikus nézeteket vallott a katonai ügyekről.*”¹²⁶⁶ Clausewitz úgy gondolta, hogy a katonai problémák elemzése egy általános érvényű felfogáson, a háború természetének megértésén alapul, úgy, ahogy azt Machiavelli már korábban érzékeltette.¹²⁶⁷

Machiavelli személyében összekapcsolódott a múlt és a jövő. Ő volt az első modern hadtörténetíró és katonai gondolkodó, aki a római katonai értékeket az utókorra hagyományozta. Az *Epitoma rei militaris* középkori hatásainak vizsgálatát ugyan befejeztük, viszont a vegetiusi eszmék és motívumok interpretálása nem zárult le Machiavellivel. A 16-17. század egyik legnagyobb katonai eredménye a modern hadseregek kialakítása felé vezető úton az alaki és fizikai *kiképzés* fontosságának felismerése volt, amely először a németalföldi és a svéd hadseregben ment végbe. A korszak két legkiválóbb hadvezére Nassaui Móric (1567-1625) orániai herceg és II. Gusztáv Adolf (1594-1632) svéd király nevéhez fűződik Európa első reguláris hadseregeinek megteremtése.¹²⁶⁸ A haditechnika fejlődése (például a könnyebb lőfegyverek megjelenése megnövelte a lőgyorsaságot, és így megvalósulhatott a sortűz, amelyben az inspirációt Polybius és Aelianos Tacticus leírása adta),¹²⁶⁹ a gyalogosok különböző fegyverzetű csapatainak együttműködése, vagy a bonyolult lovassági alakzatváltások megkövetelték a kiképzési elvek újragondolását. Választ kellett találni arra az állandó problémára is, hogy hogyan kombinálják a lőfegyvereket közelharcban, vagy hogy hogyan egyesítsék a támadóerőt a mozgékonyssággal és a szilárd védelemmel. Nassaui Móric a hadügyi reformjaihoz gondosan tanulmányozta Polybiust, Aelianus Tacticust, Onosandrust, Vegetiust vagy VI. (Bölcs) Leót, hiszen a zárt kötelékben harcoló gyalogság számos vonatkozásban megegyezett a görög és római harcászattal.¹²⁷⁰ A masszív, mély és tagolatlan spanyol terciókkal, vagy a rendezetlen svájci oszlopokkal szemben Nassaui Móric a két-három sorban felállított, kisebb taktikai egységekre bontott csapatrészekre fektette a

¹²⁶⁵ Machiavelli hatásáról, utódjairól egy alapos tanulmány: S. Anglo - D. Cressy: *Machiavelli - The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance* Oxford University Press, Oxford-New York, 2005.

¹²⁶⁶ Clausewitz *Strategie* Kessel (1937) p. 41.

¹²⁶⁷ Gilbert megfogalmazása. Gilbert (1944) p. 25.

¹²⁶⁸ A németalföldi katonai reformokról bővebben: M. van der Hoeven: *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568-1648* History of Warfare, vol. 1, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997. Parker (2007) pp. 331-372.

¹²⁶⁹ Parker (2007) pp. 337-339.

¹²⁷⁰ Rázsó megfogalmazása. Rázsó (1974) p. 33. A „polybiusi legio” hadrendjének előnyeire Iustus Lipsius (1547-1606) németalföldi humanista író hívta fel újra a figyelmet a *De Militia Romana* című munkájában, amelyből Nassaui Móric tanult sokat. Iustus Lipsius ugyan számos pontban hivatkozott Vegetiusra, mégis kritikával illette őt, mivel szerinte a római író több korszak hadszervezeti mintáját ötvözte. Lipsius *Milit. Rom.* I. dialogus 2. Bővebben: De Landtsheer (2001) pp. 101-122. Iustus Lipsius és az antik tradíció kapcsolatáról bővebben: Papy (2004) pp. 97-131.

hangsúlyt. Ezzel a lépéssel a római manipulus-taktikához nagyon hasonló kötelékrendszert hozott létre, amely nagyban növelte a pika, az arquebus és a muskéta közötti kohéziót. Nassaui Móríc újítását valójában II. Gusztáv Adolf fejlesztette sikeresre, aki az új taktikát offenzív hadmozdulatok során hajtotta végre. Az ókori menetalakzatok rugalmas alkalmazása mellett az ugrásszerű fejlődést annak is köszönhetjük a svédek, hogy bevezették az általános védkötelezettséget, amely nagyban növelte a hadsereg megbízhatóságát. Az svéd és németalföldi reformoknak mindvégig az volt az egyik kulcsa, hogy a parancsnokok rájöttek arra, hogy a bonyolult manőverek begyakorlását csak az állandóan együtt tartott, jól képzett és rendszeresen fizetett katonák hajlandóak elvégezni.¹²⁷¹ Nassaui Móríc unokatestvérének, Lajos Vilmos hessen-orániai hercegnek a titkára a következő sorokat vetette papírra, amikor urának csapatai gyakorlatoztak: *„Elnézve az ókori háborúkat, továbbá azokat az előnyöket, amelyek a csatarend, a sorok és oszlopok felfejlődésének, hátrálásának, fordulásának, zárásának és megnyújtásának a lendülete biztosít (felbomlás nélkül), amelyekkel a görögök és a rómaiak oly nagyszerű tetteket vittek véghez, eltűntek a Föld színéről, és a feledés homályába merültek. Amióta nem talált [Lajos Vilmos] a veterán ezredesek és kapitányok között olyasvalakit, akitől mindezt megtanulná, ezért az összes szabadidejét, amelyet az ellenség meghagyott neki, arra fordította, hogy a régi könyvekből tanuljon (...), és így állandóan gyakorlatoztatta az ezredét, a nagy négyszögek helyett hosszú és vékony egységeket alakított ki, és különféle manőverek elsajátítására képezte ki őket.”*¹²⁷² Az új taktika bevezetését követően nem sokkal a gyakorlatban is jelentkeztek az első eredmények. A győztes arnheimi csatát követően maga Lajos Vilmos írta Nassaui Mórícnak: *„Meg kell vallanom, hogy a római mintára kialakított harcrend, melyet Excellenciád Arnheimben bemutatott, a legjobb és legyőzhetetlen (...), s ezért teljesen egyetértek azzal, hogy a királyi hadsereget a nagy római seregek példája után állítsuk hadrendbe.”*¹²⁷³

A történelem egyik furcsa firtora tehát, hogy nagyjából ötven év alatt a gyakorlatban is megvalósultak, és az európai hadseregekben általánossá váltak azok az ókori, többségében vegetiusi javaslatok, amelyeket a középkori írók és egyházi tanítók Hrabanus Maurustól kezdve egészen Machiavelliig propagáltak: körültekintő sorozás, alapos alaki és fizikai kiképzés; vezényszavak; zárt kötelékben való harc; menetalakzatok rugalmas alkalmazása; nem a hadsereg létszáma, hanem a képzettsége számít; rátermett, hivatásos tisztikar; műszaki alakulatok fölállítása; döntés kikényszerítése a csatában; az ellenség teljes megverése stb. A

¹²⁷¹ Roberts (1995) p. 14.

¹²⁷² Van Reydt *Hist.* 162a. In: Parker (2007) p. 341.

¹²⁷³ Rázsó (1974) p. 33.

16-17. század fordulóján az ókori szerzők tanulmányozása teljesen új távlatokat nyitott meg a hadtudományban. Nassaui Móríc és II. Gusztáv Adolf néhány hadiszabályzaton, törvényen és magánlevélen kívül nem hagyott hátra semmit. Elveiket utódaik, Wilhem Dilich, Jacobi von Wallhausen, Nassaui János, Henri de Rohan vagy Chevalier de Folard fejtették ki, akik ugyancsak bőségesen merítettek az antik hadművészetből. A Vegetius után eltűnő, és a Machiavelli által feltámasztott hadtörténetírás így vadonatúj célokkal, de a klasszikus gyökerekhez szorosan kapcsolódva született újjá a 17. században.

VI. Befejezés

„A legio egy annyira zseniális alakulat volt, hogy alkalmassá vált a legnehezebb hadjáratok kivitelezésére is. Vegetius azt mondja, hogy az elrendezése nyilván csakis isteni ihletésre születhetett; ez a megjegyzés már régóta egybevág az én véleményemmel, ráirányítva a jelentőségére, és sokkal érzékenyebbé tett saját gyakorlatunk hiányosságaira.”¹²⁷⁴

Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris* című munkájának középkori történetét áttekintve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy ez a kivonatgyűjtemény jóval túlmutat az eredeti rendeltetésén. Ahogy a címe is elárulja, alapvetően katonai ügyekben kívánt az olvasó segítségére lenni, viszont láhattuk, hogy ez sokkal több volt annál, minthogy általános hadművészeti kérdésekben eljárjon. Vegetius elsődleges célkitűzése, vagyis hogy a 4. századi római hadügy a klasszikus minták szerint szerveződjön újra, nem valósult meg. Machiavellihez hasonlóan a római író tragédiája is az volt, hogy ugyan reformkoncepciója logikus és követhető struktúrát sugárzott, viszont az idő rövidege, továbbá az elmélet és a valóság közti szignifikáns eltérés csakis azt eredményezhette, hogy a célok és javaslatok abban a történelmi kontextusban eredménytelenek lesznek. Mind a ketten olyan korszakban éltek, amikor különösen nagy volt az igény a hadművészet átalakítására. Noha érezték a változások szelét, egyikük sem látta, és nem is láthatta a történelem további menetét, korszakalkotó gondolataik revízióját és azok megvalósulását.

Hogy a középkor első évszázadaiban a katonai és politikai gondolkodás szerves részét képezte a klasszikus örökség, és így Vegetius is, azt jól bizonyítja az a tény, hogy az utódállamokban már a kezdetek kezdetén hivatkoztak a „Foglalat”-ra. Az első fennmaradt Vaticanus Reginensis 2077 elnevezésű kéziratból és Beda Venerabilis hivatkozásaiból Sherwood joggal állítja, hogy a 9. századig a Vegetius iránti érdeklődés a természettel kapcsolatos motívumok tanulmányozásában merült ki.¹²⁷⁵ Viszont úgy látom, hogy ez az állítás némi kiegészítésre szorul. Nyugaton először Sevillai Izidor tanulmányozta Vegetiust, és a 7. századtól fogva nemcsak természeti, hanem katonai aspektusok miatt is forgatták a „Foglalat”-ot. Persze ezt a hatást nem szabad túlértékelni. Maurikios (és rajta keresztül VI. (Bölcs) Leó) mindössze néhány, gyakorlati haszonnal nem kecsegtető aforizma erejéig, míg Sevillai Izidor négy katonai terminológia miatt hagyatkozott Vegetiusra. Vagyis a későbbi kivonatólókhoz képest mindketten csak marginálisan érintették forrásukat. Viszont a hangsúly

¹²⁷⁴ Szász Móric: *Reveries or Memoirs Concerning the Art of War* I. 2. (Of the Legion)

¹²⁷⁵ Sherwood (1980) p. 354.

inkább azon van, hogy beépíthetőnek találták az író gondolatait egy katonai kézikönyvbe és egy enciklopédiába. Vagyis már ekkor kezdetét vette az a sokszínű műfaji keveredés, amely a középkor évszázadaiban oly jellemző lesz a Vegetiust idéző kivonatokra.

A korai kivonatok közül némileg kilóg az a Beda Venerabilis, akinek a hivatkozásai egyértelmű vegetiusi hatást tükröznek, viszont a korabeli angolszász kéziratok hiánya és Vegetius nevének elhagyása azt sejteti, hogy az író vagy nem tudta, hogy kitől idéz, vagy pedig szándékosan mellőzte forrásának nevét. A szakma továbbra is megosztott a kérdésben,¹²⁷⁶ abban viszont egységes, hogy Vegetius szerepe nem tekinthető számottevőnek, még annak ellenére sem, hogy Beda három munkájában hivatkozott rá. Ezen hivatkozások nem mutatnak tovább a szerző egyéni érdeklődésén, és inkább azt a célt szolgálták, hogy bibliai és természeti motívumokat értelmezzenek. Viszont az, hogy Vegetius két bibliamagyarázatban és az angolok történetét feldolgozó gestában is szerepet kapott, ugyanacsak alátámasztja írásának sokoldalúságát.

A „Foglalat” használhatóságának keretei jelentősen kibővültek a 9. században. A római író munkájának oktató és reformista hangulatot sugárzó természete nemcsak modellként, hanem egy hiteles precedensként is szolgált a Karoling uralkodóknak a keresztény Római Birodalomról. A minta közvetítéséhez a legalkalmasabb közegnek a bibliamagyarázat, a florilégium és főképp az a királytükör bizonyult, amely a középkor végéig a legmegbízhatóbb műfaja maradt a vegetiusi tradíció továbbörökítésének. Alcuin, Sedulius Scottus, Lisieux-i Frechulf és Hrabanus Maurus kiemelték a „Foglalat” azon institúcióit, amelyek révén egyrészt legitímálhatták a birodalom és a Karoling uralkodó római eredetét, másrészt formálhatták azt a királyképet is, amelyen végső soron az egész állam boldogulása múltott. Közülük elsősorban Sedulius Scottus rendszertelennek tekintett hivatkozásai esetében sikerült arra terelni a figyelmet, hogy a szerző nemcsak személyes érdeklődésből, hanem tudatosan ragadott ki egy-egy mondatot a „Foglalat”-ból, különösen azokat, amelyek az államelmélettel kapcsolatban próbálták formálni a királyképet.

A „Foglalat” 9. századi intenzív kiaknázása még több praktikus okkal is magyarázható. Az egyre gyengülő királyi hatalom, a belső széttagoaltság és a külső támadások együttesen oda vezettek, hogy ezek a klerikus írók olyan, a vegetiusi ideával azonos katonákat kerestek, akik egységes, képzett és hatékony hadsereg benyomását keltik, és akik eredményesen vehetik fel a harcot az egyház vagy az állam védelme érdekében. Legfőképpen Lisieux-i Frechulf és Hrabanus Maurus törekedett arra, hogy a Római Birodalom katonai elméletét és gyakorlatát

¹²⁷⁶ Sherwood szerint Beda valószínűleg ismerte Vegetiust, Allmand szerint ez továbbra is bizonytalan. Sherwood (1980) p. 69, Allmand (2011) p. 65.

keresztény köntösbe bújtatva bocsássa az uralkodó rendelkezésére, felhívva a figyelmét arra, hogy a mind inkább aktuális katonai problémákra gyógyír lehet Vegetius könyve. Hogy az egyház az éppen kialakuló lovagság eredetét Vegetius keresztény-római katonáival magyarázhatta, tökéletesen illeszkedett a Karolingok politikai gondolkodásába, és nem utolsósorban a Szentföld felé vonuló keresztiesek küldetéstudatába.¹²⁷⁷ A középkori lovagság római eredettel történő interpretációja, amely mint láhattuk a 14. századtól fogva jelentkezett markánsan például a haditechnikában, a hadijogban, vagy a francia lovagi kultúrában, már ekkor kezdetét vette.

A Karoling örökséget folytatva, a 12-13. században tett hivatkozások sem tekintettek el a didaktikai és moralizáló motívumoktól. Az újdonság mégis abban volt, hogy Vegetius hosszabb és sokkal összetettebb tudományos munkák forrásaként is hasznos alapként szolgált. A „Foglalat” funkciója is kibővült: hogy a római író tanúja volt a birodalom társadalmi és morális válságának, kapaszkodót nyújtott John of Salisburynek arra, hogy a hadsereg államban betöltött szerepével foglalkozzon. Az egészen egyedi, organológiai motívumok révén római eredetűnek feltüntetett államkép egyaránt tükrözi Salisbury udvarral szembeni kritikáját, és vízióját az ideális társadalmi berendezkedésről. Az író az állam kezének, vagyis a hadseregnek a vegetiusi *exercitust* tekintette, és azzal, hogy az ő ideális katonái már nemcsak jól képzettek és hatékonyak, hanem erkölcsökben is kitűnnek, ahogy azt Vegetius is kiemelte, a saját keresztény-lovagi ideájának égisze alatt továbbfejlesztette a Karoling-kori klerikusok ideális katonáiról szőtt motívumát.

A római írónak a középkori tudományos irodalomban betöltött meghatározó szerepét tovább növeli, hogy nemcsak John of Salisbury, hanem Beauvais-i Vince is a hadművészet egyedüli forrásaként tekintett a „Foglalat”-ra. A *Speculum Maius* szerkesztettségéből arra következtethetünk, hogy az író szemében a hadtudomány létező, az emberiség történelméhez szorosan kötődő tudományág volt, amely megkerülhetetlen, a többi tudománnyal egyenrangú diszciplínának számított. Mivel a hadtudományt ő is Vegetiustól származtatta, Beauvais-i Vince is beállítható azon szerzők sorába, akik a lovagi hadművészetet római eredetre vezették vissza.

A 13. század második felében Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése nagymértékben előmozdította a korszak teológiai és politikai gondolkodását. Ennek eredményeképpen a hagyományos didaktikai és moralizáló célokat megőrizve, viszont új elméleti és gyakorlati tartalmakkal kiegészítve jelentkezett a királytűkör műfaja, amely minden eddiginél szélesebb

¹²⁷⁷ Erről bővebben: Allmand (2011) pp. 112-120.

spektrumon vette számításba Vegetius szavait. Aquinói Tamás, Luccai Ptolemius és Aegidius Romanus az arisztotelészi filozófia mentén formálták meg az ideális uralkodói képet; a legfőbb hatalom birtokosának rátermettnek, bölcsnek és alázatosnak kell lennie, akinek a hatalom forrásának, vagyis a népnek az érdekeit kell szem előtt tartania. Amíg az uralkodót és a közösséget az arisztotelészi minta fogta egybe, addig az uralkodó és a hadsereg kapcsolatát Vegetius segítségével próbálta egységes formába önteni Aegidius Romanus. Aegidius újítása abban rejlett, hogy John of Salisburyvel ellentétben ő nem pusztán a hadsereg társadalomban betöltött szerepét akarta definiálni, hanem a „Foglalat” teljes szellemiségét magáévá téve kívánta új alapokra helyezni az állam, a hadsereg és a társadalom közötti összefonódásokat. Ebben az igen zavaros és kivitelezhetetlen teóriában talán csak Vegetius mondanivalója volt a legkövethetőbb: az államnak jól szervezett és hatékony haderőre kell támaszkodnia, amely elejét veszi a belső zendüléseknek, és visszaveri a külső támadásokat. A *De regimine principum*, noha számos ellentmondással terhelt, mégis az első olyan királytükör volt, amely a gyakorlati javaslatok és motívumok (sorozás, kiképzés, taktika, ostromharcászat stb.) révén a komplett vegetiusi hadművészet meghonosítására tett kísérletet.

Aegidius Romanus Vegetiusra épülő királytükre azonban csak az bevezetője volt annak a hatalmas érdeklődésnek, amely a késő középkorban a római író iránt megnyilvánult. A tudományos élet fejlődése, a könyvnyomtatás feltalálása, a nemzeti fordítások elkészítése, továbbá a hadművészetben, különösen a haditechnikában és a hadijogban bekövetkező változások együttesen eredményezték az antik hadtudományok reneszánszát és a „Foglalat” páratlan népszerűségét. Döntő jelentőségűnek tekinthetjük azt is, hogy a hadelmélet lejegyzői vagy csatazajban edződött hivatásos katonák (Kyeser, Bueil, a *Pulcher tractatus* szerzője), vagy a katonai ismereteiket komoly szintre fejlesztő tudósok, írók (Valturius, Bonet, Pizan, Biondo, Machiavelli) voltak. Szinte kivétel nélkül, mindannyian érzékelték a hadügy átalakulását, és felismerték, hogy a hadművészet tudományos úton való vizsgálatának feltétele nemcsak a jelenkor problémáinak ismeretén, hanem a korábbi szakirodalomban való széleskörű tájékozottságon is nyugszik. Az aktuális dilemmák által generált kérdések, és az ezekre adott, római irodalomból vett válaszok hűen tükrözik a két korszak hadművészetének összefonódásait: római ostromfegyverek és azok továbbfejlesztése a haditechnikában; *ius gentium* hatása a hadijogban Legnano és Bonet révén; Franciaország felszabadítása és az összeurópai lovagi hadművészet reformja római minták szerint Pizannál és Bueilnél. A sajátos problémákkal szembesülő, és így egészen egyedi megoldásokat kitaláló itáliai humanisták sem kivételek: professzionális alapokra felépített római milíciarendszer; római

nehézyalogos-taktika reaktiválása; a csata döntő szerepe. Azért is volt különösen fontos, hogy a fenti szerzőkkel foglalkozzunk, mivel őket már nem az államelméleti kérdések, a moralizálás, vagy a skolasztikus filozófia, hanem a mindennapok gyakorlata, a személyes tapasztalatok és az antik források objektivitása motiválta. A hadtudomány így kiszabadulhatott a több évszázados egyházi béklyóból, és ráléphetett az önállósodás azon útjára, amelynek első megállója Machiavelli, végső állomása pedig a németalföldi hadvezérek lesznek.

Disszertációmban igyekeztem bemutatni, hogy Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris* című munkája milyen formában és mértékben hatott a középkor (had)tudományos irodalmára. Egyrésztől bebizonyítottam, hogy a „Foglalat” több volt, mint egy későantik korban született hadtudományi értekezés. Ez a mű egy ezer éven átívelő történelmi munka, katonai szakkönyv, didaktikai tankönyv és erkölcsi példatár volt, amely felbecsülhetetlen értékű hatást gyakorolt nemcsak a középkor hadtudományos műveltségére, hanem az európai tudományos irodalomra is. A felsorakoztatott példák bebizonyították, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukását követően ugyan megmaradt az érdeklődés az elméleti hadtudomány iránt, viszont jóval alacsonyabb szinten, kezdetben vallási és egyházi szövegekben, intézményekben, később irodalmi és hadtudományos jellegű munkákban élt tovább a művelése. Szerzőik az elméleti hadtudomány megvalósulását abban az *Epitoma rei militaris*ban látták, amelynek folyamatosan törekedtek az aktualizálására, a tanácsok gyakorlatba való átültetésére. A vizsgált források alapján egyértelmű, hogy a középkor első felében, nagyjából a 13. század végéig, az elméleti hadtudomány fejlődésére döntő hatással az egyház volt (1. táblázat): a 400 és 1300 között író tizenkét szerző közül, Maurikios és VI. (Bölcs) Leó kivételével, mind egyháziak voltak.¹²⁷⁸ A 14. század kezdetétől számított kilenc szerző közül már csak Honoré Bonet kötődött az egyházhoz. A többi nyolc vagy tudós, vagy katona és/vagy író volt. A műfajokat összevetve egymással szintén az a kép bontakozik ki előttünk, hogy az elméleti hadtudomány iránti figyelem, fokozatosan kiegészülve a hadtudomány gyakorlati szegmenseivel, ugyancsak a 14. századtól fogva nőtt meg és pluralizálódott szignifikánsan: katonai értekezések (haditechnika, hadijog, memoár, általános katonai kézikönyv), topográfiai kézikönyv és két királytükör. A tematikai sokszínűség ugyan a 14. század előtt is megvolt, viszont ezek olyan írások voltak, amelyek kevés kivételtől eltekintve (Maurikios és VI.

¹²⁷⁸ A *Pulcher tractatus* keletkezése bizonytalan és pont a korszakhatárra esik. A munkát tartalmi és földrajzi megfontolások miatt a 14. századhoz soroltam.

(Bölcs) Leó katonai kézikönyve) vallási és egyházi hatást mutatnak (bibliamagyarázat, florilégium, királytükör, kompendium, enciklopédia).¹²⁷⁹

Disszertációmban igyekeztem megtalálni az optimális egyensúlyt a már feldolgozott, illetve az újonnan terítékre kerülő vegetiusi kivonatolók között. Nem lehetett az a cél, hogy egy vadonatúj forrásgyűjtemény kerüljön terítékre, hiszen a témához kötődő alapforrások (Sedulius Scottus, Beda Venerabilis, Hrabanus Maurus, John of Salisbury, Luccai Ptolemaius, Aegidius Romanus, Christine de Pizan, Machiavelli) közlése kötelező, főleg úgy, hogy ezen szerzők munkái a hazai szakirodalomból teljesen hiányoznak. Ahogy a bevezetőben is érintettem, a hazai Vegetius-kutatás elhanyagolt, és a nemzetközi feldolgozottságtól igen távol áll, még annak ellenére is, hogy Zrínyi Miklós és egy-két kisebb szerző hivatkozott a római íróra.¹²⁸⁰ Dolgozatom csak kis része annak a hatalmas munkának, amely még a magyar kutatókra vár. Ezúttal csak a „Foglalat” szövegének kommentálására, és a legjelentősebb kivonatolók ismertetésére kerülhetett sor, viszont égetően szükség lenne egy friss fordításra vagy a magyar kapcsolatokat vizsgáló tanulmányra. A nemzetközi szakirodalom szemszögéből nézve is sok a tennivaló; Richardot már összegyűjtötte a kb. 60-70 középkori vegetiusi kivonatolót, viszont ezek feldolgozása még éppen hogy elkezdődött.¹²⁸¹ Vegetius itáliai népszerűsége megkövetelne olyan tanulmányt is, amely az ott lejegyzett hivatkozásokat elemzi. Külön meg kell említeni, hogy még érintetlen kutatási területnek számít Vegetius (tágabb értelemben az antik hadművészet) újkori hatásainak szerepe is. Ezeket szem előtt tartva, disszertációm célja nemcsak a figyelemfelkeltés, hanem a hazai kutatások előmozdítása is volt. Számos olyan forrást sikerült bevonni a vizsgálatba, amelyekkel sem Sherwood, sem Allmand, sem más kutató nem foglalkozott: Maurikios, VI. (Bölcs) Leó, Sevillai Izidor, Beauvais-i Vince, Konrad Kyeser, Robertus Valturius, Giovanni da Legnano, Honoré Bonet, Jean de Bueil, Flavio Biondo. Sedulius Scottus hivatkozásainak egy új jelentésére sikerült rávilágítani, Aquinói Tamás és Luccai Ptolemaius vegetiusi utalásait pedig

¹²⁷⁹ A *De procinctu Romanae militiae* rövidege és tartalma miatt elsősorban katonai kézikönyvnek vettem, noha célja és stílusa miatt királytükörnek is tekinthető.

¹²⁸⁰ A magyar szerzők közül még Küküllei János, I. Lajos életrajzírója, és Péchy Lukács nagyszombati nyomdász, író hivatkozott röviden Vegetiusra. Küküllei vegetiusi hivatkozásairól bővebben: Geréb (1960) pp. 11-15. Péchy Lukács 1595-ben megjelentetett *A keresztény hadakozásnak tüköre* című munkájáról bővebben: Hausner (2008) pp. 28-29. További kutatási irány lehet még Hunyadi Mátyás korának vizsgálata, hiszen a corvinák között helyet kapott a „Foglalat” is. Erről Galeotto Marzio, a korszak egyik krónikása számolt be. G. Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv* 10. bölcs mondás. Mátyásnak a római hadügyek iránti érdeklődéséről Fraknói Vilmos történetíró is írt. Fraknói V.: *Hunyadi Mátyás király 1440-1490 V. (Mérkőzés a császárral, 1477-1488) V.* Bővebben: Veszprémy (1995) pp. 15-16.

¹²⁸¹ Allmand 2011-ben megjelent könyvében a következő, eddig fel nem dolgozott vegetiusi kivonatolókkal foglalkozott: Bretoni Vilmos francia krónikás, *Siete Partidas* törvénygyűjtemény X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király idejéből, Jean Juvénal des Ursins francia krónikás, Denys de Carhusian 15. századi teológus. Allmand (2011) p. V.

több pontban sikerült felfrissíteni. A szakirodalom által gyakran emlegetett Christine de Pizan és Machiavelli vegetiusi kapcsolatainak elemzésére ugyancsak dolgozatom vállalkozott először.

Vegetius bizonyára meglepődne azon, hogy neve a középkorban gyakorlatilag összeforrt a „háború” szóval. Meglepődne azon is, hogy munkáját inkább kivonatolták, minthogy egységes egészként kezelték volna. Vajon hogyan értékelné a félremagyarázásokat, néhány kulcsszó későbbi jelentését, vagy a népszerűségét azoknak az örök érvényű motívumoknak, amelyeknek középkori változása hű tükörképe volt egy író lelki vagy egy ország politikai-katonai és haditechnikai állapotának (2. táblázat és 3. táblázat)? Noha tisztában volt a Nyugatrómai Birodalom helyzetének súlyosságával, és azt is sejtette, hogy új történelmi korszak van készülőben, nem tudhatta, hogy mi lesz a „Foglalat” további sorsa, és nem tudhatta, hogy az abban lejegyzett tanácsok értékállósága nemcsak a középkorban, hanem még a 21. században is érvényes lesz. Vegetius örökre beírta magát a történelembe azzal, hogy elsőként hagyta ránk a hadművészet legalapvetőbb, egyetemes, és minden korszakban hatályos doktrínáit. Ezek a doktrínák iránymutatást adtak/adnak a katonai erők tevékenységéhez, és elméleti megfontolásokat tartalmaztak/tartalmaznak az egyes katonai szakterületek további kutatásához is. Ő hagyományozta ránk a sorozás és a kiképzés mára már nélkülözhetetlen, természetesnek tartott kritériumait: saját honfitársaink közül sorozzunk, hiszen ők a leglojalisabbak a nemzet felé; lehetőleg a fiatal, húszas éveiben járó korosztályokból válogassunk, mivel ekkor a legtanulékonyabb az újonc; az újonc/katona fizikai alkalmassága (testalkat, testi erő) elengedhetetlen; az újonc/katona legyen a hivatása felé elhivatott és erkölcsös; vegyük figyelembe az újonc polgári foglalkozását, és mérlegeljük annak hasznát; a sorozótiszteknek tapasztalt, „éles szemű”, feddhetetlen egyéneknek kell lenniük, akik objektíven ítélik meg az újonc alkalmasságát; a katona akár fiatal, akár idős, rendszeresen gyakorlatozzon, hiszen ez nemcsak nemzetének, hanem saját magának is érdeke; a katona ne csak erejével, hanem tudásával, más tudományok iránti fogékonysággal is tűnjön ki. A hadüggyel és hadszervezettel kapcsolatban: a hadügy általános felosztása; katonai hierarchia; katonák és katonai egységek kohéziója; logisztikai háttér és ellátmány biztosítása; hivatásos tisztikar; közösségi szellem; kommunikáció csatatéren és azon kívül; hadigépek. A taktika területéről: egy hadsereg ütőképessége inkább a katonák képzettségétől és nem a számától függ; a hadsereg egészségének biztosítása; táborszervezés; menetvonal; felkészülés a csatára a tisztek és a sereg részéről; tartalékképzés; csatarend; hadicselek. Az ostromharcászattal kapcsolatban: erődítés; ellátmány; takarékoság; fegyverzet és taktika sokszínűsége. A haditengerészetet illetően: minőségi hajóépítés; tájékozódás a tengeren. Ha

figyelmesen végigolvassuk ezeket a motívumokat, rájöhetünk, hogy ezek a jegyek a mai professzionális hadseregek elsődleges kritériumai, és amelyek nagymértékben befolyásolták a modern fegyveres erők kialakulását. A bevezetésben feltett kérdésünkre, vagyis hogy miért kell foglalkoznunk még ezerhatszáz év után is egy olyan emberrel, aki nem volt történetíró, nem volt hivatásos katona, és mégis hadtudományírással vállalkozott, a válasz nagyon egyszerű: Vegetius döntő hatást gyakorolt nemcsak a középkori, hanem a modern kori hadtudomány és hadművészet arculatára is. Az *Epitoma rei militaris* című munkájával pedig megmutatta a világnak az emberiség talán legszörnyűbb, mégis esszenciális tulajdonságát, a háborúzás mibenlétét. Vegetius öröksége, ahogy az egész ókori világ öröksége, bennünk él. Ezt talán Tournai-i Guibert, egy 13. században élt ferences rendi szerzetes, teológiai doktor fogalmazta meg a legjobban: „Milyen forrásra nem támaszkodik tehát Vegetius Renatus, ha erődítményeket, vagy városokat akar megvédeni vagy elfoglalni? Palladius ültet, Vitruvius épít, Eukleidész mér, Szókratész oszt, Platón magyaráz, Arisztotelész bonyolít, Eschines hízeleg, Démoszthenész haragszik, Cato sugall, Appius lebeszél, Tullius rábeszél; ők formálják a beszéd stílusát és egyszersmind az ő műveikben találunk néhány példát az életvitelre is.”¹²⁸²

¹²⁸² Tournai *Erud. reg.* I. 5.

VII. Függelék – Vegetius a kelet-római és bizánci hadtudományi munkákban

„Az a hadvezér, aki békére vágyik, készüljön a háborúra és a barbárokra, akik felbőszülnek, ha harcra kész ellenséggel néznek farkasszemet.”¹²⁸³

Vegetius keleti örökösei?

Maurikios, VI. (Bölcs) Leó

Ahogy korábban már többször céloztunk rá, a Vegetius és Maurikios közötti párhuzam igen nehezen definiálható. A hadművészet eltérő jellege csak egy része, de nem kizárólagos magyarázója az okoknak. A legfőbb ellenérv filológiai: a kapcsolat csak akkor egyértelmű, ha a szövegszerű felhasználás megfogalmazásban és szóhasználatban egyezik. Eddigi forrásainkkal ellentétben a filológiai bizonyítást korlátozza az, hogy Maurikios görögül és nem latinul írt. Ugyan megjelenik néhány vegetiusi mondat, viszont nyomát sem találjuk a még akkor is aktuális vegetiusi motívumoknak, toposzoknak, és csak néhány aforizmára hagyatkozhatunk.

Maurikios császár (582-602) *Strategikon* című munkája¹²⁸⁴ a korai bizánci hadművészet legátfogóbb és legjelentősebb katonai kézikönyvének számított, mégis érdemtelenül kevés figyelmet kapott a középkorban. Komolyabb érdeklődést csak VI. (Bölcs) Leó (866-912) bizánci császár mutatott a *Strategikon* iránt, aki beépítve azt saját *Taktika* című értekezésébe, szélesebb látókörbe helyezte Maurikiost. Viszont a középkori nyugati hadművészet sem a *Strategikont*, sem pedig a *Taktikát* nem integrálta a saját hadikultúrájába. A könyvek első másolatai Konstantinápoly elestét követően kerültek nyugatra,¹²⁸⁵ majd egészen a 16. század végéig, a németalföldi hadseregreformokig nem hallunk róluk, ahol is az ókori és bizánci hadtudományírókat újraértékeltek, és ismét aktuálissá váló javaslataikat beépítették a reformokba.¹²⁸⁶ Teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy Maurikios volt a *Strategikon*

¹²⁸³ Maur. *Strat.* VIII. 2. 60.

¹²⁸⁴ Johannes Schefferus: *Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim: Omnia, numquam ante publicata, Græce primus edit, versione Latina notisque* Uppsala, 1664, repr.: Johannes Scheffer: *Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris* Bibliotheca rerum militarium, vol. 3, Biblio-Verlag, Osnabrück, 1967. A *Strategikon* néhány caputja magyarul is elérhető: Szádeczky-Kardoss (1981) pp. 80-85. A legfrissebb fordítás: G. T Dennis: *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984.

¹²⁸⁵ Dennis (1984) pp. XVIII-XX, Dennis (2010) pp. X-XIII.

¹²⁸⁶ Vö. 1269-1270. lábjegyzetek. Parker (2007) pp. 338-341.

szerzője, mivel az egyik fő kézirat Urbikioszt, egy száz évvel korábban tevékenykedő amatőr taktikust és költőt nevezett meg írónak.¹²⁸⁷ Bár felmerültek más nevek is,¹²⁸⁸ a szakirodalom mai álláspontja szerint Maurikios ösztönzésére és felügyelete alatt állította össze egy vagy több kelet-római katonatiszt.¹²⁸⁹ A császár érdeklődött a hadtudományok iránt, több hadjáratot is személyesen vezetett a szászánida perzsák vagy az avarok ellen 577 és 602 között, vagyis nem lehetett tőle idegen egy útmutató megszerkesztése.¹²⁹⁰ A kézirat több év alatt készülhetett el valamikor 592 és 610 között.¹²⁹¹ Bizonyos, hogy a szerző komoly katonai tapasztalattal felvértezett személy volt, akit leginkább a hadszervezeti és taktikai kérdések foglalkoztattak.¹²⁹² Persze a bevezetésben szerényen azt állítja, hogy csekély harci tapasztalattal rendelkezik, és ahelyett, hogy a szavak szépségével hatna, inkább tömören és gyakorlatiasan fog fogalmazni.¹²⁹³ Ezt az ígéretét be is tartotta. Noha a szöveg közöl néhány ismert aforizmat, vagy történelmi példát, a *Strategikon* önálló alkotásnak tekinthető. Nyelvezetében egyszerű, célratoró, magasztalásoktól mentes, amely hadvezéreknek íródott, és nem uralkodónak. Az író katonai képzettségének bizonyítéka, hogy ismerte az aktuális katonai törvényeket, a történelmi példákat, gyakran használta a mindennapi katonai terminológiákat, sőt még néha szlenget is. Gondolatmenetei könnyen követhetőek, magyarázatai érthetőek, amelyeket legtöbbször diagramokkal is illusztrált.

A szerző ugyan művelt és olvasott személy benyomását kelti, viszont mégsem kivonatolt olyan tudatosan, mint ahogyan azt Vegetius tette kétszáz évvel előtte. Egy történetírót sem nevezett meg, így nagyon nehéz megállapítani, hogy a régebbi történeteket kitől kölcsönözte. A görög nyelvű források közül talán a kezében tartotta Homéroszt, Isokratest,¹²⁹⁴ Polybiust, Polyaeust,¹²⁹⁵ Onosandrust, Aelianus Tacticust, a latin nyelvűek közül Liviust biztosan. A *Strategikonban* 24 mondat emlékeztet a vegetiusi szentenciákra.¹²⁹⁶ Közülük tizenhét Vegetius aforizmagyűjteményéből, „A hadviselés általános szabályai”-ból származik, míg a többit elszórva találjuk az I-III. könyvekben.

¹²⁸⁷ *Codex Mediceo-Laurentianus graecus LV, 4*, amelyet ma a firenzei Bibliotheca Laurentianában őriznek. G. T. Dennis egyszerű elírásnak tartja a szerző nevét: Dennis (1984) p. XVI.

¹²⁸⁸ Wiita szerint a szerző valószínűleg a tehetséges hadvezér Philippicus, Maurikios sógora volt. Wiita (1977) pp. 30-49.

¹²⁸⁹ Szádeczky-Kardoss (1981) p. 80, Dennis (1984) p. XVII.

¹²⁹⁰ A kéziratokról és a kiadásokról bővebben: Dennis (1984) pp. XVIII-XXI.

¹²⁹¹ Dennis (1984) p. XVI, Luttwak (2009) p. 267.

¹²⁹² A szerzősség kérdéséről bővebben: Dennis (1984) pp. XI, XIV-XV.

¹²⁹³ Maur. *Strat.* prol.

¹²⁹⁴ Isocrates (Kr. e. 436-338) görög szónok, író és tanító volt.

¹²⁹⁵ Polyaeus Kr. u. 2. századi görög író nyolc könyvben foglalkozott hadicselekkel. K. Woelflin - I. Melber: *Polyaeus: Strategematon libri VIII* Teubner, Stuttgart, 1970.

¹²⁹⁶ A mondatokat Richardot gyűjtéséből vettem: Richardot (1998) pp. 139-142.

Bár VI. (Bölcs) Leó császár *Taktikája* is a bizánci hadművészet emblematikus darabjának számít,¹²⁹⁷ ezt inkább egyfajta „összgörög” hadtörténeti forrásnak, mintsem egy eredeti, az író katonai tapasztalatait kifejező szakkönyvnek tekintjük. Noha a császár uralkodása állandó harcokkal telt, és komolyan érdeklődött a katonai ügyek iránt, ma már azt is megkérdőjelezzük, hogy állt-e valaha csataterén.¹²⁹⁸ VI. (Bölcs) Leó politikai harcai alatt rájött arra, hogy csak akkor léphet a nagy elődök nyomába, ha képességeit a hadtudományokban is kamatoztatja. Ennek eredményeképpen a 900-as évek legelején állította össze a húsz konstitúcióból álló *Taktikát*. Leszámítva azokat a részeket, ahol VI. (Bölcs) Leó a barbár népekről és a haditengerészetről szólt (18-19. konstitúciók), valójában korábbi görög-bizánci szerzők műveit adaptálta. Három fő forrása Onosandrus, Aelianus Tacticus és Maurikios volt. Hivatkozott még Arrianosra, Arisztotelészre, Polybiosra, Polyaenusra, Plutarchusra, Asclepiodotosra, és három ismeretlen kelet-római katonai íróra.¹²⁹⁹ Az utolsó, XX. konstitúció a forrásaitól átvett aforizmákat fogja egybe. Itt kaptak helyet a Maurikios-féle vegetiusi idézetek is:¹³⁰⁰

1. „*Nunquam in praelium educendi milites, priusquam accurate virtute eorum habuerimus exploratam.*”¹³⁰¹ (Sohase vezess csatába olyan katonákat, akiknek korábban próbára nem tetted a bátorságát.) A mondat árnyalatokban tér el az eredetitől. Vegetius egy katona kipróbálására tett javaslatot, viszont Maurikios konkrétan „több katona bátorságának” betoldásával. VI. (Bölcs) Leó kiegészítése a következő: „*Tisztában kell lenned azzal, hogy a katonák milyen feladatra alkalmasak, melyik egységbe illenek leginkább, amelyet neked kell meghatározni.*”
2. „*Dolis irruptionibus, fame hostibus nocere egregium est, neque unquam ad iustum praelium provocare ipsos oportet, cum in eo fere plus fortuna, quam virtus appareat.*”¹³⁰² (Előnyösebb ártani az ellenségnek megtevesztéssel, rajtaütéssel, éheztetéssel, mint nyílt csatával, amely sokkal inkább a szerencse, mintsem a bátorság jele.) Maurikios nem

¹²⁹⁷ G. T. Dennis: *The Taktika of Leo VI. - Text, Translation and Commentary* Dumbarton Oaks, Washington, 2010.

¹²⁹⁸ Dennis (2010) p. IX.

¹²⁹⁹ Asclepiodotus Kr. e. 1. századi író, filozófus volt, akitől egy rövid taktikai értekezés maradt fent. Illinois Greek Club (1928) pp. 229-340. Az egyik ismeretlen bizánci katonai író stratégiával, a másik hadszervezettel és taktikával, a harmadik rajtaütésekkel foglalkozó művet írt. G. T. Dennis: *Three Byzantine Military Treatises* Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985.

¹³⁰⁰ Johannes Schefferus: *Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim: Omnia, numquam ante publicata, Græce primus edit, versione Latina notisque* Uppsala, 1664, repr.: Johannes Scheffer: *Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris* Bibliotheca rerum militarium, vol. 3, Biblio-Verlag, Osnabrück, 1967. Mivel ebben a kiadásban faksimile formában, összefüggően szerepelnek a mondatok, ezért az egyszerűség kedvéért G. T. Dennis számozását vettem át a mondatok elválasztásához: Dennis (1984) pp. 83-92.

¹³⁰¹ Maur. *Strat.* VIII. 2. 3. (Veg. *Epit.* III. 26, Leo VI. *Takt.* XX. 49.)

¹³⁰² Maur. *Strat.* VIII. 2. 4. (Veg. *Epit.* III. 26, Leo VI. *Takt.* XX. 51.)

változtatott, viszont VI. (Bölcs) Leó verziója némileg bővebb: „*Előnyösebb ártani az ellenségnek megtévesztéssel, rajtaütéssel, éheztetéssel, hosszan tartó, gyakori támadásokkal és harci cselekményekkel (...)*”, vagyis a mondat tágabb értelmezési keretet kapott.

3. „*Dolus saepe plurimum in bello prodest. Si absque fraude ad nos profugiat hostium quispiam, in eo maximum est adiumentum. Plus namque tales incommodis afficiunt hostes, quam qui capiuntur in conflictu.*”¹³⁰³ (A fortély gyakran segítségünkre kel a háborúban. Az ellenséges katona dezertálása, eltekintve néhány cselszövéstől, nagy hasznunkra válhat, az ellenséget pedig jobban megtörik a szökevények, mintha ugyanannyi ember elesett volna a harcokban.) Az eredetihez képest Maurikios nézőpontja tartalmaz néhány újdonságot. Először is ő hadifortélynak nevezi a dezertálást, amely viszont az ellenség cselszövése is lehet. Noha Vegetius is hadifortélyra gondolhatott, viszont ezt nem hangsúlyozta ki, ugyanakkor azt sem jelölte külön, hogy ez lehet az ellenség cselszövése. Ennél még érdekesebb a két író nézőpontja. Vegetius a mi szemszögünkből adja a tanácsot: „*Az ellenséges katonák átcsalogatása és befogadása, ha bizalommal is jönnek (...)*”, viszont Maurikios inkább az ellenfél oldaláról közelít: „*Az ellenséges katona dezertálása, (...)*”, továbbá szó sincs átcsalogatásról, amelyet Vegetius nyomtatékosított. VI. (Bölcs) Leó eltekintett ettől a javaslattól, és inkább egy általános megjegyzést szúrt be a hadicselek hasznáról.
4. „*Qui suas, et hostinum vires inter se non comparat, gravissime errabit.*”¹³⁰⁴ (Aki nem gondosan hasonlítja össze saját és ellensége erejét, az végzetes hibát követ el.) A mondanivaló megközelítése ezúttal is ellenétes. Vegetius szerint „*Nehezen győzhető le az, aki a valóságnak megfelelő ítéletet tud formálni saját és ellenfele erőiről.*” A legbőbeszédűbb ismét VI. (Bölcs) Leó: „*Ismerd meg és mérlegeld saját erődöt és az ellenségét. Az a hadvezér, amelyik ezt megteszi, és aki elemzi a saját és az ellenséges csapatok erős pontjait, az nem botlik meg a háborúban.*”
5. „*Plus virtus et ordo, qua multitudo militum rem bene expedit. Saepe namque adiuvat locorum situs, et infirmiores facit superiores.*”¹³⁰⁵ (A bátorság és a fegyelem többet ér, mint a harcosok száma. A terep gyakran segít abban, hogy a gyengébb sereg kerekedjen felül.) Maurikios ragaszkodott Vegetius eredetijéhez. VI. (Bölcs) Leó sokkal körülményesebben fogalmazott mestereinél, viszont a lényeg nála is ugyanaz.

¹³⁰³ Maur. Strat. VIII. 2. 6. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 53.)

¹³⁰⁴ Maur. Strat. VIII. 2. 7. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 54.)

¹³⁰⁵ Maur. Strat. VIII. 2. 8. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 55-56.)

6. *„Paucos natura instruxit virtute, sed diligentia et exercitatio fecit idoneos. Milites, cum uersantur in opere, proficiunt ad virtutem, cum vero otiantur, intertes insirmique magis evadut, quare danda opera, ut ne unquam orientur.”*¹³⁰⁶ (Kevés bátor férfit szül a természet, többet tesz azzá jó kiképzéssel a serény igyekezet. A hadsereg munkában fejlődik, a túl sok semmittevésben elsatnyul és ellustul. A serény törekvés teszi őket szorgalmassá.) Klasszikus vegetiusi gondolatok a hadsereg kiképzése kapcsán, amelyeket az utolsó mondattal toldott meg Maurikios. VI. (Bölcs) Leó ismét alaposabb; ő a hadvezér személyiségéhez kötötte a bátorságot: *„A hadvezér esze teszi bátorrá a katonákat. Kevés bátor férfit szül a természet, ahol az alapos kiképzés és a hadvezér intelligenciája teszi hatékonyá a katonákat.”*
7. *„Quod inopinatum inexpectatuque est, terret hostes: ea vero, quibus veti sumus, videntur parvi facienda.”*¹³⁰⁷ (A váratlan és azonnali dolgok riasztják az ellenséget, a megszokottak hatástalanok.) Változtatás nélkül került át a gondolat Maurikioshoz, viszont VI. (Bölcs) Leó valamiért eltekintett tőle.
8. *„Qui post victoriam victos sparso et incompolito agmine persequitur, victoriam sua reddit hostibus.”*¹³⁰⁸ (Az a hadvezér, aki ellenfelét szétszóródott és rendezetlen sereggel üldözi, az a megszerzett győzelmet neki akarja átengedni.) Maurikios nem változtatott semmit az eredetin, viszont VI. (Bölcs) Leó még annyival megtoldotta a figyelmeztetést, hogyha mégis úgy esik, hogy rendezetlenül kell üldözni az ellenséget, akkor esélyt adunk arra, hogy *„az ellenség újjászervezi a sorait, könnyen úrrá lesznek rajtad, és mint ahogy a szél változik, úgy fordítják ellentettjére a támadás irányát.”*
9. *„Qui exercitui ea, quae usui sunt, et ad victum necessarium pertinent non procurat, citra praelium superatur.”*¹³⁰⁹ (Az a parancsnok, aki nem tartalékol élelmet, és nem szereli fel magát a szükséges dolgokkal, saját magát győzeti le, még akkor is, ha nincs ellenség a közelben.) Maurikios kiegészítése: *„ha nincs ellenség a közelben”,* VI. (Bölcs) Leó pedig: *„A nélkülözés és az élelmiszerhiány katonát és lovat egyaránt legyengít.”*
10. *„Qui propriis confidit equitibus, maximeque contatis, campos quaerat aequabiles, accommodatos ipsis, atque in eis praelium committat.”*¹³¹⁰ (Az a parancsnok, aki a lovasságában, különösen a lándzsás lovasokban bíz, az keressen számukra megfelelő kiterjedésű terepet, és ott erőltesse a csatát.) Ez egy olyan aforizma, amelyet Maurikios a

¹³⁰⁶ Maur. Strat. VIII. 2. 9. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 52, 57.)

¹³⁰⁷ Maur. Strat. VIII. 2. 10. (Veg. Epit. III. 26.)

¹³⁰⁸ Maur. Strat. VIII. 2. 11. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 59.)

¹³⁰⁹ Maur. Strat. VIII. 2. 19. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 63.)

¹³¹⁰ Maur. Strat. VIII. 2. 20. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 64.)

korszak viszonyaihoz igazított: betoldotta a „*lándzsás lovasokat*”, aktualizálva így Vegetiusust. Még inkább kézzelfogható a frissítés, ha a következő aforizmára pillantunk.

11. „*Qui v. potius reponit spem in copiis pedestribus, inaequabiles, et asperos, et difficiles inquirat regiones, atque in illis praelium conficiat.*”¹³¹¹ (Másképpen viszont, ha a gyalogságban bízunk, akkor válasszon egyenetlen, fákkal és göröngyökkel tarkított terepet, és ott szálljon harcba.) Tekintettel a korabeli taktikára, ez a javaslat sokkal jobban megállta volna a helyét Vegetiusnál, mint Maurikiosnál, vagy VI. (Bölcs) Leónál. Jelzi, hogy még a lovasság erőfölényét mutató harcmódor sem nélkülözheti a gyalogságot. VI. (Bölcs) Leó a két javaslatot egy aforizmává vonta össze.
12. „*Si proditum hostibus cösilium nostrum intellexerimus, signa et speciem negotii immutare conabimur.*”¹³¹² (Ha tudomásunkra jutott, hogy haditerünket elárulták az ellenfélnek, meg kell változtatnunk az összes jelszót, a jelzéseket és a csataformációnkat.) Vegetius ebben az esetben azt tanácsolta, hogy változtassunk a haditerünkön, viszont Maurikios jobbnak látta pontosítani a javaslatot, felhívva a figyelmet a jelszavak, a jelzések és a harcialakzat felülvizsgálatára. Lényegében VI. (Bölcs) Leó is ugyanezt mondta.
13. „*Quod faciendum est, delibera cum plurimis, quod vero facturus es, cum paucis atque sidis. Conducet autem si solus ipse apud te optimam sententiam selegeris, servaverisque.*”¹³¹³ (Azt, hogy mit kell tenni, tárgyalj meg a többiekkel, de hogy mit teszel valójában, azt csak néhány megbízható emberrel; azt pedig már csak te magad dönts el, hogy a legjobb és leghasznosabb tervet hogyan hajtod végre, és mennyire ragaszkodsz hozzá.) Ez az ugyancsak klasszikussá vált vegetiusi szöveg árnyalatokban tér el az eredetitől. Vegetiusnál a gondolat végső csattanója az, hogy a tényleges tervet inkább csak saját magunkkal „beszéljük meg”. Maurikios kiegészítése már a terv végrehajtásának módjára is utalást tesz. Érdekes, hogy VI. (Bölcs) Leó verziójának végkicsengése inkább Vegetiuséhoz áll közelebb.
14. „*Speculatores eligendi constantes, fidi, seduli, gloriae magis, quam pecuniae cupidi: tales enim vera indicabunt. Qui vero animo sunt minuto, et insido, et pecunias possidere quae sunt, veritatem non annunciant, causaque saepe existunt periculocum ingentium et Imperatori, et exercitui.*”¹³¹⁴ (Felderítőket olyanok közül válasszunk, akik józanok, élénk tekintetűek, megbízhatóak, komolyak, és többre becsülik az ismertségüket, mint a pénzt;

¹³¹¹ Maur. Strat. VIII. 2. 21. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 64.)

¹³¹² Maur. Strat. VIII. 2. 22. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 65.)

¹³¹³ Maur. Strat. VIII. 2. 23. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 66.)

¹³¹⁴ Maur. Strat. VIII. 2. 26. (Veg. Epit. III. 6, Leo VI. Takt. XX. 84.)

az ilyenek közölnek pontos beszámolókat. De azok, akik könnyelműek, gyávák, és akiket az anyagi haszon ösztönöz, valószínűleg nem mondják el az igazságot, és így könnyűszerrel veszélybe sodorhatják a hadvezért és a sereget.) Ez a hosszabb aforizma nem szó szerint követi az eredetét. Valószínűleg az a néhány sor ihlette Maurikiost, ahol Vegetius a sereg tájékozódását segítő vezetők kiválasztását javasolta, akik legyenek hozzáértők és értelmesek. Azt is tanácsolta, hogy vonjuk őrizet alá ezeket az embereket, nehogy elmeneküljenek, továbbá helyezzünk kilátásba jutalmat és büntetést a hűség vagy a hitszegés zálogaként. Nagyjából tehát ugyanezt a képet kapjuk vissza Maurikiostól is. Az ő fogalmazása viszont konkrétabb, célratörőbb. Az aforizmat VI. (Bölcs) Leó változtatás nélkül vette át.

15. „*Milites in pace metus et supplicia delictorum continent in officio, in bello vero spes bona, et praemia eos faciunt obsequentiores.*”¹³¹⁵ (Békében a félelem és a büntetés fegyelmezi a katonákat, de hadjáratok alatt a kilátások és jutalmak teszik őket még derekabbakká.) Vegetius mondásának is ez a lényege, két eltérés mellett: nála egyes számban szerepel a mondat, és a *pax* (béke) szó helyett *presidium*-ot (helyőrség) használt. Maurikios verziója sokkal jobban illik a szöveg kontextusába: békében a fegyelmezés és büntetés, háborúban a jutalmak motiválják a katonákat. Vegetius akkor miért írta a „helyőrség” szót? Nem segítenek a *presidium* szó további jelentései sem (várőrség, beszállásol), így arra gondolhatunk, hogy szándékosan nem akart „béké”-t írni az aktuális politikai helyzet miatt. VI. (Bölcs) Leó, noha felcserélte a két tagmondatot, mégis hűen követi Maurikios gondolatát.
16. „*Imperator plus fame hostium copias affligit, quam si armis quaerat eas dissolvere.*”¹³¹⁶ (A hadvezér akkor éri el a legnagyobb sikert, ha az ellenséget éhséggel, és nem a fegyver erejével győzi le.) Vegetiusnál a „hadvezér” helyett „*magna dispositio est*” (nagy tanítás az) szerepel. Maurikios egyébként máson nem változtatott. VI. (Bölcs) Leónál a kifejezés: „*éhséggel és gyakori rajtaütésekkel.*”
17. „*Sol, ventus pulvis, ut sit a tergo nostro, in ore vero hostium si efficiamus, egregium est: nam et visum impediunt, et spiritum intercludunt, atque ita celerem nobis efficiunt victoriam.*”¹³¹⁷ (Ajánlott úgy manőverezni a csapatainkat, hogy a Nap fénye, a szél és a por hátba kapja az embereinket, míg az ellenséget szembe. Ezzel megnehezítjük számára a látást és a légzést, és így gyorsan megszerezzük a győzelmet.) Az eredetiben a szél még

¹³¹⁵ Maur. Strat. VIII. 2. 27. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 85.)

¹³¹⁶ Maur. Strat. VIII. 2. 28. (Veg. Epit. III. 26, Leo VI. Takt. XX. 86.)

¹³¹⁷ Maur. Strat. VIII. 2. 39. (Veg. Epit. III. 14.)

a távolraható fegyvereket is elnyomja, amelyről viszont Maurikios hallgat, annak ellenére, hogy ez vonatkozhatott volna a kelet-római íjászokra is. E helyett viszont beszúrja, hogy „*pulvis (...) spiritum intercludunt*” (a por akadályozza a légzést), amiről viszont Vegetius nem szólt. Megjegyzendő, hogy ez a kis hasznos tanács elkerülte VI. (Bölcs) Leó figyelmét.

18. „*Imperator pacem aspiris, praeparet se bello, nam adversus paratim nil audebunt barbari.*”¹³¹⁸ (Az a hadvezér, aki békére vágyik, készüljön a háborúra és a barbárokra, akik felbőszülnek, ha harcra kész ellenséggel néznek farkasszemet.) Vegetius leghíresebb mondása nem maradhat ki egy valamirevaló katonai kézikönyvből, és ezt Maurikios is így gondolta. Viszont meglepetésünkre nem úgy folytatta, ahogy Vegetius,¹³¹⁹ hanem a barbárok természetére tett egy ironikus, némileg érthetetlen megjegyzést. VI. (Bölcs) Leó azonban segít nekünk az értelmezésben: „*Az a hadvezér, aki békére vágyik, készüljön a háborúra és a barbárokra. Ha tehát meg akarod félemlíteni az ellenséget, és arra akarod ösztönözni őket, hogy összecsapást vagy békét eszközöljenek ki tőled, mindig állítsd be magad úgy, hogy készen állsz a hadviselésre. Ez majd úgy feldühíti őket, hogy a békét fogják választani.*”
19. „*Qui caeteris in rebus errat, potest celeriter errorem suum corrigere quae vero peccantur in bello, eorum damna immutari nequeunt.*”¹³²⁰ (A hétköznapiakban elkövetett hibákat később még többnyire ki lehet javítani, de a harcokban elkövetett ballépések bizony sokáig fájnak.) Egy klasszikus catói aforizmat közöl Maurikios, amelyben a második tagmondat némileg eltér az eredetitől. Vegetius úgy írja, hogy: „*az elkövetett ballépések nem kapnak helyreigazítást, mert a büntetés nyomban követi a tévedést: (...).*” Maurikios a két tagmondatot ellentétbe tette, így alkotva a gondolatból egy szólást. VI. (Bölcs) Leó azzal vezeti be a tanácsot, hogy a „*katonai hadműveleteket felderítéssel és alapos körültekintéssel indítsunk.*”
20. „*Iureiurando pondus addere benevolentiam militum imperatorem oportet.*”¹³²¹ (A hadvezérnek a csapatok helyes jelleméről az eskü révén kell megbizonyosodnia.) Maurikios figyelme valószínűleg megakadt a II. 5. caputon, amelyben Vegetius a szolgálati esküt említette. Ez ihlethette ezt az aforizmat. Ellentétben Vegetiusszal, Maurikios nem foglalkozott külön az esküvel, és VI. (Bölcs) Leó is eltekintett tőle.¹³²²

¹³¹⁸ Maur. *Strat.* VIII. 2. 60. (Veg. *Epit.* III. prolog., Leo VI. *Takt.* XX. 91.)

¹³¹⁹ A klasszikus idézet folytatását lásd Sedulius Scottusnál: vö. 547. lábjegyzet.

¹³²⁰ Maur. *Strat.* VIII. 2. 61. (Veg. *Epit.* I. 23, Leo VI. *Takt.* XX. 121.)

¹³²¹ Maur. *Strat.* VIII. 2. 70. (Veg. *Epit.* II. 5.)

¹³²² A bizánci katonák esküjéről bővebben: Bréhier (2003) pp. 354-355.

21. „*In bello, quae sunt opportuna hostibus, saepe et quod nobis utile inveniri potest: nam quod tibi conducit hostibus est noxiu, quodque ipsis utile est, idamat tuis rebus adversari. Nihil igitur quod ad eundem plane modum cum ipsis geritur, nobis utile est. Verum illud solum est faciendu, quod rebus nostris cöducibile putabimus. Si namque ca, quae ipse facit pro se, tu imitabere, ipsi tibi facies iniuria. Queadmodu ex adverso, si quid facies cöducens tibi, id noxium futurum est hosti, si imitari volet.*”¹³²³ (Háboruban a legjobb mód arra, hogy megtaláljuk mi a hasznos: ami neked hasznos, az az ellenfélnek káros, és ami őket segíti, az mindig a te csapataidat akadályozza. A mi érdekünk tehát, hogy sohasem szabad semmi olyat cselekednünk vagy elhanyagolnunk, amit az ellenség tenne vagy elhanyagolna. Csakis olyan dolgot tehetünk, amelyről azt gondoljuk, hogy az előnyünkre válhat. Önmagad ellenségévé válsz ugyanis, ha követed őt abban, amit a saját érdekében tett, és viszont: minden, amit a saját érdekben teszel, kárára lesz neki, ha utánozni akarja.) Vegetius ezzel a hosszú, de roppant tanulságos tanáccsal indította az aforizmagyűjteményét. Az eredetihez képest nem találkozunk tartalmi eltéréssel. Maurikios a mondatok egy részét E/2. személybe tette, míg Vegetius végig T/1. személyt használt. A személyváltás oka valószínűleg abban keresendő, hogy Maurikiosnál ez már egy sokadik idézet a listában, míg Vegetiusnál ez az első. VI. (Bölcs) Leónál nem találkozunk hasonlóval.
22. „*Ob multas namque, easque non obvias causas periculosum est, exercitum in infinitum extendere.*”¹³²⁴ (Sok okból kifolyólag, és a legkomolyabbak szerint veszélyes hirtelen széthúzni az arcvonalat.) Kiragadott gondolat abból a caputból, ahol a sorok közötti térközökről olvashatunk, és ugyanazt sugallja, mint az eredeti, bár sokkal lényegretörőbb formában. Vegetius kontextusában ha szűk a terep vagy nagy a létszám, akkor érdemes „*tízszeres vagy még többszörös harcrendet felállítani,*” vagyis a mélységet növelni, „*mert így felzárkózva harcolnak, mintsem elkülönülve egymástól. Mert ha túlságosan keskenyedik a harcrend, az ellenfél egy rohammal áttöri (...).*” VI. (Bölcs) Leó ezt a hasznos tanácsot kihagyta a *Taktikából*.
23. „*Bonus imperator apertum iustumque praelium, nisi oportunitas aut necessitas magna eorum, quae rem circumstant, exegerit, cum hostibus non committit.*”¹³²⁵ (Egy bölcs parancsnok nem bocsátkozik nyílt ütközetbe, hacsak nem egészen kivételes lehetőség vagy előny nem származik belőle.) A gondolat inkább a középkori hadművészetre

¹³²³ Maur. *Strat.* VIII. 2. 81. (Veg. *Epit.* III. 26.)

¹³²⁴ Maur. *Strat.* VIII. 2. 83. (Veg. *Epit.* III. 15.)

¹³²⁵ Maur. *Strat.* VIII. 2. 86. (Veg. *Epit.* III. 26.)

emlékeztet, amikor a hadvezérek csapataik védelme érdekében kerültek a döntő összezapást. Vegetius más szavakkal jött: „*A jó hadvezérek sohasem vagy csak alkalomadtán, esetleg végszükségből bocsátkoznak nyílt csatába.*” A sorrend: „sohasem - alkalomadtán - végszükségből”, Maurikiosnál: „sohasem - kivételes lehetőség - előny”, amely az utóbbinak sokkal pozitívabb kicsengést kölcsönzött. A császár különlegesnek tekintette az ilyen alkalmakat, mintsem „végszükségnek.” VI. (Bölcs) Leó a mondattól eltekintett.

24. „*Cum circumdatur hostes, in eis, qui ambiunt, spacium est relinquendum, per quod fuga hostibus pateat, ut sic fugere qua manere, ac versari in periculo satius arbitretur.*”¹³²⁶

(Ha az ellenséget körbevettük, tanácsos rést hagyva a soraink között lehetőséget adni nekik a menekülésre, mivel így úgy ítélik meg, hogy jobb megfutamodni, mint maradni, és a szerencsét megragadni a harccal.) Kiragadva a szövegkörnyezetéből a mondaton nem nagyon lehet eligazodni. Vegetius ezt a hadicselt Scipio nézetének vallja, aki szerint ha az ellenségnek utat nyitunk, akkor az a meneküléssel lesz elfoglalva. Viszont ha körbe vesszük az ellenséget, akkor az még elszántabban fog harcolni, mivel tudja, hogy úgymint meg fog halni. VI. (Bölcs) Leó ezt az ajánlást is kihagyta a saját repertoárjából.

Az aforizmák révén tehát Vegetius és Maurikios között valószínűsíthető a párhuzam, viszont ez nem mondható el a „Foglalat” és a *Strategikon* több része között. Tüzetesen átnézve a könyveket, mindössze egy kapcsolódási pontot lehet még körvonalazni. Ahogy a második fejezetben szó volt róla, Maurikios az első könyvet a lovasíjászok kiképzésével indította. A gyakorlatokat részben inspirálhatták Vegetius kiképzéses caputjai: először ló nélkül, majd lovon ülve gyakorolják a katonák az íj felhúzását; különös figyelmet kell fordítani a gyorsaság fejlesztésére; meghatározott távolságból kell célba találni; a gyors nyilazást vágta közben is el kell sajátítani előre, hátra, balra és jobbra; gyakorolják a lóra való felugrást.¹³²⁷

Az aforizmák rendszerezése után a kérdés továbbra is nyitott: miért nem vett át termékenyebb, a mindennapokban alkalmazhatóbb javaslatokat? Mivel, ha végigtekintünk az aforizmákon, az az érzésünk támadhat, hogy azok vajmi kevés haszonnal jártak: a 24 aforizma közül húszon (1-9, 12-16, 19-24) egyáltalán nem változtatott. Ha igen (például retorikai okok vagy pontosítás végett), akkor is az eltérés gyakorlati szempontból elhanyagolható. Tényleges, kézzelfogható újítás csak négyben (10-11, 17-18) lehet. Mind a 145 aforizma kontextusában vizsgálva nagyon úgy tűnik, hogy Vegetius „csak egy volt a sok közül.”

¹³²⁶ Maur. *Strat.* VIII. 2. 92. (Veg. *Epit.* III. 21.)

¹³²⁷ Maur. *Strat.* I. 1. (Veg. *Epit.* I. 15, 18; II. 23.)

Ugyanakkor tudjuk, hogy írónktól sokkal hasznosabb tanácsokat is meg lehetett volna fogadni néhány jól hangzó szóláson túl. Az idézetek elhelyezkedését megismerve látható, hogy a 19-20. passzusok a „Foglalat” I-II. könyveiből származnak, ami azt jelenti, hogy Maurikios kezében tarthatta a „Foglalat” első három könyvét, és valószínűleg a negyediket is. Noha a negyedikre nem utalt, nehezen elképzelhető, hogy az ne lett volna szem előtt úgy, hogy 150 évvel ezelőtt Eutropius az egészet lemásolta. Vagyis akármilyen nehéz is kimondani, de az lehet a konklúziónk, hogy Maurikios ismerte Vegetiust, idézett is tőle, viszont tudatosan olyan passzusokra hagyatkozott, amelyek „súlytalanok”.

VI. (Bölcs) Leó esetében a változtatások még csekélyebbek. A 24 maurikioszi aforizma közül 16 bukkant fel újra, amelyekben pontosította elődje szavait. Újdonság részben a fogalmazásban, a mondat és szórend átalakításban rejlett. Néhány kiegészítés (1-2, 9, 18) mindenképpen egyedinek tekinthető, vagyis a maga módján törekedett az újításra.

Noha a kiragadott mondások némelyikéből határozott aktualizálás tükröződik, viszont összességében nézve Vegetius hatása igen csekély volt, és komolyabb elméleti vagy gyakorlati nyomot nem hagyott a kelet-római/bizánci taktikai irodalomban.

Bibliográfia

Források

AGATHIAS, MYRINAEI

1967 *Historiarum libri quinque* R. Keydell (ed.), Berolini-De Gruyter, Berlin.

ALCUINUS (ALCUIN)

2006 *De fide sanctae et individuae trinitatis III. (Epistola nuncupatoria)* In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Scriptoribus Ecclesiae Relatis (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL101 (volumen), 0009 - 0064A (Ab Columna ad Culumnam), Alcuinus [0735-0804] (auctor), De Fide Sanctae Et Individuae Trinitatis Libri Tres (titulus).

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-

[0804_Alcuinus_De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres_MLT.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-0804_Alcuinus_De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres_MLT.pdf.html) - 2012. máj. 1.

AMBROSIUS (SZENT AMBRUS)

2006 *Hexameron* In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Ecclesiae Patres Latini (materia), 0339-0397 Ambrosius Mediolanensis (argumentum), Ambrosius [0339-0397] (auctor), Hexameron Libri Sex (titulus).

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0339-

[0397_Ambrosius_Hexameron_Libri_Sex_LT.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0339-0397_Ambrosius_Hexameron_Libri_Sex_LT.pdf.html) - 2012. máj. 1.

ANONYMUS (ISIDORUS PACENSIS)

1980 *Continuatio Hispana* J. E. L. Pereira (ed. & transl.): Cronica mozarabe de 754. Anubar, Zaragoza.

ANONYMUS: *DE REBUS BELLICIS*

1952 E. A. Thompson: A Roman Reformer and Inventor: Being a New Text of the Treatise De Rebus Bellicis with Translation and Introduction. Clarendon Press, Oxford.

<http://www.scribd.com/doc/24663529/De-Rebus-Bellicis> - 2012. máj. 1.

ANONYMUS: *PULCHER TRACTATUS DE MATERIA BELLI*

1927 A. Pichler: Pulcher tractatus de materia belli. Ein Beitrag zur Kriegs- und Geistesgeschichte des Mittelalters. Veröffentlichungen des historischen Seminars der Universität Graz IV, Leuschner und Lubensky.

ANONYMUS: *STRATÉGIKÉ*

1985 G. T. Dennis: *Three Byzantine Military Treatises*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, pp. 1-136.

ANONYMUS VALESIANUS

1939 J. C. Rolfe: *Ammianus Marcellinus* 3. vols., vol. 3. (*Pars Posterior: Chronica Theodericana*), Harvard University Press, Cambridge.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Excerpta_Valesiana/2*.html - 2012. máj. 1.

APULEIUS, LUCIUS

1993 *Metamorphoses* Révay J. (ford.): *Az aranyznamár*. Európa, Budapest.

AQUINAS, THOMAS (AQUINÓI TAMÁS)

1954 *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): *Corpus Thomisticum*, Roma.

<http://www.corpusthomisticum.org/orp.html> - 2012. máj. 1.

1965 *Expositio super Iob ad litteram* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): *Corpus Thomisticum*, Roma.

<http://www.corpusthomisticum.org/cio00.html> - 2012. máj. 1.

1970 *Contra doctrinam retrahentium a religione* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): *Corpus Thomisticum*, Roma.

<http://www.corpusthomisticum.org/ocr.html> - 2012. máj. 1.

2002-08 *Summa Theologiae* Tudós-Takács J. (ford.): *A teológia foglalatja*. Keresztény és konzervatív gondolkodók, vols.: I-II/1, Gede testvérek, Budapest.

ARISTOTELES (ARISZTOTELÉSZ)

1915 *De anima* Förster A. (ford.): *A lélekről*. Franklin-Társulat, Budapest.

1969 *Politica* Szabó M. (ford.): *Politika*. Gondolat, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/04900/04966/index.phtml> - 2012. máj. 1.

2004 *Ethica* J. A. Smith (transl.): *The Ethics of Aristotle*. A Penn State Electronic Classics Series Publication.

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/8438/pg8438.html> - 2012. máj. 1.

2006 *Meteorologica* E. W. Webster (transl.): *Meteorology*. Digireads.com.

<http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.html> - 2012. máj. 1.

2007 *De incedssu animalium* A. S. L. Farquharson (transl.): *On the Gait of Animals*. eBooks@Adelaide, The University of Adelaide Library.

<http://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/gait/> - 2012. máj. 1.

ARRIANUS XENOPHON, LUCIUS FLAVIUS

1993 *Techné Taktika, Ektaxis kata Alanoon* J. G. DeVoto: Flavius Arrianus: *Techné Taktika* (Tactical handbook) and *Ektaxis kata Alanoon* (The expedition against the Alans). Ares Publishers, Inc., Chicago.

http://members.tripod.com/~S_van_Dorst/Ancient_Warfare/Rome/Sources/ektaxis.html - 2012. máj. 1.

ASCLEPIODOTUS

1928 „*Taktika*” Illinois Greek Club (transl.): Aeneas Tactitus, Asclepiodotus, and Onasander. Loeb Classical Library, Cambridge, pp. 229-340.

ATHENAEUS MECHANICUS

2004 *Περι μηχανημάτων* D. Whitehead - P. H. Blyth (transl.): Athenaeus Mechanicus, On Machines. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

AURELIUS VICTOR, SEXTUS

2009 *Epitome de Caesaribus* T. M. Banchich: A Booklet about the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Canisius College, Buffalo-New York.

BIBLIA SACRA (BIBLIA)

1996 *Sirach* (Sirák fia könyve) A katolikus Biblia, keresztény vallási szövegek. Gál F. (ford.), Szent István Társulat.

<http://mek.oszk.hu/00100/00176/html/sir.htm> - 2012. máj. 1.

2000 *Istennek az ószövetségben és újszövetségben adott kijelentése* Kálvin János Kiadó, Budapest.

BIONDO, FLAVIO

1531 *Roma triumphante* Historiarum ab inclinatione Romanorum Libri XXXI. Basileæ ex Officina Frobeniana.

<http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/blondus2.pl?db=opac&seite=1> - 2012. máj. 1.

1544 *Roma triumphante* L. Fauno (ed.): Flavio Biondo: *Roma trionfante*. Michiele Tramezzino, Venetia.

<http://www.archive.org/details/romatrionfante00bion> - 2012. máj. 1.

BONET, HONORÉ

1883 *L'Arbre des batallies* E. Nys (ed.): *L'Arbre des batailles d'Honoré Bovet*. Librairie Européenne C. Marquardt, Bruxelles.

1949 *The Tree of Battles of Honoré Bonet* G. W. Coopland (transl.), Liverpool University Press, Liverpool.

BUEIL, JEAN DE

1889 *Jouvencel* C. Favre - L. Lecestre: *Le Jouvencel par Jean de Bueil: suivi du commentaire de Guillaume Tringant*. 2. vols., Renouard, H. Laurens, succ., Paris, repr.: Slatkine, Geneva, 1996.

<http://archive.org/search.php?query=Le%20Jouvencel%20par%20Jean%20de%20Bueil%3A%20suivi%20du%20commentaire%20de%20Guillaume%20Tringant> - 2012. máj. 1.

CAESAR, IULIUS

1974 *Commentarii de bello Gallico, Commentarii de bello civili* Szepessy T. (ford.): *Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról és a polgárháborúról*. Magyar Helikon, Budapest.

PS. CAESAR, IULIUS

1999 *Bellum Alexandrium, Bellum Hispaniense* Hoffmann Zs. (ford.): *Caesar utolsó hadjáratai*. Szukits, Szeged.

CAPITULARIA REGUM FRANCORUM

1881-97 *Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi* (ed.): *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Legum sectio II: Capitularia Regum Francorum* (vol. 1.), Hannoverae Impensis Bibliopolii Hahniani.

<http://archive.org/details/monumentagermani00geseuoft> - 2012. máj. 1.

CATO MAIOR, MARCUS PORTIUS

1826 *Catoniana sive M. Poreii Catonis Censorii quae supersunt operum fragmenta* A. Lion (ed.), Gottingae, apud Vandenhoeck et Ruprecht.

1966 *De agri cultura* Kun J. (ford.): *A földművelésről*. Akadémia, Budapest.

CAXTON, WILLIAM (ford. & nyomt.)

1484 *Here begynneth the table of the rubryshys of the boke of the fayt of armes and of chyualrye whiche sayd boke is departyd in to foure partyes* Westminster.

1932 *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalerye. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan*. A. T. P. Byles (ed.), Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London.

CELSUS, CORNELIUS AULUS

1938 *De medicina* W. G. Spencer (transl.), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

<http://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/celsus/home.html> - 2012. máj. 1.

CHRONICON COMITUM FLANDRENSIUM

1837 J. J. De Smet (ed.), vol. 1, Corpus Chronicorum Flandriae, Brussels.

CLAUSEWITZ, CARL VON

1937 *Strategie* E. Kessel (hrsg.): Carl von Clausewitz: Strategie aus dem Jahr 1804 mit Zusätzen von 1808 und 1809. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.

CODEX IUSTINIANUS

1877 P. Krueger - T. Mommsen: Corpus Iuris Civilis. Vol. 2, Berolini: Apud Wiedmannos.

<http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Corpus/codjust.htm> - 2012. máj. 1.

CODEX THEODOSIANUS

1905 T. Mommsen - P. Meyer: Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes. Berolini: Apud Weismannos.

<http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/tituli.htm> - 2012. máj. 1.

CONSTANTINUS VII PORPHYROGENITUS

1830 *De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo* J. J. Reiske (ed.), 2. vols., E. Weber, Bonn, vol. 2.

DIGESTA SEU PANDECTAE

1998 A. Watson: The Digest of Justinian. 2 vols., University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

DIO, CASSIUS

1914-27 *Rómaiké isztoria* E. Cary - H. B. Foster (transl.): Cassius Dio: Roman History. 9 vols., Harvard University Press, Cambridge-London.

http://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/cassius_dio/home.html - 2012. máj. 1.

DIODORUS SICULUS

1935 *Bibliothéké historiké* C. H. Oldfather (transl.): Library of History. Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

EKKEHARD

1908 *Waltharius* J. W. Beck (ed.): Ekkehardus Waltharius. Ein Kommentar von J. W. Beck. P. Noordhoff, Groningen. Magyar nyelvű kiadás: Tulok M. - Makkay J. (ford.): Ekkehard barát: Erős kezű Valter története. A világ eposzai, L'Harmattan, Budapest, 2003.

<http://www.archive.org/details/ekkehardswalthar00ekkeuoft> - 2012. máj. 1.

EPISTOLARUM KAROLINI

1899 E. Dümmler (ed.): Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum (vol. V.), Karolini Aevi III Berolini Apud Weidmannos.

EVERARDUS COMES FOROIULIENSIS

1885 G. H. Becker: *Catalogi bibliothecarum antiqui. M. Cohen et filium (Fr. Cohen)*, Bonn.
<http://www.archive.org/details/catalogibibliot00beckgoog> - 2012. máj. 1.

FESTUS, SEXTUS POMPEIUS

1838 *Fragmentum M. Verrii Flacci Fragmenta: post editionem Augustinianam denuo collecta atque digesta. Sexti Pompei Festi Fragmentum: ad fidem Ursiani exemplaris recensitum.* A. E. M. Egger (ed.), *Scriptorum Latinorum nova collectio 2*, Bourgeois-Maze, Paris.

FLACCUS, VERRIUS

1839 *Fragmenta* A. E. M. Egger (ed.): *Fragments of Verrius Flaccus.* Bourgeois-Maze, Paris.

FLAVIUS, IOSEPHUS

1957 *Bellum Iudaicorum* Révay J. (ford.): *A zsidó háború.* Gondolat, Budapest.

FLORUS, PUBLIUS ANNIUS

1929 *Epitome* E. S. Forster (transl.): *Epitome of Roman History.* Loeb Classical Library, London: Heinemann; New York: G. Putnam's Sons.
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/home.html> - 2012. máj. 1.

FRAKNÓI V.

1890 *Hunyadi Mátyás király 1440-1490* Magyar Történeti Társaság, Budapest, repr.: Szilágyi S. (szerk.), Arcanum, Budapest, 2003.
<http://mek.oszk.hu/05700/05736/index.phtml#> - 2012. máj. 1.

FREDEGARIi CHRONICORUM LIBER QUARTUS CUM CONTINUATIONIBUS

1960 J. M. Wallace-Hadrill (ed. & transl.): *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, with its Continuations.* T. Nelson and Son, London-Toronto.

FRONTINUS, SEXTUS IULIUS

1963 *Strategemata* (A hadicserek kézikönyve) Hahn I. (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai.* Zrínyi, Budapest, pp. 631-665.

1990 R. I. Ireland: *Ivli Frontini Strategemata Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, B. G. Teubner, Leipzig.

GELLIUS, AULUS

1968 *Noctes Atticae* Muraközy Gy. (ford.): *Attikai éjszakák.* Európa, Budapest.

GESTA BERENGARIi

1871 E. Dümmler (ed.): *Gesta Berengarii imperatoris* Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

GIAMBONI, BONO

1815 *Di Vegezio Flavio dell' arte della guerra libri IV* Giovanni Merenigh (ed.), Florence.
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.cu56794541> - 2012. máj. 1.

GUIBERT DE TOURNAI (TOURNAI-I GUIBERT)

1914 *Eruditio regum et principum* A. de Poorter (ed.): Le traité Eruditio regum et principum de Guibert de Tournai. Les Philosophes Belges IX, Louvain: Institut Supérieur de Philosophie de l'Université.
<http://www.archive.org/details/letraiteruditi00guibuoft> - 2012. máj. 1.

GREGORIUS TURONENSIS (TOURS-I GERGELY)

2010 *Historiae Francorum* Adamik T. - Mezey M. (ford.): Korunk története. A frankok története. Kalligram, Pozsony.

GUILLAUME DE POITIERS (POITIERS-I VILMOS)

1952 *Gesta Guillelmi ducis Normannorum at Regis Anglorum* R. Foreville (ed.): Guillaume de Poitiers: Histoire de Guillaume le Conquérant. Les Classiques de l'histoire de France au Moyen Age, no. 23, Les Belles Lettres, Paris.

HISTORIA GAUFREDI DUCIS NORMANNORUM ET COMITIS ANDEGAVORUM

1913 L. Halphen - R. Poupardin: Chroniques des comtes d'Anjou et des seigneurs d'Amboise, A. Picard, Paris, pp. 172-238.
<http://archive.org/details/chroniquesdescom00halpuoft> - 2012. máj. 1.

HERODIANUS

1961 *Ab excessu Divi Marci libri octo* E. C. Echols (transl.): Herodian of Antioch's History of the Roman Empire: From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

HIPPOCRATES (HIPPOKRATÉSZ)

1991 Havas L. - Németh B. (ford.): Válogatások a hippokratészi gyűjteményből. Gondolat, Budapest.

HISTORIA AUGUSTA

1968 Terényi I. (ford.): Válogatás. Gondolat, Budapest.

HOHENWANG, LUDWIG VON TAL ELCHINGEN

1475 *Des durchleichtigen wolgebornen Grauen Flauii Vegecii Renati kurzze Red von der Ritterschafft (De re militari) / Flavius Vegetius Renatus* Augsburg.

HOMERUS (HOMÉROSZ)

1957 *Iliász* Devecseri G. (ford.), Európa, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/00400/00406/html/index.htm> - 2012. máj. 1.

HORATIUS FLACCUS, QUINTUS

2002 *Epistulae* Borzsák I. (szerk.): Levelek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

HRABANUS MAURUS

1872 *De procinctu Romanae militae* E. Dümmler: Zeitschrift für deutsches Altertum, vol. 15, pp. 443–451.

2006 *De rerum naturis* Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Ecclesiae Patres Latini (materia), 0788-0856 Rabanus Maurus (argumentum), Rabanus Maurus [0788-0856] (auctor), De Rerum Naturis (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-

[0856_Rabanus_Maurus_De_Rerum_Naturis_LT.doc.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856_Rabanus_Maurus_De_Rerum_Naturis_LT.doc.html) - 2012. máj. 1.

2006 *Tractatus de anima* Documenta Catholica Omnia (collectio), De Ecclesiae Patribus Doctoribusque (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL110 (volumen), 1109 - 1120C (ab Columna ad Culumnam), Rabanus Maurus [0788-0856] (auctor), Tractatus De Anima (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-

[0856_Rabanus_Maurus_Tractatus_De_Anima_MLT.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856_Rabanus_Maurus_Tractatus_De_Anima_MLT.pdf.html) - 2012. máj. 1.

PS. HYGINUS

1979 *De munitioibus castrorum* M. Lenoir (trad.): Des fortifications du camp. Collection des universités de France, Les Belles Lettres, Paris.

IODANES

2004 *Getica* Kiss M. (et al.) (ford.): Iordanes: Getica - A gótok eredete és története. L'Harmattan, Budapest.

ISIDORUS HISPALENSIS (SEVILLAI IZIDOR)

1911 *Etimologiae* W. M. Lindsay: Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum sive Originum libri XX. 2. vols., Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, repr.: Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1966, 1985.

IUSTUS LIPSIUS

1596 *Iusti Lipsi De Militia Romana: Libri Quinque: Commentarius ad Polybium* Antverpiae: Ex Officina Plantiniana, apud Viduam & J. Moretum.

JOINVILLE, JEAN DE

1906 *Historie de Saint Loius* E. Wedgwood (transl.): The Memoirs of the Lord of Joinville.
E. P. Dutton and Company 31 West Twenty-third Street, New York.

<http://etext.virginia.edu/toc/modeng/public/WedLord.html> - 2012. máj. 1.

KIKULLEW, IOHANNES DE (KÜKÜLLEI JÁNOS)

1960 *Ioannes De Kikullew et Anonymus Minorita Chronica - De gestis Ludovici I. regis Hungarorum chronica* Geréb L. (ford.): Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája. Magyar Helikon, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/05500/05564/index.phtml> - 2012. máj. 1.

KYESER, KONRAD

1967 *Bellifortis* G. Quarg: Conrad Kyeser aus Eichstätt . Bellifortis. Düsseldorf: V.D.I. Verlag.

LEGNANO, GIOVANNI DE

1917 *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* J. L. Brierly - Sir T. E. Holland (ed.), Carnegie Institute, Oxford-Washington.

<http://www.archive.org/details/tractatusdebello00legnuoft> - 2012. máj. 1.

LEO VI IMPERATOR (VI. (BÖLCS) LEÓ)

1612 Johannes van Meurs: Leonis Imperatoris Tactica, sive de re militari liber. Apud Lugduni Batuorum, excudebat Ioannes Balduini, impensis Ludouici Elzeviri.

<http://books.google.hu/books?id=SbRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

1917-22 Vári R: Leonis imperatoris Tactica. Ad liborum mss. fidem edidit, recensione Constantiniana auxit, fontes adiecit, praefatus est R. Vári. 2. vols., Budapestini (Typis Regiae universitatis scientiarum budapestinensis).

2010 G. T. Dennis: The Taktika of Leo VI. - Text, Translation and Commentary. Dumbarton Oaks, Washington.

LEX SALICA (PACTUS LEGIS SALICAE)

1962 K. A. Eckhardt (ed.): Monumenta Germaniae Historica, Leges, Leges nationum Germanicarum. I, 4. 1, Hahn, Hannover.

LIVIUS, TITUS

1982 *Ab urbe condita* Muraközy Gy. (ford.): A római nép története a város alapításától. Európa, Budapest.

LYDUS, LAURENTIUS IOANNES (IOANNES LYDOS)

1898 *Liber de mensibus* R. Wuensch, Teubner, Leipzig, repr.: Stuttgart, 1967.

1971 *De magistratibus* T. F. Carney (transl.): On the Magistracies of the Roman Constitution. Coronado Press, Lawrence.

MACHIAVELLI, NICCOLÓ

1747 *Sette libri dell'arte della guerra* Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampate (a kiadó és szerkesztő nincs jelölve). Londra.

<http://www.archive.org/stream/tutteleoperedin01machgoog#page/n250/mode/2up> - 2012. máj. 1.

1901 *Istorie fiorentine* W. W. Dunne (publ.): History of Florence and of the Affairs of Italy by Niccoló Machiavelli. Universal Classics Library, New York-London.

<http://www.gutenberg.org/files/2464/2464-h/2464-h.htm> - 2012. máj. 1.

1961 *Lettere* A. H. Gilbert: The Letters of Machiavelli: A Selection. University of Chicago Press, Chicago.

1964 *Il Principe e altri scritti minori* Lutter É. (ford.): A fejedelem. Magyar Helikon, Budapest.

<http://mek.niif.hu/00800/00867/00867.htm> - 2012. máj. 1.

2001 *Sette libri dell'arte della guerra* Majtényi Z. (ford.): A háború művészete. Szukits, Szeged.

MARCELLINUS, AMMIANUS

1916 *Rerum gestarum libri* Pirchala I. (ford.): A történelem könyvei. Görög és latin remekírók, Ammianus Marcellinus ránk maradt könyvei. Franklin-társulat, Budapest.

MARCELLUS, NONIUS

1901 *De compendiosa doctrina* W. M. Lindsay: Nonius Marcellus' Dictionary of Republican Latin. St. Andrews University Publications, J. Parker and Co., Oxford.

<http://archive.org/details/noniusmarcellusd00linduoft> - 2012. máj. 1.

MARZIO, GALEOTTO

1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv* Kardoss T. (ford.), Magyar Helikon, Budapest.

<http://mek.niif.hu/06500/06598/index.phtml#> - 2012. máj. 1.

MAURICE DE SAXE (SZÁSZ MÓRIC)

1759 *Reveries or Memoirs Concerning the Art of War* Edinburgh: printed by Sands, Donaldson, Murray, and Cochran for Alexander Donaldson, at Pope's Head, Edinburgh.

MAURICIUS, FLAVIUS TIBERIUS AUGUSTUS (MAURIKIOS)

1984 *Στρατηγικόν* G. T. Dennis (ed. & transl.): Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

MEUN, JEAN DE

1897 *Le livre de Végèce de l'art de chevalerie* U. Robert (ed.): L'art de chevalerie traduction du "De Re militari" de Végèce, par Jean de Meun. F. Didot, Paris.

NOTITIA DIGNITATUM

1876 O. Seeck (ed.): Notitia Dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum. Berolini: Weidmann, repr.: Minerva, 1962.

<http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/notitia.htm> - 2012. máj. 1.

2003 Borhy L.: Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora. Pytheas, Budapest.

IULIUS OBSEQUENS

1992 *Prodigiorum liber* S. Boncompagni (ed.): Il Libro dei prodigi. Roma: Edizioni Mediterranee.

<http://www.thelatinlibrary.com/obsequens.html> - 2012. máj. 1.

ONOSANDRUS

1860 *Strategikos* H. A. T. Köchly: Strategikos. Onosandri De imperatoris officio liber. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri.

1963 *Sztratégikosz (A hadvezér)* In: Hahn I. (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi, Budapest, pp. 666-685.

OURANUS, NIKEPHORUS

1937 *Taktika* A. Dain: La "Tactique" de Nicephore Ouranos. Société d'édition "Les Belles lettres", Paris.

OVIDIUS, PUBLIUS NASO

1975 *Metamorphoses* Devecseri G.: (ford.): Átváltozások. Európa, Budapest.

PERSIUS FLACCUS, AULUS

1977 *Saturae* Muraközy Gy. (ford.): Persius és Iuvenalis: Szatírák. Európa, Budapest.

PIZAN, CHRISTINE DE

2003 *Livre des faits d'armes et de chevalerie* S. Willard (transl.) - C. C. Willard (ed.): The Book of Deeds of Arms and of Chivalry. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

PLATO (PLATÓN)

1988 *Politeia* János I. (ford.): Platón: Az állam. Gondolat, Budapest.

<http://mek.niif.hu/03600/03629/index.phtml> - 2012. máj. 1.

PLINIUS, CAIUS SECUNDUS

1855 *Historia naturalis* J. Bostock - H. T. Riley (transl. and edit.): The Natural History. London: Taylor and Francis.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc&redirect=true> - 2012. máj. 1.

PLUTARCHUS

1978 *Vitae parallelae* Máthé E. (ford.): Párhuzamos életrajzok. Magyar Helikon, Budapest.

PS. PLUTARCHUS

1896 *Institutio Traiani (Epistola ad Traianium)* G. N. Bernardakis: Moralia 7, Stuttgart, Teubner, pp. 183-193.

<http://www.utexas.edu/depts/classics/chaironeia/institutio.html> - 2012. máj. 1.

POLYAENUS

1970 *Stratagematon* K. Woelflin - I. Melber: Polyaeus: Strategematon libri VIII. Teubner, Stuttgart.

POLYBIUS

2002 *Historiae* Tegye I. - Forisek P. (szerk.): Polübiosz történeti könyvei. 2 vols., Fontes historiae antiquae, Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő.

POSIDONIUS

1982 W. Thailer (transl.): Die Fragmente/Poseidonios. 2 vols., De Gruyter, Berlin.

PRISCIANUS, CAESARIENSIS

1859 *Prisciani institutiones* H. Hagan - H. Keil: Grammatici latini. Vol. 3., Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

<http://archive.org/details/grammaticilatin07keilgoog> - 2012. máj. 1.

PROCOPIUS, CAESARENSIS

1914 *De bello persico* H. B. Dewing (transl.): Procopius. 1-6 vols., London: W. Heinemann; New York: The Macmillan Co.

<http://www.archive.org/details/procopiuswitheng01procuoft> - 2012. máj. 1.

QUINTILIANUS, FABIUS MARCUS

1920 *Institutio oratoria* H. E. Butler (transl.), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

ROMANUS, AEGIDIUS

1556 *De regimine principum libri III* Apud Antonium Bladum, Roma.
<http://books.google.hu/books?output=text&id=Vr47AAAacAAJ&dq=De+regimine+principum&q=vegeti#v=onepage&q&f=false> - 2012. máj. 1.

1898 Molenaer, S. P.: *Li livres du gouvernement des rois; a XIIIth century French version of Egidio Colonna's treatise De regimine principum*. The Macmillan Company, New York, Macmillan & co., Ltd., London,.
<http://archive.org/details/lilivresdugouve02gilegoog>- 2012. máj. 1.

SALLUSTIUS CRISPUS, CAIUS

1891 *Historiarum fragmenta* B. Maurenbrecher: *Historiarum reliquiae*. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

1978 *Bellum Iugurthinum, Catilinae coniuratio, Historiae* Kurucz Á. (ford.): C. Sallustius Crispus összes művei. Magyar Helikon, Budapest.

SARESBERIENSIS, IOANNES (JOHN OF SALISBURY)

1909 *Policraticus* C. C. J. Webb: *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII*. 2 vols., Oxonii E Typographeo Clarendoniano.
<http://www.archive.org/search.php?query=Ioannis%20Saresberiensis> - 2012. máj. 1.

1938 *Policraticus* (1-3. könyvek, és részletek a 7-8. könyvekből). J. P. Pike (transl.): *Frivolities of Courtiers and Footprints of Philosophers: Being a Translation of the First, Second, and Third Books and Selections From the Seventh and Eighth Books of the Policraticus of John of Salisbury*. University of Minnesota, repr.: University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972.
<http://www.constitution.org/salisbury/policrat123.htm> - 2012. máj. 1.

1963 *Policraticus* (4-6. könyvek, és részletek a 7-8. könyvekből). J. Dickinson (transl.): *The Statesman's Book of John of Salisbury, Being the Fourth, Fifth, and Sixth Books, and Selections from the Seventh and Eighth Books, of the Policraticus*. Russel & Russel, New York.
<http://www.constitution.org/salisbury/policrat456.htm> - 2012. máj. 1.

1999 *Policraticus* Somfai A. (ford. & szerk.): *John of Salisbury: Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól (részletek)*. Atlantisz, Budapest.

2003 *Metalogicon* Adamik T. (ford.): *Ioannes Saresberiensis (Salisburyi János): Metalogicon*, Szent István Társulat, Budapest.

SCHEFFERUS, JOANNES

1664 *Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri doudecim* Uppsala, repr.: Johannes Scheffer: *Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris* Bibliotheca rerum militarium, vol. 3, Biblio-Verlag, Osnabrück, 1967.

SCHWEBEL, NICOLAUS (publ.)

1806 *Flavii Vegetii Renati: De re Militari: Libre quinque* Strasbourg.

SCRIVERIUS, PETRUS

1606-07 *V. Inl. Fl. Vegetii Renati, (...) aliorumque aliquot veterum De Re militari libri* Accedunt Frontini Strategematibus ejusdem auctoris alia opuscula. Omnia emendatius, quaedam nunc primum edita a Petro Scriverio. Cum commentaris aut notis God. Stewechii et Fr. Modii, imprimé par Raphelengius de chez Plantin, ex officina Plantiniana Raphelengii, 5 parties en 1 vol., Leyde Lugduni Batavorum.

SCOTTUS, SEDULIUS

1866 *Collectanea* J. Klein: Über eine Handschrift des Nicolaus von Cues, nebst ungedruckten Fragmenten Ciceronischer Reden. Weidmann, Berlin.

http://books.google.hu/books?id=xk5OAAAAYAAJ&pg=PR1&dq=joseph+klein+1866&hl=hu&ei=DHfYTq-nPMSv8QP7mOHBDO&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCwQ6AEwADgK#v=onepage&q=joseph%20klein%201866&f=false - 2012. máj. 1.

1880 *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum Medii Aevi, vol. 3, Berolini apud Weidmannos.

2010 *Liber de rectoribus Christiani* R. W. Dyson: Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers). Boydell Press, Woodbridge.

SIDONIUS APOLLINARIS

2006 *Epistolae* In: Documenta Catholica Omnia (collectio), De Scriptoribus Ecclesiae Relatis (tabulinum), Migne JP (materia), Patrologia Latina (argumentum), MPL058 (volumen), 0443 - 0640A (Ab Columna ad Culumnam), Sidonius Apollinaris Episcopus [0430-0489] (auctor), Epistolae (titulus):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0430-0489_Sidonius_Apollinaris_Episcopus_Epistolae_MLT.pdf.html - 2012. máj. 1.

SUETONIUS, CAIUS TRANQUILLUS

1968 *De vita caesarum* Kiss Ferencné (ford.): Caesarok élete. Európa, Budapest.

STATIUS, PUBLIUS PAPINIUS

1928 *Thebaid* J. H. Mozley (transl.): Statius. London, W. Heinemann, Ltd.; New York, G. P. Putnam's Sons.

<http://www.archive.org/details/statiusst01statuoft> - 2012. máj. 1.

STRABO (SZTRABÓN)

1917-33 *Geographica* H. L. Jones (transl. & ed.): The Geography of Strabo. 8 vols., Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

TACITUS, CORNELIUS PUBLIUS

1980 *Historiae, Annales, Germaniae* Borzsák I. (ford.): Korunk története, Évkönyvek, Germánia. Tacitus összes művei I-II, Európa, Budapest.

TACTICUS, AELIANUS

1855 *Περὶ Στρατηγικῶν Τάξεων Ἑλληνικῶν* Aelianus' Theorie der Taktik. H. Köchly - W. Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller. 2 vols., Leipzig.

TACTICUS, AENEAS

1927 *Περὶ τοῦ πῶς χρῆ πολιορκουμένων ἀντέχειν* L. W. Hunter - S. A. Handford: Aineiou Poliorketika: Aeneas on Siegecraft. Clarendon Press, Oxford.

<http://www.aeneastacticus.net/text.htm> - 2012. máj. 1.

THUCYDIDES (THUKÜDIDÉSZ)

2006 *De bello Peloponnesiaco* Muraközi Gy. (ford.): A peloponnészoszi háború. Osiris, Budapest.

TOLOMEO DA LUCCA (LUCCAI PTOLEMAIUS)

1954 *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): Corpus Thomisticum, Taurin.

<http://www.corpusthomaticum.org/xrp.html> - 2012. máj. 1.

VALERIUS MAXIMUS

2004 *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* H. J. Walker (transl.): Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome. Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis.

VALTURIUS, ROBERTUS

1534 *De re militari libri XII* C. Wechel (ed.), Paris.

http://books.google.com/books?id=m3Q8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=roberto+valturio&hl=hu&ei=M7JDTqChL4jEswa4zPHPBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false - 2012. máj. 1.

2006 *Roberto Valturio. De re militari* F. Cardini. - A Contò: Editio princeps (rist. anast. 1472), con DVD-ROM, Guaraldi.

VÉRARD, ANTONINE

1488 *L'art de chevalerie selon Végèce* (a Livre des faits d'armes et de chevalerie Vérard-féle kiadása)

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449705f> - 2012. máj. 1.

VARRO, MARCUS TERENTIUS

1938 *De lingua latina* R. G. Kent (transl.): Varro on the Latin Language. 2 vols., Cambridge, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.

<http://www.archive.org/details/onlatinlanguage02varruoft> - 2012. máj. 1.

VEGETIUS RENATUS, PUBLIUS FLAVIUS

1748 *Vegetius Renatus of the Distempers of Horses, and of the Art of Curing Them: As Also of the Diseases of Oxen, and of the Remedies Proper for Them; And of the Best Method to Preserve Them in Health* London, printed for A. Millar.

1885 C. Lang: *Vegetii Epitoma Rei Militaris* Teubner, Leipzig.

<http://archive.org/details/flavivegetirenat00vegeuoft> - 2012. máj. 1.

1903 *Digestrum artis Mulomedicinae libri IV* E. Lommatzsch (ed.), B. G. Teubner, Leipzig.

<http://archive.org/details/pvegetirenatidi00lommgoog> - 2012. máj. 1.

1963 *Epitoma rei militaris* Várady L. (ford.): A hadtudomány foglalata. In: Hahn I. (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi, Budapest, pp. 751-865.

VENERABILIS, BEDA

1843 *De temporum ratione* J. A. Giles: The Complete Works of Venerable Bede, 8 vols., in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a Life of the Author. London: Whittaker and Co., vol. 6.

Historia ecclesiastica gentis Anglorum J. A. Giles: The Complet Works of Venerable Bede, 8 vols., (...), vol. 2.

1939 *Expositio actuum apostolorum et retractio* M. L. W. Laistner (ed.), Medieval Academy of America, Cambridge.

VERGILIUS, MARO PUBLIUS

1967 *Aeneis, Georgica* Lakatos I. (ford.): Vergilius összes művei. Magyar Helikon, Budapest.

VILLON, FRANÇOIS

1992 *Le Lais* Kálnoky L. (ford.): A hagyaték, Villon összes versei. Európa, Budapest.

http://enciklopedia.fazekas.hu/memo/Francois_Villon.htm - 2012. máj. 1.

VINCENTIUS BELLOVACENSIS (BEAUVAIS-I VINCE)

ca. 1477 *Speculum doctrinale Vincenti beluacensis fratris ordinis praedicatorum incipit*
Straßburg.

[http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml) - 2012. máj. 1.

VITRUVIUS POLLIO, MARCUS

1988 *De architectura libri X* Gulyás D. (ford.): Marcus Vitruvius Pollio tíz könyve az építészetről. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.

WAURIN, JEAN DE

1868 *Chroniques* W. Hardy: Recueil des croniques et anchiennes istories de la Grant Bretagne, a present nomme Engleterre par Jehan de Waurin. 2 vols., Longmans, Green, Reader, and Dyer, London, vol. 2.

<http://www.archive.org/details/recueildescroni02wavrgoog> - 2012. máj. 1.

XENOPHON (XENOPHÓN)

2001 *Hellenica* Németh Gy. (szerk.): Xenophón történeti munkái I: Hellénika, Osiris, Budapest.

2003 *Hipparchicus* Németh Gy. (szerk.): A lovassági parancsnok feladatairól. Xenophón összes munkái II: Xenophón filozófiai és egyéb írásai, Osiris, Budapest.

ZOSIMUS

1814 *Historia nova* Ismeretlen fordító: Zosimus: New History, Green and Chaplin, London.

http://www.tertullian.org/fathers/zosimus00_intro.htm - 2012. máj. 1.

ZRÍNYI MIKLÓS

2000 *A török áfium ellen való orvosság* In: Kovács S. I. - Kulcsár P.: Szigeti veszedelem; A török áfium ellen való orvosság. Európa, Budapest.

Irodalom

ADAMIK T.

2002 *Római irodalom az ezüstkorban* Magyar Könyvklub, Budapest.

ALFÖLDY G.

2000 *A római társadalom története* Osiris, Budapest.

ALLMAND, C. T.

2004 *The De re militari of Vegetius in the Middle Ages and the Renaissance* In: C. Saunders - F. Le Saux - N. Thomas: *Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare*. Boydell & Brewer, Woodbridge, pp. 15-28.

2011 *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages* Cambridge University Press, Cambridge-New York.

2011 *Vegetius' De re militari: Military Theory in Medieval and Modern Conception History* Compass, vol. 9, issue 5, pp. 397-409.

ALTMANN, B. K. - MCGRADY, D. L.

2003 *Christine de Pizan: A Casebook* Routledge Medieval Casebooks, Routledge.

ANGEL, J. L.

1968 *Ecological Aspects of Paleodemography* Smithsonian Institution Press, Washington.

ANGLO, S. - CRESSY, D.

2005 *Machiavelli - The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance* Oxford University Press, Oxford-New York.

ANTON, H. H.

1968 *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* Bonner historische Forschungen 32, Bonn.

2006 *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters* Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe 45, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

ASTRIK, L. G.

1955 *The Educational Ideas of Christine de Pizan* Journal of the History of Ideas, vol. 16, no. 1, pp. 3-21.

BAATZ, D.

1994 *Quellen zur Bauplanung römischer Militärlager* Mavors, vol. 11, pp. 315-325.

BACHRACH, B. S.

1972 *Merovingian Military Organization, 481-751* University of Minnesota, London-Delhi-Toronto.

1974 *Was the Marchfield Part of the Frankish Constitution?* *Medieval Studies*, vol. 36, pp. 78-85.

1985 *The Practical Use of Vegetius' De Re Militari During the Early Middle Ages* *Historian*, vol. 47, pp. 239-255.

2001 *Early Carolingian Warfare* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

BARNES, T. D.

1979 *The Date of Vegetius* *Phoenix*, vol. 33, no. 3, pp. 254-257.

BARNEY, S. A. - LEWIS W. J. - BEACH, J. A. - BERGHOF, O.

2006 *The Etymologies of Isidore of Seville* Cambridge University Press, Cambridge.

BAYLEY, C. C.

1961 *War and Society in Renaissance Florence: The De militia of Leonardo Bruni* University of Toronto Press, Toronto.

DE BEAULIEU, M. A. P.

1991 *L'image du clergé séculier dans les recueils d'exempla (XIIIe-XVe siècle)* Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, vol. 22, pp. 61-80.

DE BEAUVOIR, S. (ed.) - PARSHLEY, H. M. (transl.)

1953 *The Second Sex* Vintage Books, A. A. Knopf., New York

BEENTJES, P. C.

1997 *The Book of Ben Sira in Hebrew: A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts* E. J. Brill, Leiden.

BENEDEK L.

1990 *Hügieia* Gondolat, Budapest.

BENNETT, M.

1989 *La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge* In: C. Harper-Bill - C. J. Holdsworth - J. L. Nelson: *Studies in Medieval History presented to R. Allen Brown*. Boydell Press, Wolfboro, pp. 7-19.

BIRLEY, E.

1988 *The Roman Army: Papers, 1929-1986* *Mavors Roman Army Researches IV*, Amsterdam: J. C. Gieben.

- BISEL, S.
 1986 *The People of Herculaneum, A.D. 79* *Helmantica: Revista de filología clásica y hebrea*, vol. 37, no. 112-114, pp. 11-23.
- BISHOP, M. C. - COULSTON, J. C. N.
 2006 *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome* Oxbow Books, London.
- BIVAR, A.
 1972 *Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier* *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 26, pp. 271-291.
- BLAIR, P. H.
 1990 *The World of Bede* Cambridge University Press, Cambridge.
- BLUME, F.
 1835 *Über die Handschriften der Agrimensoren* *Rheinisches Museum für Jurisprudenz*, vol. 7, pp. 173-248.
- BLYTHE, J. M.
 1997 *On the Government of Rulers: De Regimine Principum, Ptolemy of Lucca with Portions Attributed to Thomas Aquinas* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- BORNSTEIN, D.
 1970-71 *The Scottish Prose Version of Vegetius' De re militari* *Studies in Scottish Literature* 8, pp. 174-83.
- BOURNE, J. E.
 1960 *The Educational Thought of Vincent of Beauvais* Ed. D. diss., Harvard Graduate School of Education.
- BRABANT, M.
 1992 *Politics, Gender and Genre: The Political Thought of Christine de Pizan* Westview Press, Boulder.
- BRADBURY, J.
 1985 *The Medieval Archer* St. Martin's Press, New York.
- BRÉHIER, L.
 2003 *A bizánci birodalom intézményei* *Varia Byzantina, Bizánc világa VII, Bizantológiai Intézeti Alapítvány*, Budapest.
- BREMOND, C. - LE GOFF, J. - SCHMITT, J.-C.
 1982 *L'exemplum* Turnhout: Brepols.

BREWER, R. J.

2000 *Roman Fortresses and Their Legions* Occasional Papers of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, vol. 20, pp. 5-187.

BRIGGS, C. F. - FOWLER, D. C. - REMLEY, P. G.

1997 *The Governance of Kings and Princes: John Trevisa's Middle English Translation of the 'De regimine principum' of Aegidius Romanus* Vol. 1, Garland Medieval Texts, no. 19, New York and London: Garland Publishing.

BRIGGS, C. F.

1999 *Giles of Rome's De Regimine Principum: Reading and Writing Politics at the Court and University, c. 1275-1525* Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne.

BRUNT, P. A.

1987 *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14* Clarendon Press, Oxford.

BULLOUGH, D. A.

2003 *Alcuin: Achievement and Reputation* Ford Lectures, Leiden.

BURY, J. B.

1923 *History of the Late Roman Empire* New York, repr.: Dover Books, 1958.

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/BURLAT/home.html> - 2012. máj. 1.

BYLES, A. T. P.

1926 *The Book of the Ordre of Chyvalry* Early English Text Society by H. Milford, Oxford University Press, London.

CAMPBELL, B.

1987 *Teach Yourself How to Be a General* Journal of Roman Studies, vol. 77, pp. 13-29.

CAMPBELL, D.

2006 *Roman Legionary Fortresses 27 BC-AD 378* Osprey Publishing, Fortess, vol. 43, pp. 4-63.

CANNING, J.

2002 *A középkori politikai gondolkodás története 300-1450* Historia Philosophiae, Osiris, Budapest.

CAPPELLI, A.

1889 *La Biblioteca Estense nella prima meta del secolo XV* Giornale storico della letteratura italiana, vol. 14, pp. 12-30.

CAPPONI, N.

2010 *An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli* Da Capo Press, Cambridge.

CARLYLE, R. - CARLYLE, A.

1930 *A History of Medieval Political Theory in the West* Blackwood and Sons Ltd., London.

CHAN TSIN, M.

2005 *Jean de Bueil: Reactionary Knight* PhD diss., Purdue University.

CHASE, K. W.

2003 *Firearms: A Global History to 1700* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne-Cape Town.

CHEVEDDEN, P. E.

2000 *The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion* Dumbarton Oaks Papers, no. 54, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, pp. 71-116.

<http://www.jstor.org/discover/10.2307/1291833?uid=3738216&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=56282643293> - 2012. máj. 1.

COCHERIS, H.

1860 *Le Blason des Couleurs en Armes, Livres et Divises* Paris: A. Aubry.

CONTAMINE, P.

1972 *Guerre, État et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France (1337-1494)* Paris-La Haye, Mouton.

1984 *War in the Middle Ages* Blackwell Publishing, Oxford.

1992 *Des origines à 1715* In: A. Corvisier (ed. avec la collab. de Anne Blanchard): *Histoire militaire de la France*. Presses universitaires de France, Paris.

COOPLAND, G. W.

1951 *Le Jouvencel Revisited* Symposium V, pp. 137-186.

COULSON, C. L. H.

2003 *The Impact of Bouvines upon the Fortress-policy of Philip Augustus* In: R. Liddiard: *Anglo-Norman Castles*. The Boydell Press, Woodbridge, pp. 357-388.

COULSTON, J. C.

1985 *Roman Archery Equipment* In: M. C. Bishop (ed.): *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*. Proceedings on the Second Roman Military Equipment Research Seminar, BAR International Series 275, Oxford, pp. 280-325.

COUPLAND, S.

1990 *Carolingian Arms and Armour in the Ninth Century* Viator: Medieval and Renaissance Studies, vol. 21, pp. 29-50.

1991 *The Fortified Bridges of Charles the Bald* Journal of Medieval History, vol. 17, pp. 1-12.

COWAN, R. - HOOK, A.

2007 *Roman Battle Tactics 109 BC-AD 313* Osprey Publishing, Elite, vol. 155, pp. 3-56.

DAVIES, R. W.

1989 *Service in the Roman Army* Edinburgh University Press, Edinburgh.

DAVIS, C. T.

1974 *Ptolemy of Lucca and the Roman Republic* Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 118, no. 1, pp. 30-50.

DAWSON, T. - MCBRIDE, A.

2007 *Byzantine Infantryman: Eastern Roman Empire c.900-1204* Osprey Publishing, Warrior, vol. 118, pp. 4-64.

DELISLE, L. V.

1868-91 *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale* 4. vols., Imprimerie Nationale, Paris, repr. 1978.

DELPECH, H.

1886 *La tactique au XIIIeme siècle* A. Picard, Paris.

<http://archive.org/details/latactiqueauxii01delpgoog> - 2012. máj. 1.

DENNIS, G. T.

1985 *Three Byzantine Military Treatises - Text, Translation and Notes* Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington.

DETMOLD, C. E.

1882 *The Historical, Political, and Diplomatic Writings of Niccolo Machiavelli* Vol. 2.: The Prince, Discourses on the First Ten Books of Titus Livius, Thoughts of a Statesman. J. R. Osgood and Company, Boston.

DEVRIES, K.

2003 *Medieval Military Technology* Broadview Press, Ontario-New York-Hadleigh.

DEVRIES, K. - SMITH, R. D.

2007 *Weapons and Warfare: Medieval Weapons: An illustrated History of Their Impact (Weapons and Warfare)* Abc-Clio Ltd., Santa Barbara.

DIHLE, A.

1994 *Greek and Latin Literature of the Roman Empire: from Augustus to Justinian*
Routledge, London and New York.

DÖLGER, F. J.

1929-34 *Antike und Christentum: Kultur- und religionsgeschichtliche Studien* 6 vols.,
Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, Aschendorff.

DÜMMLER, E.

1861 *Fünf Gedichte des Sedulius Scottus an den Margrafen Eberhard von Friaul* Jahrbuch
für vaterländische Geschichte I, Vienna.

DYSON, R. W.

2002 *Aquinas Political Writings* Cambridge University Press, Cambridge-New
York-Melbourne-Cape Town.

EADIE, J. W.

1967 *The Development of Roman Mailed Cavalry* The Journal of Roman Studies, vol. 57,
pp. 161-173.

EMANUELE, P. D.

1969 *Vegetius on the Roman Navy: Translation and Commentary, Book Four 31-46*
University of British Columbia, Vancouver.

EPSTEIN, S. R.

1999 *The Rise and the Decline of the Italian City States* Department of Economic History,
London School Economics, London.

ERDŐ P.

2008 *Az íjászok és hajítógép-kezelők büntetése. Adalékok a kánonjogi esetmegoldás
módszeréhez a késő középkorban* Magyar Sion (Új folyam) II, vol. 44, no. 1, pp. 23-
58.

ERRINGTON, R. M.

1996 *The Accession of Theodosius I* Klio, vol. 78, pp. 438-453.

FARMER, D. H. (ed.) - SHERLEY-PRICE, L. (transl.)

1991 *Bede: Ecclesiastical History of the English People* Penguin Books, London.

FERRILL, A.

1988 *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* Thames and Hudson,
London.

FOLEY, V. - PALMER, G. - SOEDEL, W.

1985 *The Crossbow* Scientific American, vol. 252, pp. 104-110.

FORISEK P.

2010 *Arrianos alán hadjárataának logisztikája* In: M. Nagy Ilona (szerk.): Xenia: Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére, Debreceni Egyetemi Kiadó, pp. 67-68.

FOURNIER, G.

1978 *Le Chaâteau dans la France Médiévale : Essai de Sociologie Monumentale* Aubier Montaigne, Paris.

FÖLDI A. - HAMZA G.

1996 *A római jog története és intéúciói* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

FRADEJAS, J. M.

2011 *Prolegómenos a una Edición Crítica de la Versión Castellana de Alfonso de San Cristóbal de la Epitoma rei militaris de Vegetio* Revista de Literatura Medieval, vol. 23, pp. 153-178.

FREEL, I.

1994 *Winds of Change? Ships and the Hundred Years War* In: A. Curry - M. Hughes (ed.): Arms, Armies, and Fortification in the Hundred Years War. Woodbridge: Boydell Press, pp. 183-194.

FRERE, S. S.

1980 *Hyginus and the First Cohort Britannia*, vol. 11, Society for the Promotion of Roman Studies, pp. 51-60.

FRIEDBERG, A.

1879-81 *Corpus Iuris Canonici: Pars secunda: Decretalium collectiones* 2 vols, Leipzig.

FUBINI, R.

1968 *Flavio Biondo* In: Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 10, Roma, pp. 536-559.

GABRIEL, R. A.

2007 *The Roman Navy: Masters of the Mediterranean* Military History, vol. 19, no. 9, pp. 36-43.

<https://nestmitchtri.blogspot.hu/2011/02/roman-navy-masters-of-mediterranean.html> - 2012. máj. 1.

GARSOĀN, N. G.

2003 *The Foundation of Theodosiopolis-Karin* In: R. G. Hovannisian (ed.): Armenian Karin/Erzerum, UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, pp. 63-72.

GÁSPÁR D.

1982 *Eskü a rómaiaknál és a Sacramentum Militiae* Akadémia, Budapest.

GIANAZZA, E. - D'ILARIO, G.

1983 *Vita Opere di Giovanni da Legnano (Sec. XIV.)* Landoni in Legnano.

GIBBON, E.

1836 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* 6 vols, Harper and Brothers, New York.

<http://www.gutenberg.org/files/25717/25717-h/25717-h.htm> - 2012. máj. 1.

GILBERT, F.

1944 *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War* In: E. M. Earle (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton University Press, New Jersey, repr.: Oxford University Press, New York, 1986.

GILLIVER, C. M.

1993 *The de munitionibus castrorum: Text and Translation* *Journal of Roman Military Equipment Studies*, vol. 4, pp. 33-48.

GILLMOR, C.

1988 *War on the Rivers: Viking Numbers and Mobility on the Seine and Loire, 841–886* *Viator*, vol. 19, pp. 79-109.

GIUFFRIDA, C.

1981 *Per una datazione dell' Epitoma rei Militaris di Vegezio: politics e propaganda nell' età di Onorio* *Siculorum Gymnasium*, vol. 34, pp. 25-56.

GLORIEUX, P.

1960-73 *Jean Gerson, Oeuvres complètes* 10 vols., Desclée, Paris.

GOFFART, W.

1977 *The Date and Purpose of Vegetius' De re militari* *Traditio* 33, pp. 65-100.

1989 *Rome's Fall and After* Hambledon Press, London.

GOLDSWORTHY, A.

2004 *A római hadsereg története* Alexandra, Pécs.

GOMBOS F. A.

1928 *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 898-904* Budapest, repr.: Attraktor, 2011.

GRAVETT, C.

1990 *Medieval Siege Warfare* Osprey Publishing, Elite, vol. 28, pp. 3-63.

GRIFFITHS, W. B.

1989 *The Sling and its Place in the Roman Imperial Army* In: C. van Driel-Murray (ed.): Roman Military Equipment: The Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference, BAR International Series 476, Oxford, pp. 255-279.

GRÜLL T.

1996 *Könyvtárak és könyvkiadás az ókorban* In: Havas L. (szerk.): Bevezetés az ókortudományba I. - A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei. Egyetemi jegyzet, AGAΘA, Debrecen.

GUIFFREY, J.

1894 *Inventaires de Jean duc de Berry (1401-1416)* 2 vols., Ernest Leroux, Paris.

GYÖRKÖS A.

2000 *Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban* Aetas, vol. 3, pp. 62-75.

2001 *Európaiság és regionalitás a középkori példázatokban* In: Hülvely I. - Pallai L. (szerk.): Nemzet, Szuverenitás, Integráció, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 29-37.

HALL, B. S.

1992 *"So notable ordynaunce": Christine de Pizan Firearms and Siegecraft in a Time of Transition* In: C. M. E. De Backer (ed.): Cultuurhistorische Caleidoscoop aangeboden aan Prof. Dr. Willy L. Braekman. Gent: Stichting Mens en Kultur, pp. 219-240.

1997 *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics* The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

HALSALL, G.

2007 *Warfare and Society in the Barbarian West, 450-900* Routledge, Taylor & Francis e-Library, London-New York.

HANKINS, J.

2012 *Civic Knighthood in the Early Renaissance: Leandro Bruni's De militia (ca. 1420)* Working paper. Faculty of Arts and Sciences, Harvard University.

http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=%20hankins%3A%20civi%20knighthood%20in%20the%20early%20renaissance%3A&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0CE8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fdash.harvard.edu%2Fbitstream%2Fhandle%2F1%2F5473602%2FmilitiaHankins.pdf%3Fsequence%3D1&ei=vs3WT6eQBIRLsgbO6P2zDw&usq=AFQjCNG555Q3_FFArU8ClfmUnj_9314urA&cad=rja - 2012. máj. 1.

HARRISON, C.

2006 *The Sling in Medieval Europe* The Bulletin of Primitive Technology, vol. 31, „The Sling” című fejezet.

HARVEY, S.

2000 *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference* Kluwer Academic Publishers, Dordrecht-Norwell.

HASSLER, K. D.

1840 *Die Buchdrucker-Geschichte Ulm's zur vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst* Ulm, repr.: by B. de Graaf, Nieuwkoop, 1965.

HAUSNER G.

2008 *Zrínyi Miklós és a hadtudományi irodalom Magyarországon a 17. században* PhD diss., Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Hadtudományi Doktori Iskola, Budapest.

http://193.224.76.4/download/konyvtar/digitgy/phd/2008/hausner_gabor.pdf - 2012. máj. 1.

HAVAS L.

2004 *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de Institutione Morum - Szent István: Intelmek I* ΑΓΑΘΑ (Series Latina II.), Debrecen.

HEATHER, P.

2006 *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians* Oxford University Press, Oxford-New York.

HELLER, E. K.

1952 *Ludwig Hohenwang's Von der Ritterschaft* Publications in Modern Philology, vol. 36, no. 6, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.

HELLMANN, S.

1906 *Sedulius Scottus* L. Traube: Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters I. Beck, Munich, repr.: Minerva, Frankfurt, 1966.

<http://archive.org/details/seduliusscottus01hellgoog> - 2012. máj. 1.

HOBSON, A.

1970 *Great Libraries* Weidenfeld & Nicolson, London.

HOEVEN, M. VAN DER

1997 *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568-1648* History of Warfare, vol. 1, Leiden-New York-Köln: Brill.

HOFFMEYER, A. B.

1963 *From Medieval Sword to Renaissance Rapier* Gladius II, pp. 5-68.

HOSCH, W. L. (ed.)

2011 *The Britannica Guide to Numbers and Measurement* Britannica Educational Publishing, New York.

HYLAND, A.

1990 *Equus: The Horse in the Roman World* B. T. Batsford, London.

INNES OF LEARNEY, T. - INNES OF EDINGIGHT, M.

1978 *Scots Heraldry* London: Cassell Ltd.

JAHNS, M.

1889 *Geschichte und Kriegswissenschaften* R. Oldenbourg, Leipzig.

<http://archive.org/details/geschichtederkr00jhgoog> - 2012. máj. 1.

JAMES, S.

1983 *Archaeological Evidence for Roman Incendiary Projectiles* Saalburg Jahrbuch, vol. 39, pp. 142-143.

JONES, A. H. M.

1964 *Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey* 2. vols., B. Blackwell, Oxford.

JONES, R. W.

2006 „*What Banner Thine?*” *The Banner as Symbol of Identification, Status and Authority on the Medieval Battlefield* Haskins Society Journal, vol. 15, pp. 101-109.

JONES, W. C.

1932 *Bede and Vegetius* The Classical Review, vol. 46, no. 6, pp. 248-250.

KEEN, M. H.

1993 *The Laws of War in the Late Middle Ages* Aldershot: Gregg Revivals.

KELLY, D.

1999 *The Conspiracy of Allusion: Description, Rewriting, and Authorship from Macrobius to Medieval Romance* Brill, Leiden.

KENNEDY, A. J.

1984 *Christine de Pizan: A Bibliographical Guide* Research Bibliographies and Checklists, Grant and Cutler, London.

KEPPIE, L.

1998 *The Making of the Roman Army, from Republic to Empire* University of Oklahoma Press.

KNAPPE, H. (ed.)

1511 *Fl. Vegetii Renati Vier Bücher der Rytterschaft, mit manchenleyen Gerysten, Bolwerken und Gebeuwen, mit Figuren* Erfurt.

<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00001888/images/index.html?seite=1&pdfseite=> - 2012. máj. 1.

KRETZMANN, N. - KENNY, A. - PINBORG, J.

1982 *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy: from the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism, 1100-1600* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne-Madrid.

KULIKOWSKI, M.

2007 *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric* Cambridge University Press, Cambridge.

DE LANDTSHEER, J.

2001 *Justus Lipsius's De Militia Romana: Polybius Revived or How an Ancient Historia was Turned into a Manual of Early Modern Warfare* In: K. Enenkel - J. L. De Jong - J. De Landtsheer: *Recreating Ancient History: Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*. Brill, Boston-Leiden.

LAMMERT, F.

1931 *Zu Vegetius Epitoma Rei Militaris IV, 1-30* Philologische Wochen, no. 51, pp. 798-800.

LANCASTER, L. C.

2005 *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome* Cambridge University Press, New York.

LE BOHEC, Y.

1993 *Die Römische Armee. Von Augustus zu Konstantin dem Großen* Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

LEE, H-J.

2008 *Political Representation in the Later Middle Ages: Marsilius in Context* Peter Lang Publishing, New York.

LEGG, M. D.

1953 *The Lord Edward's Vegetius* Scriptorium, no. 7, pp. 262-265.

LENDLE, O.

1983 *Texte und Untersuchungen zum technischen Bereich der antiken Poliorketik Palingenesia*, vol. 19, Wiesbaden, pp. 5-215.

DE LÉPINOIS, E. DE BUCHÈRE - MARLET, L.

1862-65 *Cartulaire de Notre-Dame de Chartres* 3. vols., Chartres: Garnier.

<http://archive.org/details/cartulairedenof01deugoog> - 2012. máj. 1.

LEPPER, F. - FRERE, S.

1988 *Trajan's Column: A New Edition of the Cichorius Plates* Gloucester: Alan Sutton Publishing.

LESTER, G.

1988 *The Earliest English Translation of Vegetius' De re militari* Middle English Texts 21, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.

LEWIS, M.

2000 *Theoretical Hydraulics, Automata, and Water Clocks* In: O. Wikander: Handbook of Ancient Water Technology (Technology and Change in History) 2, Leiden-Boston-Köln, pp. 343-369.

LIEBESCHÜTZ, H.

1943 *John of Salisbury and Pseudo-Plutarch* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. 6, pp. 33-39.

LIEBESCHUETZ, J. H. W. G.

2006 *Decline and Change in Late Antiquity: Religion, Barbarians and Their Historiography* Variorum Collected Studies Series, Ashgate Publishing Limited, Aldershot.

LOT, F.

1946 *L'art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche-Orient* 2 vols., Payot, Paris.

LÖFSTEDT, L.

1982 *Jean de Vignay: Li Livres Flave Vegece de la Chose de Chevalerie* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

LÖHBERG, B.

2006 *Das „Itinerarium provinciarum Antonini Augusti“: Textband Ein kaiserzeitliches Strassenverzeichnis des Römischen Reiches* Frank & Timme, Berlin.

LUCAS, R.

1970 *Medieval French Translations of the Latin Classics to 1500* Speculum, vol. 45, pp. 225-253.

LUTTWAK, E. N.

2009 *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

LYNCH, C.

2005 *Niccoló Machiavelli: The Art of War* University of Chicago Press, Chicago-London.

MACDOWALL, S. - EMBLETON, G.

1994 *Late Roman Infantryman AD 236-565* Osprey Publishing, Warrior, vol. 9, pp. 3-64.

MACDOWALL, S.

2001 *Adrianople AD 378* Osprey Publishing, Campaign, vol. 84, pp. 6-93.

MALLETT, M. E.

1974 *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy* Bodley Head, London.

MANITIUS, M.

1902 *Aus Dresden Handschriften* Rheinisches Museum für Philologie, F. Buecheler und H. Usener, Frankfurt am Main: Sauerlanders.

1935 *Handschriften Antiker Autoren in Mittelalterlichen Bibliothekskatalogen* Harrassowitz, Leipzig.

MANTELLO, F. A. C. - RIGG, A. G.

1996 *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide* The Catholic University of America Press, Washington.

MARTELLI, M.

1971 *Niccoló Machiavelli, Tutte le opere* Sansoni, Florence.

http://www.classicitaliani.it/machiav/prosa/scritti_ordinanza.htm - 2012. máj. 1.

MAZZARINO, S. - GIANNELLI, G.

1956 *Trattato di storia romana* Tumminelli, Rome.

MAZZOCCO, A.

1975 *Some Philological Aspects of Biondo Flavio's Roma Triumphante* In: *Humanistica Lovaniensia*, no. 28, pp. 1-26.

MCCARTHY, J. M.

1976 *Humanistic Emphases in the Educational Thought of Vincent of Beauvais* Brill Archive, Leiden.

MEYER, P.

1896 *Les Anciens Traducteurs Français de Végèce et en Particulier Jean de Vignay* Romania, vol. 25, pp. 401-423.

MEYERS, J.

1986 *L'art de l'Emprunt dans la Poésie de Sedulius Scottus* Société d'Édition (Les Belles Lettres) 95, Boulevard Raspail, Paris.

MEYER-STEINEG, T.

1918 *Von der Heilkunde der alten Römer: nach den Werke des Römers Cornelius Celsus* Voigtländers Quellenbücher, vol. 3, Leipzig.

MEYRICK, S.

1824 *A Critical Inquiry into Ancient Armour, as it existed in Europe, particularly in Great Britain, from the Norman Conquest to the Reign of King Charles II* Henry G. Bohn, London, vol. 1.

MICHAEL, N. - EMBLETON, G. A.

1983 *Armies of Medieval Burgundy 1364-1477* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 144, pp. 3-48.

MIHÄESCU, H.

1969 *Les termes de commandement militaires latins dans le Strategicon de Maurice* Revue de linguistique 14, pp. 261-72.

MILNER, N. P.

2001 *Vegetius: Epitome of Military Science* Liverpool University Press, Liverpool.

MITCHELL, S.

2007 *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641: The Transformation of the Ancient World* Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Carlton.

MOMMSEN, T.

1866 *Vegetius* Hermes, vol. 1, Berlin, pp. 131-133.

1878 *Zu den Scriptoribus Historiae Augustae* Hermes, vol. 13, Berlin, pp. 298-301.

MURRAY, A.

1978 *Reason and Society in the Middle Ages* Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press.

NABBefeld, A.

2008 *Roman Shields. Studies on Archaeological Finds and Iconographic Evidence from the End of Republic to the Late Empire* Cologne.

NELSON, J. L.

1998 *Violence in the Carolingian World and the Ritualisation of the Ninth-Century Warfare* In: J. Hallsal (ed.): *Violence and Society in the Early Medieval West*, The Boydell Press, Woodbridge, pp. 90-107.

NÉMETH GY. - HAVAS L. - SZABÓ E.

2001 *Római történeti kézikönyv* Korona, Budapest.

NEUMANN, A. R.

1936 *Das Augusteisch-Hadrianische Armeereglement und Vegetius* Classical Philology, no. 31, pp. 1-10.

1965 *Publius (Falvius) Vegetius Renatus* In: Real-Encyclopädie, Supplementband, vol. 10, pp. 992-1020.

NICASIE, M. J.

1998 *Twilight of Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople* J. C. Gieben, Amsterdam.

NICHOLSON, H. J.

2004 *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe, 300-1500* Pallgrave Macmillan, New York.

NICKERSON, H. - SPAULDING, O. L. - WRIGHT, J. W.

1925 *Warfare: a Study of Military Methods from the Earliest Times* Brace and Co., Harcourt-New York.

NICOLET, C.

1980 *The World of the Citizen in Republican Rome* University of California Press, Berkley and Los Angeles.

NICOLLE, D.

1996 *Medieval Warfare Source Book* 2 vols., Arms and Armour, London.

2002 *Italian Medieval Armies 1000-1300* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 376, pp. 3-47.

2003 *Carolingian Cavalryman AD 768-987* Osprey Publishing, Warrior, vol. 96, pp. 4-68.

NICOLLE, D. - HOOK, R.

1988 *The Crusades* Osprey Publishing, Elite, vol. 19, pp. 3-63.

NICOLLE, D. - MCBRIDE, A.

1991 *French Medieval Armies 1000-1300* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 231, pp. 3-48.

1992 *Romano-Byzantine Armies 4th-9th Centuries* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 247, pp. 3-48.

VAN NORT, R. M.

2007 *The Battle of Adrianople and the Military Doctrine of Vegetius* PhD diss., City University of New York.

NOSSOV, K. - GOLUBEV, V.

2005 *Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics* Lyons Press, London.

OCHOA X. - DIEZ A.

1976 *Rammondus de Pennaforte: Summa de paenitentia* Universa Bibliotheca Iuris, vol. 1. B, Roma.

OROSZ I. (szerk.) - ANGI J. - BÁRÁNY A. - PAPP I. - PÓSÁN L.

1999 *Európa a korai középkorban* Debrecen University Press, Debrecen.

OSTUNI, G.

1993 *Le macchine del Re. Il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano* Diakronia, Vigevano.

OUSBY, I.

1996 *Cambridge Paperback Guide to Literature in English* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne.

PARKER, G.

2007 *The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwinpoort (1600), and the Legacy* The Journal of Military History, vol. 71, pp. 331-372.

PARKER, H. M. D.

1932 *The Antiqua Legio of Vegetius* The Classical Quarterly, vol. 26, no. 3/4, pp. 137-149.

PASCHOUD, F.

1967 *Roma Aeterna* Bibliotheca Helvetia Romana, vol. 7, Institut suisse de Rome.

PADDY, G.

1995 *The Viking Art of War* Greenhill Books, London.

PÂERIN, P. - FEFFER, L-C.

1987 *Les Francs* 2 vols., A. Colin, Paris.

PAPY, J.

2004 *An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome* Sixteenth Century Journal, vol. 35/1, pp. 97-131.

PARTINGTON, J. R.

1999 *A History of Greek Fire and Gunpowder* The John Hopkins University Press, Baltimore.

PEACHIN, M.

2004 *Frontinus and the Curae of the Curator Aquarum* Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, vol. 39, Stuttgart, pp. 1-178.

PHILLIPS, T. R.

1985 *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time Complete in One Volume, Book 1*, Stackpole Books, Harrisburg, repr.: MJF, 2005.

PROHÁSZKA L.

2008 *Az európai középkor, reneszánsz és 16. század neveléstörténete* Prohászka Lajos Egyetemi előadásából II. Szerk.: Orosz G., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
<http://mek.niif.hu/04100/04154/04154.pdf> - 2012. máj. 1.

PUGLIATTI, P.

2010 *Shakespeare and the Just War Tradition* Ashgate Publishing, Farnham-Burlington.

RANCE, P.

2004 *The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: the Germanization of Roman Infantry Tactics?* Greek, Roman and Byzantine Studies, vol. 44, pp. 265-326.

RÁZSÓ GY.

1974 *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* Zrínyi, Budapest.

REDDÉ, M.

1986 *Mare nostrum: Les infrastructures, les dispositifs et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain* Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, Rome.

REEVE, M. D.

1983 „*Notitia Dignitatum*” In: L. D. Reynolds - P. K. Marshall (ed.): *Texts and Transmission: A Survey of Latin Classics*, Clarendon Press, Oxford, pp. 253-257.

2004 *Vegetius: Epitoma Rei Militaris* Oxford Classical Texts, Oxford University Press, New York.

REYNOLDS, L. D.

1983 „*Livy*” In: L. D. Reynolds - P. K. Marshall (ed.): *Texts and Transmission: A Survey of Latin Classics*, Clarendon Press, Oxford, pp. 205-214.

RICHARDOT, P.

1998 *Végèce et la Culture Militaire au Moyen-Age (V^e-XVe siècles)* Economica, Paris.

RICHARDS, E. J.

1992 *Reinterpreting Christine de Pizan*, GA: University of Georgia Press, Athens.

RICHÉ, P.

1979 *Ecoles Etenseignement Dans le Haut Moyen Age* Aubier, Paris.

RIST, J.

1996 *Theodosios I., römischer Kaiser (379-395)* Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon 11, Herzberg, pp. 989-994.

ROBERTS, M.

1995 *The Military Revolution 1560-1660* In: C. J. Rogers (ed.): *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Westview Press, Inc., Boulder-Oxford.

ROBINSON, H. R.

1975 *The Armour of Imperial Rome* Arms and Armour Press, London-New York.

LA ROCCA, C. - PROVERO, L.

2000 *The Dead and Their Gifts: The Will of Eberhard, Count of Friuli, and His Wife Gisela, Daughter of Louis the Pious* In: F. Theuws - J. L. Nelson: *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*. Brill, Leiden-Boston-Köln, pp. 225-280.

RODGERS, R. H.

2004 *Frontinus: De aquaeductu urbis Romae* Cambridge Classical Texts and Commentaries 42, Cambridge-New York.

ROGERS, C. J.

2010 *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology* 3 vols., Oxford University Press, Oxford-New York.

ROTH, J. P.

1999 *The Logistics of Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)* Brill, Leiden-Boston-Köln.

RUSSEL, P. E.

1997 *The Medieval Castilian Translation of Vegetius Epitoma rei militaris: An introduction* In: E. A. Peers - A. L. Mackenzie: *Spain and its Literature: Essays in Memory of E. Allison Peers*. Liverpool University Press, Liverpool, pp. 49-63.

SABBAH, G.

1980 *Pour la Datation Théodosienne du De Re Militari de Végèce* Mémoires du Centre Jean Palerne, St. Etienne.

SABIN, P. - WEES, H. VAN - WHITBY, M.

2007 *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* 2 vols., Cambridge University Press, Cambridge.

SAIMRE, T.

2006 *Trebuchet: A Gravity-operated Siege Engine. A Study in Experimental Archeology*
Estonian Journal of Archeology, vol. 10, no. 1, pp. 61-80.

SALAMON F.

1876 *A magyar hadi történethez a vezérek korában* Századok, 1876. évf., pp. 826-847.

SALWAY, B.

1994 *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700* Journal of Roman Studies, vol. 84, pp. 124-145.

SANDYS, J. E.

1921 *A History of Classical Scholarship* Cambridge 3 vols., University Press, Cambridge.

LE SAUX, F.

2004 *War and Knighthood in Christine de Pizan's Livre des Faits d'armes et de Chevalerie*
In: C. Saunders - F. Le Saux - N. Thomas: *Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare*. Boydell & Brewer, Woodbridge.

SCHENK, D.

1930 *Flavius Vegetius Renatus: Die Quelle der Epitoma rei militaris* Klio, vol. 22,
Leipzig, repr.: Nuremberg, 1963, pp. 28-81.

SCHMITT, J-C.

1985 *Prêcher d'exemples: récits de prédicateurs du moyen âge* Stock, Paris.

SCHNEIR, M.

1972 *Feminism: The Essential Historical Writings* Vintage Books, New York.

SCHOENER, C.

1888 *Studien zu Vegetius* Druck der Universitätsbuchdruckerei, Junge & Sohn, Erlangen.

SEECK, O.

1876 *Die Zeit des Vegetius* Hermes, vol. 11, pp. 61-83.

SERAFIN, S. R. - BENDIXEN, A.

2005 *The Continuum Encyclopedia of American Literature* Continuum International
Publishing Group, New York-London.

SEVENSMA, T. P.

1946 *Codices perizoniani IV* Brill, Leiden.

SHERWOOD, F. H.

1980 *Studies in Medieval Uses of Vegetius' 'Epitoma Rei Militaris'* PhD diss., University of
California, Los Angeles.

SHRADER, C. R.

1976 *The Ownership and Distribution of Manuscripts of the De re militari of Flavius Vegetius Renatus Before the Year 1300* PhD diss., Columbia University.

1979 *A Handlist of Extant Manuscripts Containing the De re militari of Flavius Vegetius Renatus* *Scriptorium*, vol. 33, no. 2, pp. 280-305.

1981 *The Influence of Vegetius' De re Militari* *Military Affairs*, vol. 45, no. 4, pp. 167-172.

SIMKINS, M.

1979 *The Roman Army from Hadrian to Constantine* Osprey Publishing, Man-at-Arms, vol. 93, pp. 1-48.

SMAIL, R. C.

1956 *Crusading Warfare (1097-1193)* Cambridge University Press, Cambridge-New York.

SMITH, A.

2010 *Boethius: On Aristotle on Interpretation 1-3. Ancient Commentators on Aristotle* Duckworth, Publishers, London.

SMITH, R. D. - DEVRIES, K.

2005 *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477* The Boydell Press, Woodbridge.

SOLENTE, V. S.

1936-40 *The Deeds and Good Customs of the Wise King Charles V* Paris: Champion.

SOUTHERN, P. - DIXON, K. R.

1996 *The Late Roman Army* B. T. Batsford Ltd., London.

SPRINGER, C. P. E.

1995 *The Manuscripts of Sedulius: A Provisional Handlist* *Transactions of the American Philosphical Society*, vol. 85, no. 5, pp. 1-217.

STARR, C. G.

1959 *The Roman Imperial Navy 31 B.C - A.D 324* Cornell University Press, New York.

STELTEN, L. F.

1970 *Epitoma rei militaris of Flavius Vegetius Renatus: A Critical Edition of Books I and II* PhD diss., St. Louis University.

STEPHENSON, I. P.

2001 *Roman Infantry Equipment: The Later Empire* Tempus Publishing Ltd., Gloucestershire and Charleston.

STEPHENSON, I. P. - DIXON, K. R.

2003 *Roman Cavalry Equipment* Tempus Publishing Ltd., Gloucestershire and Charleston.

STRAYER, J. R.

1980 *The Reign of Philip the Fair* Princeton University Press, New Jersey.

STRICKLAND, M.

1996 *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066-1217* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne.

STUMP, E.

2005 *Aquinas (Arguments of the Philosophers)* Routledge, London-New York.

SWANTON, M. J.

1973 *The Spearheads of the Anglo-Saxon Settlements* Royal Archaeological Institute, London.

1998 *The Anglo-Saxon Chronicle* New York, Routledge.

SZABÓ Á. - KÁDÁR Z.

1984 *Antik természettudomány* Gondolat, Budapest.

SZÁDECZKY-KARDOSS S.

1981 *Az avar történelem forrásai* Balassi, Budapest.

SZKILNIK, M.

2011 *The Art of Compiling in Jean de Bueil's "Jouvencel" (1461-1468)* Fifteenth Century Studies, vol. 36, pp. 169-179.

TAKÁCS L.

2008 *Augustus és a földmérés* In: Történeti Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen, pp. 43-49.

2009 *A római földmérők társadalmi helyzete és a feliratok* In: Speculum - Studia in honorem Ladislai Havas septuagenarii - Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére, Debrecen, pp. 159-167.

TAYLOR, F. L.

1921 *The Art of War in Italy 1494-1529* Cambridge University Press, Cambridge.

TEUFFEL, W. S.

1913-20 *Geschichte der römischen Literatur* 3 vols., Teubner, Leipzig-Berlin.

THOMPSON, J. W.

1939 *The Medieval Library* The University of Chicago Press, Chicago.

THORPE, L.

1952 *Mastre Richard, a Thirteenth-Century Translator of the 'De re militari' of Vegetius* Scriptorium, no. 6, pp. 39-50.

TOMLIN, R. S. O.

1987-90 *The Army of the Late Empire* In: J. Wachter: *The Roman World*. 2 vols.,
London-New York: Routledge & Kegan Paul.

TONDO, S.

1963 *II „Sacramentum militiae” nell' ambiente culturale Romano-italico* *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, Roma.

TORELL, J-P.

2005 *Saint Thomas Aquinas: The Person and His Work* Catholic University Press,
Washington.

TÓTH E.

2009 *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei* Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, *Hadtörténet Sorozat* 8,
Dombóvár.

TÖLL L.

2010 *A harci vértzetek története - A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század közepéig* PhD diss.,
Debreceni Egyetem.

http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/93683/5/Phd_Toll_Laszlo_vedett.pdf - 2012.
máj. 1.

TRAUBE, L.

1892 *O Roma nobilis: philologische Untersuchungen aus dem Mittelalter* *Abhandlungen der Pkilosophisch-Philologischen Classe der königlichen bayerische Akademie der Wissenschaften*, Klasse 19, G. Franz, Munich, pp. 338-373.

1909 *Lehre und Geschichte der Abkürzungen* In: P. Lehmann - F. Boll: *Vorlesungen und Abhandlungen 1: Zur Paläographie und Handschriftenkunde*, München, pp. 129-156.

TUBACH, F. C.

1969 *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

UNGER, M. J.

2011 *Machiavelli: A Biography* Simon & Schuster, New York.

VALE, M. G. A.

1981 *War and Chivalry: Warfare and Aristocratic Culture in England, France, and Burgundy at the End of the Middle Ages* Duckworth, London.

VÁRADY L.

1961 *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik, 376-476 - A Római Birodalom utolsó évszázada* Akadémia, Budapest.

VÁRI R.

1900 *Bölcs Leó Taktikájának XVIII. fejezete* In: Pauler Gy. - Szilágyi S.: *A magyar honfoglalás kútfői*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest, pp. 1-89.

VAUGHAN, R.

1966 *John de Fearless: The Growth of Burgundian Power* Longmans, London.

VERBRUGGEN, J. F.

1952 *De slag der Gulden Sporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog 1297-1305* Standaard-Boekhandel, Antwerp.

1997 *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages: From the Eight Century to 1340* The Boydell Press, Woodbridge.

VESZPRÉMY L.

1991 *A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről* In: E. Kovács P. - Kalmár J. - V. Molnár L. (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv*, Budapest, pp. 1-5.

1995 *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban* In: Ács T. (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története*. Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 11-22.

2008 *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon* Válogatott tanulmányok. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Argumentum, Budapest.

2010 *A helyét kereső hadtörténetírás* Aetas, XXV. évf., vol. 4, pp. 28-38.

VÖLLING, T.

1991 *Plumbata - Mattiobarbulus - Martzobarboulon? Bemerkungen zu einem Waffensfund aus Olympia* In: *Archäologischer Anzeiger*, pp. 287-98.

WALLACE, D.

2004 *Premodern places: Calais to Surinam, Chaucer to Aphra Behn* Blackwell Publishing, Oxford.

WALLIS, F. (transl.)

2004 *Bede: The Reckoning of Time* Liverpool University Press, Liverpool.

WATSON, G. R.

1985 *The Roman Soldier* Cornell University Press, New York.

WEBB, C. C. J.

1941 *Note on Books Bequeathed by John of Salisbury to the Cathedral Library of Chartres* Medieval Renaissance Studies, vol. 1, London, pp. 128-129.

WEISMANN, W.

1981 *Gladiator* Reallexikon für Antike und Christentum, vol. 11, Stuttgart, pp. 23-45.

WELTER, J-T.

1927 *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Age* Bibliothèque d'histoire ecclésiastique de France, Occitania, E. H. Guitard, Paris-Toulouse.

WHETHAM, D.

2009 *Just Wars and Moral Victories: Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Middle Ages* History of Warfare, vol. 55, Brill, Leiden, pp. 114-165.

WHITE, L. T.

1962 *Medieval Technology and Social Change* Clarendon Press, Oxford.

WIITA, J.

1977 *The Ethnika in Byzantine Military Treatises* PhD diss., University of Minnesota.

WILCOX, P. - EMBLETON, G. A.

1982 *Rome's Enemies I: Germanics and Dacians* Osprey Publications, Men-At-Arms, vol. 129, pp. 7-41.

WILLARD, C. C.

1970 *Christine de Pizan's Treatise on the Art of Medieval Warfare* In: R. J. Cormier - U. T. Holmes: *Essays in Honor of Louis Francis Solano*. Chapel Hill, North Carolina Press, pp. 179-191.

1995 *Pilfering Vegetius? Christine de Pizan's Faits D'Armes et de Chevalerie* In: L. Smith - J. H. M. Taylor: *Women, the Book, and the Godly: Selected Proceedings of the St Hilda's Conference*. D. S. Brewer, Cambridge, pp. 31-37.

WOOLF, R.

1980 *The English Mystery Plays* University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

WRIGHT, T.

1860 *De Regimine Principum: A Poem by Thomas Hocclave* J. B. Nichols and sons, London.

<http://www.archive.org/details/deregimineprinc00jacogooq> - 2012. máj. 1.

YENAL, E.

1989 *Christine de Pizan: A Bibliography* Scarecrow, London.

Melléklet

1. táblázat

író	származás és tevékenység	cím	idő	műfaj
Flavius Vegetius Rhenanus	nyugat-római császári hivatalnok	<i>Epitoma rei militaris</i>	383 és 450 között	epitoma, katonai kivonatgyűjtemény
Maurikios	kelet-római császár, hadvezér	<i>Strategikon</i>	592 és 610 között	katonai kézikönyv
VI. (Bölcs) Leó	bizánci császár	<i>Taktika</i>	900 elején	katonai kézikönyv
Sevillai (Szent) Izidor	Sevilla érseke, egyháztudós	<i>Etimologiae</i>	600 és 636 között	enciklopédia
Beda Venerabilis	angolszász szerzetes	<i>De temporum ratione</i>	723 körül	bibliamagyarázat
		<i>Retractatio in actus apostolorum</i>	720 és 730 között	bibliamagyarázat
		<i>Historia ecclesiastica gentis Anglorum</i>	731 körül	egyház- és politikatörténeti értekezés, gesta
Alcuin	angolszász származású frank teológus	<i>De fide sanctae et individuae trinitatis III.</i>	800 körül	bibliamagyarázat

Sedulius Scottus	ír származású oktató, író, költő, grammatikus	<i>Hartgarius Episcopus ad Eberhardum</i>	843 és 860 között	levél
		<i>Ex libris Flavii de arte bellica</i>		florilégium
		<i>De rectoribus Christianis</i>		királytükör
Hrabanus Maurus	frank hittudós, érsek	<i>De procinctu Romanae militiae</i>	855	katonai kivonat- gyűjtemény, királytükör
John of Salisbury	angol író, teológus, diplomata, chartres-i érsek	<i>Policraticus</i>	1159 körül	politikaelméleti esszé, királytükör, morális és jogi példatár, filozófiai enciklopédia
Beauvais-i Vince	francia domonkos rendi szerzetes	<i>Speculum Maius</i>	1220 és 1264 között	kompéndium, enciklopédia
Aquinói Szent Tamás	filozófus, hittudós	<i>De regno ad regem Cypri</i>	1267 körül	királytükör, politikaelméleti esszé
Luccai Bertalan	itáliai domonkos rendi szerzetes	<i>De regno ad regem Cypri (De regimine principium)</i>	1300 és 1305 között	királytükör

Aegidius Romanus	itáliai származású, részben Franciaországban tevékenykedő érsek, filozófus, hittudós	<i>De regimine principum</i>	1280-as évek eleje	királytükör
Konrad Kyeser	német hadmérnök	<i>Bellifortis</i>	1405 körül	haditechnikai értekezés
Robertus Valturius	itáliai hadmérnök	<i>De re militari libri XII</i>	1463 körül	haditechnikai értekezés
Giovanni da Legnano	itáliai jogász, jogprofesszor	<i>Tractatus de bello, de represaliis et de duello</i>	1360 körül	hadijogi értekezés
Honoré Bonet	francia jogász, heraldikus, Salon priorja	<i>L'arbre des batailles</i>	1382 és 1387 között	hadijogi értekezés
Christine de Pizan	francia író, költő	<i>Livre des fais d'armes et de chevalerie</i>	1410 körül	királytükör
Jean de Bueil	francia hadvezér, író	<i>Le Jouvenceil</i>	1466 körül	önéletrajzi kulcsregény, katonai memoár

Anon.	Anon.	<i>Pulcher tractatus de materia belli</i>	1290-1310 között	királytükör (részlet)
Flavio Biondo	észak-itáliai történész, régész, földrajztudós	<i>De Roma triumphante</i>	1459	topográfiai kézikönyv
Niccoló Machiavelli	firenzei író, politikus, filozófus	<i>Sette libri dell'arte della guerra</i>	1521	katonai kézikönyv

2. táblázat¹³²⁸

	Vegetius	Hrabanus Maurus	John of Salisbury	Beauvais-i Vince	Luccai Ptolemaius	Aegidius Romanus	Christine de Pizan	Flavio Biondo	Niccoló Machiavelli
„Mely vidékről sorozzuk?”	mérsékelt éghajlatról	+	-	+	-	+	+, de még ennél is fontosabb a tapasztalat	-	+, de saját területről, és ne zsoldosokat
„Falusi vagy városi újoncokat sorozzuk?”	elsősorban falusiakat, de városiakat is	- („az ifjak a főemberek birtokain együtt nevelkednek”)	elsősorban „a mezőkről”, de városiakat (és élvhajászokat) is	+	falusiak = gyalogság, városiak = auxilia	falusiak = gyalogság, városiak = lovasság	(nincs megkötés, a fő, hogy tapasztalt legyen)	„a falusiak sokkal alkalmasabbak, mint a városiak”	falusiak = gyalogság, városiak = lovasság
„Az újonc testalkata legyen...”	„éles szemű, egyenes tartású, széles mellkasú, izmos vállú, erős karú, hosszú ujjú, kis hasú, sovány farú”	+, továbbá élénk tekintetű, erős idegzetű	-	+	(kizárja a vegetiusi megkötéseket) „ha kell, mindenkinek”	éles szemű, egyenes tartású, széles mellkasú, izmos vállú, erős idegzetű	+, továbbá az újonc lába legyen nagy combú, talpa széles és egyenes, lelkiekben pedig erős	+ „megfeleljen egy harcos követelményének”	+, továbbá erkölcsös
„Az újoncok nem lehetnek... de lehetnek...”	„nem lehetnek:” halászek, madarászok, cukrászok, takácsok és a nőies foglalkozást űzők; „de lehetnek:” ácsok, kovácsok, kerékgyártók, mészárosok, szarvas- és vadkanvadászok	„nem lehetnek:” halászek, madarászok, nőies foglalkozást űzők; „de lehetnek:” +, továbbá medvevadászok	„nem lehetnek:” énekesek, szerencsejátékosok, madarászok; „de lehetnek:” kézművesek, kovácsok, favágók	+, (de elhagyta a nőies foglalkozást űzőket)	„nem lehetnek:” idősek, kövérek, a friss házások, az új házat építők, a szőlőskertek művelői, a harctól megijedők, halászek, madarászok, cukrászok, a női negyedben szolgálók; „de lehetnek:” kézművesek, földművesek	„nem lehetnek:” +, továbbá borbélyok, cipészek, patikusok; „de lehetnek:” +	(nincsenek elutasítandó foglalkozások); „de lehetnek:” mészárosok, ácsok, kovácsok, földművesek, („de űzhetnek bármilyen foglalkozást”)	„nem lehetnek:” halászek, madarászok, ülő foglalkozást űzők, szerencsejátékosok; „de lehetnek:” ácsok, mészárosok, kovácsok, szarvas- és vadkanvadászok	„nem lehetnek:” madarászok, halászek, szakácsok, kerítők, „mindenfajta csepürágók”; „de lehetnek:” földművesek, fegyverkovácsok, lópatkolók, ácsok, mészárosok, vadászok, vargák
„gyakorlatozás fonott pajzsokkal és karóbábukkal”	kétszeres súlyú vesszőpajzsokkal és fadorongokkal	+, továbbá kétszeres súlyú, kör alakú pajzsral	-	+	-	+	- (de gyakorlófegyverekkel)	+	kétszeres súlyú, ólomból készült gyakorlóbotokkal és dárdákkal
„Szúrva vagy vágva kell sebezni?”	szúrva (gladius)	+	szúrva és vágva	+	-	szúrva (gladius)	szúrva (rapier)	szúrva és vágva	szúrva

¹³²⁸ Jelmagyarázat: +: ugyanaz, mint Vegetiusnál; -: a motívum nem jelent meg.

3. táblázat¹³²⁹

Vegetius	Aegidius Romanus	Konrad Kyeser	Robertus Valturius	Christine de Pizan	Jean de Bueil	Niccoló Machiavelli
aries	+	+/-	+/-	+ (mouton, csak részben vegetiusi)	+ (mouton, pizani)	- („ezek helyett van manapság a tüzérség”)
ballista	trébuchet	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk (továbbá „rézágyú”, „csatakigyók”)	tüzérség
vine	+	„kamra” (obelus quaternus)	+	+ (vygne - csapóhíddal felszerelt, csak részben vegetiusi)	-	- („ezek helyett van manapság a tüzérség”)
pluteus	+	defendiculum	+	+/- („macska”, chat)	+/- („macska”, chat)	-
musculus	+	„egér” (mus)	+ (musculus)	+ (moselle)	-	-
scala	+/-	+, továbbá kötélletrák, mászógerendák stb.	+, továbbá kerek létrák, kampós létrák stb.	+/-	-	+/-
turris	+ (turris)	+ (sambuca, molossus)	+	+ (toure)	+ (tour; „de nincs használatban”; részben pizani/vegetiusi)	- („ezek helyett van manapság a tüzérség”)
sambuca (exostra)	-	+ (sambuca, molossus)	+	+ (sambuce, exester)	-	-
tolleno	-	+ (coclear)	+	+ (thelemon)	-	-
scorpio	-	-	+	-	-	- („ezek helyett van manapság a tüzérség”)
manuballista	-	+	+ (manuballista)	+/-	-	+/- (más kontextusban)
„cuniculus”	+ (csak részben vegetiusi)	+/-	+ (csak részben vegetiusi)	+/-	+/-	+/-

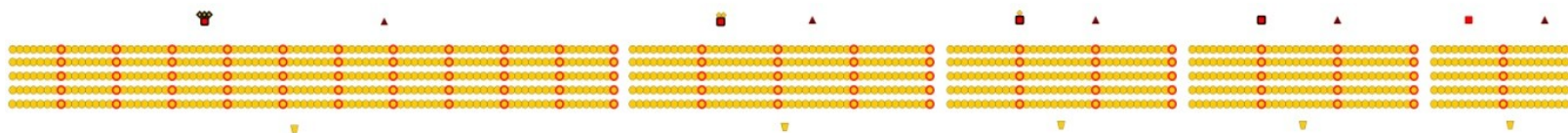
¹³²⁹ Jelmagyarázat: +: az ostromfegyver mintáját Vegetius ihlette; +/-: az ostromfegyver az adott szerzőnél is megjelent, de nem Vegetius ihlette; -: az ostromfegyver nem jelent meg.

1. ábra

A vegeziusi legio 1. cohorsának hadszervezete (1105 fő)

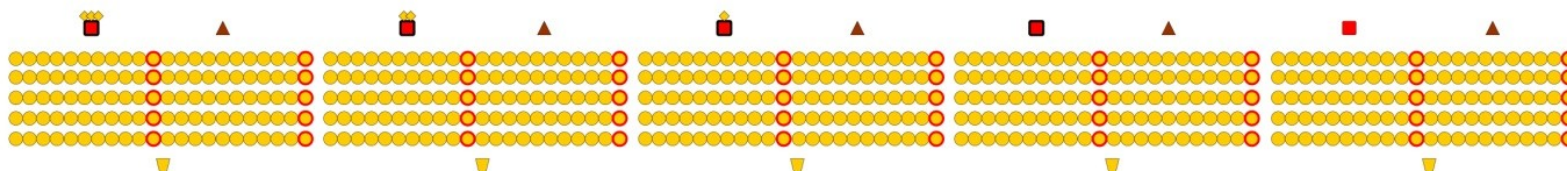
- 👑 primus pilus prior (primipilus)
- 👑 ducenarius (hastatus prior)
- 👑 hastatus posterior
- 👑 triarius prior
- 👑 centenarius
- 👉 (optio)
- ▲ (signifer v. draconarius)
- decanus
- contubernales

- 👑 1. centuria: 385 contubernales + 55 decanus + 1 centurio (441 fő)
- 👑 2. centuria: 200 contubernales + 20 decanus + 1 centurio (221 fő)
- 👑 3. centuria: 150 contubernales + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
- 👑 4. centuria: 150 contubernales + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
- 👑 5. centuria: 100 contubernales + 10 decanus + 1 centurio (111 fő)

A vegetiusi legio 2-10. cohorsainak hadszervezete (cohorsenként 555 fő)

- pilus prior
- ducenarius (hastatus prior)
- hastatus posterior
- triarius prior
- centenarius
- (optio)
- (signifer v. draconarius)
- decanus
- contubernales
- 1-5 centuria: 100 contubernales + 10 decanus + 1 centurio (centuriánként 111 fő)

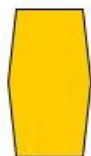
A vegetiusi legio kétvonalas hadrendje

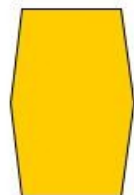
1. cohors (1105 fő)

2-10. cohors (cohorsonként 555 fő)

lovasság (2x365 fő)

4. ábra

A vegetiusi legio csatarendje fegyvernemenként

Princepsok (begyakorlott és régi katonák): fémsisak, pikkelypáncél, lábvért, pajzs, pallos, félpallos, öt-öt szakállas parittyá, két-két "szigony" és "nyárs"

Hastatusok - 1. ordo: pikkelypáncélos ijászok, ferentariusok és könnyűfegyverzetűek, ("csatározók" és "harcgyakorlatosok"): pajzs, kard, hajtódárdák vagy ijak)

Hastatusok - 2. ordo: legkönnyebb pajzsosok, ifjú ijászok, "nyársakkal" harcolók

Hastatusok - 3. ordo: kerekes- és kézi nyíllövőgépek, rudas és kézi parittyások

Triariusok (legtapasztaltabbak és legerősebbek): "pajzsok és mindenféle fegyverek"

5. ábra

A bizánci tagma hadrendje (4x256 fő)

- primus (oszlopvezető)
- secundus (dekarchos)
- rutinosabb scutarius
- rutintalanabb scutarius
- lovasság (2x5000 fő)
- könnyűgyalogosok (íjászok, dárdások, parittyások)

